

ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક

207
10

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

JOURNAL

Acc. No. 51761

Date 8.9.72

Call No. 891.05/JG.R.S.

51761

OF THE

GUJARAT RESEARCH SOCIETY

"Do Research For the Good of Mankind"

—P. JAWAHARLAL NEHRU

Vol. XXX

January 1968

No. 1/117.

PSYCHOLOGY AND EDUCATION NUMBER

EDITORIAL BOARD

General Editor—Mr. P. G. Shah.

Psychology & Education ..

.. Dr. (Mrs.) M. R. Shah & Shri S. P. Desai.

Economics & Sociology ..

.. Dr. D. T. Lakdawala & Dr. C. H. Shah.

Social Medicine & Hygiene ..

.. Dr. H. I. Jhala & Dr. R. B. Vachhrajani.

History & Culture ..

.. Prof. K. K. Shastree & Dr. J. C. Pandya.

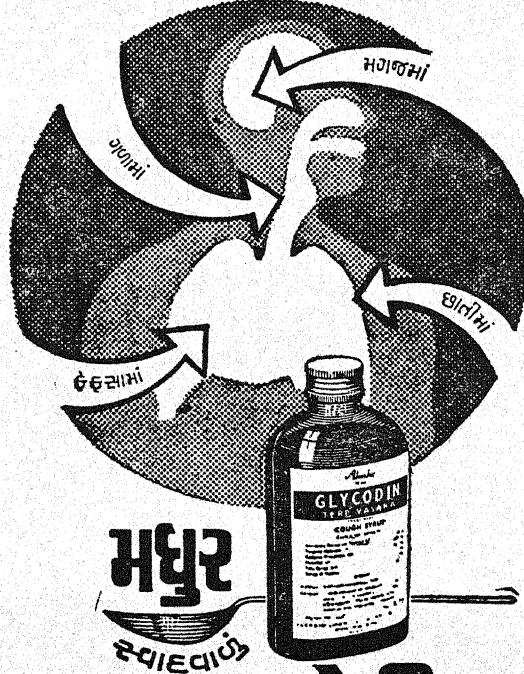
Assistant Editor—Smt. Kalyani J. Pandit.

Yearly Subscription :

Rs. 10/- in India and Rs. 12/- in Foreign Countries (including Postage).

ખાંસીના સંપૂર્ણ નિયંત્રણ માટે

મધુર સ્વાદવાળું ગ્લાયકોડીન ટર્પ વસાકા

તબીબી વિજ્ઞાન દ્વારા સ્વીકૃત ગ્લાયકોડીનની “ફેમ્યુલા” ખાંસીને તેનાં અનેક પીડિત સ્થાનોમાંથી હાંકી કાઢે છે. આ રહી ગ્લાયકોડીનની વિવિધ અને અસરકારક કાર્યશક્તિ:

- **મગજમાં** — ગ્લાયકોડીન ખાંસીના હુમલાનું યોગ્ય સમયે-હાનિચિના અને અસરકારક રીતે-નિયંત્રણ કરે છે.
- **ગળામાં** — ગ્લાયકોડીન કફનો ભરાવો દૂર કરે છે, ખળતરા અને પીડાને શાંત પાડે છે અને ગળાની અંદરના નાબુક ભાગોને કીટાણુઓ સામે રક્ષે છે.

- **છાતીમાં** — ગ્લાયકોડીન બંધ શ્વાસનળીઓ ખોલી નાંખે છે, જકડાયેલા છાતીનાં સ્નાયુઓને આરામ આપીને સહેલાઈથી શ્વાસ લેવામાં મદદ કરે છે.
- **ફેફસામાં** — ગ્લાયકોડીન ગૂંચળાવતા કફ અને ચીકણા પ્રવાહીને છૂટા પાડીને, બાંધમાં બંડે રહેલી હઠીલી ખાંસીને દૂર કરે છે; અને ભ્રમેલા કફના ભરાવાને બહાર કાઢે છે.

હંમેશા ગ્લાયકોડીનની શીશી આપની પાસે રાખો.

ગ્લાયકોડીન-30 ઉપરાંત વર્ષોથી સૌથી વધુ વેચાણુ ધરાવતો ખાંસીનો ઘરગથ્થુ ઇલાજ

ચાર સાઈઝમાં મળે છે • એલેમ્બિકનું ઉત્પાદન

Almobic

891.05

CONTENTS

Page
No.

1. Editorial	Dr. Madhuri Shah	1
2. General Education, a process of Integration in the field of Education	K. N. Vyas	3
3. Socio-economic implications of the concept of Educational Wastage	Rajendra Mehta	7
4. Secularism and College Teachers	Mahendra Kumar Zaveri	15
5. A Study of various Educational opportunities & Facilities available in Ahmedabad to Students after the S.S.C. Examination	Dr. H. D. Badami Dr. J. P. Dave	20
6. Movie-going habit of College Students in Aurangabad	R. R. Borude V. K. Dubey	29
7. Appraisement by Hindu Adolescent Girls of the Qualities in their parents	Dr. Rita Wiesinger	38
8. Sex differences in value preferences	Mohan C. Joshi Mahesh D. Sharma	43
9. From Behind the Unseen wall	Dr. Ramanlal Patel	48
10. ગુજરાતી ભાષાના અધ્યયનમાં વર્તમાન પ્રવાહો ...	ડૉ. ઉર્મિલા લાકડવાળા	52
11. સ્વ. પંડિત ઓમકારનાથ ઠાકુર ...	ડૉ. જનાર્દન પંડ્યા	61

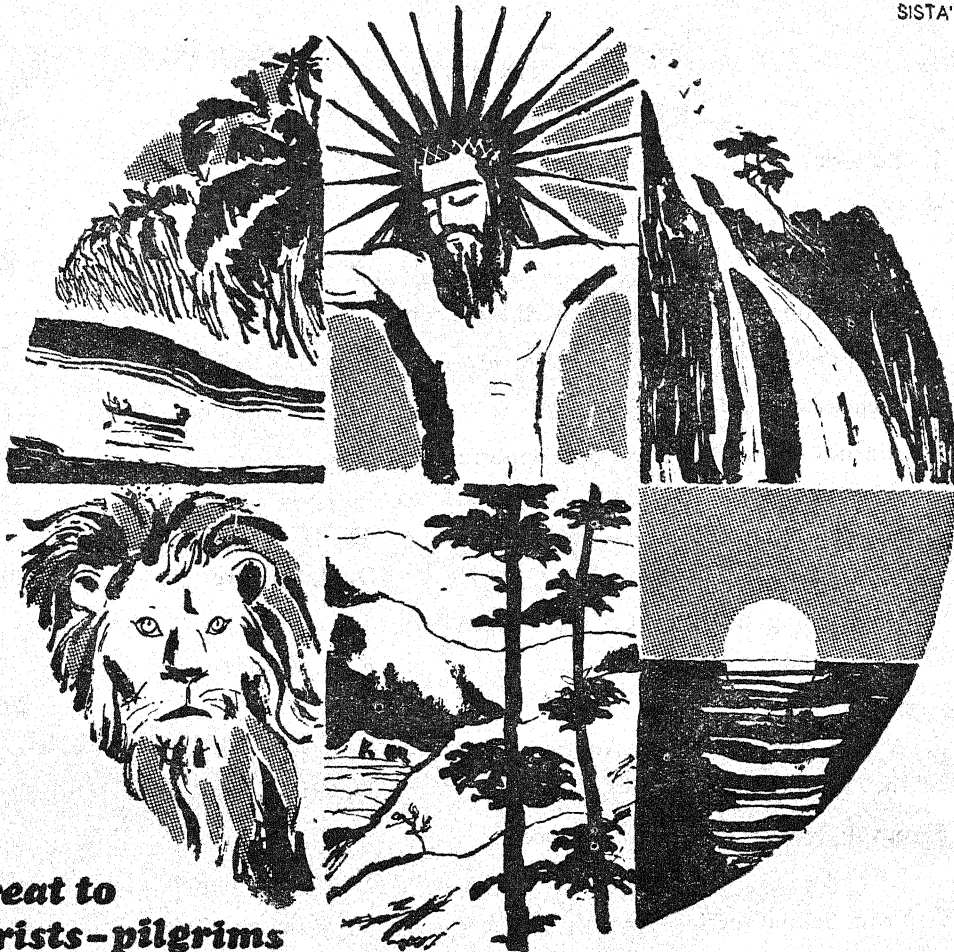
Annual Reports of the Society : 1966-67.

12. Child Guidance Clinic		63
13. Educational and Vocational Guidance Department		72
14. Lion's Juhu Centre for Mentally Handicapped Children		75

પુસ્તક-સમીક્ષા

સમીક્ષક

15. ભારત-રત્ન	સતીશભાઈ દેસાઈ	77
16. બાલ-મનોવિકાસ	ચોપટવાલ શાહ	77
17. બ્રહ્માંડ દર્શન	ચોપટવાલ શાહ	78
18. What Price For School Marking !	Dr. Madhuri Shah	79

a treat to tourists-pilgrims

Sail by SARASVATI-SABARMATI (Scindia-BSN Line), the Queens of the West Coast, and see:

Fascinating Travancore backwaters, Kanyakumari, Periyar Lake Game Sanctuary, etc. (from Cochin Port); Ooty and Coonur Hill Stations (from Calicut Port); Jog Falls (from Karwar or Bhatkal Port); Gomateshwara and other Jain temples, Sringeri and Belur Maths, Mookambica and other Hindu temples, etc. (from Mangalore or Malpe); St. Francis Xavier Church and other centres of Catholic culture, Mangeshi and Shanta Durga Hindu temples, etc. (from Mormugao Port); Gir Lions sanctuary, Somnath and Dehotsargh, Bhalka and Prachin Tirth, etc. (from Veraval Port); Migrant Flamingoes, Narayan Sarovar, etc. (from Cutch Mandvi).

BOMBAY-COCHIN via Mormugao,
Mangalore Line Ports: Every Tuesday*

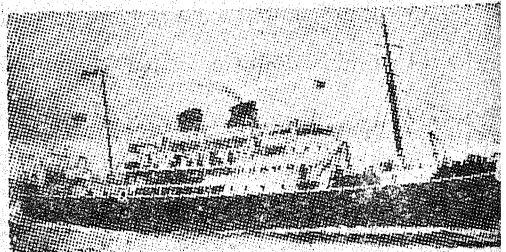
SAURASHTRA LINE: Every Wednesday*

BOMBAY-CUTCH MANDVI: Every Saturday*

(*Subject to change without Notice)

Cabin Booking & Enquiries:

7, Kumpta St., Ballard Est., Bombay-1. Tel. 261320, 332456.

THE SCINDIA STEAM NAVIGATION COMPANY LIMITED

Scindia House, Ballard, Estate, Bombay-1. Phone: 268161 (12 Lines) Grams: JALANATH (Coastal) SAMUDRAPAR (Overseas)

CONTENTS

	Page No
1. Editorial	D. T. Lakdawala. 83
2. A study in the voting behaviour of the minorities in Greater Bombay.	Dr. Usha Mehta. 84
3. The Poll of 1967: The new structure of Gujarat Politics.	Pravin N. Sheth. 90
4. Factor Substitution in Agriculture.	Dr. (Mrs.) Tara Shukla. 96
5. Size of Farm and Adoption of Improved Practices.	Gokul O. Parikh, Usha S. Sharma. 101
6. Findings of the Survey to evaluate the attitudes, regarding "Marriage age" of B.A. & M.A. students of Smt. N. C. Gandhi Mahila College, Bhavnagar.	Prof. H. J. Baxi. 113
7. Caste in Hindu Society	Dr. S. D. Patel. 122
8. રવ. રમણભાઈ નીલકંઠ.	ડૉ. જનાર્દન પંડ્યા. 131

Book Reviews :

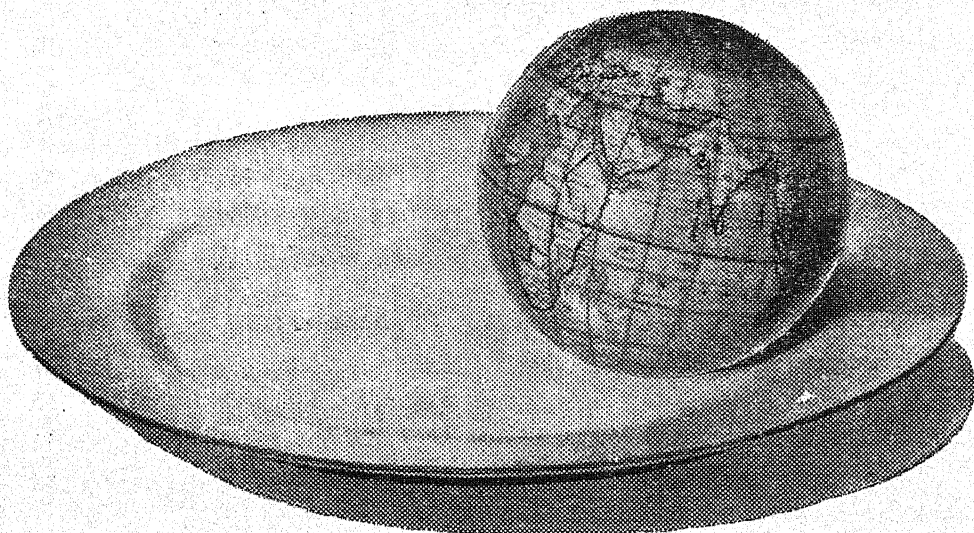
Reviewer :

1. Maharashtra: An Economic Review 1967-68.	P. G. Shah. 133
2. Census of India 1961 Vol. V Part VI.	P. G. Shah. 133
3. The Grāsias.	P. G. Shah. 135
4. All India Colloquium on Ethical & Spiritual Values as the basis of National Integration.	P. G. Shah. 138
5. The Psyche of the Garos.	P. G. Shah. 142
6. Anthropometry In India.	P. G. Shah. 144
7. Report on a Study of Socio-Economic Conditions of women workers.	Padmakant Shah. 145
૮. રૂપિયાનું અર્થમૂલ્યાંકન	બી. ડી. રંદેરી 146
૯. આર્થિક આયોજન	કુ. ગીતાંજલિ મહેતા 147
૧૦. ભારતનું ગ્રામજીવન	ડૉ. શાંતિભાઈ પટેલ 149
૧૧. દશાંશ પદ્ધતિ શા માટે ?	બી. ડી. રંદેરી 150
૧૨. ચોથી ચૂંટણી-ભારતમાં અને ગુજરાતમાં	કુંજભાળા મોદી 151
૧૩. વિચારસરણી અને પરિવર્તન	પ્રો. હરિભાઈ પટેલ 153
૧૪. ચલણશુદ્ધિ	જયકૃષ્ણ દેસાઈ 154
૧૫. ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિ	ડૉ. શાંતિભાઈ પટેલ 156
૧૬. ભારતીય નગર	ડૉ. શાંતિભાઈ પટેલ 157

Obituary :

1. Dr. K. M. Kapadia	D. T. Lakdawala 159
----------------------	---------------------

THE WORLD IS YOURS-SHIP BY

Wide, profitable export markets lie before you. They are waiting to buy Indian handicrafts, spices, fruits and the many other specialities that give the unique flavour that is India. Ship your cargo east or west north or south. Ship it quickly safely, efficiently by Scindia Steam Navigation. Scindia serves you, while you serve the country earning valuable foreign exchange. Scindia is the leading name in Indian mercantile marine. Scindia not only carries precious cargo, but Scindia are ambassadors of goodwill taking India's message of peace to distant lands.

INDIA-PAKISTAN-U.K.-CONTINENT:

Calling at Aden, Port Sudan, Port Said, London, Hull, Middlesborough, Dundee, in the East Coast U.K.: Avonmouth, Cardiff, Liverpool, Manchester, Glasgow in the West-Coast, U.K.: Dublin, Belfast in Ireland: Marseilles, La Havre, Boulogne, Dunkirk in France: Antwerp, Rotterdam, Bremen, Hamburg in the North-Continent; Oslo, Gothenburg, Copenhagen, Stockholm in Scandinavia: Helsinki in Finland: Genoa in West Italy: Venice, Trieste, Rijeka, Ploce in Adriatic.

INDIA-POLAND:

Calling at Stettin, Gdansk, Gdynia in Poland and Wismar, Rostock in East Germany.

INDIA-U.S.A.

(ATLANTIC & GULF PORTS)

Ports of Call: Calcutta, Trincomales, Colombo, Alleppey, Cochin, Aden, Port Said, Boston, New York, Baltimore, Philadelphia, Norfolk, Savannah, Mobile, New Orleans, Galveston, Houston and other ports according to demands.

INDIA/EASTERN CANADA-GREAT LAKES

Ports of Call: Aden, Port Said, Montreal, Rochester, Toronto; Buffalo, Erie, Cleveland, Toledo, Detroit, Sarnia, Bay City, Green Bay, Milwaukee and Chicago.

INDIA-U.S.A.-CANADA-PACIFIC COAST

Ports of Call: Br. Columbia, Puget Sound, San Francisco, Los Angeles and other Ports according to demand.

INDIA-U.S.S.R.

Calling at Black Sea Ports. Lattakia, Beirut, Istanbul and other Eastern Mediterranean Ports.

INDIA-RUMANIA-BULGARIA

Calling at: Bourgas; Varna & Constantza.

INDIA-U.A.R.:

Calling at: Port Suez, Port Said and Alexandria.

COASTAL SERVICES:

Cargo: India Pakistan-Burma-Ceylon
Cargo-cum-Passenger: Bombay-Kutch-Karachi, Bombay-Saurashtra, Bombay-Marmagaoa. Mangalore Ports-Cochin.

THE SCINDIA STEAM NAVIGATION COMPANY, LIMITED:

Scindia House, Ballard Estate, Bombay-1. Phone: 268161 (12 Lines) Grams: JALANATH (Costal) SAMUDRAPAR (Overseas).

CONTENTS

	Page No.
1. Editorial	Dr. R. B. Vachhrajani. 161
2. Inaugural Address at the 43rd All India Medical Conference	Dr. Jivraj Mehta. 163
3. Inaugural Address of the Scientific Session of 43rd A.I.M.C.	Dr. Jivraj Mehta. 171
4. A Wanted Child	Dr. C. L. Jhaveri 174
5. Vasectomy	Dr. S. D. Khandwala. 177
6. Enuresis Nocturna	Dr. Alan Desouza 184 Dr. H. C. Parekh. Dr. D. R. Doongaji
7. When Contraceptives Fail	Dr. Ramanlal Patel 191
8. The Perfect and Cheapest Food	Shri C. K. Dave 196
9. Health Survey of Kamla High School Students	Dr. R. B. Vachhrajani 199 Dr. (Mrs.) B. R. Vachhrajani.

Annual Reports of the Society:

10. Report of The Health Research Institute	215
11. Report of The Family Welfare Planning Centre	220
12. Report of The Ahmedabad Branch	225

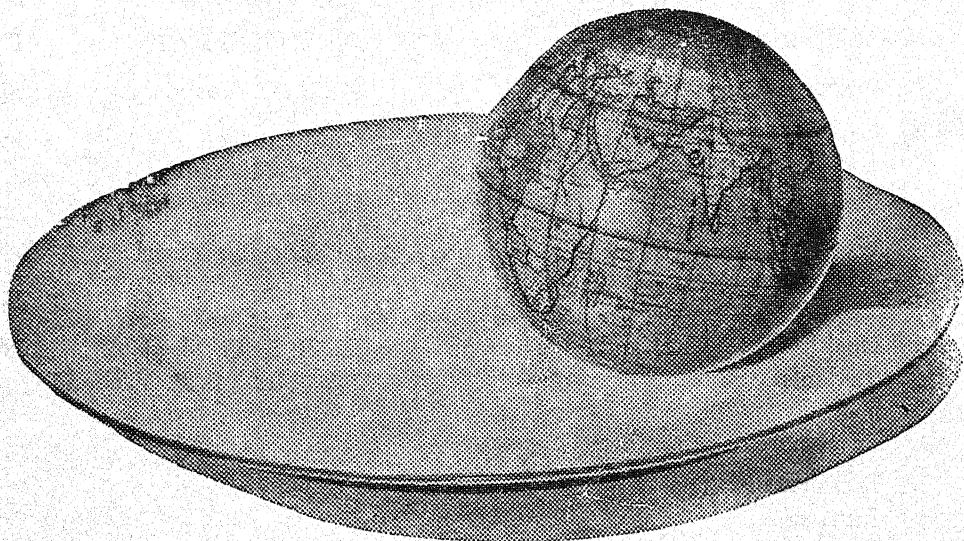
Book Reviews:

Reviewers :

1. Roster of Indian Scientific and Technical Translators	Padmakant Shah. 226
૨. દ્રવસ્થિતિ વિજ્ઞાન	પદ્મકાન્ત શાહ 227
૩. રસાયણશાસ્ત્રની પરિભાષા	પદ્મકાન્ત શાહ 227
૪. કુદરતની રીતે વધુ આરોગ્ય	ડૉ. રજનીકાંત વચ્છરાજની 228
૫. વિટામીન	ડૉ. ટી. પી. વ્યાસ 229

THE WORLD IS YOURS-SHIP BY

le, profitable export markets lie before you. They are waiting to buy Indian handicrafts, spices, fruits and the many specialities that give the unique flavour that is India. Ship your cargo east or west, north or south. Ship it quickly, safely, efficiently by Scindia Steam Navigation. Scindia serves you, while you serve the country earning valuable foreign exchange. Scindia is the leading name in Indian mercantile marine. Scindia not only carries precious cargo, but Scindia is the ambassador of goodwill taking India's message of peace to distant lands.

INDIA-PAKISTAN-U.K.-CONTINENT:

Calling at Aden, Port Sudan, Port Said, London, Hull, Middlesbrough, Dundee, the East Coast U.K.: Avonmouth, Liverpool, Manchester, Glasgow the West-Coast, U.K.: Dublin, Belfast Ireland: Marseilles, La Havre, Antwerp, Dunkirk in France: Antwerp, Rotterdam, Bremen, Hamburg in the North-Continent: Oslo, Gothenburg, Copenhagen, Stockholm in Scandinavia: Helsinki in Finland: Genoa in West Italy: Trieste, Rijeka, Ploce in Adriatic.

INDIA-POLAND:

Calling at Stettin, Gdansk, Gdynia in Poland and Wismar, Rostock in East Germany.

INDIA-U.S.A. (ATLANTIC & GULF PORTS)

Ports of Call: Calcutta, Trincomalee, Colombo, Alleppey, Cochin, Aden, Port Said, Boston, New York, Baltimore, Philadelphia, Norfolk, Savannah, Mobile, New Orleans, Galveston, Houston and other ports according to demands.

INDIA/EASTERN CANADA-GREAT LAKES

Ports of Call: Aden, Port Said, Montreal, Rochester, Toronto; Buffalo, Erie, Cleveland, Toledo, Detroit, Sarnia, Bay City, Green Bay, Milwaukee and Chicago.

INDIA-U.S.S.R.

Calling at Black Sea Ports. Latakia, Beirut, Istanbul and other Eastern Mediterranean Ports.

INDIA-RUMANIA-BULGARIA

Calling at: Bourgas; Varna & Constanta.

INDIA-U.A.R.:

Calling at: Port Suez, Port Said and Alexandria.

COASTAL SERVICES:

Cargo: India-Pakistan-Burma-Ceylon Cargo-cum-Passenger: Bombay-Kutch-Karachi, Bombay-Saurashtra. Bombay-Marmagao. Mangalore Ports-Cochin.

BOMBAY STEAM NAV. CO. (1953)

LTD. — COASTAL SERVICE:

Bombay-Panjim (Via coast ports) and Harbour Services.

THE SCINDIA STEAM NAVIGATION COMPANY, LIMITED:

Scindia House, Ballard Estate, Bombay-1. Phone: 263161 (12 Lines) Cable: SCINDIA LTD. (Bombay) SCINDIA LTD. (Bombay)

CONTENTS

English Section:

Page No.

1. Editorial	Prof. K. K. Shastree	231
2. Pre-History and Early History Of Kutch	Dr. H. D. Sankalia.	233
3. The last days of Nana Saheb Peshwa in Gujarat:	Dr. R. K. Dharaiya.	252
4. The People Of Gujarat and Shivaji.	Dr. T. D. Joshi.	256
5. Folk Drawings of Bhavnagar District.	Shri Suresh Sheth.	259
	Shri Ushakant Mehta.	

Book-Reviews :

1. Bulletin of the Anthropological Survey (1962)	Stephen Fuchs.	264
2. Bulletin of the Anthropological Survey (1963)	Stephen Fuchs.	264
3. Living Prehistory in India	Shri P. G. Shah	265
4. Picturesque Gujarat	Shri P. G. Shah.	266
5. Gujarat 1967	Shri P. G. Shah.	267
6. Lost Saraswati	F. R. Torres	269

ગુજરાતી વિભાગ :

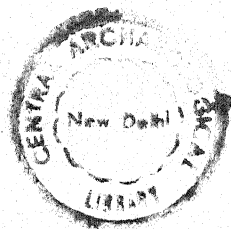
૧. સ્વ. હરસિદ્ધભાઈ દિવેટીયા	... પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી	૨૭૧
૨. સદ્ ગત શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દિવેટીયા	... ડૉ. જનાર્દન પંડ્યા	૨૭૪
૩. સૂરત બંદરનો કરોડાધિપતિ મહાજન વીરજી વોશે	... પ્રો. કે. કમદાર	૨૭૬
૪. કવિ કાલિદાસ અને ભારતીય સંસ્કૃતિ	... પ્રો. રમેશ બેટાઈ	૨૮૦
૫. પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રની પ્રવાસ - નોંધ	... પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી	૨૮૨
૬. ગુજરાતનો મહાન્ જ્યોર્તિર્ધર મંકણ	... શ્રી કનૈયાલાલ દવે	૩૦૪
૭. ગુજરાતમાં રાષ્ટ્ર કૂટોનું શાસન	... ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી	૩૦૮
૮. આણ્ણ યુગમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનાં પાંચ પ્રસ્થાન	... ડૉ. જનાર્દન પંડ્યા	૩૧૫
૯. ગહમનાનો સોલંકીકાલીન વાઝમયમાં ઉલ્લેખ	... મધુસૂદન ઢાંકી	૩૧૭

પુસ્તક પરિચય :

૧. આપણી લોકશાહી	... સતીશ પ્ર. દેસાઈ	૩૨૦
૨. સાર્ત્રના અસ્તિત્વવાદ	... સતીશ પ્ર. દેસાઈ	૩૨૦
૩. પ્રાચીન વૈદિક સમયની સ્વરાજ્ય પદ્ધતિ	... સતીશ પ્ર. દેસાઈ	૩૨૧
૪. ગુજરાતના ધરતીકંપો	... સતીશ પ્ર. દેસાઈ	૩૨૧
૫. માનસિક સ્વાસ્થ્ય	... સતીશ પ્ર. દેસાઈ	૩૨૧

7/11/68

JOURNAL OF THE GUJARAT RESEARCH SOCIETY

ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક

" Do Research For the Good of Mankind "

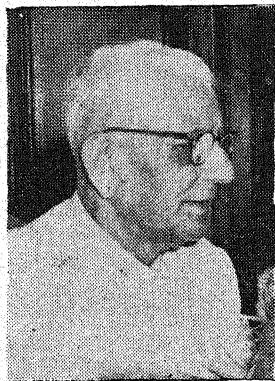
—P t. JAWAHARLAL NEHRU

Vol. XXX

October 1968

No. 4/120

HISTORY & CULTURE

Late Shri Harsiddhbhai Divatia

Memorial Number

સ્વ. શ્રી. હરસિદ્ધભાઈ દિવેટીયા સ્મારકાંક

JOURNAL
OF THE
Gujarat Research Society

Vol. XXX, No. 1-4 ●

to January 1968
December 1968

● No. 1/117-120
No. 1-4

EDITORIAL

The present issue of the Journal of the Gujarat Research Society is devoted to research studies in education and psychology. It is time for us to consider the wisdom of Socrates who said, 'The unexamined life is not worth living. We must re-evaluate our past which should serve as a guide for planning our future work.' Keeping these words in view, an effort is made to study the fundamental problems of education in an objective and unbiased manner. The studies reported in the present issue cover a large cross-section of problems. Mehta's study on 'Concept of Educational Wastage and its Socio-economic Implications', touches a burning problem in our system today. Movie going habits of college students in Aurangabad is a very interesting research on a leisure time activity of students and its impact on student personality and behaviour. Sex differences in value preferences by Joshi and Sharma is an enlightening study on adolescent differences.

In a world, where the pace of progress and technological advance is tremendous, where population is increasing at an alarming pace, where machines and gadgets are being invented every day before which, man, the inventor, stands flabbergasted and speechless, one cannot guess the shape of things to come in the next fifty years. Things are moving so fast at present that like 'Alice in the Wonderland', you have to run very fast in order to remain where you are. In order that our educational institutions may pattern themselves to prepare youngsters to be able to adjust and meet the needs of the twenty-first century, a great effort needs to be made to find ways and means through objective research for improvement and change in techniques, practices and planning.

It is for all of us who are aware of the serious challenge which education faces at all levels to use every opportunity in society and in education to preserve and strengthen that diversity without which continuous social growth is impossible in a rapidly changing world.

This issue in addition to the reporting of research studies, gives an idea of the work done by the Gujarat Research Society's Child Guidance Clinic School for the mentally handicapped and the educational and vocational counselling section.

MADHURI SHAH

President, Gujarat Research Society.

Individual Research Lump Grants

The Gujarat Research Society, Bombay-52 announces that small lump grant for research work is available out of the various funds on Psychological, Health Research, Linguistic, Sociological (Tribal) and Economic research. The amounts of individual grants for small research projects not exceeding Rs. 500/- will be payable after completion of the work and after the printing of such papers in the Gujarat Research Society's Journal. The details will be fixed by a special committee for each subject on receipt of applications from the various persons.

Applicants interested in lump research grant should submit their applications to the Registrar, Gujarat Research Society, Samshodhan Sadan, Khar, Bombay-52 giving the following particulars:-

- (1) Subject of research for which a lump grant is expected.
- (2) Qualifications.
- (3) Previous experience and research papers if any.

President.

Gujarat Research Society.

GENERAL EDUCATION, A PROCESS OF INTEGRATION IN THE FIELD OF EDUCATION

By

✓ K. N. VYAS - Lecturer in Geography

Smt. N. C. GANDHI Mahila College, Bhavnagar.

The Meaning of General Education :—

According to the Radhakrishnan Report, General Education is an important part and objective of higher education. The meaning of general education is sometimes wrongly taken. It is neither an education for everybody nor does it refer to that education which all educated people should share. It indicates, on the contrary, that part of a student's whole education which looks first of all to his life as a responsible human being and citizen. In other words, general education is the presentation of carefully selected information regarding the most significant principles of the various fields of knowledge with a view to enable the students to think, judge and act.

Liberal Education which has somewhat the meaning of general education, means on the other hand that which leads to independent thinking and helps to make freeman, while the education which seeks to prepare for their life work is occupational one. Thus, according to James Mc Grath, "General Education is really only liberal education in new dress." The task of modern democracy is to preserve the ancient ideal of liberal education and to extend it as far as possible to all the members of the community. In fact, general education is a heroic effort to save liberal education in the mid-twentieth century context. General education is the education which is conducive to the making of freeman worthy of being a citizen of a democracy. Citizenship in a democracy involves sharing in a common heritage i.e. respect for ideals which have been transmitted by past generations and understanding to some extent at least of the complexities of modern society and the world. Men and women, when ignorant of this sense of 'belonging to' of intellectually and spiritually, are considered to be bankrupt of standards for life, and are thereby frustrated. He becomes what Ortega Gasset has called the 'new barbarian' lagging behind contemporary civilisation.

Need of General Education :—

Today specialization has reached at its peak, the avenue to success for the students often lies in their choice of specialized career. Each science has become so vast, so complex and so compartmentalized that even advanced workers in a particular branch of a science are unaware of the developments in its other branches. For example, Physics is today divided into Pure—Physics, Applied—Physics, Geo—Physics, Astro—Physics, Bio—Physics, Nuclear—Physics and so on to suit different interests. The late Dr. Krishnan by giving a story very nicely explained the extent of specialization. When a science student is asked whether he is doing natural science, he would say: I am not doing natural science as such. I am doing only zoology. If he is asked are you studying about birds? The answer will be "Yes", tropical and ask him if he knows of the birds in Africa, the

answer must be "No, only the birds in India and further I am working only on the birds in U. P., and even here not all the birds in U. P. but only migrant birds." Such an education may be deep but it is not wide. This sort of specialization tended to break all fields of knowledge in to inute parts. The college today has become a restaurant serving a variety of dishes to suit different tastes. The traditional image of the college as a guardian of learning is gradually yielding a place of training for earning a living and of education of life. Sometimes it is also said that college is being transformed from an ivory tower into a service station where the students crowded together in insanitous buildings and are driven like sheep from lecture room to lecture room, examination to examina tion, text books badly chosen and degrees pursued for their commercial value. It no doubt aims at fostering research but not transmitting culture. All sense of heritage and the realm of human values and ideas had been ignored. Developments in tech nology and science had brought to the U.S.A. and other countries, material pros perity and education had been geared to the making of money and the outbreak of the first World War may be attributed to this to some extent, but the immense destruction caused gave a serious jolt to the thinking of men & made them realize that the education aimed at achieving more material prosperity divorced from the problems of man as an individual and social being was wholly useless. Years back, therefore, first in the U.S.A. and afterwords in other countries there was considerable rethinking and experimentation in regard to education and the concept of general education is a result of such rethinking.

The Principles and practice of general education be introduced so as to correct the extreme specialization which now is common in our intermediate and degree programmes. The emphasis in general education is not so much on the acquisition of knowledge as is the case with special fields. The stress in general education is on the development of breadth rather than depth, on the understanding of interrelationships of various fields of study in order to pull down the walls between narrow subjects.

General education is not hostile to specialization. There is no inherent anti-thesis between general education and specialization, but it does not mean that we let go a tendency noticeable today on the part of specialist to make inroads on the lower levels of education which are strictly the levels of general education. This process has penetrated the secondary school level. The basic subjects like history and geography are not taught today but students are given social education. Children who are supposed to have general education to fit them with the knowledge of history and geography are found ignorant. So much so in some parts of India students go to the entire high school system without geography subject. It would not be out of place if I quote Laxmi N. Menon who was once asked to be on a committee to interview students who were invited by the Australian students' Association to go to Australia.

"Imagine my surprise when one post-graduate student actually told me that he did not know the geographical position of Australia because he never studied geography. It is because of lack of general education. This is wrong, specialization is essential at its proper level.

General education should prevent not specialization but its own exclusiveness.

Physicists, Physicians and other professionals of whom India is urgently in need. On the contrary, general education has to be an integral part of every technical curriculum in order to enable the expert better to meet new situations and developments in his field and to extend his understanding over a wider range of problems which are bound to occur as he works with others. For example, a doctor or an engineer not only performs his respective functions by prescribing medicines and performing surgical operations or by constructing houses, bridges and canals but side by side deals with many social and economical problems closely related to those functions. So every specialist and technician is somehow involved in question of value and judgement of social issues. If he has no appreciation of these, the technician's Paradise may well become the hell for the community.

The challenge of dynamic society suggests the need for both more effective general education and increased technical competence. We must aim at an education which can provide a balanced and integrated emphasis on general or liberal objective on the one hand and on vocational and professional objectives on the other.

Modern Universities are increasingly turning out young men and women who are at best competent specialists in their respective fields but lack broad based culture and understanding.

India needs more specialists than generalists, so general education is not necessary some people say. Moreover it is also said that general education is an American innovation not needed by India because the social structures and educational system, in both the countries differ greatly. It is true but it is not quite correct to say that the movement is primarily American. The problems that arising out of specialization are being experienced all over the world.

General education, therefore, aims at filling the gap between elementary education and specialized education. It aims further that a student must be able to function effectively as an important unit of social organism that he should be able to offer more dynamic responses to the environment around him. It provides the student with an understanding of his heritage, a sense of good life and develop the capacity and equipment for discharging properly the responsibilities of common citizenship and thus he should be encouraged to develop integrated personality.

In a country like India most of the students restrict themselves to college education only, the immediate need seems to be to prepare a course of studies which has inherent significance, instead of geared exclusively to an examination as an end itself. The core of any college curriculum should be planned for the student's future as a person who has to live in the modern world. It should help him to make a sense of living as well as of earning living.

Subject Matter of General Education :—

An ample and rounded education comprising all the three branches of learning, viz; natural sciences, social studies and the humanities is the only way to arrive at full life. General education is capable of taking all these simultaneously. The study of natural sciences makes us at home of our physical environment, so that we may have adjustment to it. The study of second is intended to produce an understanding

of our social environment and of human institution. So that the student may achieve a proper relation to society and by the aid of history, the society of the past and even of the future. Finally, the purpose of the humanities is to enable man to understand man in relation to himself, that is to say in his inner operation and ideals. Now if we by concentrating on one thing and ignore the other we can never have general, complete and integrated education.

We are all keen on giving general education to young people but this is achieved not by introducing mere subject, but by teacher realising that he has a mission to guide the young along the path of duty, righteousness and service. Laxmi N. Menon makes it clear with the following story.

"Once three workers were cutting stones, the first man when he was asked, what he was doing, said, "I am cutting stone". When the next man was asked he said, "I am earning my living." When the third man was asked he said, "I am building a cathedral." If the teacher feels he is cutting stone or earning a living his work is not done.

Conclusion :—

I would summarise this by saying that education looks both to the nature of knowledge and good of man in society. Education is not a process of stuffing the mind with facts, only general ideas and principles will serve the purpose of education. One should possess some abilities to fulfill the meaning of general education, to think effectively, to communicate thought, to make relevant judgement, and to discriminate among values. It follows that the idea of general education is really in a sense built in the concept of good education.

The aims and objectives of general education is to lessen the prejudicial outlooks, to give a definite impetus to human inquisitiveness and hence understanding things in a wider context. Intensive studies should not be at the cost of extensive observation or interests. Hence a programme should be chalked out from middle school level.

Bibliography :—

- (1) General Education in a Free Society by Conant James Harvard University Press Cambridge.
- (2) General Education Reconsidered Edited by K. S. Murty. Asia Publishing House.
- (3) Report on General Education Seminar 1963 S.N.D.T. Women's University Bombay-1.
- (4) Report on General Education, University Grants Commission, New Delhi.
- (5) Journal of Education and Psychology, Sardar Patel University Vallabh Vidyanagar.

SOCIO-ECONOMIC IMPLICATIONS OF THE CONCEPT OF EDUCATIONAL WASTAGE

(A case study of educational wastage of Sardar Patel University 1964-65)

RAJENDRA R. MEHTA

Prof.-in-Economics, Kavishree Botadkar Arts & Commerce College, BOTAD.

The problem of educational wastage is one of the interesting topics in the field of educational research. Now there has been an increasing need to estimate the social as well as institutional cost of educational wastage in terms of investment cost over a period of planned projections, with anticipated increase or decrease in total number of students' enrolment. Here the term "educational wastage" has been economic significance, because it implies social cost as well as individual cost of education per student. Theoretically speaking educational wastage has profound and a serious impact upon working of all productive sectors of developing economy like ours. However, it is very difficult to measure individual and social cost of educational wastage, purely in economic terms. Though we can visualise the rate of return-private as well as social—of an individual, with and without education over a period of time, taking into account total amounts of social capital invested. Obviously, we have to examine various socio-economic implications of educational wastage for this purpose.

As a matter of fact, expansion in educational facilities is considered to be a potent and revolutionary transforming agent of economic development. At the same time, we find under-development vis-a-vis with an incident of high educational wastage especially in rural and urban economy. Thus the rate and pattern of educational wastage is closely co-related with speed and stages of economic development. That is why, this rate of educational wastage has threefold economic importance in an accelerated process of economic development.

First of all the purpose behind our education is to improve the efficiency of human capital. So increasing number in educational wastage implies a waste of social capital and also a period of one year. Secondly, the concept of educational wastage has profound significance in phasing perspective educational planning. That means a sizeable increase in number of educational wastage will act as a brake to the dynamic process of economic change. Because education is a powerful weapon in motivating socio-economic environment in underdeveloped economy. Thirdly, from employment angle, sizeable increase in educational wastage will put pressure on employment market and ultimately they put pressure on land and hence adversely affected to agricultural production and productivity.

Of course, the concept of educational wastage touches to the qualitative and quantitative aspect of our educational system. There is no standard definition of the concept of 'wastage' in education. Generally speaking the word 'wastage' in education implies the premature withdrawal of pupil from school or college before completing current academic year or particular degree course. This means the phenomena of educational wastage relates to those students who are removed in pre-mature age from educational facilities for various socio-economical reasons. So

come with and without educational wastage in national gross product terms. Though this sort of cost aspect has practical significance in phasing educational projection. Thus we can quantify the money income of the individual and the total income of society with an increase in the rate of educational expansion for particular years.

Normally the initial stage of economic development co-relates to the shift in existing pattern of education. As the process of economic development moves onwards, pupils shift towards that branch of education which will give them prospective returns or salaries. We find, here, a heavy rush of students in seeking admission to science colleges. At the same time, we observe heavy proportion of wastage of students in science faculty (See table No.2). Thus the concept of 'educational wastage' has been interpreted in different ways. The cost aspect of educational wastage differs from methodology to methodology. Here we have estimated the total amounts of educational wastage in terms of social investment cost, of various faculties of Sardar Patel University for the year 1964-65. This study is based fundamentally on following formula :

$$\left. \begin{array}{l} \text{Social cost of} \\ \text{Educational wastage} \\ \text{(per study)} \end{array} \right\} = (a-b)xc$$

(1) "a" = Total number of students enrolled = (i) + (ii)

(i) Total no. of students enrolled (Fresh).

(ii) Total no. of students appearing at examination (excluding repeater students).

∴ "a" = (i) + (ii)

(2) "B" Institutional educational wastage = (i) + (ii) + (iii) + (iv)

(i) Total no. of students absent in university examination;

(ii) Total no. of students taken drops in university examination;

(iii) Total no. of students whose forms are cancelled by college authority;

(iv) Total no. of students failed in university examination.

∴ "B" = (i) + (ii) + (iii) + (iv)

(3) "C" Social cost of education per student = (i) + (ii)

(1) (Per) student cost for the year 1964-65.

(2) Institutional cost of education per student.

∴ (1) + (2)

Economically speaking the term 'wastage' implies the cost aspect, if we think this problem in social valuation sense. Of course we can also estimate the cost of this wastage over a period of current academic year. Now let us examine critically various parts of this formula. First of all total number of students enrolled is important in estimating the sizeable portion of wastage of students from current academic year. Secondly the total number of students appeared in University indicates the wide gap of educational wastage which classified in Part-B (See Table No. 1). We have here excluded total number of repeater students, those who have appeared in University examination of Sardar Patel University in 1964-65.

In part "B" we have taken into account educational wastage of three kinds in

graduate levels. (1) First kind of wastage occurs if students have not prepared their study satisfactorily and hence they remain voluntarily absent in university examination. Second type of educational wastage relates with those students who appeared in university examination but completing two or three papers they found difficult to pass or with higher percentage, they take drops and hence this is being an example of wastage of time and social capital.

Thirdly, we find wastage of those students whose forms are cancelled by college authority due to inadequate presence, or unsatisfactory progress. Fourthly, we find a large bulk of educational wastage of those students who appeared in university examination but failed in examination.

"Social cost of education" of per student implies that part of cost borne by society in order to provide education upto the graduate and postgraduate level.

Theoretically speaking this rising trends in educational wastage indicates that developing economy like ours has to bear the additional amount of social expenditure with maintenance cost plus training cost of per student. Here maintenance cost of education related with expenditure on such items as food, clothing, and other miscellaneous purposes.* While the training cost refers to the expenditure incurred on items such as tuition fees, books, hostel accommodation, examination fees and transport charges. The net opportunity cost refers to that income which an individual student foregoes in order to continue his education.

---

*This definition was given by the Hartog Committee and has since been followed in more than 20 investigations.

*Economics of Education, International Social Science Journal, UNESCO, Vol. XIV, No. 4 (1062).

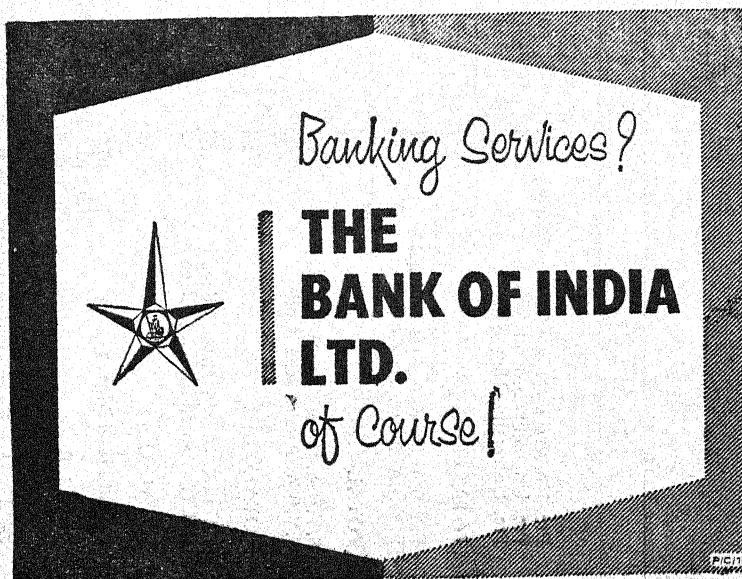

TABLE NO. 1-A
EDUCATIONAL WASTAGE IN THE FACULTY OF ARTS (SARDAR PATEL UNIVERSITY) 1964-65.

Year	Graduate Level	Total No. of students enrolled	Total number of students appeared		Total No. of students absent in examination		Total No. of students failed	Total No. Social cost of educational wastage (1964-65) (per student)
			Fresh	Repeater	Total	Drops A	Absent B	C
1	2	3	4	5	6	7	8	
A.	1. Pre. University (N & A Arts College)	59	59	25	84	1	3	4
	2. Pre. University Anand Arts	181	181	40	221	2	4	4
	3. Pre. University (New Arts)	173	158	4	162	15	2	9
4.	TOTAL=1+2+3	413	398	69	477	18	9	17
B.	1. F.Y.B.A. (N & A Arts College)	172	172	4	176	1	1	1
	2. F.Y.B.A. New Arts College	86	82	3	85	1	1	3
3.	TOTAL=1+2	258	254	7	261	2	2	4
C.	1. S.Y.B.A. (N & A Arts College)	139	139	4	143	1	2	2
	2. S.Y.B.A. Anand Arts College	25	23	1	24	1	1	1
3.	TOTAL=1+2	164	162	5	167	2	3	3
D.	1. T.Y.B.A. N & A Arts College	157	157	1	158	1	1	1
	2. T.Y.B.A. Anand Arts College	9	8	1	9	2	1	1
3.	TOTAL=1+2	166	165	2	167	3	2	2
E.	1. Postgraduate level M.A. :	102	102	9	111	—	—	—
	2. Educational wastage in faculty of Law (Sardar Patel University) 1964-65.	100	70	—	70	1	—	30
	1. First LL.B.	5	4	—	4	1	—	1
	2. Second LL.B.	—	—	—	—	—	—	—
	3. TOTAL=1+2	—	—	—	—	—	—	—
	4. Forms withdrawn by college authority due to unsatisfactory progress.	—	—	—	—	—	—	—
	5. Students appeared in examination but taken drop.	—	—	—	—	—	—	—
	6. Absent in examination.	—	—	—	—	—	—	—
	7. TOTAL=1+2+3+4+5+6	—	—	—	—	—	—	—
	8. Social cost of educational wastage (1964-65) (per student)	—	—	—	—	—	—	—

No. 4. A. Forms withdrawn by college authority due to unsatisfactory progress.

B. Students appeared in examination but taken drop.

C. Absent in examination.

TABLE NO. 1-B
EDUCATIONAL WASTAGE IN FACULTY OF SCIENCE 1964-65
SARDAR PATEL UNIVERSITY

Year	Graduate Level	Total No. of students enrolled	Total No. of students appeared in examinations		Total No. of students absent in the examination		Total No. 2-4+5-6 of students (wastage in education) failed	Social cost of education per year (1964-65)
			Fresh	Repeater	Total	Absent	Drops	per student
1	2	3	4	5	6	7	8	
A.	1. Pre. University Science (V.P.M.)	845	842	5	897	3	3	208
	2. Pre. University Science (R.P.T.P.)	733	752	69	821	5	1	496
	3. TOTAL=1+2	1598	1594	74	1718	8	4	704
B.	1. F.Y. Science (V.P.M.)	253	251	9	260	1	2	36
	2. F.Y. Science (R.P.T.P.)	178	173	18	191	2	1	49
	3. TOTAL=1+2	431	424	27	451	3	3	85
C.	1. S.Y.B.Sc. (V.P.M.)	155	151	11	162	2	4	21
	2. S.Y.B.Sc. (R.P.T.P.)	109	104	4	108	1	5	17
	3. TOTAL=1+2	264	255	15	270	3	9	38
D.	1. T.Y.B.Sc. (V.P.M.)	129	121	21	142	3	4	66
	2. T.Y.B.Sc. (R.P.T.P.)	55	50	9	59	4	3	25
	3. TOTAL=1+2	184	171	30	201	7	7	102
E.	1. Post-Graduate Level Previous	80	80	2	82	1	—	4
	2. Final	57	57	6	63	—	—	8
	3. TOTAL=1+2	137	137	8	145	—	—	12
	4. Social cost of educational wastage (1964-65) (per student)	—	—	—	—	—	—	—

1. Drops, A: Forms withdrawn by college authority due to unsatisfactory progress.

2. Drops B: Absent students appeared in examinations but taken drops due to certain reason.

i) Lack of reading in examinations. ii) Those who have taken decision not to appear in examination due to certain reasons.

TABLE NO. 1 - C
EDUCATIONAL WASTAGE IN THE FACULTY OF COMMERCE
SARDAR PATEL UNIVERSITY (1964-65)

Year	Graduate Level	Total No. of students enrolled	Total No. of students appeared in examination		Total No. of students absent in examination	Total No. of students failed	Wastage	Social cost of education per student per year (1964-65)
			Fresh	Repeater				
1	2	3	4		5	6	7	8
	Pre-University Commerce	250	250	36	305	2	4	158
	F.Y.B.Com.	164	164	9	173	1	1	88
	S.Y.B.Com.	149	149	11	160	3	—	23
	T.Y.B.Com.	106	106	—	106	2	1	46
	Postgraduate Level							Rs.
	M.Com. (Previous)	16	15	—	15	1	—	3,220
	M.Com. (Final)	38	38	1	32	1	—	19

TABLE NO. 1-D
EDUCATIONAL WASTAGE IN THE FACULTY OF ENGINEERING
(SARDAR PATEL UNIVERSITY) 1964-65

Year	Graduate Level	Total No. of students enrolled		Total No. of students appeared		Total No. of absent in examinations		Total No. of students failed		Institutional educational wastage.	Social cost of education
		Fresh	Repeater	Total	A	B	C	6	7		
1	2	3	4			5					8
1.	Pre. Engineering	19	39	58	1	1	—	1	3	Rs.	
2.	F.Y. Engineering	288	88	372	2	2	3	66	73		
3.	S. Y. Engineering (Civil)	113	15	125	1	2	2	31	36		
	(Mech.)	66	13	73	1	4	3	4	11		3,890
	(Elect.)	67	10	75	1	1	2	7	13		
4.	B.E. (Civil)	101	12	102	4	7	2	11	24		
5.	B.E. (Mech.)	65	3	63	3	2	1	5	11		
6.	B.E. (Elect.)	67	2	67	1	1	2	14	16		
Post-Graduate Level :											
	M.E. (Civil)	9	1	4	2	2	2	2	8		
	M.E. (Mech.)	6	—	3	—	—	3	—	3		4,450
	M.E. (Elect.)	1	1	2	—	—	1	—	1		

TABLE NO. 1-E
EDUCATIONAL WASTAGE IN THE FACULTY OF AGRICULTURE (SARDAR PATEL UNIVERSITY) 1964-65

Year	Graduate Level	Total No. of students enrolled		Total No. of students appeared		Total No. of absent in examinations		Total No. of students failed		Institutional educational wastage	Social cost of education
		Fresh	Repeater	Total	A	B	C	5	6		
1		2	3			4					7
	Pre. Uni. Agriculture	243	20	260	2	1	2	50	56	Rs.	2,714
	F.Y.B.Sc. (Agri.)	166	22	182	2	4	3	50	59		
	S.Y.B.Sc. (Agri.)	115	23	133	3	2	2	32	39	Rs.	2,714
	T.Y.B.Sc. (Agri.)	160	24	178	4	6	4	12	26	Rs.	2,714
Post-graduate Level :											
	M.Sc. (Agri.)	48	1	11	2	1	—	28	31	Rs.	4,051

Now we observe from above tables that there is sizeable number of educational wastage in Pre-University Science, which comes to 704 students out of 1594 students. Similarly in F.Y.B.Com., total number of educational wastage comes to -83 out of 164 students. The educational wastage comes to 32% in second year of Engineering at graduate level and the total number of educational wastage for Third Year comes to 50 and 102 students out of 191 students in Science and arts faculties.

We find greater number of educational wastage in Agriculture, Science and Arts faculties at postgraduate level which amounts to 25 to 30%.

*The cost of education in certain faculties of S.V.V. ' Prof. R. K. Amin and Dr. Mahesh T. Pathak, February, 1966.

Advertisement Tariff
FOR
**THE JOURNAL OF THE
GUJARAT RESEARCH SOCIETY**

Mechanical Data

Size of Printed Page	..	7½" x 5"
No. of columns	..	one
Width of column	..	5"
Average No. of pages per issue		Above 80 pages

Rates

Full page on superfine Paper on cover page		
per insertion	.. ..	Rs. 250; per year Rs. 1000
Full page on art paper per insertion	..	Rs. 200; per year Rs. 800
Full page on ordinary paper per insertion		Rs. 150; per year Rs. 600
3/4 page on ordinary paper per insertion		Rs. 100; per year Rs. 400
Half page on ordinary paper per insertion		Rs. 75; per year Rs. 300
Quarter page on ordinary paper		
per insertion	.. ..	Rs. 50; per year Rs. 200

Special positions extra

Please address, Secretary, Samsodhan Sadan, Bombay-52

SECULARISM AND THE COLLEGE TEACHERS

Mahendrakumar Zaveri

It is one of the accepted models in sociology to conceive of society as a structure, the different parts of which are inter-related to one another. It follows from this that no institution or group in society can exist in isolation and is invariably influenced by other institutions and groups. Even religion cannot exist apart from the social complex in which it functions. It was for this reason that Durkheim regarded religion as eminently social.¹ The history of mankind abounds in innumerable illustrations pointing out how religion has continued to exercise its influence on the whole institutional complex.

It was with a view to explore the influence of religion in the life of the college teachers that I undertook a small sample survey of college teachers working in the different colleges and faculties in Vallabh Vidyanagar during the academic year 1965-66. To ensure a homogenous sample, I selected only Gujarati Hindu male teachers for this purpose. From a total of 340 College teachers who answered the above criteria, for this purpose. From a total of 340 College teachers who answered the above criteria, I chose 100 of them by way of random sample. This constitutes 29.4% of the total number of teachers on the campus. I personally interviewed all of them with a detailed interview schedule which included questions (framed in Gujarati) about their religious beliefs, their participation in religious rituals and the impact of religion on their family life and their Socio-political attitudes. In this paper I shall restrict myself only to one aspect—the attitude of College teachers towards the ideal of secularism.

College teachers represent a professional group in our society which is marked by a long training at the University and possessing high academic qualifications. By the very nature of their profession, they are capable of exerting a profound influence on the thinking processes of their students. Thus an analysis of the state of mind of this class may be taken as an indication of the direction in which the social forces are moving. We may consider college teachers as the best representatives of the educated elite who have enjoyed the privilege of intellectual leadership in society.

Among the social values cherished by our national leaders and enshrined in our constitution is that of the secular state. However, this particular concept seems to have been interpreted in conflicting ways. There are some who understand by secularism the negation of religion whereas others imply thereby total impartiality by the state in matters pertaining to religion. As maintained by many prominent Indian leaders,² it is the latter interpretation which has come to be accepted in the Indian context. Dr. Radhakrishnan once declared that by a secular state he means a non-communal state. In other words, to Indian people secularism is not negation of religion, but only absence of religious discrimination.

1. Durkheim, Emile: *Elementary Forms of the Religious life*, The Free Press - Illinois, p. 423.

2. The reference is to the public statements of many political leaders - published in newspapers. I may especially refer to a radio talk given by Mr. M. C. Setalvad, the excerpts of which were published in *Gujarat Samachar*, dated 6th February 1966 on p. 5.

So, for our purposes in this paper, an individual would be regarded as holding a secular attitude if he supports the concept of a secular state, that is, a state which does not practice any discrimination in matters of religion and further if the individual is ready to dissociate religion from different areas of public life. The study was undertaken with a working hypothesis that college teachers are in general inclined towards the ideal of secularism (as defined above), and this has been partially validated by my findings.

College teachers on the whole seem to give their wholehearted support to secularism as a state policy. Whereas 79% declared themselves in full support of secularism, only 8% rejected it. The remaining 13% were of the view that state should not discriminate between persons on account of their creeds. However, they were hesitant to accept secularism with all its implications. To grasp the precise cognitive structure in the mind of the teachers a further question was put to them. Do you believe that Hinduism should be given the status of the state religion? To this 22% answered in the affirmative while the remaining 78% strongly opposed it. This indicates a decisive trend in the direction of secularism. It can be safely assumed that the ideal of secularism has now become relatively stable in the Hindu mind and the efforts of the groups trying to turn back the current may largely fail.

There are some who conceive secularism to be of western origin. To them it is a new element introduced in our political structure and is likely to create some amount of strain till it is internalized and institutionalized. It can however be affirmed that secularism is not something totally unknown to Indian Society. It has existed in this country for centuries in a different form. Its root lies in the highest value of religious tolerance preached and practiced by Hindus. The ideal of **Sarva-Dharma-Sambhav** as advocated by Gandhiji has provided a sound basis to Indian secularism. Even the extremists like Shri M. S. Golwalkar, the Chief of the R.S.S. declared in one of his famous speeches³ in Delhi that secularism is in the noblest traditions of Hindus. Hindus have come to identify secularism as a trait of Hindu culture and it has always been nourished by the practice of religious tolerance.

As observed by S. N. Eisenstadt, "In India, to a much higher degree than in many other historical imperial civilizations, politics were conceived in secular terms. The basic religious and cultural orientations were not necessarily associated with any particular political or imperial frame-work."⁴ Similarly Myron Weiner also writes, "While Muslims have a conception of Islamic state, there is no such popularly believed equivalent notion in Hinduism, nor is there in Hinduism an organised church as in Catholicism which would give the Hindu parties an organizational base."⁵ Perhaps this explains the lack of enthusiasm among Hindus for seeking the status of state religion for Hinduism. This has proved functional to the emergence and growth of secularism in India.

3. This refers to the address of Shri M. S. Golwalkar at the annual day function of the Delhi branch of R.S.S., soon after the end of Indo-Pakistan war in Sept. 1965 and published in *Organiser*, an English weekly of Delhi.

4. See S. N. Eisenstadt's article, 'Transformation of Social, political and cultural orders in modernization', *American Sociological Review*, Oct., 1965 p. 668.

5. See Myron Weiner's article, "Some hypothesis on the politics of modernization in India" in *Leadership and political institutions in India* edited by Park & Tinker. (1960, Oxford University Press).

The Hindu support for a secular state is further confirmed by other revealing facts. The interviewees were asked to name the political party with which they sympathised the most. Here sympathy was defined as readiness to vote for the party in elections. The preference of the teachers is indicated in the following table :

Congress	: 41 %
Jan Sangh	: 3 %
Swatantra	: 2 %
Independent	: 54 %
<hr/>	
Total	: 100 %

The above table clearly shows that the Hindu parties have failed to take roots among this particular group,⁶ 41 % of the respondents have indicated their preference for the Congress. This however does not mean that the sympathisers of Congress fully agree with the policy of secularism as pursued by the Congress. While nearly half of them approved the manner in which the policy of secularism had been implemented, the rest were highly critical of congress in this respect. To put it in the words of one of the respondents, " In the name of secularism, congress has in fact pursued the policy of appeasement of minorities. This is contrary to the spirit of secularism." Some of them eagerly desired that Congress should discard this policy and acquit itself of the charge of being partial to minorities. In spite of this feeling their general support for the congress ideal of secularism is significant. The dominance of the congress in Indian political life may be regarded as contributory to the acceptance of the secular ideal.

While at the opinion level secularism has a wide support, it is equally interesting to note the extent of support it is likely to draw at the behavioural level. To ascertain this a series of questions were put to the interviewees. To the question—Will you like to vote a non-Hindu candidate in election, if he is superior to a Hindu candidate? 90 % answered in the affirmative, 4 % gave a modified answer that they would vote a non-Hindu provided he is not a muslim, whereas only 6 % preferred to vote only a Hindu candidate. More or less similar are the results in respect of employment. To the question - If a non-Hindu candidate seeking a job is superior to a Hindu candidate, whom will you prefer ? 82 % preferred a non-Hindu, 5 % preferred a non-Hindu provided he is not a muslim, whereas 13 % were inclined to select only a Hindu candidate.

The above mentioned figures provide a clear picture of the Hindu mind. In matters of election and employment these teachers think that achievement of a person should alone count, and his affiliation to any religious group should be ignored. While on the whole teachers accept this stand, we find some bias against muslims. It is only 4 % in the case of election and 5 % in case of employment. Those preferring only a Hindu candidate constitute only an insignificant minority. This data, then, supports our observation that the secular trend has gained momentum among the educated Hindus.

6. The attempt of Jan Sangh to establish itself as a non-communal party is significant. Please refer to M/s. B. P. Tripathi & D. D. Trivedi's interview with Shri Atal Behari Vajapeyee, one of the eminent leaders of Jan Sangh. See Guj. Samachar dated 22nd July, 1966, p. 4.

The educated class has now come to distinguish between things religious from things political. As far as possible the two should tread their own path without encroaching upon the rightful place of the other, seem to be a norm generally accepted. The social significance of religious ceremonies is well known. But according to respondents our national festivals like the Independence Day and Republic Day should be observed according to our political conventions. They do not welcome any innovations which try to give a religious colour to these festivals. When asked—Will you prefer the performance of religious rites and ceremonies on the national occasions like the Republic Day and the Independence Day? 76% considered it absolutely unnecessary. Similarly a large number of respondents (76%) opposed the entry of religious functionaries in active political life. Such an attitude is very likely to promote the spirit of secularism.

A substantial minority of 24% favouring the performance of religious rites on national occasions and also supporting entrance of religious functionaries in active political life needs explanation. This is certainly opposed to the secular attitude which demands dissociation of religion from public life. Perhaps deeply religious family environment and rural orientation may be responsible for such an attitude. A further probe is however necessary before saying anything categorically.

Hindu organizations like Hindu Mahasabha and Rastriya Swayamsevak Sangh have attempted to unit all Hindus on a single platform. These organizations still continue to strive to achieve their goal. But as our recent history indicates they have largely failed in its realization. One important reason which has led to their failure lies exactly in this that Hindus themselves have always remained apathetic to such a goal of communal unity. When respondents were asked—Do you contribute to the view that Hindus should unite as a community? 23% gave a negative answer, 61% believed that Hindus may make such an attempt but it should be strictly on a non-political basis. They further specified that such attempt should not be directed against any other community. Only 16% approved the idea of organizing Hindus on a political basis. Here, too, we find that a large majority of Hindus are repugnant to the very concept of organizing Hindu society on a communal basis. May be, this is due to a lack of in-group feeling which Hindus have failed to develop probably because of the heterogenous character of their religion and culture. The role of Gandhiji and his followers also seems to have a share in this.

The relationship between Education and Religion has remained very close in India. Through prayers and ethico-religious instruction, educational institutions have sought to strengthen the force of religion on the minds of the young. When these College teachers were asked—Do you wish that your college work should begin with a prayer?—77% approved the idea whereas 23% rejected it. It was, however, stated by the teachers that prayers offered should not have any sectarian bias. They welcomed the idea of prayers not because of their religious inclination as such but they thought that it may be useful in creating an atmosphere which may be more conducive to the moral growth of the students. Thus the teachers seem to have

Similarly, as regards the introduction of religious instruction in educational institutions only 13% did not think it was necessary, 7% were of the view that students should be acquainted with basic concepts of Hinduism, but 79% believed that instruction should be provided in all religions. This further strengthens our earlier contention that Hindus have sincerely preached and practiced their idea of equality of all religions. But this type of association of religion with formal education is not compatible with the secular attitude.

Now, if we examine the different spheres of our social life—economic, political, educational, we find that influence of religion varies from one sphere of social life to another. A note of religious tolerance is present throughout on the basis of which secular ideal seems to have flourished. Whereas in the economic and political sphere Hindus have adopted a more rational view and have tried to dissociate religion from it, the same is not the case in the field of education (and also perhaps of their family). Teachers have shown their preference for associating prayers and religious instruction with the formal education. Thus, while little importance is given to religion in economic and political behaviour, it is regarded as important in education. It can be asserted that Hindus have partially emancipated themselves from the hold of religion and this may pave the way for the acceptance of secular ideal in the remaining spheres of social life as well.

Association of Physicians of India

Laud Mansion, 3rd Floor,
21, Queen's Road,
BOMBAY - 4.

NOTICE

THE ASSOCIATION OF PHYSICIANS OF INDIA is giving awards for the following Lectureships and Fellowships. Those who are interested may kindly contact the Hon. Secretary of the Association not later than 31st MARCH, 1968 for further particulars.

1. Mrs. Jal R. Vakil Lectureship.
2. Boehringer Knoll Junior Lectureship in Diabetes.
3. A.P.I. Lectureship on Experimental Medicine.
4. Unichem Lectureship in Gastroenterology.
5. Unichem Lectureship in Haematology.
6. Training Fellowship.

Sd/- C. V. TALWALKAR,
Hon. General Secretary.

A STUDY OF VARIOUS EDUCATIONAL OPPORTUNITIES AND FACILITIES AVAILABLE IN AHMEDABAD TO STUDENTS AFTER THE S.S.C. EXAMINATION*

H. D. BADAMI
Lecturer in Psychology.

DR. J. P. DAVE
Reader in Education.

University School of
Psychology, Education and Philosophy
Gujarat University.
AHMEDABAD 9

INTRODUCTION

Background: There has been a phenomenal expansion of secondary education in India during the last decade. More and more students are appearing at the S. S. C. examination and are seeking admissions to various institutes of higher education. Majority of the students find it hard to choose the right kind of institute because lack of adequate information with respect to various educational avenues. As a result, the potentialities of a large number of students are not properly realized. Maladjustment, stagnation, and wastage could be attributed partly to the lack of readily available systematic information.

This has been a matter of great concern to students, teachers, parents, heads of various institutes, and educational authorities. The investigators feel the same way and this has motivated them to undertake the present study.

Nature of the study: The present study is about various educational opportunities and facilities available in Ahmedabad to students after the S. S. C. Examination. In this study institutes offering instructional and training programs to students after the S. S. C. Examination are included.

Purpose of the Study: The main purpose of the study is to provide pertinent and useful information and insight to the student in programming his instruction after the S. S. C. Examination. The study is meant to help the student during his stay in his school after he passes the S. S. C. Examination.

As the study presents a total picture of various educational opportunities and facilities in the community, it is intended to help the student in making comparisons and wise choices with respect to his further education.

Another purpose is to help teachers in giving educational guidance to their students.

The study also intends to help parents in providing guidance to their children in making wise choices regarding their further education.

DESIGN OF THE STUDY

Sample: The institutes providing educational opportunities and facilities to student in Ahmedabad after the S. S. C. Examination were approached and out of 45 such institutes 38 institutes responded. These institutes are listed in Appendix B.

Procedure: The required data were collected mainly in Appendix with the help of the questionnaire given A, and prospectuses of the institutes, and interviews. Out of 38 institutes included in the study, heads of 12 institutes were interviewed in order to get additional information. The collected data were organised and tabulated wherever required.

Limitations of the Study: The following are the three main limitations of the present study:

1. The investigators approached all the institutes to respond to the questionnaire. Some institutes, however, did not respond to the request. This naturally limited the sample to a certain extent.

2. The institutes that are planned to be started in the near future could not be included in the sample.

3. In the present study the prospectuses of the institutes were used as an additional tool to get the information. It is probable that the out-of-dateness of the prospectuses of some of the institutes might have affected the up-to-dateness of the information.

Significance of the study: The study of this kind would have significance for all engaged in educational world. This study has a special significance from guidance point of view. Since this study provides pertinent and useful information to students, both teachers and parents would be able to play a helping role in the process of making wise choices by the students.

MAIN FINDINGS

The study indicates that there are three major avenues open to students after the S. S. C. Examination : Colleges, Technical institutes, and Training institutes. The numbers of these institutes are 19, 5, and 15 respectively.

Colleges: Colleges offer programs in Arts, Science, and Commerce. Six colleges are exclusively Arts colleges, one college is exclusively a science college, and three colleges are exclusively commerce colleges. There are eight colleges which offer joint programs either in Arts and Commerce (3 colleges) or Arts and Science (4 colleges), or Arts, Science and Commerce (1 college).

All colleges offer specialised instruction in various subjects in Arts or Science or Commerce. Generally, Arts and Commerce colleges are morning colleges and they run from 7.00 am. to 11.00 am., while all the science colleges are afternoon colleges and they run between 11.00 am. to 5.00 p.m.

A student studying in an Arts or a Commerce college is required to pay about Rs. 350/- per year for all kinds of fees. A science student needs to pay about Rs. 450

Those who are seeking admission in hostels are required to make an additional budget of about Rs. 800/- per year for hostel accommodations (lodging and boarding).

Seven colleges provide hostel accommodations to their students. Two colleges have made special arrangements to house their students in private hostels. The students of the rest of the institutes have to make their own hostel arrangements.

The examination procedure is prescribed by the University and the affiliated colleges follow the same procedure.

Some of these institutes deserve to be mentioned for their individual outstanding features. Shri H. K. Arts college for organizing diploma courses in Journalism and Dramatics and for initiating student counseling on a systematic basis, Gujarat College and St. Xavier's College for providing leadership in sports and athletics, B.D. Arts and Science College for offering Home Science program at graduate and post-graduate levels, S. L. U. College for Women and Gujarat Vidyapeeth for admitting students for higher education after the S. S. C. Examination without English, Sheth C. N. Vidyavihar for offering rich and diversified instructional programs in different fields of education on a single campus and Gujarat Vidyapeeth, a fullfledged residential University, for offering programs in Social Science, Hindi and the teaching of Hindi.

Technical Institutes: There are five institutes offering instruction and training in various branches of technical education such as Civil, Mechanical, Electrical and Automobile engineering, Textile Manufacturing and Textile Chemistry and Architecture.

Except the School of Architecture, all the institutes run from 10.30 a.m. to 5.00 p.m. The School of Architecture runs from 7.30 a.m. to 1.00 p.m. The students are required to pay around Rs. 200/- per year for all kinds of fees and Rs. 500/- per year for hostel accommodations (lodging and boarding). The tuition fee of the School of Architecture is Rs. 300/- per term.

The final examination is conducted by the Department of Technical Education, Gujarat State.

Out of these institutes two institutes deserve a special note. The Government Polytechnic for Girls for providing free education to girls and for offering Rs. 25/- per month as scholarship to 1/3 of the total enrolment and the School of Architecture for being the only school of its kind in Ahmedabad.

Training Institutes: There are fifteen training institutes offering instructional and training programs in different fields and at different levels of education.

There is one institute for pre-primary teacher training program. There are five institutes for primary teacher training program, two institutes for teachers of physical education, one for fine arts, one for teachers of deaf-mutes, two centers for nursing and midwifery, one for industrial training, two for automobile engineering and one for local self government.

The students taking the P.T.C. program need to pay around Rs. 125/- for different

Different kinds of fees at these institutes amount to around Rs. 360/- per year and charges for hostel accommodations amount to Rs. 600/- per year.

Sheth C. N. College of Fine Arts provides certificate programs for drawing teachers and diploma in Commercial Arts.

Around Rs. 250/- are charged for various kinds of fees and around Rs. 500/- are charged for hostel accommodations.

The school for training teachers of deaf-mutes offers a one-year diploma course. No fees except the examination fee of Rs. 10/- are charged. The trainees are given Rs. 50/- per month as scholarship.

The final examinations are conducted by the State Department of Education.

There are two centers for nursing and midwifery training. They are affiliated to the Gujarat Nursing Council. No fee is charged and the trainees are given financial assistance by the government. The final examination is conducted by the Gujarat Nursing Council.

The Industrial Training Institute conducts training courses to prepare trained and educated craftsmen for various industries. Special courses are designed for girls. No fees are charged and free hostel accommodations are provided to its limited number of trainees. One third of the total trainees are given Rs. 25/- per month as stipend. The final examination is conducted by the National Council for Training and Vocational Trades.

The Industrial Automobile Training Centre is run by the Ahmedabad Municipality Transport Service to prepare skilled workers for automobile engineering. The trainees are required to pay around Rs. 150/- as tuition fee.

The All India Institute of Local Self Government organizes various regional centers for providing training in Local Self Government. There are two courses offered at Ahmedabad centre (one for Sanitary Inspectors and the other for L.S.G.) which are useful to the S.S.C. Students. The medium of instruction and examination is English.

The fees amount to Rs. 150/- for the first course and Rs. 85/- for the second course. The final examination is conducted by the All India Institute of Local Self Government.

Almost all the institutes covered in the present study have some provision in the form of scholarships, freeships and loans for assisting their students. Students coming from economically backward classes and from the scheduled castes/tribes are given financial assistance by the Government.

All the institutes organize in varying degrees co-curricular activities. Some of them participate in inter-institutional activities.

Regarding counselling facilities, practically very little is done on a systematic

IMPLICATIONS

A major defect observed in planning of further education done either by students or teachers and parents is that they fail to consider various factors affecting educational planning. These factors include various avenues open to student for different kinds of educational programs, finance including costs and aids, and co-curricular programs for developing and fostering their talents.

As a consequence of educational mis-planning, a twofold loss occurs. In the first place, students fail to realize their potentialities to the fullest extent. In the second place, the institutes fail to render their services to the fullest extent.

The present study should be utilized in remedying some of the defects in planning for further education. The study could help students in making intelligent comparisons and wise selections with respect to their educational planning.

SUGGESTIONS

The following suggestions could be drawn from the present study.

1. Every institute should provide up-to-date, comprehensive and clearcut information in its prospectus. This would help students to a considerable extent.
2. This kind of study could be expanded to include important educational centres scattered all round the State.

APPENDIX A QUESTIONNAIRE

Section I :

(1) Type of the institute	Boys only	Girls only
	Coeducational	
(2) Timings of the institute	7 am. to 11.30 am.	11.30 am. to 5 pm.
	Other timings	
(3) Providing instructional program for	Degree	Diploma
	Certificate	Trainings
(4) Program designed for	Arts	Science

Medicine Law

Any other (please specify)

- (7) Total number of students enrolled in the first year class

No. of boys	No. of girls
1	1
2	2
3	3
4	4
5	5
6	6
7	7
8	8
9	9
10	10
11	11
12	12
13	13
14	14
15	15
16	16
17	17
18	18
19	19
20	20
21	21
22	22
23	23
24	24
25	25
26	26
27	27
28	28
29	29
30	30
31	31
32	32
33	33
34	34
35	35
36	36
37	37
38	38
39	39
40	40
41	41
42	42
43	43
44	44
45	45
46	46
47	47
48	48
49	49
50	50
51	51
52	52
53	53
54	54
55	55
56	56
57	57
58	58
59	59
60	60
61	61
62	62
63	63
64	64
65	65
66	66
67	67
68	68
69	69
70	70
71	71
72	72
73	73
74	74
75	75
76	76
77	77
78	78
79	79
80	80
81	81
82	82
83	83
84	84
85	85
86	86
87	87
88	88
89	89
90	90
91	91
92	92
93	93
94	94
95	95
96	96
97	97
98	98
99	99
100	100

Number of students

(A) (i) Degree (please specify) :
(ii) Time required for completing the degree courses :
(iii) Please specify the subjects offered :

Special General

- (iv) Any other relevant information :
- (B) (i) Diplomas (please specify) :
(ii) Time required for completing the diploma courses :
(iii) Please specify the fields in which diploma is offered :
(iv) Any other relevant information :
- (C) (i) Certificates (please specify) :
(ii) Time required for completing the certificate courses :
(iii) Please specify the fields in which certificates are offered :
(iv) Any other relevant information :
- (D) (i) Please specify the fields in which training is offered (other than the above) :
(ii) Time required for completing training courses :
(iii) Any other relevant information :
- (E) Basis of admissions: (Prerequisites such as specific subjects, minimum percentage of marks, age, entrance examination, completion of certain degrees, diplomas, and certificates, etc.) :

Section III

(A) Costs :

Section VI

Registration fee : _____ *Poor Boys' Aid Fund : _____
 Eligibility certificate fee : _____ *Hostel charges : _____
 Transference certificate fee : _____ Any other _____
 (please specify) — _____

(B) Assistance :

Scholarship _____ Freestudentship _____
 Fellowship _____ Poor Boys' Aid _____
 Poor Boys Library _____ Aid to Economically _____
 Backward Class _____
 Aid to Scheduled _____
 Castes/Tribes _____
 Any other not covered by above: (please specify) _____

Section IV

- (1) Do you have a student union ? Yes No
 (2) Does your institute participate in inter-institutional activities ? Yes No

From the following activities, check the activities organised by your institute. Please provide specific information wherever requested.

- (1) Dramatics (6) Picnics
 (2) Tournaments (7) Educational tours
 (3) Elocution competition (8) N. C. C.
 (4) Musical programs (9) Exhibitions
 (5) Shram Shibirs (10) Games
 (11) Literary activities (please specify) :
 (12) Students' study circle :
 (13) Any other activities not covered by above (please specify) :

Section V

- (1) Examination procedure other than the procedure prescribed by the University. Please specify, if any.
 (2) Do you have any counselling facilities for your students? Please describe such facilities in brief.
 (3) Kindly write a short paragraph on some special characteristics of your institute.

Section VI

Any other information which you think is necessary and which is not covered in the questionnaire.

APPENDIX B

LIST OF INSTITUTES WITH THEIR CODE NUMBERS

Code No.	Name and Address
Col - 1	L. D. Arts College Navarangpura, Ahmedabad 9
Col - 2	National Arts College Char Rasta, Saraspur, Ahmedabad
Col - 3	Sardar Vallabhbhai Arts College Relief Road, Ahmedabad 1
Col - 4	Shri H. K. Arts College R. C. Road, Ahmedabad 9
Col - 5	M. G. Science Institute Navarangpura, Ahmedabad 9
Col - 6	H. L. College of Commerce Navarangpura, Ahmedabad 9
Col - 7	Sardar Vallabhbhai Commerce College Relief Road, Ahmedabad 1
Col - 8	H. A. College of Commerce Ellis Bridge, Ahmedabad 6
Col - 9	Gujarat College Ellis Bridge, Ahmedabad 6
Col - 10	Shri Swamynarayan Arts and Science College Gita Mandir Road, Ahmedabad 17
Col - 11	St. Xavier's College Navarangpura, Ahmedabad 9
Col - 12	B. D. Arts and Science College Sankadi Sheri, Ahmedabad 1
Col - 13	Navgujarat Arts and Commerce College Ashram Road, Ahmedabad 13
Col - 14	Shri Bhakta Vallabh Dhola Arts and Commerce College Gita Mandir Road, Ahmedabad 17
Col - 15	City Arts and Commerce College Lal Darwaja, Ahmedabad 1
Col - 16	Prabhudas Thakkar Arts, Science and Commerce College Paldi, Ahmedabad 7
Col - 17	Sir L. A. Shah Law College Ellis Bridge, Ahmedabad 6
Col - 18	S. L. U. College for Women Kocharab, Ahmedabad
Uni - 1	Gujarat Vidyapeeth Ashram Road, Ahmedabad 13
Tec - 1	Government Polytechnic Navarangpura, Ahmedabad 9

<u>Code No.</u>	<u>Name and Address</u>
Tec - 2	Government Polytechnic for Girls C/o R. C. Technical Institute, Ahmedabad 2
Tec - 3	R. C. Technical Institute, Ahmedabad 2
Tec - 4	Sheth C. N. Polytechnic Institute Ambavadi, Ellis Bridge, Ahmedabad 6
Tec - 5	School of Architecture Navarangpura, Ahmedabad 9
Tr. I-1	Gujarat Bal Adhyapan Mandir Divetia Block, Raikhad, Ahmedabad
Tr. I-2	Municipal Adhyapan Mandir Nava Vadaj, Ahmedabad 13
Ti. I - 3	H. K. Primary Training College Navarangpura, Ahmedabad 9
Tr. I - 4	P. R. Adhyapan Mandir Raikhad, Ahmedabad
Tr. I - 5	Sheth C. N. Talimi Vidyalaya Ellis Bridge Ahmedabad 6
Tr. I - 6	Stree Adhyapan Mandir Harijan Ashram, Ahmedabad 14
Tr. I - 7	College of Physical Education Opp. L. G. Hospital, Maninagar, Ahmedabad 8
Tr. I - 8	Sheth C. N. Vyayam Vidya Bhavan Ellis Bridge, Ahmedabad 6
Tr. I - 9	Sheth C. N. College of Fine Arts Ellis Bridge, Ahmedabad 6
Tr. I - 10	School for Deaf-Mutes Ashram Road, Ahmedabad 9
Tr. I - 11	Nursing and Midwifery Training Centre Victoria Jubilee Hospital Outside Panch Kuva Gate, Ahmedabad 2
Ti. I - 12	Nursing and Midwifery Training Centre Civil Hospital, Asarva, Ahmedabad 16
Tr. I - 13	Industrial Training Institute Sardar Nagar, Ahmedabad
Tr. I - 14	I. A. T. Department Ahmedabad Municipal Transport Service Ahmedabad
Tr. I - 15	All India Institute of Local Self Government Gujarat Regional Office District Local Board Office, Ahmedabad

MOVIE-GOING HABIT OF COLLEGE STUDENTS IN AURANGABAD.

by

R. R. BORUDE, Dept. of Psychology, Govt. Arts & Sc. College, Aurangabad
and

V. K. DUBEY, Dept. of Psychology, Milind College of Arts, Aurangabad

INTRODUCTION :

Movies are the cheapest means of recreation. Even a member of lower economic class can avail of this source of entertainment, with an expenditure of few paises. The long que of cinegoers in front of a booking window, waiting for arrival of their turn for hours together is a proof of widespread interest of the public in cinemas.

In India, especially in Maharashtra about 50 years ago, dramas were extremely popular. The dramas did not reach the masses, but were confined to certain sections of the people. Gradually cinemas replaced the dramas, since the former were more cheap and easily accessible to the common man. Its spread was so rapid that soon it became a part of our life. Hardly we may find today a person who has not seen a film. Thus the rapid influx of the influence of the cinema created a tremendous wave of imitation in matters of smiles, hairdo, walking, talking, dressing etc., among the younger generation. Nowadays we find that as soon as any new fashion appears on the screen an immediate replication follows in large cities.

Some attempts were made in the past in Western countries to study the effect of films on the people. For example in 1933, The American Motion Pictures' Research Council published a volume 'Films and the young generation'. During the period of 1929-1933 a team of professors in Chicago and New York studied the effect of movies on social life. In 1939 Margaret Thorpe wrote a book entitled 'America at the Movies'. Very recently Prof. Blumer of Chicago University studied this problem more thoroughly by actual survey work. He found the frequency of visits to the cinema house as a function of age, the types of films and the love scenes etc.

J. P. Maier published two books 'Sociology of films' in 1946 and 'Cinema & their audience' in 1949. These two books indicate the far reaching influence of films on the British young generation in matter of dress, conversation, smiling, weeping etc. It is doubtful that the cinemas are the cause of juvenile delinquency. Sociologists in England assert that family discord, disagreeable social and family life are the important causes of delinquency. The 1948 report of the British Magistrates' Association says "There is a general agreement among the psychologists that the cinema is seldom if ever a cause of juvenile delinquency. The young are not wicked than they were before cinemas came, but cinemas are a convenient scapegoat. The cinema keeps boys out of mischief, men out of public-houses and girls off the street. Investigations have never found any correlation between delinquency and attending the cinema. There is no evidence from any other country that there is any relation ship between the cinemas and juvenile delinquency."

---

*The authors wish to thank Prof. A. M. Deshpande and Prof. S. N. Puranik for their help in collecting the data.

In this country the Tata Institute of Social Sciences at the instance of Central Board of Film Censors initiated a project to study this problem in Bombay city and suburbs. The survey project covered about 3200 persons of both sexes, young & old.

We were interested in studying the habit pattern of students in this region. Aurangabad is a foremost town of this region (Marathwada) with a population round about one lakh. It attracts students from remote villages and other mofussil areas, since Aurangabad is a seat of a University. This region of Marathwada is comparatively backward. Since the Tata study was made in Bombay which is one of the biggest cities in India and also a seat of film industry, we thought that we may find some different pattern of cinema habit in this region. Our present investigation is an outcome of this thought.

METHOD :

(a) **Statement-blanks :** Fifteen students from the Psychology department were asked to write an essay on their general attitude towards the movies. On the basis of their reports a statement blank was prepared consisting of 48 statements. The subject had to give response by putting a tick mark against any one of the number of alternatives. The statements had alternatives from minimum of two to the maximum of eleven. While preparing the 48 statements it was presumed to have eight factors. They were as follows: Technical, Caste, Behaviour in a theatre, emotionality, preferences, purposes, inducing factor and stereo-type. Each factor had six statements. The statement blank was translated in Marathi. These blanks were cyclostyled.

(b) **Subjects :** The total student population surveyed was 500 in which 430 were males and 70 females. The students were studying in various academic and professional institutions except from the Veterinary and Agriculture institutions. Nearly half of the students were domiciled in rural areas. The parents of the students from the rural areas were mostly illiterate.

(c) **Instructions :** The following instructions were printed on the statement blank. "Please read the following statements carefully. Each statement contains alternatives which are underlined. Select any one of them and strike off the others. This is not a personality or intelligence test. Be frank and open minded in filling up of this form. Your replies will be kept confidential."

RESULTS :

Table No. 1: Technical Factory:

Sr. No.	Statement & Alternatives	Rural %	Urban %	General %	Male %	Female %
3.	Prefer colour films.	70	69	72.4	75	63
	Prefer black/white films	30	31	27.6	25	37
16.	Photography... attention paid	71	84	75.8	73.9	84.3
	Photography... attention not paid	29	16	24.2	26.1	15.7
23.	Preference... music...	54	32	49.4	54.6	28.6
	... tune	21	38	25.8	21.9	41.4
	... wording	25	30	24.8	23.5	30.0

1	2	3	4	5	6	7
32.	Do not like ... if link broken .	74	69	75.6	77	70
	is indifferent	26	31	24.4	23	30
36.	Sound defect ... troubled	50	25	26.8	28.2	21.3
	... not troubled	50	75	73.2	71.8	78.7
42.	Faultless film ... always see	82	61	62.8	63.8	58.6
	... not necessarily see	18	39	37.2	36.2	41.4

There appears certain slight differences between the rural and urban population and also between male and female populations.

Females appear to be more attracted by the tune of the song, while the males prefer the music itself. Similarly rural population also favour music. The urban male and female population does not seem to be bothered by the sound defect in a film.

Table No. 2 : Caste Factor :

Sr. No.	Statement & Alternatives	Rural %	Urban %	General %	Male %	Female %
19.	Do see films of particular hero or heroine.	72	79	66.4	65.8	68.5
	Do not see films of particular hero or heroine.	28	21	33.6	34.2	31.5
22.	Do pay special attention to caste.	93	93	89.8	88.7	94.3
	Do not pay special attention.	7	7	10.7	11.3	5.7
	Special attention ... hero	44	30	32.6	34.3	25.7
	... heroine	24	26	25	24.1	28.5
	... villain.	16	19	24.2	24.7	21.3
	... character actor	16	25	18.2	16.9	24.5
25.	Strong attraction for private lives of caste.	44	31	36.4	38	30
	No attraction	56	69	63.6	62	70
	Attraction for hero.	50	51	46.8	45.3	52.9
	... for heroine.	50	49	53.2	54.7	47.1
33.	Appeal of the beauty of the heroine	57	55	53	53.4	51.4
	No beauty appeal	43	45	47	46.6	48.6
35.	Do see a film of famous character actor.	63	71	60.8	60.6	61.6
	Do not see a film of a famous character actor.	37	29	39.2	39.4	38.4
45.	Do see a film of famous director even with ordinary artistes	31	55	40	40.9	52.5
	Do not see	31	17	23.4	23.9	24.5
	Not necessarily see	38	28	36.6	35.2	23

About three-fourth students prefer to see a film of their favourite hero or heroine. Surprisingly heroes are more in demand than the fair heroines. Among the caste on the screen the present sample distributes its attention equally among all of them. More than half of the students are not interested in the private lives of the film personalities. The urban sample and females reported that they would like to see a film of a famous director even though the castes in the film were ordinary.

Table No. 3 : Behavioural Factor:

Sr. No.	Statement & Alternatives	Rural %	Urban %	General %	Male %	Female %
1.	No. of films seen in a month....one	32	43	34.2	29.5	52.9
	.... two	33	19	31.2	35.2	14.2
	.... three	18	12	13.4	12.8	15.7
	.... four	12	14	12.2	13.5	7.1
	.... or more	5	12	9.0	9.0	10.1
7.	Sit in the cine hall till the end of film.	97	100	94	92.5	100
	Do not sit	3	0	6	7.5	0
11.	Do keep quiet in hall	36	38	41.2	43	37
	Do not keep quiet.	64	62	58.8	57	63
20.	Prefer to see in company	64	68	80.4	76.2	97.2
	Prefer to go alone.	36	32	19.6	23.8	2.8
29.	Do feel ... change in taste	65	50	57	58.4	51.4
	Do not feel	35	50	43	41.6	48.6
34.	Purchase same rate ticket always	44	58	51.2	51.8	48.6
	Do not purchase always. ...	56	42	48.8	48.2	51.4

Over 75% of the students see three films a month. In the auditorium some sort of conversation or talk was reported by more than 60% of students. To see a film in company of someone was reported by most of the females and three-fourth of the males. Except the rural sample, all other samples reported no change in their taste of film habit or some change in their habits 50-50%. Nearly half of the students reported that they purchased tickets of the same denomination, while the other half reported otherwise.

Table No. 4 : Emotionality Factor :

Sr. No.	Statement & Alternatives	Rural %	Urban %	General %	Male %	Female %
4.	Too much affected by touchy scenes	78	60	58.6	74.1	58.6
	Not affected by	22	40	41.4	25.9	41.4
8.	Do weep in a theatre	73	54	66.4	66.2	67.2
	Do not weep in a theatre.	27	46	33.6	33.8	32.8

1	2	3	4	5	6	7
10. Parents refuse permission						
.... disappointed		39	33	33.6	34.1	31.5
.... gets angry		3	13	6.6	7.9	1.1
.... is indifferent		58	54	59.8	58	67.4
12. Watching the love scenes						
.... excited		35	21	25.8	28.3	15.7
.... amused		40	27	40.4	44.4	24.3
.... is indifferent		25	52	33.8	27.3	60
21. Effect of films ... short		48	62	62.4	60.2	71.4
.... long term		52	38	37.6	39.8	28.6
28. See film for sex appeal.		32	19	24.8	28.8	8.6
Do not see film for		36	30	36.6	38.3	30
Is indifferent to sex.		32	51	38.6	32.9	61.4

It seems that the rural population is moved by the films more than the urban. But contrary to the expectations, more males than females were emotionally affected by the films. Barring the urban population, in whose case responses were 50-50%, seventy five percent of all other students reported that they do weep in the cinema hall. In this country the students are not free to go to see a film at will, but must seek permission of their parents. When asked about the effect of refusal by the parents, over 60% reported that they were indifferent about it and about 30% reported that they were disappointed. Except for the females, other students reported (about three-fourth) that they were excited or amused to watch a love scene on the screen. Nearly 40% females reported the above effect. Most of the students (60%) reported that the effect of the films was short lived. In case of rural population the responses were 50-50% in favour or short or long term effect. Only one fourth of the whole sample reported that they saw a film for its sex appeal.

Table No. 5 : Preference Factor :

Sr. No.	Statement & Alternatives	Rural %	Urban %	General %	Male %	Female %
2.	Preference for Social film	58	39	51.2	52.9	44.3
	.... Family Drama	39	34	33.4	30.2	46
	.... for Humorous film	25	42	32.6	31	40
	.... for Emotional film	29	23	27	26.6	28.6
	.... for Detective film	18	16	17.6	18.1	15.7
	.... for Historical film	31	20	22.6	23.2	20
	.... for Romantic films	14	21	22	22.5	20
	.... for Scientific	27	22	20.0	24.6	18.6
	.... for Mythological	29	10	15.8	16.2	14.3
	.... for Horror films	14	15	15.8	16.6	11.4
	.... for Stunt films	12	20	13.6	15.2	7.1

1	2	3	4	5	6	7
6.	Like to see thinly clad ladies on the screen	28	40	37.8	42.6	18.6
	Do not like to see	72	60	62.2	57.4	81.4
14.	Enjoy film songs	87	93	89	87.7	94.3
	Do not enjoy film songs	13	7	11	12.3	5.7
27.	Do like westernization (Film)	58	51	50.4	47.2	63
	.... of music	42	49	49.6	52.8	37
30.	Feel that films portray true Indian culture	58	38	45.6	41.2	63
	Do not feel	42	62	54.4	58.8	37
40.	Discuss about films	67	89	76.4	75.5	90
	Do not discuss about films	33	11	23.6	24.5	10
	Discussion ... if film liked	67	83	77	75.5	82
	Discussion ... if not liked	33	17	23	24.5	18

Among the varieties of films the social films were more popular than any other films. Family drama films or humourous films came next. The stunt films (wild-west type) were at the bottom of the list. Over three fourth of the students did not like to see Indian ladies thinly clad on the screen. Very few students reported that they did not like film songs. Opinions differed in matter of the westernization of the Indian films or music. More women than men felt that the present films portrayed true Indian life. The tendency to discuss about films just seen, among the friends if it is liked was more pronounced in urban male and female samples.

Table No. 6 : Purpose Factor :

Sr. No.	Statement & Alternatives	Rural %	Urban %	General %	Male %	Female %
17.	See film ... to kill time	25	22	20	20.3	18.6
	.... for recreation	28	50	41.4	38.5	52.9
	.... for learning lesson	47	28	38.6	41.2	28.5
24.	Do believe in idealism in a film	54	48	52.4	55.8	38.6
	Do not believe	46	52	47.6	44.2	61.4
31.	Films' effect ... Good	62	38	47.8	50.1	38.6
	Films' effect .... Bad	38	62	52.2	49.9	61.4
37.	Purpose of film					
	Educative	34	34	41.4	42.2	38.2
	Propaganda	25	16	17.4	17.8	15.7
	Pure recreation	41	50	41.2	40	46.1
41.	Do see propaganda film.	46	43	40.4	41.6	35.7
	Avoid propaganda films	54	57	59.6	58.4	64.3

1	2	3	4	5	6	7
46.	Like to see 'Ideal Behaviour' in Indian film	75	59	68	72.1	52.5
	Is indifferent to it	18	24	17	15.9	24.5
	Is amused to see it	7	17	15	12	23

About three-fourth females reported that the films created bad effect. but the males reported that the effect of films was both good and bad. The rural sample were positive in reporting that the films created good effect. Most of the students reported that the purpose of a film was a pure recreation.

Table No. 7 : Inducing Factor :

Sr. No.	Statement & Alternatives	Rural %	Urban %	General %	Male %	Female %
9.	See films . . . reason advertising only	57	47	51	52.3	45.7
	Do not see for the reason of advertising	43	53	49	47.7	54.3
13.	Attraction for exciting posters	66	52	62.2	66.3	45.7
	No such attraction	34	48	37.8	33.7	54.3
15.	Do read reviews of film	70	71	68.2	66.3	75.7
	Do not read reviews	30	29	31.8	33.7	24.3
18.	More attraction for					
	. . . . Direction in film	30	30	25.4	25.3	15.7
	. . . . Dialogue in films	26	18	20.6	20.7	20
	. . . . Acting in a film	10	26	24	21.8	32.8
	. . . . Music in a film	34	26	30	32.2	31.5
26.	Do read regularly the film literature	42	46	46.4	47.6	41.4
	Do not read	58	54	53.6	52.4	58.6
38.	Do see a film of					
	my friend's choice	45	42	47.4	51.3	31.5
	Do not see a film of my friend's choice	17	9	9.8	10.5	7.1
	Do not necessarily act on my friend's advice	38	49	42.8	38.2	61.4

Over 70% of all the samples read the reviews of the films before seeing them. Only half of the sample was in touch with film literature regularly. About half of the male sample and the rural and urban samples would see the film on the recommendations of their friends. The females reported that such was not the case.

Table No. 8 : Stereotypy Factor :

Sr. No.	Statement & Alternatives	Rural %	Urban %	General %	Male %	Female %
5.	Preference for Hindi films	84	62	69.6	71.3	63
	.....for English films	2	19	13.8	13.3	15.7
	.....for Marathi films	14	19	16.6	15.4	21.3
39.	Do think that films have the same theme	73	82	77.2	77.2	77
	Do not think so	27	18	22.8	22.8	23
43.	Have an aversion for					
	..... exaggeration in acting	53	58	51.8	46.9	71.4
	..... erotic love scenes	50	59	49.2	44.7	67.2
	..... hide & seek of lovers	48	56	47.4	43.9	61.4
	..... unnecessary and untimely weeping	40	54	46.6	44.7	54.3
44.	Do see a film of some famous music director	38	33	32.8	35.3	22.7
	Do not see a film	14	18	22.6	24.7	14.3
	Not necessarily see.	48	49	44.6	40	63
47.	Avoid to see a film based on same theme	67	74	70.6	69.7	74.3
	Do see a film based on the same theme	33	26	29.4	30.3	25.7
48.	Feel that there must be novelty in films	85	85	87.4	88.9	81.4
	Do not feel so	15	14	12.6	11.1	18.6

The students see more Hindi films than either Marathi or English. The seeing of English films was very rare in the rural population (only 2%). Over three fourth students complained that the present films had the same theme i.e., there was no variety of themes in films. The female sample and the urban sample were against the exaggerated acting, erotic love scenes, unnecessary and untimely weeping of the caste on the screen.

Since it was not possible for the authors to get a copy of the Tata study, it was not possible to compare the present findings with that of the Tata study. However there is no much significant difference in the interest patterns of the two samples (Samant, 1958).

CONCLUSION AND SUMMARY :

This study brought to light some interesting findings regarding the students' attitude towards certain types of acting, caste, technicalities, theme etc. It seems doubtful to assert that films are producing any bad effect on the younger generation. There does not appear much difference in the film habits of either the males and females or rural and urban samples. More extensive surveys are necessary to throw more light on this burning and much debatable social problem.

Reference :

- (1) Samant Bal (1958) : Tarun, Taruni ani cinema. Hans magazine, Nov. pp. 59-63.

Statement about ownership and other particulars about the Journal of the Gujarat Research Society as required under Rule 8 of Registration of Newspaper (Central) Rule 1956.

FORM IV
(See Rule 8)

1. Place of Publication.	Gujarat Research Society, Samshodhan Sadan, South Avenue, Khar, B'bay-52 AS.
2. Periodicity of its Publication	Quarterly.
3. Printer's Name	Shri Satish P. Desai.
Nationality	Indian.
Address	370, Linking Road, Khar, B'bay-52 AS.
4. Publisher's Name	Shri Satish P. Desai.
Nationality	Indian.
Address	370, Linking Road, Khar, Bombay 52-AS.
5. Editor's Name	Shri P. G. Shah.
Nationality	Indian.
Address	Lalit Kunj, 11th Road, Khar, Bombay 52-AS.

6. Names and addresses of individuals who own the newspaper and partners or shareholders holding more than one per cent of the total capital.

I, Satish P. Desai hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Sd/- S. P. DESAI.

Signature of Publisher.

APPRAISEMENT BY HINDU ADOLESCENT GIRLS OF THE QUALITIES IN THEIR PARENTS—A STUDY IN VALUES

by

Dr. Rita Wiesinger¹

The present article is an extract from my Ph.D. thesis : The Hindu Adolescent Girl. The research was conducted in the city of Bombay, the town of Indore, and the villages surrounding Khandwa in Madhya Pradesh, with the purpose of drawing a comparative study of city, town, and village girls. Over 800 questionnaires were filled by secondary and college Hindu girls between 14 and 21 years. Valuable information was also procured by personal interviews, observations, and homevisits. The investigation shows no strong differences in the viewpoints of city, town, and village girls in their estimation of the qualities in their parents. This is partly due to the all-pervading influence of Hindu traditions. In detail, minor differences are noticed which are referred to in the text. The variations are due to the different environment in these three places. The qualities admired by the adolescent girls in their parents are as follows :

Table 1

Rank	Quality
1	Loving
2	Good Care
3	Kind
4	Helpful
5	Sacrificing
6	Religious
7	Charitable
8	Patient
9	Frank and Truthful
10	Hard-working
11	Forgiving
12	Simple
13	Encouraging
14	Never Smoke or Drink
15	Good Manners
16	Jovial and Social

The quality of love shows itself in two spheres, namely, in the love that parents show their children, and in the love that they show for each other. This becomes distinct in the expressions of Hindu girls. For instance, a Brahmin girl from Bombay

1. The author obtained her Doctorate in Education from the University of Bombay. She is currently studying Cultural Anthropology at the Vienna University on a Fellowship of the Afro-Asiatic Institute, Vienna.

writes : " I like the love my parents show me. They also scold and correct me when it is required. They take the utmost care of my health, beauty, and studies. They worry too much about me. They pet me and give me everything that I ask for. They guide and teach me to do the right things and help me to lead a good and religious life. They never encourage me with too much money, and take the necessary precautions to see that I do not go wrong." A girl of the Kshatriya caste states the following : " I like the way Mama and Papa behave towards each other, with respect and deep love. They do not fight or even argue before their children. They do not talk unfit things before us. They understand one another and listen to each other with patience."

Compatibility in father-mother relationships is reported by girls irrespective of caste, family status, or locality. In Hindu tradition, a harmonious life emphasized by the " oneness " between husband and wife is best expressed by Manu, the Hindu law-giver : " Whatever may be the qualities of a man to whom a woman binds herself by legal marriage, the woman herself acquires these qualities in the same way as the river by its union with the ocean."² Adaptability to one another's nature is stressed. Should compatibility become impossible due to the meeting of two implant personalities, then the sacrifice of continuing to live with each other is made jointly for the sake of the family, specially the children. The woman in particular bears her load with a determined spirit, and is often proud of her sacrifice. It is this " capacity to bear " which leads Dr. Sarvapalli Radhakrishnan to infer : " Hindu women have a genius for suffering. Centuries of traditions have made the Hindu woman the most selfless, self-denying, patient, and the most dutiful woman in the world, whose pride is suffering."³ Religion is the source from which the woman draws her strength to forgive and to forbear. For example, the Bhagavadgita I (Subhasheet) promises a woman " high respect in this world and salvation for herself, her husband, and her family ", if she remains a true " Pativrata " ⁴ in her married life. The description given by a 16-year-old Kshatriya girl may be considered as typical of the Hindus : " Mother and Father have always kept together in spite of failing health, and devoted their life to each other and to their children. They are unselfish and are ever-ready to sacrifice anything that is in their power to help us. They are charitable and give a good example to their children and to others."

According to Table I, religion holds the sixth rank. Admiration of this quality becomes all the more intelligible in the light of corresponding data obtained on religious attitudes. Almost 90 % of the girls, irrespective of caste, educational standard, or locality, pray daily to God. 85 % keep an altar in their homes, and 70 % visit the temple on days of festivals and fasting. The maximum number that visit the temple belong to the city. One of the likely reasons may be the larger number of temples and their relative proximity. Love and devotion to God forms an integral part in the life of Hindu girls and the example of parents, specially the mother, plays a major role in its formation. A 17-year-old Brahmin girl from Bombay records the religious fervour of her mother thus: " My mummy is up early in the morning and pray to

2. A. Ross, quoting Buchman, *On the Soul of the Indian Woman*, 1942, p. 125.

3. *Religion and Society*, London, 1947 p. 161,

4. "Pati" means husband, "vrata" means a woman who performs penance and good deeds welfare of her husband.

God. She visits the temple and sings hymns to Krishna and other gods. She enlightens me by telling me stories about religious and pious people."

Devotion to God is equivalent to devotion to parents which, in turn, is equivalent to devotion to elder members of the family and society. Parents set the example in this direction, and children are impressed by their good behaviour. With marriage, the woman begins to take less interest in her personal grooming and devotes herself to the care of her husband, children, and in-laws. Simple living is the outcome of this particular modification. Girls from Bombay especially admire this quality because they are in a position to contrast their mothers with those belonging to the Christian, Parsis, and modernized Hindu families. A teen-ager from Bombay writes: "My mother is so simple that she feels shy even to apply powder or lipstick."

Lastly, the quality of joviality and friendliness is indicated. This presupposes a harmonious relationship. The abolition of child-marriage permits girls today to live for a longer time with their parents. The average age at which girls would like to marry is 21.9 years, as against 14.2 years when their mothers married. An extended period of close contact, as well as the common domestic and social interest in the home which the mother shares with her grown-up daughter, makes them live, as Ross so aptly states, "more like two sisters than like mother and daughter."⁵

Out of 700 girls, 196 criticized their parents strongly. Most of these girls came from the city of Bombay, and the qualities that they disfavoured were chiefly over-protection, over-orthodoxy, smoking, drinking, and poor manners. Scolding was mentioned by girls in all three places. A list enumerating the qualities disliked is presented in Table II.

Table II

Rank	Quality.
1	Scold
2	Strict
3	Very Orthodox
4	Stubborn
5	Narrow-Minded
6	Suspicious
7	Over-Protection
8	Superstitious
9	Gossip about others
10	Hot temper
11	Criticize
12	Smoke and Drink
13	Greed for Money
14	Unsocial
15	Don't talk to each other

5. A. Ross, *The Hindu Family in its Urban Setting*, Bombay, 1961, p. 104.

1	2
16	Enjoy life outside the home
17	Impatient
18	Quarrelsome
19	Interfere
20	Neglect Children
21	Uneducated Mother
22	Very Shy
23	Poor Manners
24	Spoil Youngsters at home
25	Eat Meat

Although scolding is a common trait with parents all over the world, the Hindu mother in particular scolds her daughter frequently with a far-sighted motive in mind. The purpose is to train the daughter already from an early age for her future role as an "ideal" daughter-in-law. Parents are particularly interested in the proper development of this aspect because the daughter's conduct with her in-law's will reflect the culture of her parent's home. Thus, many restrictions are placed upon her after she reaches the age of puberty, for instance, an association with boys, returning home after dark, reading cheap western romances, indecent dressing, and the use of heavy cosmetics.

Educated adolescent girls, specially in the city, wish to resist such control and often criticize their parents as "orthodox", "suspicious", and "narrow-minded". For instance, a 17-year-old girl of the Vaishya caste writes: "My parents never listen to my point of view. Mother scoffs at my ideals and always wants to have her own way. She objects to inter-caste marriages, studies abroad, or to a frank talk on sex. She even objects if I am spoken to by boys. Both do not like to send me to college, because they think I will get mixed up with boys. Instead, they prefer to get me married soon, to which I do not agree. They do not willingly allow me to go for picnics, movies, or walks. If I go out for movies with my girl-friends, they ask me if I meet boys. They always have doubts as to whether I am going on the wrong path. They are too old-fashioned and do not know how to behave towards grown-up children in this modern age."

This newly awakened impetus to criticize is mostly of short duration because the forces of tradition soon come to the fore. Taking this into account, instances were found, specially in Bombay, where in cases of difference in opinion between parents and daughters, the girls did not dare to oppose their parents out of respect for them, but fulfilled their wishes and desires in secret. For example, an 18-year-old girl of the Vaisya caste from Bombay described her situation thus: "I am very seldom allowed to stay out late in the evening without my parents, except when I go to my girl-friend's parties. Then I am allowed to stay out late because my girl-friend's just don't let me leave the party, and my parents have to understand that. On such occasions I frequently lie to my parents, specially my mother. Of course,

she must not know that I have been for a drive until midnight with boys. I give her to understand that I have been for a late drive with my girl-friends and a driver. Often my mother is not sure whether I am speaking the truth and after a little argument and rebuke the whole matter is liquidated."

Parents, irrespective of caste, family status, or locality, are anxious to preserve the virginity of their daughters, because it is an essential prerequisite for a Hindu marriage. Therefore, they take the utmost care to hinder their daughters' friendships with men, thereby avoiding the occasions of carnal temptations. Simultaneously, parents strive to keep their daughters happy by giving them love and taking good care of their needs. At times they over-do it, thereby earning the annoyance of their grown-up daughters, who interpret such extreme care as over-protection. An 18-year-old college girl writes : "My parents take too much care of me. They are very particular about me and see that I do not go out alone anywhere. Mummy believes in keeping everything prepared and nice for me. Both my parents take too much care of me, which I do not like. They treat me like a child and not as a grown-up who can take care of herself."

The greatest responsibility of Hindu parents is the marriage of their daughters. As marriages are usually arranged by parents, they feel responsible for the success of their daughters' married life and therefore resort to supernatural aid through palmistry, astrology, and the observance of good and bad omens in order to feel assured of their daughters' happiness. Educated adolescent girls, specially from Bombay, look upon such procedures as inane and hold illiteracy or pseudo-literacy as responsible for their parents' belief in such superstitions.

"Poor Manners" is another quality which girls, specially from the city, criticize in their parents. Well-to-do Hindu parents send their children to schools and colleges administered by foreign missionaries, where education enables them to learn about good manners according to the modern way of life. Furthermore, strong western influences prevalent in Bombay are also to be taken into account. Therefore, girls deplore that their parents chew "Pan" (betel leaf) and spit on the streets, sit with their legs crossed on the sofa in the drawing room, or shout at the top of their voice so that all the neighbours can hear them.

Criticism of these traits however, in no way presupposes dissension between parents and adolescent daughters. On the whole, a harmonious relationship is noticed which is maintained and promoted through a balanced system of mutual obligations.

SEX DIFFERENCES IN VALUE PREFERENCES

Mohan C. Joshi and Mahesh D. Sharma

Department of Psychology, Banares Hindu University, India.

I. Introduction

Conspicuous personality differences which exist between adolescent boys and girls in our society is clearly apparent from every day observation. In many emotional and social characteristics this differentiation is noticeable from an earlier age itself.

An important aspect of personality development in which traditional sex differences are manifested includes interest, preferences, ideals, attitudes and personal values. Because of their relatively subtle and persistent nature these characteristics often exert an unsuspected influence not only upon the development of emotional and character traits but also upon individual achievements and effective aspects of personality.

Data on sex differences in interest and values are available from a wide variety of sources. The preferences of boys and girls have been compared in such areas as play activities, spontaneous drawings, the choice of topics of written compositions, collections, readings, movies, radio programs, vocational choices and general life goals. But all these studies seem to be operative at a conscious level of choice making by utilizing the straight answer technique and have ignored the facts of resistance, adopting desirability and conformity. Hence such value measurement cannot be taken as sensitive assessments of real values (values actually influence the relatively stable pattern of behaviour) that determine the relatively stable priorities and regularities of behaviour thereby.

For these reasons a new technique of *Ego ideals* was adopted for the present study. It is claimed on the grounds discussed elsewhere (Sharma, 1965) that the proposed technique can overcome the said limitations of questionnaire techniques to a great extent.

It is interesting to observe sex differences in value preferences by this new technique of *ego-ideals* and to the study differences thus obtained.

II Problem

It is proposed here that a study of the influence of sex differences on value preference elicited through *ego-ideals* be made on adolescent subjects.

Adolescence period of life is recognized as the most crucial stage in personality development because it is in this period that permanent incorporation of the composite of desirable characteristics drawn from all the sources with whom the individual has identified himself takes place. Adolescence period of life is, therefore, considered to be specially important for the present study.

III. Method and Sample

Following the pair-by-pair comparison method 13 ego-ideals were randomly presented to the subjects in all possible pairs. Subjects were asked to prefer one out of the two of a pair of ego-ideals on the grounds of the values personified by each of them. The symbolic implications of each ego-ideal have been empirically validated earlier (Joshi, 1964).

A sample of 60 adolescent boys and 60 girls constituting four groups of 30 each belonging to the same educational level (X class) having relatively similar socio-economic background were selected from a non-coeducation institution. Earning capacity of the parents was taken as the criterion for socio-economic stratification. The subjects were found to belong to lower socio-economic level. They all belonged to homogeneous groups as regards their sociocultural and religious background is concerned.

IV. Result and Discussion

On the rational of "Comparative judgment" following Guilford's (1956) technique of analysis of pair by pair comparison, an individual matrix was obtained in the form of frequency of preferences for each value. Through frequencies of preferences proportions of frequencies for each stimuli are calculated. The proportion matrix by the help of normal curve tables is converted into corresponding Z matrix. Mean values of each column of Z values are taken as scale values for each ego ideal. This was followed for both the groups separately.

Table 1.

Comparison between the Hierarchy of preferences for different values between Adolescent boys and girls.

S. No.	Ego-ideals	Values symbolized	Observed scale value for boys	Observed scale value for girls
1	Kabeer	Social reformation	0.000	0.000
2	Tansen	Music appreciation	0.172	0.081
3	Bheem	Bravery & strength	0.294	1.596
4	Karan	Charity	0.462	0.434
5	Kuber	Wealth	0.702	1.853
6	Chanakya	Diplomacy	0.968	1.583
7	Harishchandra	Truth & Honesty	1.402	1.094
8	Kalidas	Poetic appreciation	1.455	0.861
9	Hanooman	Devotion	1.621	0.653
10	Bhagat Singh	Patriotism	2.093	2.445
11	Mahatma Gandhi	Non-violence	2.322	2.147
12	Nanak	Religion	2.644	2.977
13	Ram Chandra	Perfection & idealman	2.959	2.772

Comparative observations made in table 1 bring home many common value patterns among adolescent boys and girls; but it also points to significant differences between their hierarchies and intervals between any two consecutive preferences in each group. Despite of differences in the relative positions of the different values as preferred by the boys and girls there seems to be sufficient overlapping too.

In order to assess this covariability between the two groups Spearman's rank order correlation coefficient is computed. Rho is found to be equal to 0.70 and significant at .01 level. This implies that there is a moderately high degree of similarity in the relative value hierarchy between the two samples.

Table 2.

Interval between consecutive scale values for Boys and Girls

Values	Differences in Intervals	
	Boys	Girls
1-2	.172	.081
2-3	.122	1.515
3-4	.168	1.162
4-5	.240	1.418
5-6	.266	.269
6-7	.434	.489
7-8	.053	.233
8-9	.116	.208
9-10	.472	1.792
10-11	.229	.298
11-12	.322	.830
12-13	.315	.205

An inspection of table 2 shows that for boys interval between consecutive values ranges between .053 to .472. In the girls' group interval among consecutive values ranges from .081 to 1.792. This seems to express greater spread among girls than among boys. The minimum interval for boys of .053 falls between "truth and honesty" and "poetic appreciation" both belonging to higher abstract realm. While among girls the minimum interval falls between "Social reformation" and "musical appreciation".

It is rather strange that the maximum interval of .472 for both the groups has fallen between "Patriotism" and "Devotion", two values that seem to be cohesive.

These differences in preferred hierarchies indicate the degree of distance among different values. Thus the interval among value loadings can be taken as a criterion for obtaining the clusters among the values. The inter and intra-group distribution of the values and the interval between values project the existence of some broad clusters

of values that seem to fall into four broad groups. The first four values; perfection and idealman, religion, nonviolence and patriotism together constitute the first cluster of this type. The intervals spread between .229 to .315 only. Thus they seem to belong together.

Values like, devotion, poetic appreciation, truth and honesty constitute the second possible cluster. The scale value range between 1.621 to 0.968. They seem to appear relatively nearer to each other. Such a clustering is reasonable for their common abstract characteristics.

The third cluster is related to diplomacy and wealth. These two coexist in actual practice too. Charity, bravery and strength, aesthetical appreciation and social reformation seem to form the last cluster.

The cluster of values with highest loading for the boys has been found around the values of perfection and idealman, religion, non-violence and patriotism. In girls sample parallel clustering has been found with the minor changes in the relative positions of the values within the clusters. On comparing both the samples it is to be noted that the girls have given highest preference to religious value (scale value=2.977) whereas the boys have preferred perfection and idealman (scale value=2.659). Another significant difference has been observed in relation to monetary value. The girls have given it a weightage of 1.852, while the boys have given it a weightage of .702. The values of bravery and strength have been preferred more by the girls (scale value=1.596) while these values carry a scale value of .94 only for the boys.

It has been observed that men score higher than women on the Allport-Vernon-Lindsey (1951) scale of values particularly on theoretical and political values but lower on religious and social values. In a study reported by Jalota (1959) it has been shown that perfection and idealman is most preferred by boys whereas girls have given it somewhat lower preference. In relation to bravery and strength similar results have been reported by Jalota (1959). In general, similar findings have been obtained here. Our data seems to suggest that girls are more practical in their general orientation as can be seen by their greater loadings for the values of bravery and strength and also on monetary values whereas boys in general are more idealistic in their preferences as can be seen by their less preference for these practical values.

These facts find support in a recent study conducted by Kilby (1963) on Indian students. Using the *Ways to Live* technique of Morris, it has been found that boys are of idealistic temperament in the sense that they have disliked ways of living embodying full sensual enjoyment and have shown highest percentages of acceptance of ways of living emphasizing self control.

The other significant difference in relation to practical values like money and strength among boys and girls has also found support in Kilby's (1963) findings. In his study of preferences for social conservation and moderation has been found with higher percentages among girls as against somewhat lower standing among boys. Thus the present available studies on values on Indian samples corroborate the present findings and attest to the validity of the adopted technique of ego-ideals.

We have evidence of the greater practical and social orientation among girls of prime importance seem to be the subtle social pressures which probably begin to

operate much earlier for girls than is generally realized. Traditional roles and stereotypes differentially influencing are almost certain to be reflected and thus contributing to such differences.

By carrying out such studies further by a variety of ways we may reasonably expect that certain sex differences in values preferences may reliably be established under existing cultural orientations.

References

- Allport, G. W., Vernon, P.E. and Lindsey, G. *Study of values* (Rev. Ed.): Manual of directions. Boston: Houghton Mifflin 1951.
- Guildford, J.P. *Psychometric Methods*, Tokyo, Kogakusa Co. Ltd. 1956.
- Jalota, S.S. *Ego Ideals*. a probing technique *Pranjana*, Benares Hindu University Journal, III, 1959.
- Joshi, M.M. An empirical validation of ego ideals symbolized by Traditional hero's (unpublished work) 1964.
- Kilby, Richard W. Personal values of Indian and American College students *Journal of Humanistic Psychology* 3, 108-145, 1936.
- Sharma, M.D. Establishment of a psychological scale of values by the technique of ego ideals-unpublished M.A.-thesis, Banares Hindu University.

CO-OPERATION WITH CONTRIBUTORS

Papers are received for publication on Research work in subject in which they are interested. When research schemes are sponsored or financed by the society no honorarium is paid, but all contributions are carefully examined and a MEDAL is awarded every year for the best research contribution published in the Journal.

The journal is non-profit making and hence does not pay for the manuscripts accepted for publication. The authors, however, get 25 free off-prints of their published papers and a copy of the Journal free for a year for approved research contributors.

FROM BEHIND THE UNSEEN WALL*

Dr. RAMANLAL PATEL

Psychoanalyst, Bombay.

Every human being, makes constant effort, to prevent another human being, from knowing what he is. This is why, each human being, is an unknown entity, strange, mysterious and incomprehensible. Hence, there is a French Proverb, "If every one knew what is going on in other person's mind, then no one would talk with anyone."

Even much stronger than the Red Wall of China and most difficult to penetrate is an unseen wall within the man himself, which divides him from what he knows, about himself and the unknown larger part which guides his thoughts and actions without his knowledge.

When one asks a question to oneself, as to why he got such an unwanted thought or why he behaved in a way which he would not like or why he spoke out something which he had not intended to, no matter how much he tries there is no answer. To get the answer one has to break through the unseen wall.

Human beings can roughly be divided into near normals, neurotics, and Psychotics.

A near normal can tolerate his anxieties and has some capacity to face uncertainties.

A neurotic has exaggerated anxieties and his understanding of reality, often gets confused.

A psychotic apparently shows no anxiety about anything and yet he lacks sense of reality.

Let us take the example of a person who left his room after having smoked a cigarette.

A normal person gets the thought, "I have a feeling that I did not put the Cigarette out". But then he reassures himself and goes for his work.

A neurotic says, "I must make sure whether I have left a cigarette burning". He then goes back. His wife or secretary then says, "it is not the first time that he had done that. And a psychotic thinks, "my neighbours are accusing me of stealing cigarettes. I am going to fight it out.

Let us take a near normal woman. She thinks, "my husband always admires pretty women. I wonder if he sometimes feels that I am not as attractive as they are."

A neurotic woman thinks, "I always feel that no body really loves me or values me. My husband doesn't care if I am alive or dead".

A psychotic thinks, "I know my husband is in love with that girl (in his office). Everyone I see is whispering about me and they are talking about it on the radio.

---

*A copy of the talk given at the Bombay Rotary Club.

Let us take the one who is fond of playing golf.

A near normal golf player would think, "If that fool had not come in the way, I would have won that game".

A neurotic would say, "Naturally I won that game. If I did not play such a good game, no body could get me to play golf at all." He is constantly driven to prove that he is better than other people. Perhaps, as a child, his parents preferred his baby brother to him and unconsciously from behind the unseen wall he may still be competing for 'love'.

A psychotic would say, "I have won all these cups, no body can beat me; I will not let any one win.

Let us now take one more example. It is of an executive.

A near normal executive, when confronted with new responsibilities, would get some kind of unpleasant symptoms, such as, palpitation, indigestion, headache or sleeplessness. He thinks, "I am so nervous about taking on this new job that my heart is thumping".

A neurotic will telephone to his boss, "Hello, Sir, this is your marketing man about this new job you talked to me, could you get some one else to fill in for a month or two? My old heart is acting up again".

He remains in bed. He says he has pain in his heart. His doctors find nothing organically wrong. He is a man who as a child was too severely punished and the ideal, his parents held up for him to follow, was impossibly high. His body now develops some symptoms to save him from an undertaking in which he fears he may fail and be punished.

The psychotic under such a situation would think, "Life is not worth living. I am not going to get up or even to speak to anyone. He withdraws from life and retreats into a world of his own.

Every single human being, has a point beyond which he cannot be pushed, without losing his emotional balance. Basically, it is because, each one of us is a "house divided against itself". We all suffer from some conflict between our desires and fears,—which we don't even know we have. This is partly because of the way we are made and partly because of what happens to us from the time we are born.

We are born in this world with a need for love. We are also born completely helpless - and therefore fearful. What happens is that we begin to love the person who takes care of us. Yet, this same person is the first one to deny us things. As a result we learn to fear this person - and fear leads to dislike. Thus we are caught in our first conflict. We don't know which way to turn. People - those who don't know which way to turn, are liable to lose their balance, when pushed.

We are influenced both by our environment and by our inner conflicts. These two factors determine our reactions to the hard experiences of life. One person can even be pushed off balance by the death of a dog. It depends upon our inner stability and the expectations of those on whom we depend - whose love we need.

There is a business man. He runs a big business. Ten years ago, once, he stayed as a guest at another businessman, in an upcountry town. He described their relationship was like that of son and father. One morning, his host, while gargling, fell down and died. This person saw the whole episode - it affected him to such an extent that soon after his return to his home he got a pain in his left hand. Thinking that the heart being on the left side, the pain has something to do with the heart. He went to a consultant and then got his cardiogram done. There was nothing abnormal. But from that day onward even the slightest anxiety would give him a pain in the left side of his chest and he would get a cardiogram taken everytime. Nothing abnormal would be noticed. Gradually, in an increasing way this became a regular routine in his everyday living. Not only was he getting the pain, he also gave anxious time full of pain to his wife and children. He is caught into a web. Unless he gets his cardiogram every morning he is not satisfied and his fear of sudden death persists. No amount of reasoning has any effect. Though he is aware of the fact that this is a false fear, he has an unbearable anxiety that this fear may prove correct anytime. His insistence on taking cardiogram is important to him as a precaution against his suddenly getting heart attack and instantaneous death. He himself says that when death comes nobody can stop it and yet, from behind the unseen wall there comes out a force, a fear, which he cannot stop. He has to act as that force dictates. He is made to repeat this particular act though he knows it is inappropriate. He is his own worst enemy. He says, if he continued like this, paying everyday for his cardiogram, even concession rates—he would be left without money after sometime. He is deeply unhappy. We, he and I, often make a joke that a monument would be erected out of all the cardiograms that he has made various cardiologists to take, even against their own wish.

After 30 psychoanalytical sessions he is able to postpone this urge. During the last two weeks its grip has lessened. This change came after a thorough analysis of his dream which took nearly three sessions. He told me the following dream—

“There is a big military circus. Lots of people were there to see it. It began with soldiers in black uniforms—They brought in big, black coloured, rectangular trunks. Then came soldiers with black horses. They stood on the trunks. Suddenly there was shouting from the crowd in the far off section that the wild elephant had gone loose. There was panic. Immediately there came a thought in my mind,—if my mother were here” - there the dream ended.

As this person went on giving free associations - that is - saying whatever came to his mind without keeping back anything,—on each part of this dream, there, suddenly, like a flash, came to his memory, a long forgotten torturing and dramatic incident that had occurred when he was a child of three or four. It turned out to be the basic cause of his anxieties, fears and psychic conflicts.

On finding that the boy was playing with his genital - penis - his stern and strong father, with the help of an aya, against the wish of his crying mother forcibly closed him in a rectangular cupboard, and he was kept in it for a few minutes. He was terribly frightened. All was dark inside. He felt suffocated and fear of death came up. He wished his mother to come to his help but she was helpless before the angry

father. He was also afraid that his father in his anger might hurt her. When he came out of the cupboard, he was completely broken in spirit.

Black horses, black soldiers, black wild elephant, in the dream represented his fascist father.

This hateful incident, this traumatic experience, is the origin of the present dream. It is through this dream, what is behind the unseen wall, came to comprehension. The hate and fear for the father is clearly expressed and pictured in the dream.

After the analysis and the working out of his dream and with the reliving of that past incident, he is freed from the bondage of that past conflict. His death wish for his father, who tortured him so much, had created severe sense of guilt in him. On seeing, the man dying in his presence, his unconscious, without his knowledge, identified this dead man with the father whom he hated and all the guilt that was stored up behind the unseen wall became operative. He was punished for having killed his father, though not in reality. He suffered for no fault of his. This is what happens.

Human beings are made to suffer because they develop dislike for a person from whom they expect love and pleasure.

Each mind has its own character. Its nature is to change. It must be understood. Handle it carefully. Never let the mind destroy itself. It gives itself to skill and love. It is the most valuable asset.

To try to understand another human being, to grapple for his ultimate depth, that is the most difficult and dangerous of all human endeavours. And all this, the psychoanalyst does with no weapon, no instrument, no pen, no brush. He is a lone man trying to create something out of confusion and chaos.

Even then, in this society of ours, the man who has undergone analytical treatment is afraid and ashamed to let others know the fact. The family of the patient also feels embarrassed if others come to know about it.

Once I was treating a young man at his residence, as he refused to come out of the house. He had lost the ability to face people and situations. After spending an hour with him one day as I was leaving that house, I saw some persons in the drawing room, among whom was a friend of mine, whom I had not noticed. Later on, when I met this friend, with a mischievous grin, he asked me, "Since when have you started giving lessons in playing the violin?" In surprise, I said, "I know nothing about Violin". And then he told me that on that particular day while I was leaving that house, someone asked, "who I was", and the lady of the house had said that I was giving lessons in violin to her eldest son.

51761

ગુજરાતી ભાષાના અધ્યયનમાં વર્તમાન પ્રવાહો *

ડૉ. ઉર્મિલા લાકડાવાળા

રીડર, પી. વી. ડી. ટી. કૉલેજ ઑફ એજ્યુકેશન

ફોર વીમેન, મુંબઈ-૧.

સમયના વહેણની સાથે અધ્યયનના પ્રવાહમાં પરિવર્તનો થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. આજથી ૨૦ વર્ષ પૂર્વે આપણે પરાધીન હતા ને તે સમયે કેળવણીનો વૈજ્ઞાનિક ઢબે આજે જેટલો વિચાર કરવામાં આવે છે તેટલો વિચાર કરવામાં આવતો ન હતો. આજે આપણે અધ્યયનની વૈજ્ઞાનિક વિચારણા કરીએ છીએ કારણ કે દેશની આબાદીનો આધાર નાગરિકોની કેળવણી પર છે એ સત્યથી આપણે સભાન છીએ. જે નાગરિકો સાચા અર્થમાં કેળવણી મેળવે તો તેમનો સર્વાંગી વિકાસ થાય તેમજ તેમનામાં જ્ઞાન, સુવિચાર અને સંસ્કૃતિનું સુભગ સંકલન થાય. જ્ઞાની, સુવિચારી તેમ જ સુસંસ્કૃત નાગરિક પોતાનો દેશ દરેક ક્ષેત્રે [સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, રાજકીય સાંસ્કૃતિક ... વગેરે] દુનિયામાં આગવું સ્થાન સુપ્રાપ્ય કરવાને સમર્થ બને એ માટે પોતાની સર્વ-શક્તિઓનો સદુપયોગ કરે.

માતૃભાષા-સમગ્ર કેળવણીનું માધ્યમ :

કેળવણીકારોના અભિપ્રાય પ્રમાણે કેળવણી માતૃભાષા દ્વારા જ મળે તો બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ થાય તેમ જ સુસંસ્કારોનું સિચન સ્વાભાવિક સરળ અને ઝડપી બને અને પરભાષાને કારણે વ્યક્તિના બૌદ્ધિક, સામાજિક તેમ જ ભાવિક વિકાસમાં જ અવરોધનો ઊભા થાય છે તે અવરોધનો ઊભા થવાનો અવકાશ જ ન રહે. આ અવરોધનો મુખ્ય બે છે. (૧) ભાષા ન સમજવાને કારણે વસ્તુ જ ન સમજાય (૨) પરભાષાના સાહિત્યમાં અપરિચિતતાનો અનુભવ ડગલે ને પગલે થાય. દા. ત. સામાજિક રૂઢિ રિવાજો, રહેણી કરણીનો તફાવત, આબોહવાનો તફાવત ... વગેરે.

આજે શાળાના પ્રાથમિક શિક્ષણના વિભાગોમાં તેમ જ માધ્યમિક શિક્ષણમાં તો માતૃ-ભાષા દ્વારા શિક્ષણનો સિદ્ધાંત વ્યવહારમાં પણ અપનાવાયો છે. લગભગ દરેક મહાવિદ્યાલયના ઉપકુલ-પતિઓએ પણ એ સિદ્ધાંતને વધાવ્યો છે. જ્યારે કેટલીક યુનિવર્સિટી જેવી કે ગુજરાત, એસ. એન. ડી. ટી., પુના, શિવાજી વગેરેએ તો માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય આરંભી દીધું છે એટલે આજે માતૃભાષાનું મહત્ત્વ પહેલાં હતું તે કરતાં અનેક ગણું વધે છે. સેમ્પસનના શબ્દોમાં કહીએ તો “માતૃભાષા એ એક માત્ર વિષય જ નથી. તેની અગત્ય કેળવણીના એક વિષય કરતાં અસ્તિત્વ માટેની વધુ છે.” ટૂંકમાં કહીએ તો માતૃભાષાનું અધ્યયન એ વ્યક્તિની સારીએ કેળવણીનો પાયો છે. વિદ્યાર્થી માતૃભાષા પર જેટલું પ્રભુત્વ વધુ ધરાવે એટલી વધુ સારી રીતે બીજા વિષયોની વસ્તુનો અર્થ ગ્રહણ કરી શકે, પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરી શકે તેમ જ પોતે જ શીખ્યો છે તેનું ઉપયોગન કરી શકે છે. ભાષાના જ્ઞાન વગર વ્યક્તિ પાંગળી છે તેમ જ બીજે કોઈ પણ વિષય શીખવા માટે લાચારી અનુભવે છે. સીવણ, સંગીત, ચિત્રકામ કે, શિલ્પકળા જેવી લલિતકળાઓના પણ પદ્ધતિ-સરના અભ્યાસ માટે ભાષાનું જ્ઞાન અનિવાર્ય છે.

માતૃભાષાના અધ્યયન કાર્ય માટે પદ્ધતિની પસંદગી

માતૃભાષાના જ્ઞાનની અનિવાર્યતા સ્વીકાર્યાથી શિક્ષકની ભાષા અધ્યયનના કાર્યની જવાબદારી વધી જાય છે. તેણે વધુ સભાનતાથી પોતાનું કાર્ય કરવા સુસજ્જ થવું પડે છે.

* લલિતા મેમોરિયલ લેક્ચર ફંડના આકાયે તા. ૨૨-૬-૬૭ ને દિવસે આપેલું વ્યાખ્યાન

પહેલાના શિક્ષકને મન ઉદ્દેશ કરતાં એકમનું સ્થાન મહત્ત્વનું હેતુ. તે એકમ વાંચતો જાય અને સમજાવતો જાય. ક્યાંયે વિદ્યાર્થીના સ્થાનનો કે તેની પ્રવૃત્તિનો વિચાર કરતો જ નહિ. એની પદ્ધતિમાં ક્યાંયે વિવિધતાનું દર્શન નહિ. છ મહિને કે વર્ષે પરીક્ષા થાય એ પણ વિદ્યાર્થીને ઉપર ચઢાવવો કે નહિ તેના નિર્ણય માટે જ. આજે આ જૂની પ્રથામાં ઘણો ફેરફાર થયો છે અને એનાં મુખ્ય કારણ (૧) અધ્યયનમાં મૂલ્યાંકનના સંકલ્પનો (Concept) સ્વીકાર થયો છે અને (૨) શિક્ષણ ક્ષેત્રે સંશોધનનું મહત્ત્વ સ્વીકારાયું છે. વખત જતાં તેમ જ અનુભવને આધારે “English is not a subject at all. It is a condition of existence rather than a subject of instruction” George Sampson, English for English, Cambridge: At the University Press, 1921 P. 25. એમાં પણ ફેરફારો થશે. સમયના વહેણ સાથે અધ્યયનના ક્ષેત્રે નવા નવા સંકલ્પો પ્રવેશે છે. આજે અભિક્રમિત અધ્યયનના સંકલ્પ પર વિચારણા ચાલે છે તેમ જ એના પર પ્રયોગો થઈ રહ્યાં છે.

અભિક્રમિત અધ્યયનનો મુખ્ય સિદ્ધાંત પ્રબલન (reinforcement) છે. મૂલ્યાંકનની પ્રક્રિયા શિક્ષણની પ્રક્રિયા સાથે જ ચાલવી જોઈએ. બાળક ઉદ્દીપનથી જે પ્રતિક્રિયા કરે તે ખરી છે કે ખોટી તે તરત જણાવવું જરૂરી છે. તે તરત જણાવવાથી બાળકને પ્રબલન મળે છે. ટૂંકમાં પરીક્ષાનાં પરિણામો બાળકે પરીક્ષામાં શું કર્યું છે તે ભૂલે તે પહેલાં જણાવવા જોઈએ કે જોયી ખરા જવાબોનું તેના મનમાં દૃઢીકરણ થાય. ભાષાના અધ્યયનમાં આવા અભિક્રમોની યોજના થઈ નથી પણ શિક્ષક જે પોતાની જવાબદારી સન્નિધાપૂર્વક ઉઠાવે એટલે કે, તેના વ્યવસાયને વફાદાર રહે તો તેણે સતત સર્જનાત્મક રહી વર્તમાન વહેણ સાથે તાલ મેળવવા તૈયારી કરવી ઘટે. આ અભિક્રમિત અધ્યયનના પ્રયોગો જે સફળ નિવડે તો આપણે આજે જ મૂલ્યાંકન સંકલ્પનાને વર્તમાન કહીશું એ સંકલ્પના આવતી કાલે જૂની ગણાશે.

ભાષાનું અધ્યયન કાર્ય અસરકારક બનાવવા માટે શિક્ષક જુદી જુદી પદ્ધતિઓ લાગુ પડે છે. એ પદ્ધતિની પસંદગી (૧) વિદ્યાર્થીનું માનસ, (૨) ભાષા વિષયનું ક્ષેત્ર, (૩) ભાષા અધ્યયનના સામાન્ય હેતુઓને તેમ જ વિશિષ્ટ હેતુઓને લક્ષમાં રાખીને કરવાની રહે છે.

વિદ્યાર્થી માનસને લક્ષમાં રાખવા વિદ્યાર્થીની (૧) માનસિક જરૂરિયાતો (૨) રુચિ, (૩) વય તેમ જ (૪) તેના પૂર્વ જ્ઞાન પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર રહે છે. તદુપરાંત વિદ્યાર્થી જ સમાજ-માંથી આવતો હોય તેની જરૂરિયાતો પણ લક્ષમાં રાખવી આવશ્યક થઈ પડે છે.

ભાષાનું વિષયક્ષેત્ર વિશાળ છે છતાં ભાષાના અધ્યયન કાર્ય તરીકે મુખ્ય સાધન પાઠ્ય-પુસ્તક છે. અધ્યાપકે પોતાની પદ્ધતિ પાઠ્યપુસ્તકની વસ્તુને લક્ષમાં રાખીને કરવાની રહે છે. જેકે આહી પ્રશ્ન ઊઠે છે કે પહેલાં સાધ્ય કે સાધન? પરંતુ શિક્ષણમાં થોડીઘણી એકસૂત્રતા જણાતાય તેમ જ બધા જ શિક્ષકો પાસે સમય અને શક્તિનો અભાવ હોઈ કેળવણી ખાતાએ મંજૂર કરેલા પાઠ્ય પુસ્તકો દ્વારા જ શિક્ષકે પોતાના હેતુઓ સર કરવાના રહે છે. એટલે શિક્ષકે પોતાના હેતુઓ (ઉદ્દેશો) ઉત્તમોત્તમ કેવી રીતે પાઠ્યપુસ્તક દ્વારા પાર પડી શકે તેની યોજના માસિક, વાર્ષિક તેમ જ દૈનિક-કરવાની રહે છે.

ભાષાના જુદાં જુદાં અંગો જેવાં કે ગદ્ય, પદ્ય, લેખનકાર્ય વગેરેની અધ્યયન માટે જુદી જુદી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવો આવશ્યક થઈ પડે છે. એટલું જ નહિ પણ એક બાજબી શીખવવા

માટે જુદી જુદી પદ્ધતિઓ યોજી શકાય કારણ કે ભાષાના એક અંગના પણ અનેક ઉપાંગો છે તેમ જ વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકને પણ અમુક પદ્ધતિ વધુ ફાવે છે. ગદ્યના ઉપાંગોમાં નિબંધ, લઘુ-નિબંધિકા, નવલકથા, નાટક, નવલિકા, આત્મકથન જીવન ચરિત વગેરેનો સમાવેશ થઈ શકે. નિબંધ કે નિબંધિકાનું અધ્યયન કાર્ય સુગમ બનાવવા વર્ગચર્યા કે જૂથચર્યા વધુ ઉપયોગી બની શકે જ્યારે નાટકના કે કવચિત નવલિકાના અધ્યયન માટે નાટકચક્રણની આવશ્યકતા ઊભી થાય. દા. ત. ઉમાશંકર જોશીના એકાંકી નાટક 'બારણે ટકોરા'માં નંદુગોરાણી કે બટુના પાત્રાલેખન તેમ જ કેટલાક ગામઠી શબ્દો, નાટ્યચક્રણ દ્વારા સમજવા વધુ સરળ થઈ પડે. નવલિકા કે નવલકથા તેમ જ જીવનચરિત કે આત્મકથા જેવા અંગો સ્વાધ્યાય પદ્ધતિ કે ડૉલ્ટન પદ્ધતિથી વધુ સારી રીતે શીખવી શકાય. દા. ત. શ્રી ઈશ્વર પેટલીકરની 'લોહીની સગાઈ' કે રામનારાયણ પાઠકની 'મુકુંદરાય' જેવી નવલિકાઓ સ્વાધ્યાયરૂપે આપવામાં આવે તો બાળકો જરૂર તેનું વાંચન કરી સ્વાધ્યાય રૂપે આપેલા પ્રશ્નોના જવાબ શોધી શકે. અર્થગ્રહણનો ઉદ્દેશ આ પદ્ધતિ દ્વારા સચોટ રીતે સરે પણ રસાસ્વાદ માટે બાળકો અર્થગ્રહણ કરે પછી જૂથચર્યા કે વર્ગચર્યા આવશ્યક થઈ પડે છે. દા. ત. 'લોહીની સગાઈ'માં અમરતકાકીના પાત્રદ્વારા માતૃપ્રેમનો ઉત્કટ તીવ્ર ધન અને હૃદયદ્રાવક ચિતાર - વાતના અંત - વગેરે ચર્યા વગર સમજવા મુશ્કેલ થાય. મુકુંદરાયમાં મુકુંદરાયનું પાત્રાલેખન તેમ જ રઘુનાથના મુખમાં વિમળશાના શબ્દોના પુનરાવર્તનનો અર્થ ચર્યા વગર સમજવો કઠિન પડે. આ ઉપરાંત નવલિકાની ખૂબીઓ તેમ જ વિશિષ્ટતા સમજવાને માટે શિક્ષકની મદદ આવશ્યક છે એટલે આવાં એકમોમાં સ્વાધ્યાય તેમ જ વર્ગચર્યા બંનેની સહાય સ્વીકારવી જરૂરી થઈ પડે છે. આવી ચર્યા કયાંથી વિદ્યાર્થીઓને ખ્યાલ આવે છે કે, પોતે કરેલા સ્વાધ્યાય અને શિક્ષકની મદદથી કરેલ રસાસ્વાદમાં શો તફાવત છે.

આધુનિક શિક્ષણ યોજનાનાં પગથિયાં

આમ આધુનિક શિક્ષણકાર્યમાં સૌથી પ્રથમ કેળવણીકાર પોતે શો હેતુ સિદ્ધ કરવો છે એ નક્કી કરે છે. એ હેતુ નક્કી કર્યા બાદ બાળકોમાં એ હેતુ દ્વારા કયા કયા વાર્તાનિક ફેરફારો એટલે કે બાળકો કઈ કુશળતા સાધ્ય કરશે એ નક્કી કરે છે. એ વાર્તાનિક ફેરફારો નક્કી કરવા માટે કયા કયા અધ્યયન અનુભવો યોજવા જરૂરી છે તે નક્કી કરે છે. આ અધ્યયન અનુભવોમાં પાઠ્ય-ક્રમ, પાઠ્ય પુસ્તક, શિક્ષણ પદ્ધતિ, શૈક્ષણિક સાહિત્ય તેમજ વિદ્યાર્થીની અભ્યાસ પદ્ધતિનો સમાવેશ થાય. આમ અધ્યયન અનુભવો પૂરા પાડવા શિક્ષક પાઠ્યપુસ્તકમાંથી એકમની પસંદગી કરે, તેના શૈક્ષણિક મુદ્દાઓ નિશ્ચિત કરે તેમ જ એ મુદ્દાઓને અનુરૂપ પોતાની અને વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિઓ નક્કી કરે છે. એ પ્રવૃત્તિઓ નક્કી કરવામાં વિદ્યાર્થી-માનસનું તેમ જ શિક્ષણકાર્ય રસમય અને ઉપયોગી બનાવવા માટે જેમ બને તેમ પ્રવૃત્તિઓને વ્યવહારૂ સ્વરૂપ આપવા પ્રયત્ન કરે છે. જેથી વિદ્યાર્થી માત્ર અધ્યયન માહિતી જ ન મેળવે પણ સાથે સાથે મેળવેલી માહિતીઓનું ઉપયોગન પણ કરી શકે. પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન યાદ રાખવામાં ઉપયોગન ઘણું મદદરૂપ થાય છે. વ્યાકરણમાં નવાં શબ્દો, રૂઢ પ્રયોગો, સમાસો, અલંકારો, છંદો વગેરેનો જેમ ઉપયોગ કરવાની તક મળે તેમ તેનું સ્થાન સ્મૃતિમાં ચિરંજીવ થાય છે. પ્રયોગો પરથી પણ સાબીત થયું છે કે જે અધ્યયનને સમસ્યાના ઉકેલ સાથે સાંકળી લેવામાં આવે એટલે કે, જેમાં ઉચ્ચ માનસિક પ્રક્રિયા રહેલી છે તે લાંબો વખત યાદ રહે. જ્યારે અસંબંધિત સમસ્યાને માત્ર માહિતી ટૂંક વખત માટે જ યાદ રહે. દા. ત. આપણે સાક્ષર નિરક્ષર

શબ્દો શીખવ્યા હોય તો એનો ઉપયોગ જુદી જુદી રીતે બાળકો પાસે કરાવવો જરૂરી છે. નીચેના વાક્યોમાં સાક્ષર કે સાક્ષરતા, નિરક્ષર કે નિરક્ષરતામાંથી જે યોગ્ય શબ્દ લાગે તે ખાલી જગ્યામાં મૂકો:

- * પેલો ગામડિયો _____ હોવાને કારણે શાહુકારે તેને છેતર્યો.
- * પંડિત જવાહરલાલ મોટા _____ હતા.
- * આપણા દેશમાં _____ નાબૂદ કરવાની જરૂર છે.
- * દેશને આબાદ કરવા માટે _____ યોગ્ય સ્થાન આપવું અત્યંત આવશ્યક છે.

આમ આજે શિક્ષણ કાર્યમાં શિક્ષક નીચે પ્રમાણેનાં પગથિયાં દ્વારા પોતાના કાર્યની યોજના ઘડે છે:

- (૧) ઉદ્દેશ
- (૨) એકમ
- (૩) શૈક્ષણિક મુદ્દા
- (૪) વિશિષ્ટ ઉદ્દેશો-વાર્તાનિક ફેરફારો (કુશળતાઓ)
- (૫) અધ્યયન અનુભવ
- (૬) મૂલ્યાંકન
- (૭) મૂલ્યાંકનને આધારે જરૂરી સંશોધન કાર્ય
- (૮) મૂલ્યાંકનને આધારે વિદ્યાર્થીને વ્યક્તિગત શિક્ષણ

ગુજરાતી ભાષાના અધ્યયનના મુખ્ય ઉદ્દેશોનું વર્ગીકરણ કરી દરેક દ્વારા વિદ્યાર્થી કઈ કઈ કુશળતાઓ અને કયે તબક્કે કઈ કુશળતાઓ પ્રાપ્ત કરી શકે એ યોજના કરવી અત્યંત આવશ્યક છે.

ગુજરાતી ભાષાના અધ્યયનના મુખ્ય ઉદ્દેશો તેમજ તે દ્વારા પ્રાપ્ત થતી કુશળતાઓ:-

ભાષા અધ્યયનના મુખ્ય પાંચ ઉદ્દેશો ગણી શકાય.

- (૧) અર્થગ્રહણ
- (૨) અભિવ્યક્તિ
- (૩) જ્ઞાન
- (૪) રસાસ્વાદ
- (૫) વ્યક્તિમત્વનો વિકાસ

(૧) અર્થગ્રહણ: અર્થગ્રહણના ઉદ્દેશના મુખ્ય બે વિભાગો પાડી શકાય (અ) સાંભળેલી વસ્તુનું અર્થગ્રહણ કરવું. (બ) વાંચેલી વસ્તુનું અર્થગ્રહણ કરવું.

આ બંને સર કરવા માટે શિક્ષકે પોતાનું ધ્યાન બાળકની શ્રવણશક્તિ અને વાચન-શક્તિના વિકાસ કરવામાં કરવું પડે છે. શ્રવણશક્તિના વિકાસમાં ઘર, શેરી શાળા તેમ જ જાહેર-સભાઓ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. વાંચનશક્તિના વિકાસમાં સૌથી અગત્યનો ભાગ શિક્ષક ભજવે છે. છતાં માબાપનો ભાગ તેમ જ તેની પોતાની શ્રવણશક્તિનો ભાગ પણ નાનોસૂનો નથી. કોઈ પણ એકમનું સૂક્ષ્મ રીતે વાંચન થાય છે, કે સ્થૂળ રીતે થાય છે. તેના ઉપર તેના અર્થગ્રહણનો આધાર રહે છે. મૌખિક તેમ જ શાંત વાંચનની શક્તિ પ્રાપ્ત કર્યા વગર અર્થગ્રહણ કરવું અસંભવિત છે.

અર્થગ્રહણના ઉદ્દેશ દ્વારા વિદ્યાર્થી નીચેની કુશળતાઓ પ્રાપ્ત કરશે.

- (૧) એકમનો સારાંશ ગ્રહણ કરે તેમજ મધ્યવર્તી વિચાર કહે.
- (૨) વિગતો [નવા શબ્દો, પદો, વિચારો, રૂઢિ પ્રયોગો, કહેવતો ... વગેરે]ની નોંધ કરે છે.
- (૩) અપરિચિત શબ્દોનો અર્થ આસપાસના સંબંધ પરથી તારવે છે, અથવા તે શબ્દ-ક્રોશનો ઉપયોગ કરી કે જરૂર જણાયે માર્ગદર્શન પણ મેળવે છે.
- (૪) નિબંધ પ્રકારની કૃતિઓમાં તરફેણની કે વિરોધની દલીલો કહે.
- (૫) કાર્યકારણનો સંબંધ સમજે.
- (૬) પાત્રની વિશિષ્ટતાઓ તેમજ પાત્રના સ્વભાવનું આલેખન અને જુદા જુદા પાત્રોની તુલના કરે.

(૭) સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત થએલું લેખકનું વ્યક્તિત્વ સમજી તે વિષે વર્ણન કરે.

(૮) સંભાષણ કે પરિચ્છેદને યોગ્ય મથાળું આપે.

(૨) અભિવ્યક્તિ : આ ઉદ્દેશના મુખ્ય બે વિભાગ પાડી શકાય. (અ) મૌખિક અભિવ્યક્તિ (બ) લેખિત અભિવ્યક્તિ.

આ ઉદ્દેશ દ્વારા બાળક નીચેની કુશળતાઓ પ્રાપ્ત કરશે.

- (૧) વિદ્યાર્થી શુદ્ધ ઉચ્ચારે અચકાયા વગર પોતાના મંતવ્યની મૌખિક રજૂઆત કરે.
- (૨) શુદ્ધ ભાષામાં સચોટ અને સ્પષ્ટ શબ્દો દ્વારા પોતાના મંતવ્યની અથવા પોતે વાંચેલી વસ્તુની મૌખિક તેમજ લેખિત રજૂઆત કરે.
- (૩) મંતવ્યની યોગ્ય રજૂઆત કરવા વિચાર પ્રદર્શનમાં યોગ્ય ક્રમ જાળવે.
- (૪) વિચારને અનુરૂપ ભાવ સહિત આત્મશ્રદ્ધાથી શ્રોતાસમૂહને લક્ષમાં રાખી યોગ્ય અવાજે મૌખિક રજૂઆત કરે.
- (૫) સુવાચ્ય, સુંદર અક્ષરે વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ તેમજ આકર્ષક અને સચોટ ભાષામાં પોતાના વિચારો માટે કે સાંભળેલું કહે.
- (૬) પોતાનું વક્તવ્ય કે લખાણ રોચક અને આકર્ષક બનાવવા માટે યોગ્ય શબ્દો, અલંકારો, રૂઢિપ્રયોગો તેમજ સમાસોનો ઉપયોગ કરે.
- (૭) લખાણમાં સાહિત્યના જુદા જુદા પ્રકારોનો [પત્રલેખન, નિબંધલેખન, વાતલેખન, સંવાદલેખન, સાર લેખન ... વગેરે] ઉપયોગ કરે.
- (૮) ચર્ચામાં નાટ્યકરણમાં તેમજ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લે.
- (૩) જ્ઞાન : આ ઉદ્દેશ અર્થગ્રહણ અને અભિવ્યક્તિ બંને સાથે ગાઢ સંકળાયેલા છે કારણકે,

જ્યાં સુધી શબ્દ, શબ્દના અર્થનું વર્ગરેનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી અર્થગ્રહણ કે અભિવ્યક્તિ અસંભવિત બને. જ્ઞાનના ઉદ્દેશ દ્વારા બાળક નીચેની કુશળતાઓ પ્રાપ્ત કરશે.

- (૧) શબ્દભંડોળ પ્રાપ્ત કરે એટલે કે, શબ્દનો અર્થ સમજે, તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરે, તેનો ખોટો ઉપયોગ થયો હોય તે સમજી શકે, એક શબ્દ ઉપરથી અનેક શબ્દો, પૂર્વગ કે પ્રત્યયની મદદથી કરે તેમજ સામાસિક શબ્દો બનાવે.
- (૨) વાક્યરચના કરે.
- (૩) મોખ્ય શબ્દો પાડે.
- (૪) શુદ્ધ લેખન તેમજ મૌખિક અભિવ્યક્તિ કરે.

- (૫) વ્યાકરણના જુદા જુદા અંગોની માહિતી મેળવે.
- (૬) સાહિત્યના જુદા જુદા પ્રકાર વિષે જાણે.
- (૭) અભ્યાસથી સુભાષિત કે સુવિચાર યાદ રાખી તેનો ઉપયોગ કરે.

(૪) **રસાસ્વાદ** : રસાસ્વાદ કરવો એટલે વાચક એકમના વિચારો ભાવ અને વાણી સાથે તાદાત્મ્ય સાધી તે એકમની ખૂબીઓ વિષે સભાન બને. વિદ્યાર્થી નીચેની કુશળતાઓ પ્રાપ્ત કરે ત્યારે જ રસાસ્વાદ માણી શકે.

- (૧) કૃતિનાં પ્રમુખ ભાવ, રસ તેમજ વાતાવરણ અનુભવે.
- (૨) ભાષામાં રહેલા ઓજસ, માધુર્ય અને પ્રાસાદના ગુણો સમજે.
- (૩) વિચારોની સમૃદ્ધિ તેમજ લેખકના આલેખેલા ભાવો સાથે તાદાત્મ્ય સાધે.
- (૪) કૃતિનાં શબ્દચિત્રો કદ્દપના, પાત્રાલેખન વગેરે ખૂબીઓ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે.
- (૫) કૃતિની છંદ રચના, પ્રાસ રચના, લય, સમાસ, અલંકાર, વગેરેની સુંદરતા સમજે.
- (૬) સાહિત્યના જુદા જુદા પ્રકારોની ઓળખ કરી તેની વિશિષ્ટતાઓ સમજે.
- (૭) કૃતિની એવી જ બીજી કૃતિ સાથે તેમ જ વિરોધી કૃતિ સાથે તુલના કરે.

ટૂંકમાં કૃતિનું આંતરિક અને બાહ્ય સૌન્દર્ય સમજે તો જ રસાસ્વાદ થાય એટલે કે જ્યાં સુધી પ્રથમ ત્રણ ઉદ્દેશો (૧) અર્થગ્રહણ (૨) અભિવ્યક્તિ અને (૩) જ્ઞાન સિદ્ધિ ન થાય ત્યાં સુધી રસાસ્વાદ કરવો અશક્ય છે. આમ આ ચારે ઉદ્દેશો એકબીજા સાથે ગોઠી રીતે સંકળાયેલા છે. જ્ઞાન વગર અર્થગ્રહણ અશક્ય છે, જ્ઞાન અને અર્થગ્રહણ વગર અભિવ્યક્તિ અશક્ય છે અને જો અભિવ્યક્તિ ન કરી શકે એણે જ્ઞાન કે અર્થગ્રહણ પ્રાપ્ત કર્યા છે એ સમજી શકાય નહિ.

(૫) **વ્યક્તિમત્વનો વિકાસ**: સારાચે શિક્ષણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ વ્યક્તિમત્વનો વિકાસ છે. ભાષા દ્વારા આ વિકાસ વધુમાં વધુ સાધી શકાય કારણ કે ભાષાના સાધન વગર કોઈ પણ વસ્તુ મેળવવી અશક્ય છે.

આ ઉદ્દેશ દ્વારા વિદ્યાર્થીમાં નીચેના ગુણો કેળવી શકાય.

- (૧) વિદ્યાર્થી પોતાની સમક્ષ મુકેલા વિચારો યોગ્ય છે કે, અયોગ્ય તેનો નિર્ણય કરી શકે.
- (૨) બીજાના અભિપ્રાય માટે માન દર્શાવે તથા તેમનું દ્રષ્ટિબિંદુ સમજે.
- (૩) બાળકના વ્યક્તિમત્વના ઈચ્છિત ગુણો [પ્રામાણિકતા, સ્વદેશાભિમાન, સુંદરતા પ્રતિ પ્રેમ, બહાદુરી, સહાનુભૂતિ, દયા ... વગેરે] કેળવે.
- (૪) કોઈ પણ પ્રશ્નની વિવેકપૂર્ણ વિચારણા કરે.
- (૫) યોગ્ય પુસ્તકોની પસંદગી કરે.

ઉપર મુજબ ભાષાના અધ્યયનના મુખ્ય ઉદ્દેશોની વિચારણા કરી પ્રત્યેક ઉદ્દેશ કેળવણીના કયે તબક્કે કેટલે અંશે પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ તેની ચોજના કરવી જોઈએ. દા. ત. પ્રાથમિક શાળાનાં ધોરણનાં ભાષા અધ્યયનનો મુખ્ય હેતુઓ અર્થગ્રહણ અને મૌખિક અભિવ્યક્તિ તથા લેખિત અભિવ્યક્તિની માત્ર શરૂઆત ગણી શકાય. ઓજ ધ્યેયો વધુ ઉચ્ચ કક્ષાએ માધ્યમિક તબક્કે સિદ્ધ કરવાના છે. માધ્યમિક શાળાનાં ધોરણ ૮, ૯, ૧૦ ને ૧૧ માં વિદ્યાર્થીઓ પાસે આલંકારિક, સામાજિક કે સંસ્કૃત પ્રચુર ભાષામાં લખાયેલા આનંદશંકર કે કાકા કાલેલકર કે કાન્ત કે બ. ક. ઠાકોરની કવિતાઓના અર્થગ્રહણની અપેક્ષા રાખવામાં આવે. આ તબક્કે લેખિત અભિવ્યક્તિ પર પણ વધુ ધ્યાન

કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે જેથી ધીમે ધીમે વ્યક્તિ લખાણમાં મૌલિકતાનો પ્રેમ કેળવે. રસાસ્વાદની પ્રાથમિક શરૂઆત ધોરણ આઠથી કરી શકાય પણ એનો સંપૂર્ણ વિકાસ તો મહાવિદ્યાલયમાં જ થાય.

વ્યક્તિમત્ત્વના વિકાસની શરૂઆત પ્રથમથી જ થાય અને વ્યક્તિમત્ત્વના ઈચ્છનીય-લક્ષણો દઢ કરવા માટે વારંવાર સાહિત્ય સામગ્રી વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકવી જરૂરી છે. વ્યક્તિમત્ત્વના વિકાસ માટે કેટલીક વાર ઉપયોજનમાં કાલ્પનિક પરિસ્થિતિનો ચિતાર પણ બાળક સમક્ષ કરવાની જરૂર રહે છે.

ઉદ્દેશ નિર્ણિત કર્યા પછીનાં પગથિયાં: આ ઉદ્દેશોમાં વિચારણાની તબક્કાવાર વહેંચણી કરી વાર્ષિક યોજના ઘડવી પડે છે. એ યોજના ઘડતાં નીચેનાં પગથિયાંનો એકી સાથે વિચાર કરવો પડે છે. એકમ, શૈક્ષણિક મુદ્દાઓ, વાર્તાનિક ફેરફારો (કુશળતાઓ) અને અધ્યયન અનુભવ, શિક્ષકે એકમ પોતાના ઉદ્દેશને અનુરૂપ શોધવાનું છે. આજે શિક્ષકે મુખ્યત્વે એકમની પસંદગી પાઠ્યપુસ્તક-માંથી જ કરવાની છે. એ પસંદગી કરી એમાંથી શૈક્ષણિક મુદ્દાઓ તારવે છે. અને શૈક્ષણિક મુદ્દાને અનુરૂપ પોતાની તેમ જ વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિઓ યોજે છે અને તેની સાથે વિદ્યાર્થીમાં કયા વાર્તાનિક ફેરફારો થશે એટલે કે વિદ્યાર્થી કઈ કશળતાઓ પ્રાપ્ત કરશે તે નિશ્ચિત કરે છે. શિક્ષકે આ પ્રવૃત્તિઓની યોજના કરતાં કયા શૈક્ષણિક સાધનોનો ઉપયોગ કરશે તેનો નિર્ણય પણ લેવો જરૂરી છે. દા. ત. વ્યક્તિમત્ત્વ જ્ઞાન અને રસાસ્વાદ માટે ધો. ૬, ૭ કે, ૧૦માં અજંતાના પાઠની એકમ તરીકે વરણી કરવામાં આવે તો તેના શૈક્ષણિક મુદ્દાઓ પહેલાં તારવવા પડે. એ શૈક્ષણિક મુદ્દાઓમાં નીચેના જેવા મુદ્દાઓનો સમાવેશ થાય.

(૧) અજંતામાં પહેલાં શું શું ચાલતું હતું?

(૨) અજંતાની ભવ્ય ચિત્રાવલિ.

(૩) સાદાઈમાં વિવિધતા ને સુંદરતાનું દર્શન.

આ મુદ્દાઓ કાઢી શિક્ષક વિદ્યાર્થી તે દ્વારા કઈ કશળતા પ્રાપ્ત કરશે તે નક્કી કરે છે. (૧) ધ્યાન અભ્યાસ અને આત્મનિરીક્ષણ માટે એકાંતસેવન જરૂરી છે તેની સમજશક્તિ કેળવે, (૨) તપ અને જ્ઞાન માનવીને મહાન બનાવે છે. (૩) કળા પ્રેમ કેળવે, (૪) શબ્દ ભંડોળ વધારે [સ્તૂપ ચૈત્ય, વિભર, પદ્મપાણિ, અભિજીત, ... વગેરે]

વિદ્યાર્થીઓ આ કુશળતા પ્રાપ્ત કરે અને માટે શિક્ષક જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ અજંતાનું તાદૃશ ચિત્ર ખડું કરે. દા. ત. પ્રોજેક્ટ દ્વારા અજંતાની તૈયાર કરેલી ફિલ્મ બતાવે કે એપિડાયોસ્કોપ દ્વારા ત્યાંનાં ચિત્રોનાં સ્વાઈડો બતાવે જેથી બાળકો સૌન્દર્યનું સ્વપ્ન પાન કરે અને સુંદરતા તેમ જ પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો પ્રેમ કેળવે અને ચિત્રકળા માટે અભિરુચિ પેદા કરે.

આના ઉપયોજનમાં સ્વાધ્યાય રૂપે બાળકોને આવી બીજી ગુફાઓમાં વર્ણન શોધવા આપી શકાય જેથી સુંદરતાનો તેમ જ પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો પ્રેમ દૃઢ બને.

મૂલ્યાંકન: મૂલ્યાંકનનું પગથિયું છેલ્લું છે પણ એથી એની અગત્યતા ઘટતી નથી. અધ્યયનનો જટિલો આધાર અધ્યયનના ઉદ્દેશ પર છે એટલો જ આધાર મૂલ્યાંકન પર છે.

આજનો ભાષાનો શિક્ષક બાળકો સાથે કામ શરૂ કરે તે પહેલાં તેઓ કેટલું જ્ઞાન ધરાવે છે તે જાણવા માટે મૂલ્યાંકન કરેલો આવે છે. આવી પ્રમાણિત કસોટીઓ હજુ ભારતમાં નથી એટલે

શિક્ષક પોતાની જરૂર પ્રમાણે એ કસોટી બનાવે છે. એ કસોટી લેવાની અનેક પદ્ધતિઓ છે. એમાંથી કોનો ઉપયોગ કરવો એનો આધાર એને પોતાને કયું સાધન ફાવશે તેના ઉપર અને કસોટી લેવાના ઉદ્દેશ પર છે. દા. ત. નાના ધોરણમાં બાળકોના ઉચ્ચાર શ્રવણશક્તિ વાંચન - હસ્તાક્ષર વગેરેનું પણ પરીક્ષણ કરવાની જરૂર રહે તો ત્યાં મૂલ્યાંકન માટે મૌખિક અને લેખિત કસોટી ઉપરાંત નિરીક્ષણની પણ જરૂર રહે છે. શિક્ષક લેખિત કસોટી માટે એના ઉદ્દેશ તેમ જ એકમને આધારિત દ્વિ-પરિમાણદર્શક કોઠો તૈયારી કરી ગદ્ય, પદ્ય, નિર્બંધલેખન કે વ્યાકરણને કેટલા ગુણ આપવા તે નક્કી કરે છે અને ત્યાર પછી કેટલા પ્રશ્નો નિર્બંધપ્રકારના કાઢવા, કેટલા વસ્તુલક્ષી કસોટીના પ્રકારના અને કેટલા ટૂંકા પ્રશ્નો કાઢવા તે નક્કી કરે છે.

આ ઉપરાંત શિક્ષક પોતાના શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન મૂલ્યાંકન કસોટીઓ અમુક અમુક ગાળે લે છે જેથી એને પોતાના બાળકોની પ્રગતિ માલૂમ પડે છે. તેમ જ પ્રગતિમાં ક્યાં રૂકાવટ છે તેનું પણ એ નિદાન કરે છે. આવી કસોટીઓ બાળકની પ્રગતિમાં પ્રેરણા (motivation) રૂપે કામ કરે છે કારણ કે કસોટી તેમને નિયમિત કાર્ય તેમ જ ધારેલી દિશામાં કાર્ય કરવા માટે પ્રેરે છે. બાળકની કાર્યદિશાનો આધાર કસોટી કેવા પ્રકારની છે તેના પર પણ રહે છે. એટલે શિક્ષકે કસોટીના પ્રકાર માટે પણ ખૂબ કાળજી લેવી ઘટે. જે કે સંશોધનકારોએ એને માટે જુદાં જુદાં મંતવ્યો ઉચ્ચાર્યા છે. મેયરે ટૂંકા પ્રશ્નો અને નિર્બંધ પ્રશ્નોની અપેક્ષા (test expectation) અભ્યાસ માટેની વિદ્યાર્થીની તૈયારી અને તેની વિદ્યાકીય લબ્ધિ (achievement) પર કેવી રીતે અસર કરે છે તેનો અભ્યાસ કર્યો હતો. આ અભ્યાસ પરથી તેણે તારવ્યું કે, નિર્બંધપ્રકારની પરીક્ષામાં વસ્તુલક્ષી કસોટીને ટૂંકા પ્રશ્નોની કસોટી કરતાં વિદ્યાર્થીની અભ્યાસ પદ્ધતિ ચઢિયાતી રહે છે. વિદ્યાર્થી વિષયના મહત્ત્વના એકમો પચાવવા પ્રયત્ન કરે છે અને તે ગોખાણીપટ્ટી ઓછી કરે છે. વેલેન્સનું સંશોધન મેયરના સંશોધનના તારણને પુષ્ટિ આપતું નથી. તેનું મંતવ્ય એવું છે કે વિષયજ્ઞાનને પચાવવાની બાબતમાં બંને પ્રકારની પરીક્ષાઓની વિદ્યાર્થીઓ પર ખાસ અસર થતી નથી.

આવી કસોટીઓ ઉચિત પ્રમાણમાં લેવાવી ઘટે. નહિ તો બાળકો કંટાળી પણ જાય. મૂલ્યાંકનના ઉદ્દેશો ટૂંકમાં નીચેના કહી શકાય.

- (૧) બાળકોનું પૂર્વજ્ઞાન જાણવા માટે.
- (૨) બાળકોની પ્રગતિની નોંધ માટે.
- (૩) બાળકોને પ્રેરણા આપવા માટે.
- (૪) બાળકની ક્ષતિઓનું નિદાન કરવા માટે.
- (૫) સંશોધન કાર્ય માટે

મૂલ્યાંકનને આધારે જરૂરી સંશોધન કાર્ય: પોતે અપનાવેલી પદ્ધતિ વિદ્યાર્થીઓને કેટલે અંશે મંદદરૂપ અને ફાયદારૂપ છે એ જાણવા માટે વૈજ્ઞાનિક રીતે પ્રયોગ કરે છે અને મૂલ્યાંકન કસોટીઓ દ્વારા તે તારવે છે કે પોતાના ઉદ્દેશો કેટલે અંશે સફળ થાય છે. એ જાણી એ પોતાની પદ્ધતિમાં જે જે ક્ષતિઓ છે એ દૂર કરવા પ્રેરાય છે.

આવાં સંશોધનો દ્વારા શિક્ષક પાઠ્યક્રમ તેમ જ અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર કરવા માટેનાં સૂચનો, પાઠ્ય પુસ્તકમાં કરવા જોઈતા ફેરફારો, અસરકારક નિર્બંધલેખન, ભાષા અને અભ્યાસાનુવર્તી પ્રવૃત્તિઓ, બાળકોનું વાચન વિસ્તૃત બનાવવાના ઉપાયો વગેરે માટે સૂચન કરે.

મૂલ્યાંકન કસોટીને આધારે વ્યક્તિગત શિક્ષણ : ભાષામાં જે વિદ્યાર્થી નબળો હોય તે વિદ્યાર્થી જવલ્લે જ આગળ વધી શકે કારણ કે અર્થગ્રહણ અને અભિવ્યક્તિનો આધાર પછી તે કોઈ પણ વિષય હોય તો તે ભાષા પર જ છે. દા. ત. વિદ્યાર્થીને બોલવામાં મુશ્કેલી પડતી હોય, ખોટા ઉચ્ચારો કરતો હોય, વાચન બરાબર ન હોય તો તે સમૂહમાં હાંસીને પાત્ર થાય અને તેમનામાં લઘુ ગ્રંથિ બંધાય જેથી એનામાંથી આત્મશ્રદ્ધા ડગી જાય અને તે લઘુગ્રંથિ બંધાવાથી કોઈ પણ કાર્ય કરતાં રહે. વિજ્ઞાન જેવા વિષયમાં પણ ભાષાની મદદ વગર કરેલા પ્રયોગની નોંધ બરાબર ન કરી શકાય. એ ઉપરાંત વિદ્યાર્થી પોતાના વિચારો મૌખિક રીતે કે લેખિત રીતે ન માંડી શકે તો તેની આત્મપ્રદર્શનની અને આત્મસંસ્થાપનની વૃત્તિ કચડાઈ જાય અને વ્યક્તિમત્વના વિકાસમાં અવરોધો ઊભા થાય. આથી ભાષાના અધ્યયનમાં જે બાળકો નબળાં જણાય તેનું નિદાન કસોટીઓ દ્વારા કરી વ્યક્તિગત ઉપાયો ચોજવા ઘટે. આપણે ત્યાં નિદાન કાર્ય માટે પ્રમાણિત કસોટીઓ નથી. અમદાવાદમાં શ્રી ગોકળભાઈ ઘ. પટેલે ભાષાનો પાયો - પ્રાથમિક ભાષા શિક્ષણનાં પહેલાં સાત વર્ષને અંતે વિદ્યાર્થીએ પ્રાપ્ત કરેલી ભાષાસિદ્ધિની એક નિદાન કસોટી તૈયાર કરી છે.

આમ ગુજરાતી અધ્યયનની આધુનિક પદ્ધતિ ઉદ્દેશવશી છે તે દ્વારા શિક્ષક પોતાની પદ્ધતિના ગુણો - ઊણપો વૈજ્ઞાનિક રીતે શોધી તેને અસરકારક બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. તેમ જ વિદ્યાર્થીની વ્યક્તિગત મુશ્કેલીઓ પણ દૂર કરી તેનો સંપૂર્ણ વિકાસ સાધવા મથે છે.

આજે ગુજરાતીના અધ્યયનમાં નિત્ય નવા પ્રયોગો થાય છે. એ પ્રયોગો કેટલીક વાર ક્રિયાત્મક સંશોધન રૂપે હોય છે તો કેટલીક વાર નવીન પદ્ધતિઓનો સફળ ઉપયોગ કરવા માટે પણ હોય છે. આજે નિબંધ લેખન, જોડણી સુધારણા, તેમ જ પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ પર પણ પ્રયોગો થાય છે. આવાં સંશોધનો અને પ્રયોગોને કારણે ભાષા અધ્યયનના વર્તમાન વહેણમાં નવીન તત્ત્વોનો ઉમેરો ધીમે ધીમે થતો જ જાય છે.

સંદર્ભ પુસ્તકો:

1. Sampson, George, English for English Cambridge: At the University Press, 1921.
2. Skinner, Charles. E., Educational Psychology New Delhi: Prentice Hall of India (Private) Ltd., 1964.
3. N. C. E. R. T., Report of the Evaluation Workshop for Lecturers of Secondary Teachers' Colleges in Maharashtra, Delhi-7: 1965.
4. દેસાઈ, ડી. એમ., પરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકનની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓ; મુંબઈ: એ. આર. શેઠની કંપની, ૧૯૬૨
5. દેસાઈ, ડી. એમ., “શૈક્ષણિક સંશોધનનો નિષ્કર્ષ”, નૂતન શિક્ષણ-આગસ્ટ ૬૨, પૃ. ૨૮, ૩૦.
6. શાહ, જી. બી., “અભિકમિત અધ્યયનની સૈદ્ધાંતિક ભૂમિકા, નૂતન શિક્ષણ-જૂન ૧૯૬૭, પૃ. ૩૭૭-૭૮.
7. “મૂલ્યમાપન વ પરીક્ષા પદ્ધતિ” અભ્યાસક્રમ કોષ્ટકો, ૧૯૬૧.

સ્વ. પંડિત ઓમકારનાથ ઠાકુર

ડૉ. જનાર્દન પંડ્યા.

બ્રહ્માંડમાં પ્રથમ શૂન્યમાં લયનો ધ્વનિ ઉદ્ભવ્યો હતો. સાથે સાથે મનુષ્ય શરીર ઉદ્ભવ્યું એટલે સંગીત-લય અને મનુષ્યને ઘણો સંબંધ છે. બ્રહ્માંડમાં ઉત્પન્ન થયેલા લયનાદને મનુષ્યે - પોતાના કંઠ દ્વારા શબ્દરૂપ કર્યો અને સ્વરલહરી એણે વહેવડાવી. પંડિત ઓમકારનાથ ઠાકુર અને બ્રહ્માનાદને સત્વશીલ સ્વરમાં આપણી આગળ મૂર્ત કર્યો છે. આજે સ્વર મૂર્તિનો દેહ વિલીન થયો પણ એનો સંગીત ઓમકાર જે અમૃત છે એ તો એની રેકૉર્ડ થયેલી સ્વરાવલિમાં રહ્યો છે અને શાસ્ત્રીય સંગીતના ઉપાસકને એનાં અમૃતપાન આપતો જ રહેશે જ.

ઓમકારનાથના પિતા ગૌરીશંકર મહાશંકર ઓમકારના ઉપાસક હતા અને જ્યારે ૨૪મી જૂન સન ૧૮૯૭માં ઓમકારનાથનો જન્મ થયો ત્યારે એ ઓમકારના સ્મરણ નિત્ય રહે એ માટે એમના પિતાએ એમના આ પુત્રનું નામ ઓમકારનાથ પાડ્યું હતું. આ બતાવી આપે છે કે, પંડિત ઓમકારનાથ સાધુવૃત્તિવાળા બ્રાહ્મણ કુટુંબના સંસ્કાર પામ્યા છે.

નર્મદામૈયાના કંઠે ઉછરતા ઓમકારનાથની પાસે કંઈ પણ મૂડી સ્વજનો કે પિતા પાસેથી મળેલી નહીં પણ એક જ વારસો મળ્યો અને તે સમૃદ્ધ મધુરકંઠનો શાસ્ત્રીય વિકાસ. આજ એમની મૂડી છેવટ સુધીની રહી છે. નાનપણથી જ એમનો કંઠ મધુર હતો. એમની કુશાગ્ર ગ્રહણશક્તિ, અદ્ભુત સ્મરણશક્તિ અને તીવ્ર જ્ઞાસાવૃત્તિથી, પદ્ધતિસરનાં શિક્ષણનો અભાવ હોવા છતાં સંસ્કૃત અને અર્ધમાગધીનું જ્ઞાન સારા પ્રમાણમાં મેળવ્યું હતું. અને જે શીખવાનું મળે તે અત્યંત જ્ઞાસાથી શીખી લેતા. સંસ્કૃત, વ્યાકરણ, રસશાસ્ત્ર અને ભાષાશાસ્ત્રનું પરિશીલન કરી એમણે ભાષા ઉપર અદ્ભુત પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું.

પંડિતજીએ સંગીતની સાધના પોતાની મેળે શરૂ કરેલી પણ કોઈ પારસી ગૃહસ્થના સંપર્કથી એમને શાસ્ત્રીય સંગીતની તાલીમ લેવાનું પ્રોત્સાહન મળ્યું અને એને પરિણામે મુંબઈમાં વિષ્ણુ દિગંબરના ગાંધર્વ વિદ્યાલયમાં એમણે તાલીમ લેવાનું શરૂ કર્યું હતું અને પાંચ વર્ષના કોર્સ ત્રણ સાડાત્રણ વર્ષમાં એમણે પૂરો કર્યો.

૧૯૨૨ની સાલમાં સૂરતના એક શ્રીમંત પ્રહલ્લાદજી દલપતરાય ભટ્ટની પુત્રી ઈન્દિરા દેવી સાથે તેમનું લગ્ન થયું અને લગ્ન બાદ તેઓ ભરૂચમાં સ્થિર થયાં હતાં. “ગાંધર્વ નિકેતન” નામની સંસ્થા સ્થાપી. એમની પત્નીના ૧૯૩૦ના અવસાન પછી એમણે ભરૂચ છોડી સૂરતમાં વાસ કર્યો. એ પહેલાં એમણે નેપાળની મુલાકાત લીધી હતી અને ત્યાંના શ્રોતાઓને પોતાનાં સંગીતથી મુગ્ધ કર્યા હતાં.

તેઓ લાહોરમાં ‘ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય’ના આચાર્ય તરીકે નિમાયા અને ગુજરાતનું- ગૌરવ પોતાની કાર્યશીલતાથી વધાર્યું. લાહોર પછી ઓમકારનાથની બીજી કર્મભૂમિ કાશી (વારાણસી) હતી. બનારસ યુનિવર્સિટીમાં તેઓ વર્ષો સુધી સંગીત વિભાગના વડા હતા. તેમણે બંકીમબાબુના

વંદેમાતરમ્ ગીતને શાસ્ત્રીય સંગીતમાં બેસાડી દીધું ત્યારે તેમની દેશવ્યાપી કીર્તિમાં વધારો થયો. પંડિતજી એકલાં સંગીતકાર જ નહોતા પણ સંશોધક પણ હતા અને સાહિત્યના ઉપાસક પણ હતા. એમણે એમનું જીવન સંગીત અને સંગીતશાસ્ત્રમાં નવા સંશોધન માટે વિતાવ્યું અને તે પણ કોઈ પણ આસક્તિ વગર. આવા નિર્લપ સંગીતમૂર્તિ સાધક એ હતા.

યુરોપ અને અમેરિકામાં પણ પોતાના પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંગીતરચનાથી ત્યાંના સંગીતજ્ઞોને મુગ્ધ કર્યા હતાં. એમના સંગીતના જ્ઞાન અને સંશોધન માટે એમને પદ્મશ્રીનો ઈલ્કાબ આપવામાં આવ્યો હતો.

પંડિતજીનો આપ્ત વર્ગ કોઈ નહતો પણ એઓ લાખો મુગ્ધ શ્રોતાઓનો વચ્ચે રહ્યાં હતાં. એમનો દેહ તા. ૨૯-૧૨-૬૭ ને શુક્રવારે વિલીન થયો પણ એમનો શબ્દનાદ તો આજે અને ભવિષ્યમાં પણ અમર બની આપણી સ્મૃતિમાં રહેવાનો જ. એમને શ્રાદ્ધાંજલિ આપતા એટલું જ કહી શકાય કે સંગીતનો કંઠ બંધ પડ્યો પણ એ સ્વર સૂર તો અમર જ બન્યો છે.

WANTED

BACK NUMBERS OF THE JOURNAL OF THE GUJARAT RESEARCH SOCIETY

Members and Subscribers are requested to send us as many back numbers as they can spare. There is a special demand for the following numbers:—

January 1939 to October 1948.

Oct. 1950, January 1955, January 1956, January and July 1958.

January and July 1959, January 1960, July 1961, January 1962.

April 1962, January 1963, July 1963.

January 1964, April 1964, July 1964, October 1964, July 1965.

CHILD GUIDANCE CLINIC: LALITA BALMANDIR AND RESEARCH CENTRE.

Annual Report from 1-4-66 To 31-3-67.

Dr. D. R. Doongaji	..	..	..	Hon: Psychiatrist.
Dr. H. C. Parekh	..	..	..	Hon: Asstt. Psychiatrist.
Mrs. S. Ashar	..	..	..	Psychiatric Social Worker. (Till June 1966)
Miss P. T. Karanjia	..	..	..	Psychiatric Social Worker. (Joined Sept. 1966)
Late Dr. (Mrs.) D. E. Tarachand	..			Psychologist.
Mrs. V. Ullal	..	..	..	Asstt. Psychologist.

The Child Guidance Clinic is a part of the Psychological Research Institute of Gujarat Research Society, the aim of which is to render multi purpose services to the community along with its research programme.

With this report, the Child Guidance Clinic completes its 11th year of sustained activity. The Clinic is the only agency of its kind in the Western Suburban Area, catering to the needs of children who present themselves with emotional and personality maladjustments in the form of various behaviour disorders. In keeping with the philosophy of Child Guidance and following the concept of mental hygiene, it formulates and propounds a diagnostic and treatment programme to ensure the mental health of the child of to-day who will be the responsible citizen of tomorrow.

With the increasing population of Suburban Bombay and the accompanying augmented educational facilities, this institute after 11 years and with the present staff of four persons, should develop into a unique institution for research and treatment in the ever-expanding fields of child psychology, child psychiatry and child welfare, including research into the causation and the subsequent care of children who are to be mentally sub-normal and therefore in need of special care. Negotiations for more funds are on the way, and in association with the other existing facilities, plans for future progress are expected to go ahead with renewed vigour. This year there have been quite a few changes among the clinic personnel. The Late Dr. (Mrs.) D. E. Tarachand who had been the Consulting Psychologist for the clinic since the last 13 years suddenly expired on 2nd February 1967. Her sudden death has been an irreparable loss to us all at the clinic. Mrs. Ullal, the Assistant Psychologist was on maternity leave for four months and she was temporarily replaced by Mr. N. R. Daghe. Mrs. Ashar, the Psychiatric Social Worker left in June 1966. Miss Karanjia was appointed from 16th September, 1966. There was no Psychiatric Social Worker for a period of four months at the clinic.

The clinic offers multipurpose services to the community regardless of language, caste, creed or class. It can be observed from the analysis given below, that the clinic is patronised by the children from all strata of income.

Total Intake: The entire caseload for the current period of 12 months (April 1966-March-1967) has been 170 cases. 132 cases have been newly admitted and 38

cases have been carried over from the year 1965-66. 131 cases have been discharged and 39 are being carried over during 1967-68.

Table - I

Year	1956-57	'58	'59	'60	'61	'62	'63	'64-65	'65-66	'66-67
New Admissions	101	74	78	37	54	77	76	86	90	132
Discharges	70	52	98	46	57	72	75	91	76	131

It is significant to note that 132 new cases that were admitted during this 12 months period (April 1966 - March 1967) is the maximum number of cases so far. Taking the average overall attendance of new cases annually, during the last ten years the average works out to be 67 new admissions per year. The figures for new admissions this year is therefore double the average annual attendance showing an increase in attendance of 100% intake Analysis. For the sake of brevity and clarity, this case load is broken down and classified into groups mentioned below:—

A. According to Age.

Age	1965-66 No.	1966-67 No.
2 to 5 years	17	12
6 to 8 years	21	41
9 to 11 years	23	34
12 to 16 years	29	45
Total	90	Total 132

B. According to Sex.

Sex	1965-66 No.	1966-67 No.
Male	69	91
Female	21	41
Total	90	132

C. According to Language.

Languages	1965-66 No.	1966-67 No.
Marathi	28	31
Gujarati	23	31
Hindi & Urdu	5	10
English	6	10
Sindhi	10	15
Punjabi	3	2
Tamil	2	1
Kannada	1	1

Malayalam	3	3
Persian	3	—
Bengali	1	—
Pustu	1	—
Konkani	4	6
Telugu	—	1
Hebrew	—	1
Total	90	132

D. According to Religion : Religion	1965-66 No.	1966-67 No.
Hinduism and Jainism	69	105
Christianity	10	15
Islam	8	6
Zoroastrianism	3	4
Sikhism	—	—
Jewism	—	2
Total	90	132

E. According to Family:	1965-66 No.	1966-67 No.
Family Structure		
Joint Family	18	27
Single Family	57	89
Extended	15	10
Not Known	—	6
Total	90	132

F. According to Per Capita Income per month. Class.	1965-66 No.	1966-67 No.
High Income Group (Over Rs. 200/-)	8	13
Upper Middle Class (Rs. 100-200/-)	9	27
Lower Middle Class (Rs. 40-100/-)	41	41
Low Income Group (under Rs. 40/-)	32	40
Not Known	—	11

Sources of Referral : It is disappointing that since the last 10 years the majority of referrals have been from medical men, hospitals and social workers, while parents and school personnel seem to have lagged behind. This signifies that there is a lack of awareness and orientation among school authorities and lay people in matters per-

Total 90 132

G. According to Occupation :	1965-66	1966-67
Occupation	No.	No.
Service	60	85
Business	14	34
Profession	10	4
Dependent family or unemployed	6	8
Artisans and Mechanics	—	1
Total	90	132

Diagnostic Classification :

The age span of the children attending the clinic ranges from infancy to 16 years. These children come with a wide variety of problems. Some of the common problems can be enumerated as backwardness in studies, bed wetting, temper tantrums, food fads, shyness, obstinacy, sensitiveness etc. These can be broadly divided under diagnostic categories as follows:

TABLE - II

Diagnosis	1956-'57	'58	'59	'60	'61	'62	'63	'64-'65	'65-'66	'66-'67
Anti-Social behaviour	2	4	1	4	—	4	1	5	3	6
Habit Disorder	22	23	7	10	12	9	4	9	1	10
Personality Disorder	31	17	22	12	11	20	21	21	15	9
Educational Backwardness (Normal I. Q.)	12	4	4	6	3	6	3	1	7	16
Educational Backwardness (Low I. Q.)	—	—	—	4	6	5	4	6	17	6
Mental Deficiency	27	28	16	20	17	29	34	35	25	63
Organic Disease (Associated with behaviour disorder)	2	2	3	2	2	3	2	4	4	4
Psychosomatic Disorders	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Schizophrenia	—	—	—	—	1	—	—	—	6	—
Neurosis	—	—	—	—	—	—	5	—	1	—
Psychosis	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6
Physically handicapped	—	—	—	—	—	—	1	—	5	—
Speech Defect	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9
Undiagnosed	—	5	—	—	—	—	—	—	6	—

Sources of Referral : It is disappointing that since the last 6-7 years, the majority of referrals have been from medical men, hospitals and social workers, while parents and school personnel seem to have lagged behind. This signifies that there is a lack of awareness and orientation among school authorities, and lay people in matters per-

taining to the Child Guidance Clinic. This year, in order to create an awareness in school personnel, teachers meetings were arranged at the premises of the Gujarat Research Society, to orient them about the functioning of the Child Guidance Clinic. There were 3 such meetings held and the attendance at these meetings was from 12-36 teachers.

TABLE III

Sources	1956-57	58	59	60	61	62	63	64	65	67
Parents	61	16	14	15	4	6	13	14	30	11
Medical Men & Hospitals	22	15	17	27	35	21	28	40	33	55
School Personnel	14	22	5	4	5	21	6	9	9	17
Social Workers & Others	—	21	21	12	10	29	29	23	10	38
Paper & Journals	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8
Not Known	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Legal	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Types of Services Offered :

A. **Treatment Service :** Children who come to the clinic with some sort of behaviour disorder but who have no intellectual deficit are subjected to Therapy together with their parents.

Work with Children : (1) The Child is treated by means of individual play therapy with the help of objects and materials e.g. sand tray and dolls, and other toys and games which help him to act out his inner conflicts and aggressions and at the same time satisfy his primary need for play.

(2) The Child is also treated by group play therapy and group games by which the child learns to adjust to others and socialise and thus develops healthy inter personal relationships.

(3) Whenever necessary individual psychotherapy is given to the Child and group Psychotherapeutic sessions are also conducted periodically.

(4) The Psychiatric Social Worker visits the home and school of the child to study and adjust the environmental factors which may be responsible for problem caused.

B. **Work with Parents :** (1) Either of the parents or preferably both of them are interviewed singly and jointly by the Psychiatrist and the social worker as frequently as the need arises, and the necessary guidance is given.

(2) For practical reasons and because of the technical superiority group meetings of the parents of children who attend the clinic constitutes a unique feature in the clinic's functioning. These sessions offer a permissible atmosphere and opportunity for emotional ventilation and help a great deal to encourage a healthy exchange of facts and to eradicate preconceived erroneous notions, with a resultant gain in in-

sight and a reduction in the unhealthy parental attitudes responsible. A series of educational lectures on child development, highlighting the emotional aspect in the child's personality formation, was organised and followed by group discussions on children's problems. There were 20 such parents meetings and the average attendance per session was 10 as shown by the figures below:—

Year	56-57	58	59	60	61	62	63	64-65	65-66	66-67
No. of sessions	—	—	1	13	13	30	15	27	27	20
Average Attendance per session	—	—	15	14	10	10.2	16.2	16	12.1	10

Extra Mural Activity :

- (1) **Home visits :** Visits to the homes of the children attending the clinic have immensely helped the building up of relationship with the parents. This also enables the worker to study the entire family in their intimate social setting. 61 home visits were paid by the worker during the year 1966-67. The number of home visits paid, is less due to the lack of student social workers who used to deal with them in the past and also due to the absence of a social worker for four months.
  - (2) **School Visits :** Contacts at regular interval with schools have been found to be necessary in cases, especially where the school has been the source of referral. These visits help the social worker, to assess the child's progress at school and also enables her to orient the teacher, to a better understanding of the child's problem. They also serve to acquaint the authorities of different schools with the essential type of services offered by this agency. During this year 40 such school visits were paid.
  - (3) **Institutional Visits :** Whenever necessary, visits to various Institutes, school agency and toy centres are made to gauge the agency against other community resources. Contacts with other community resources are also maintained through correspondence and circulars and literature on Child Guidance were sent by post to nearly 440 medical practitioners, and 200 schools. The agency also participates in community programmes by deputing its members to seminars etc. 21 institutional visits were paid during the year 1966-67.
- B. Diagnostic Services :** Children were referred for mental sub-normality. The severity of mental retardation is shown below:—

	1965-66	1966-67
Mild (Morons)	4	29
Moderate (Imbeciles)	14	6
Marked	6	40
Test could not be given	9	—
Average	9	19

- C. **Psychological Testing** : All the Children who attend the clinic are tested after a reasonable period of adjustment to the clinic situation. Personality and intelligence tests are administered for purposes of educational and vocational guidance. Retesting is done for confirmation and subsequent evaluation of treatment processes.

The figures below show the variety of tests administered.

I. Intelligence (Performance) Test :

	No. of cases.	
	1965-66	1966-67
1. S. Goddard Form Board	23	89
2. Alexander's Pass Along	2	28
3. Dr. Bhatia's Performance	17	23
4. Collins and Drewers.	—	1
5. Standard Progressive Metrices.	8	15
6. Coloured Progressive Metrices.	—	13
II. Intelligence (Verbal) :		
1. Dr. Kamath's Individual	25	45
2. Dr. Shukla's Individual	4	5
III. Projective Technique :		
1. Rorscharch	4	7
Total	83	226

- D. **Other Services** : The Clinic also acts as a training centre for field work for students of Nirmala Niketan, School of Social Work, under the guidance of Psychiatrist, Social Worker and Psychologists. This year, due to lack of supervisor staff, there was no student placed at the clinic.

The Post Graduate Students for Diploma in Psychological Medicine of the Bombay University attend the clinic for practical experience in Child Psychiatry. This year two such students attended the clinic.

Every year students of the P.V.D.T. College of Education of S.N.D.T. University, attend for introductory, orientation lectures in Child Guidance. This year students of the M.G.M. Women's College and students of the Vocational Guidance Bureau attended the same.

Teachers of various schools were invited for teacher's orientation meetings. Dr. D. R. Doongaji M.D., D.P.M. addressed the teachers on the functioning of the Child Guidance Clinic. There were three such sessions held and the average attendance was 24 teachers.

A film show was organised for the parents of the mentally defecient children. A film entitled "A Stranger in His Own Country" was shown. A film on "Sports" was also shown to the children attending the clinic, on the same day.

An article on the Child Guidance Clinic was published in "BLITZ" of 4th March 1967. We hope that this article will extend our services to the people who were not aware of the services rendered by the clinic.

Books and Journals on Child Guidance Clinic and problems of children are made accessible to the parents of children during their visits to the clinic.

Results : The figures below summarize results obtained.

	1965-66	1966-67
Cases carried over from previous year	27	38
Cases admitted during this year	90	132
Total caseload	117	170
Cases discharged during the year	76	131
Balance of cases carried over to the next year.	41	39
Total	351	510

The results of the discharged behaviour problem cases are as follows:—

Sessions attended.	1-5 sessions	6-10 sessions	11-15 sessions	16-20 sessions
Recovery	—	1	—	—
Marked Improvement	1	1	2	1
Moderate Improvement	4	1	—	—
Mild Improvement	6	1	—	1
No Improvement	17	1	—	—
As Clinic sessions were discontinued	—	—	—	—

Out of 44 discharged cases of mentally deficient children, 24 were referred to school For Mentally Handicapped Children (9 at Gujarat Research Society and 15 at other schools). One case was referred for institutionalization and 9 cases were given orientation and then closed and ten cases discontinued.

The number of sessions attended by the discharged cases is shown below:—

	1965-66	1966-67
1 to 7 sessions	36	61
8 to 15 sessions	12	45
16 to 35 sessions	17	1
36 to 50 sessions	7	—
51 and above sessions	4	24
Total	76	Total 131

All the cases did not continue for the treatment sessions over an extended period of time because of various reasons eg., residence at very great distance from the clinic, difficulty with school timings, inability of the parents to obtain leave in order to bring the child etc. However, increasing parental co-operation in therapy is being attempted for securing better results.

Follow up : Regular follow up carried out periodically in cases discharged after treatment forms and essential feature in the working of the clinic. All cases who had attended the clinic are followed up in this manner. The results of the follow up cases indicate that in majority of cases, the improvement, which was apparent at the time of discharge has been maintained or increased.

The No. of sessions attended by the discharged cases :—

	1965-66	1966-67
First Follow up	17	48
Second „ „	9	4
Third „ „	23	4
Fourth „ „	13	2
Fifth „ „	13	1
Total	75	59

Difficulties : Lack of realization amongst professional and lay people of the importance of Child Guidance Clinic treatment and misconceptions regarding its utility form a major obstacle. Also since the clinic is situated in the suburbs, the parents, especially the father, often finds its cumbers once and expensive to attend regularly except when the clinic sessions happen to fall on a holiday or on a half working day. A suitable change in the working days may be made to increase the popularity of the service.

Future Plans and Suggestions.

1. The School for Mentally deficient children only caters to a selected group of cases, who are educable. It is proposed to cater to the mentally deficient children who are trainable and therefore cannot take advantage of schooling either formal or specialised. Plans for this are under contemplation.
2. In keeping with the future plans for expansion, it is recommended that another Psychiatrist and a Psychiatric Social worker be appointed, to take care of the increased case load and the future anticipated increase in case load.
3. It is also contemplated to organise seminars on Medical and social aspects of Child Guidance for Psychiatrist Social Workers and Principals of Schools.

EDUCATIONAL AND VOCATIONAL GUIDANCE DEPARTMENT

Dr. (Mrs.) M. R. SHAH & Miss B. N. SHAH

ANNUAL REPORT—APRIL 1966 TO MARCH 1967

Guidance Service is offered to School and College boys and girls of all community. Guidance is many-sided: Educational, Vocational, Personal. Individual student is helped to understand himself, his capacities, strength and weakness, his interest and his personality which he tries to relate to his educational and vocational goals. It helps our young generation to plan his future wisely, prevent wastage of human resources and derive maximum personal and social efficiency.

Though the need and importance of Guidance is acute, in practice we find very few parents feel the necessity of getting expert's advice with regard to the choice of careers for their children or very few schools have a counsellor on the staff. So, inspite of undeniable need of guidance, progress in this field is comparatively slow.

As in previous years, most of our work is carried out in the schools where we follow a certain procedure. The Counsellor tries to obtain a picture of the individual student, of his assets and liabilities, as well as the picture of all the complexities that influence him and bear down upon his personality. This is accomplished through psychological tests and interviews. A number of standardized tests, to probe into the innate general and special abilities of the pupils are administered. In addition, questionnaires to indicate pupils' interests and personality are filled in.

Each pupil is granted at least one interview with the Counsellor. At the interview, the Counsellor discusses the student's assets, his liabilities and his future plans and tries to guide his decision into proper channels. He helps the students to solve any problems with regard to method of studies, difficulties with certain subjects, economic problems, emotional problems etc. In few special cases parents are interviewed and problems discussed. Certain cases are referred to specific experts.

Individual reports are sent to the schools and parents. At the end a general meeting of the parents is held to discuss these reports.

Table No. 1 gives statistics about guidance given in schools.

A. Age-wise		B. Language wise	
Age in years.	No.	Language	No.
20—20.11	3	Gujarati	231
19—19.11	6	English	—
18—18.11	13	Hindi	4
17—17.11	25	Bhatia	3
16—16.11	32	Kuchhi	9
15—15.11	112	Malayalam	1
14—14.11	62	Marathi	—
13—13.11	10	Marvari	—
12—12.11	—	Punjabi	2
		Sindhi	3
		Tamil	2
Total	263		

C. Sex-wise		Kannad	2
Sex.	No.	Urdu	5
Boys	223	Telugu	1
Girls	40		
Total	263	Total	263

Until July there was only one part time worker in charge of the department. To cope up with the work, a full time Psychologist was appointed from the month of July 1967.

It has been found that those who seek guidance at the bureau come because of certain special problem. They are of various classes and various ages. The data is given below :—

Table No. 2

GUIDANCE AT THE BUREAU

A. Age-wise: Age in Years	No.	B. Class-wise Classes	No.
20	2	Inter Science	2
19	2	F. Y. Science	1
18	—	S. S. C.	10
17	1	X std.	5
16	3	IX std.	1
15	6	VIII std.	—
14	6	VII std.	3
13	3	VI std.	1
12	—	V std.	1
11	1		
Total	24	Total	24

C. Sex-wise		D. Languages wise	No.
Sex.	No.	Language	22
Boys	17	Gujarati	1
Girls	7	Konkani	1
		Hindi	
Total	24	Total	24

INTELLIGENCE TESTING

Psychiatrists, Medical Practitioners and a few hospitals and special institutions refer certain cases to us for intelligence testing. In these cases individual testing is

carried out. A performance test is supplemented by a verbal test in all cases. Following table gives this data :

Table No. 3

INDIVIDUAL TESTING

A. Age-wise :		B. Sex wise	
Age in year	No.	Sex	No.
28	1	Boys	11
27	—	Girls	5
26	—		
25	—		
24	—	Total	16
23	—		
22	—		
21	—		
20	—		
19	—		
18	—		
17	—		
16	—		
15	—		
14	2		
13	2		
12	1		
11	—		
10	1		
9	3		
8	3		
7	1		
6	1		
5	—		
4	—		
3	1		
Total	16		

Fees collected during the year :

3 Schools—262 cases	Rs.	2630.00
Cases at Bureau:	Rs.	360.00
Sale of Test Booklets	Rs.	52.55

Total Rs. 3042.55

LION'S JUHU CENTRE FOR MENTALLY HANDICAPPED CHILDREN

Annual Report 1966-67.

The School For Mentally Handicapped Children was started in July 1965. From the year 1965-66 Miss. Prabha Karkhanis M.A., B.T. was appointed as In-charge of the School. In June 1966, she took study leave for a year and during this period from June 1966 to April 1967 Mrs. A. N. Palande was transferred from the Kol Dongri School to this school as the In-charge.

In June 1966 there were 11 children in the school. Of these 7 belonged to Marathi Section, 3 were from English Section and 1 from Gujarati section. The Incharge of the School also worked as a teacher till October end. At that time there were 18 children on roll. For a period of 5 months the Incharge worked as a teacher teaching the 18 children in different languages.

Till November when another teacher from Gujarati section was deputed, there was no one besides the Incharge to teach these 18 children. After the Diwali vacation, one full time Gujarati teacher, one part time Marathi Music teacher and one drawing teacher were appointed. The part time teachers come for three periods per week. During the months of September, October, November, January and February the music teacher (Marathi) was absent: the reason being, he had musical programme elsewhere. From the last week of February, a Gujarati music teacher was appointed. After this appointment more music periods were taken, and the children became more enthusiastic.

The former In-charge was appointed on 6th April 1967.

At the end of April 1967, there were 23 children on roll-Marathi Section 11, English 6, Gujarati 4, Hindi 12.

The In-charge of the School visited other similar schools for Mentally Handicapped. The following are some of her observations.

In every school, there is a group of 4 to 5 children under every teacher; If a child is very restless, he is put under a special teacher. There is a special teacher devoted for craft work and also an Occupational Therapist. Whereas there is no Craft Teacher in this school; so the full time teachers apart from their teaching work also carry out craft lessons. Teaching charts to be used for making the children learn different things are also made by the teachers. To teach the children in different languages is a very difficult task: yet the teachers have tried their utmost to carry out the work with lots of patience and temperance.

Extra Curricular activities during the year are mentioned hereunder.

1. Through the Municipal sanction, the children were given milk and biscuits for their nutrition.
2. The children were taken on a day's picnic to Victoria Gardens. All the arrangements were made by the teachers with the co-operation of the parents.

3. Through the courtesy of the Municipality, a tour-bus was given and the children were taken on a sight seeing trip around Bombay.
4. The children from Mentally Handicapped School were taken for a film show to other municipal schools.
5. The children were shown films at the Gujarat Research Society.
6. The Children were also shown a Puppet Show at the premises of the Gujarat Research Centre.
7. The Mentally Handicapped School children participated in the 8th World Sports for the Disabled held on 20th and 21st March 1967 at the Brabourne Stadium.

The monthly report has to be submitted to the Gujarat Research Society and to the Psychiatrist of the Child Guidance Clinic whenever asked. All the work is carried out in compliance with the Bombay Municipality and the Gujarat Research Society.

The results of the annual report are given to the parents of all children. According to their different language group and to the Child Guidance Clinic and a copy of this report is attached therewith.

Proposals of the In-charge and School Teachers.

1. It is observed that one teacher is necessary to handle 5 to 6 children. A special teacher is needed for the very restless and hyperactive children.
2. The school has recently purchased articles for craft work. It is suggested that a suitable teacher be employed to teach them the different arts and crafts.
3. As the children are fond of music, it will be useful if a music teacher gives them daily singing lessons as was observed in other schools.
4. As monthly and other reports of the Mentally Handicapped School have to be submitted to the Bombay Municipality and Gujarat Research Society, it is suggested that a clerk be appointed.
5. As new Craft materials have been bought for this special school, it is suggested that a special peon be appointed to look after all these materials.

ગ્રંથ પરિચય

૧. ભારત-રત્ન (લેખક : ઉપેન્દ્રરાય જયચંદભાઈ સાંડેસરા, પ્રકાશક : પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા, પાનાં ૮૦૮ (કિ. રૂ. ૧૨)

‘ભારત’ એટલે ‘મહારાભારત’, ‘રત્ન’ એટલે ‘સૂક્તિ-રત્ન.’ આ પુસ્તકમાં મહાભારતમાંથી લેખકને ગમેલાં વચનોનો સંગ્રહ છે. આમાં વધારેમાં વધારે શ્લોકો ભેગા કરવાનો લોભ નથી પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ સમજવા માટે જોડવા શ્લોકો જરૂરી જણાયા તેટલા જ લઈને એ વિષયો પર તુલનાત્મક વિવેચન કરેલું છે. નીચેના વિષયો પર શ્લોકો પસંદ કરીને તેમના પર વિવેચન કર્યું છે : ધર્મ, સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મવિદ્યા, ગાર્હસ્થ્ય, ભક્તિ, અર્થદોષ, કર્મ, કામ, વ્યસન, સુખ-દુઃખ, યુદ્ધ - નિર્ણયકતા, વિદ્યા, તત્ત્વજ્ઞાન, સજ્જન-દુર્જન વિવેક, યોગ, શીલ, અને સંયમ.

કાકા સાહેબ કાલેલકર આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે, “આપણી સંસ્કૃતિનું રહસ્ય સમજવા માટે આ ગ્રંથ ઉપયોગી નીવડશે. આપણે ત્યાં દર્શનભેદ ગમે તેટલા ભલે હોય અને એના વિવાદ અનંતકાળ સુધી ભલે ચાલે, આપણી જીવનદષ્ટિ અને સંસ્કૃતિ એક જ છે એ વસ્તુ ચિત્ત પર ઠસાવવા માટે ‘ભારત-રત્ન’નો ઘણો ઉપયોગ થશે. આપણા બગીચામાં બધી જાતનાં ફૂલગ્રાંથો ભલે હોય પણ પુષ્પગુચ્છોની શોભા અને ખુશબો એ ગુચ્છ બનાવનાર માળીને જ આભારી હોય છે. એ ન્યાયે આપણને ‘ભારત-રત્ન’માં ભાઈ ઉપેન્દ્રરાયનું અધ્યયન, એમની અભિરુચિ અને એમની જીવનદષ્ટિનું દર્શન થાય છે. અને તેથી જ એમનું અભિવંદન કરવાનું મન થાય છે.”

સતીશ દેસાઈ

૨. બાલ મનોવિકાસ : મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે બાળકના સર્વાંગી વિકાસ માટેનું માર્ગદર્શન. લેખક : રમણલાલ પટેલ, પ્રકાશક : એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. મુંબઈ-૨ પહેલી આવૃત્તિ, ૧૯૬૬ : કુલ પાનાં ૨૦૭, કિંમત રૂ. ૬-૫૦.

ઉછરતાં બાળકોને આ પુસ્તક અર્પણ કરવામાં કર્તાનો બાળકોને માટેનો પ્રેમ દર્શાવાયો છે અને બાળકોના ભવિષ્યને માટેની આ કર્તાની ચિંતા જણાવાઈ છે. આવનાર બાળકને આવકારવાની માનસિક તૈયારી દરેક માબાપે કરવાની છે એ વસ્તુ આ પુસ્તક શીખવી જાય છે.

લેખક સારું વાંચનાર છે અને ગાંધીજીના વચનો સંબંધી લખતાં સંકોચાતા નથી. પૂ. ૪૭ પરનાં ગાંધીજીના શબ્દો “પ્રેમ કંઈ માગતો નથી, ફક્ત આપે છે. પ્રેમ સદેવ સહન કરે છે. નથી રીસાતો નથી વેર લેતો” એ શબ્દો વિચારપૂર્વક લખાયેલાં છે.

જન્મથી આઠદસ વર્ષનું બાળક થાય ત્યાં સુધી પોતે ગમે તેવું હોય તે પણ બીજાઓએ તેને પ્રેમ આપવો જ જોઈએ તેવી તેની માગણી હોય છે. જે માબાપ બાળકનો સ્વીકાર કરે છે અને સારાં થવા ઈચ્છે છે તેઓ બાળકોને પોતાનું મુખ્ય કાર્ય સમજે છે, બાળકની વહાલથી સંભાળ રાખીને તેનું રક્ષણ કરે છે, બાળકને સારિત્વક પોષણ આપે છે, સ્વચ્છ કપડાં પહેરાવે છે, બાળકમાં વિશ્વાસ રાખે છે, બાળકને મિત્રો બનાવવા માટે પ્રોત્સાહન આપે છે અને બીજાનાં બાળકો સાથે સમાનભાવથી વર્તે છે.

કર્તા લખે છે કે, બાળ મનોવિકાસ સંબંધે એવું અનુમાન કરી શકાય કે જે ઘરમાં બાળકનો સ્વીકાર થયો છે, જ્યાં એના આવવા માટેની રાહ જોવાઈ છે એવા ઘરમાંથી સારા નાગરિક, સારા પતિ, સારી પત્ની, સારા સંશોધક આવેલાં હોવાં જોઈએ. સંશોધન એ એક બાલમનોવિકાસનો

પ્રશ્ન છે અને ગુજરાત સંશોધન મંડળમાં સંશોધક પ્રયત્નોનો ખાસ ઉલ્લેખ થાય છે અને ઉત્તેજન મળે છે અને તે પ્રકારના કાર્ય માટે જ પ્રતિભા સ્વીકારવામાં આવે છે.

માબાપના, અનેક જાતનાં વલણોની અસર બાળક પર થાય છે. બાળક પર અધિકાર દાખવતાં કે બાળકને આધીન થઈ જનાર મા કે બાપની પણ અસર થાય છે. જે ઘરમાં સ્ત્રીની હકૂમત હોય ત્યાં પુરુષ સ્વભાવે ગમે તેવો હોય તો પણ નિષ્ક્રય બની જાય છે ને સ્ત્રી જેમ કહે તેમ કરનારો થઈ જાય છે.

પૂ. ૨૦૭ પર એમણે લખ્યું છે કે “જે માબાપ પોતે કરેલી શારીરિક ક્રિયાથી બાળકનો જન્મ થયો છે તેવું માને છે તેમને ત્યાં વધારે બાળકોનો જન્મ થાય છે. આવા માણસોનું માનસિક વલણ એવું હોય છે કે જેથી તેમની વૃત્તિઓ પર તેઓ સંયમ મેળવી શકતા નથી. વૃત્તિને મુલતવી રાખવાનું તેમને માટે શક્ય બનતું નથી તેથી તેઓ અસંયમિત બની જાય છે.”

બાળકમાં જીવન જીવવાની ધગશ, આગળ વધવાની તમન્ના તેમ જ જાતમહેનત કરવાની તાકાત માબાપ સતત આત્મનિરીક્ષણ અને સાધના વગર આપી શકે તેમ નથી. એમનું ભવિષ્ય સંભાળવાનું કામ પણ માબાપને માથે આવી પડે છે તેથી મોટા થતાં બાળકોની મધ્યકાલીન ભવિષ્ય માટે પણ સૂચવવાનું રહે છે.

આ લેખકનું બીજું પુસ્તક ‘માનસ દર્શન’ પણ વાંચવા જેવું છે. અને જન્મભૂમિના વિચાર પ્રમાણે તે મનુષ્યસ્વભાવની વિવક્ષણતાઓનું રહસ્ય શોધી આપતો રસમય ગ્રંથ છે. આ બંને પુસ્તકો માનસદર્શન ગ્રંથમાળા તરીકે ગુજરાતીમાં વિખ્યાત રહે અને બાળકના સર્વાંગી વિકાસ માટેનું માર્ગદર્શન બની રહે એમ આપણે ઈચ્છીશું.

તા. ૨૦-૧-૬૮

પો. ગો. શાહ

૩. બ્રહ્માંડ દર્શન: જ્ઞાનગંગોત્રી ગ્રંથ-શ્રેણી ૧, લેખક : છોટુભાઈ સુથાર, પ્રકાશક : સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગર, આણંદ, ગુજરાત. પાનાં ૨૫૬, કિંમત રૂ. ૧૫-૦૦.

બ્રહ્માંડ દર્શન એ શિષ્ટ ગ્રંથ સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના શીલવૃત્તફલં શ્રુતમ્ તરીકે પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તે સાક્ષર શ્રી છોટુભાઈ સુથારના પ્રથમ હસ્તે પ્રસિદ્ધ થાય છે તે જાણી ઘણા આનંદ ઉત્પન્ન થાય તે સ્વાભાવિક છે.

સંયોજક શ્રી ઈશ્વરભાઈ પટેલ અને સંપાદકો શ્રી ભાગીલાલ ગાંધી અને શ્રી બંસીધર ગાંધી તેમ જ ૧૮ તંત્રીમંડળના સભ્યો, અને ૨૧ પરામર્શકોના સહાયે આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવેલું છે. તેના અથાગ પરિશ્રમ માટે ધન્યવાદ આપતાં સંતોષ થાય છે.

પ્રકાશન માટે માનવ વિદ્યાશાખાના ૨૦ ગ્રંથો અને વિજ્ઞાન વિદ્યાશાખાના ૧૦ ગ્રંથો માટે ગ્રંથપાલકોને મંજૂર કરતાં આપણને ખાતરી થાય છે કે, આ ગ્રંથ ગુજરાતમાં Book of Knowledge ના તરજૂમા તરીકે સારી પ્રસિદ્ધિ પામશે. આશરે ૩૦૦૦ નકલો ખપતાં વાર નહિ લાગે એવું ધારીએ છીએ. આ અંકોનો આશયપૂર્વક લાભ સમાજને મળે તો તેમાં નવાઈ નહિ.

પહેલાં ગ્રંથમાં આણંદના તારકમંડળના આચાર્ય ડૉ. છોટુભાઈ સુથારને તેમની દાર્શનિક, લાક્ષણિક કૃતિ માટે ધન્યવાદ ઘટે છે. બીજા ગ્રંથોમાં પણ એટલો જ ધન્યવાદ આપી શકાશે એમ ધારીએ છીએ. દાખલા તરીકે હરિ: ઐ આશ્રમ - નરિયાદનું યોજનાદાન અને ગાંધીજીયંતી ૧૯૬૭ ને કિને પ્રકાશનતિથિ આ ગ્રંથશ્રેણીની સફળતાની ઘણી આશા આપે છે.

તા. ૨૦-૧-૬૮

પો. ગો. શાહ

WHAT PRICE FOR SCHOOL MARKING !

Dr. MADHURI SHAH

President, Gujarat Research Society.

School marks are a common method of registering a judgment concerning a child's achievement for reporting to the people or parents. In recent years, with the increase of knowledge of the development of children and of the importance of inter-personal relationships, there has been a tendency to de-emphasize the use of comparative marks. For quite sometime, marking pupils has been under fire in our country. We still have the practice of giving number marks like 20, 30, 40, 45, 50, 90 etc. It is difficult to understand how one can differentiate with an accuracy so as to give a child 50 marks out of 100 and another 51 out of 100. Studies have shown that teachers do not grade the same pupils' answer papers alike in English, History or even in Mathematics where they are supposed to give accurate answers. Polarity in marking system is not a recently discovered phenomenon. It is a fact known for years. In short, marks or grades at best are subjective judgments even when people try to be dispassionate in their appraisals.

Marks are commonly used to furnish a basis for the classification of pupils, promotions, honours and reporting in case of transfers. At times, marking system itself if used, probably improperly, to serve as an incentive towards attaining of objectives. At times, teachers tend to believe in a theory that a competitive element which creeps into the marking system stimulates study. This extrinsic type of motivation is frowned upon as ineffective by most investigators of learning and growth. It has been observed that marks tend to remain the same with monotonous regularity through the years and they are insensitive to special stimulation or to increased effort on the part of the child. Secondly, school marks remain to be relative to the group. They are not capable of showing growth and they do not constitute a desirable motivating influence. As a matter of fact, a discordant element is injected by marks awarded on a competitive basis when groups of children are working happily together to achieve common purposes in accord with their capacity. Growth in philosophy de-emphasizes marks.

If the mental hygiene of marks is studied, it immediately reveals that the marking system constitutes a major frustration in the lives of many children. Failure as contrasted with success is a doubtful basis upon which to nurture growth. Failure results in poorer later performances, poorer personal and social adjustments and increased tension.

In large cities, a child who fails represents a third of the children in schools. He is considered a problem. He causes trouble. Teachers do not like him and would like to avoid teaching him, if they can. It is only since last few years that efforts are made to help him. As a matter of fact, the child who fails is more than a mere exasperating problem. He focuses our attention and enables us to see the short-comings of our school system.

If one really looks at the basic problem, we would be constrained to admit that our schools were never designed to be true educational enterprises. They give children some knowledge and few skills. With all the knowledge that we have today that there are individual differences, uniqueness as organisms, and differences in experiences at home and outside, is it not strange that we expect all children to begin to learn to read at the same chronological age, to progress at the same rate and to be interested in a variety of subjects. To quote Dr. Ernest O. Melby "the fact remains that to have a good school life, to develop a good self-concept, every child must learn the same material at a given age, at an assumed rate, or he gets a low mark, develops a *dark* self-image, and convinces himself he cannot learn. All this happens because the school thinks first of what children must learn and second of the child. We do not measure what school subjects do to the child. We measure what the child does to the subjects. Two boys may get a "C" grade. One has learned to like school, to like to read. The other hates school and will not read unless he is forced to do so. Yet both boys are homogenized by the "C" grade. Who is to be blamed for this phenomenon? We are all culpable — the teachers, the parents, society, administrators and the universities that prepare teachers are all to blame. When we reject a child — and we reject 1/3rd of the children as failures and throw them in a scrap heap, we behave like a furniture manufacturing establishment rejecting pieces of lumber with large knots or rotted places not useful in making tables. Such a large scrap pile of dropouts, bitter youth full of hate is frightening, but very few manufacturing establishments would survive with that large a scrap pile.

Another aspect of the problem is the 'A' grade student of 'History', who never reads any more history, who learns to pass examinations with high marks but fails to develop as a human being. They fail to *become* because their teachers help them to learn but not to become.

With the growing complexity of work requirements and the demand for better educated workers in a developing community, if every individual is to participate actively in society, traditional schooling fails because it is centred in what is taught rather than in the learner. The child *learns* that he *cannot learn*. If one is to learn and keep on learning, one must begin with learning that he can learn. The self-concept of the child after a day in school is far more important than what knowledge or skill he has acquired. Our marking system is no longer relevant to the needs and educational programmes required for a developing society. It fails to say anything meaningful about the pupil. It glosses over exceptional effort on the part of some pupil and lack of effort on the part of others. It leads us to estimate the outcomes of our educational programmes in terms of what people know, when we ought to be measuring them in terms of what people are and are in the process of becoming. Instead of motivating a pupil, it destroys the self-concepts of thousands of children every year. Another aspect of the problem is that getting low marks creates lifelong dislikes in children when in reality, the low grades that they have received were due not to the deficiency in a particular ability but in most cases were on account of bad teaching.

The question which would always be asked when we discuss the ill-effects of the marking system, is how shall we assess the pupil; what shall we tell the parents about the child; how shall we judge whether he should be admitted to the university or not. The answer would be that assessment should be both informative and conducive to the growth of the pupil's self-concept. It describes his growth in meaningful terms which would give an idea about his effort, special qualities, interests, attitudes and behaviours. Each pupil should be evaluated in terms of his own capacity and growth and not in comparison with others who are very different. To keep down the kinds of frustrations and aggressions that bring anxiety to parents and others, it is necessary to have a timely warning. It has been reported that youngsters in the secondary schools are developing ulcers because their grades may not permit them to enter college after matriculation. With the present marking system, pupils are becoming more memorising than thinking because our examinations in the main call for this kind of study. Studies have shown that "Children with strong, positive self-concepts were relatively immune to delinquency, even if they resided in high delinquency areas" (Lively, Dinitz, Reckless whose studies were reprinted in the 65th Yearbook Part 1, 1966 — Social Deviancy Among Youth).

Competitive marks have been found to promote disinterest and other undesirable trends in children. When motivation to secure good marks is emphasized, the children exercise the kind of adaptive behaviour needed to achieve the goal. Evidence of the grading influence of marks comes to light in individual instances where pupils erase and insert new marks, forge their parents' signatures, conveniently 'lose a report' or lie about the marks they have secured. Marks are indicated for the ethical values violated. The threats to security in classroom relationship on account of the marking system are often augmented by loss of approval and affection in the home. For example, a conflict arises when the father offers a cash reward for getting a certain high mark when it is inevitable that the child will fall below this mark. Bad mental consequences occur when the parents physically or verbally punish the children for low achievement. These issues are so real and common that it is not unknown for a number of children to cry at the time the marks are distributed. The conference method of reporting has been tried out when it has been found to be useful both for the teacher and the parents and is good for the child. From an inter-action of the parent and the teacher in the conference, a better understanding of the child and his achievements according to his ability may emerge. The evaluative process should be consistent with objectives and philosophy, should be in harmony with what is known about effective learning and should help the children to grow in their ability to identify their own needs and plan accordingly.

The discussion on marking and grades bring back to memory very vividly a statement made by Thomas Jefferson in 1800 "I have sworn upon the altar of God external hostility against every form of tyranny over the mind of man". One begins to be convinced that grades and promotions are tyranning the mental lives of our young people.

PUBLICATIONS OF THE GUJARAT RESEARCH SOCIETY

	Rs. P
1. JOURNAL OF THE GUJARAT RESEARCH SOCIETY, (Published four times a year, January, April, July & October) 5.00 per copy. Per annum	10.00
2. ENGLISH-GUJARATI SCIENTIFIC GLOSSARY, in Nagari Script, by P. G. Shah	6.00
3. VIGNAN VICHAR (Gujarati) by P. G. Shah	2.50
6. DUBLAS OF GUJARAT by P. G. Shah, Published by Adimjati Sevak Sangh, Delhi 9	5.00
8. NAIKA—NAIKDAS, a Gujarat Tribe, by P. G. Shah, Parts I & II	5.00
9. RACE REALITIES IN CULTURAL GUJARAT (with maps, 40 photographs, 13 charts, curves etc.) by D. N. Majumdar	12.50
11. GUJARATNU GRAMJIVAN (Economic Life in Gujarat Village) by Shri M. B. Nanavati	1.00
12. REPORT OF THE FOURTH CONFERENCE OF RESEARCH WORKERS FOR GUJARAT (October 1962) in four parts including index for 25 years	5.00
13. VIGNAN VIHAR (Gujarati) by P. G. Shah	7.00
14. DENOTIFIED COMMUNITIES IN WESTERN INDIA by P. G. Shah	12.00
15. SAMAJNU SWASTHYA by Dr. Shivprasad Trivedi	6.00

MAHA GUJARAT SERIES :

16. Statistical Abstract of Maha Gujarat	3.50
--	------

HEALTH PAMPHLETS AND REPORTS :

17. Diet in Health & Disease (Gujarat) No. 1	0.50
18. Asthma—Its Origin & Prevention	0.50
19. Cancer by Dr. H. R. Derasari	0.25
20. Old Age by Dr. H. R. Derasari	0.50
21. Diabetes by Dr. H. R. Derasari	0.25
22. મધુપ્રમેહ અને આપનો ખોરાક by Dr. C. J. Modi	0.25
23. બ્રુનુર્ની by T. P. Vyasa	.25
24. વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રેસ્ટેશની થતા પિસાબની અટકાયતના રોગો by Dr. Jayantilal Desai	0.2
25. બાળમાનસ વિકૃતિના પ્રશ્નો by Madan Shah	0.50
26. બાળકો અને માતાઓની સંભાળ by Dr. Nalini Saraiya	0.50

PSYCHOLOGICAL TESTS :

Intelligence Test by A. J. Joshi	0.20
Vocabulary Test by N. P. Dave	0.20
Reading and Comprehension Test by N. P. Dave	0.20
Arithmetic Ability Test by N.P. Dave	0.20
Mechanical Comprehension Test	0.75
Abstract Reasoning Test	0.75
Vocabulary Test by N. C. Maniar	0.20
Reading & Comprehension Test by N. C. Maniar	0.20

PUBLICATIONS sold at concessional rates to Members of the Society at half price, Membership subscription Rs. 12/- per annum includes free supply of the Journal & other privileges.

Bombay Address

SAMSHODHAN SADAN, SOUTH AVENUE, Khar, Tel. 532691
BOMBAY 52

Ahmedabad Branch :

Paldi West, AHMEDABAD-7.

Publications are also available at N. M. Tripathi Pvt. Ltd. Princess Street, BOMBAY 2.

JOURNAL
OF THE
Gujarat Research Society

Vol. XXX

April 1968

No. 2/118.

EDITORIAL

It is a great pleasure to report increasing response every year to our April-June issue which is devoted to the subjects of social sciences. We invited contributions this year with a short notice of about a month. We received even within this period six papers. There is more or less an even subjectwise distribution, 2 articles relate to economics, 3 to sociology, and 2 to political science. Most of the articles this time are based on scientific field investigations. Growing interest in research in these subjects is thus fully reflected here.

We take this opportunity to express our gratitude to the authors and reviewers for their contributions. Their sustained co-operation assures us of a more rewarding future.

D. T. Lakdawala.

A STUDY IN THE VOTING BEHAVIOUR OF THE MINORITIES IN GREATER BOMBAY

Dr. Usha Mehta,
University of Bombay.

"India", it is rightly said, is a mosaic of many races and cultures" and Bombay is India in miniature. Its total population of 5,804,734 consists of 6,22,602 Muslims, 3,53,105 Christians and 71,789 Parsis.

It was but natural that all political parties vied with each other in winning over the minorities to their side. Assuring them of a fair deal, the Congress manifesto asserted that "the Congress must continue to strive diligently for strengthening secular forces so that even the smallest minority in India enjoys an honoured place in the new social order". The opposition parties were naturally reluctant to accept this plea of the Congress though for different reasons. Both the CPI and CPM were of the view that the Muslims have been discriminated against and treated as second class citizens. They argued that under the Congress rule, the Muslim minority which constitutes crores of our population is in fact discriminated against, particularly in the matter of education and employment opportunities, despite the constitutional provision against any discrimination".

The Jan Sangh, on the other hand, accused the Congress of being over-indulgent towards religious minorities in general and the Muslims in particular and strongly pleaded for ending all separatist tendencies and discriminatory practices, putting restrictions on the activities of the foreign missionaries and adopting a uniform civil code for all Indians irrespective of their religion, caste or creed. As against this, the Muslim League has been warning the ruling party against adopting any such measure and urging upon it not to interfere with the Muslim personal law the Shariat, to remove the ban on religious instruction in public schools, to provide facilities for the study of Arabic, Persian and Urdu wherever such needs are felt and expressed and to give adequate and proper representation to the Muslims in the legislatures.

With a view to studying the reactions of some of the religious minorities towards different political parties and their ideologies, in all 721 interviews including 389 Muslims, 208 Christians and 124 Parsis from six different constituencies of the city of Bombay viz. Nagpada, Sewri, Mazgaon, Parel, Walkeshwar and Byculla were selected on the basis of the total composition of the electorate, and the accessibility of the areas. The constituency-wise distribution of the interviews was as follows.

	Muslims	Christians	Parsis	Total
Nagpada	110	10	1	121
Sewree	83	32	5	120
Mazgaon	64	46	10	120
Parel	20	70	30	120
Walkeshwar	19	24	77	120
Byculla	93	26	1	120

There was a multi-cornered contest in almost all the constituencies, the main contestants being the Congress, the Swatantra Party, the Bharatiya Jan Sangh and one of the constituent parties of the Sampoorna Maharashtra Samiti—a united front of heterogeneous parties like the CPI and the CPM on the one side and the Hindu Mahasabha and the Muslim League on the other. A significant fact that emerges out of the selection of candidates by different parties is that by and large, the selection was made on a communal basis. Thus in Nagpada a predominantly Muslim constituency, out of 6 contestants, barring the Jan Sangh and the RPI candidates, all the remaining four, including not merely one independent, and the candidates sponsored by the Muslim League but also the Congress and the Swatantra candidates were Muslims. This was also true of the neighbouring constituency of Umerkhadi where 3 out of the total of 5 contestants were Muslims. Here, the Jan-Sangh candidate too was a muslim.

Party-Preference

Majority of the respondents, about 37 per cent indicated their preference for the Congress Party by saying that they were going to vote for it. Out of 273 who preferred Congress, 163 were Muslims, 69 Christian and 41 Parsis. As against this, only 62 favoured the opposition parties. The Swatantra Party, the S.S.P. and the CPI were preferred by 27, 16 and 7 respondents respectively. Out of these, Swatantra seemed to be more popular with the Parsis and the Christians who numbered 13 and 11 respectively, whereas the S.S.P. evoked a more sympathetic response from the Muslims. Out of the total of 16 who were to vote for it, 11 were Muslims and 5 Christians. One of the factors which may explain this preference may be that SSP formed a constituent part of the Sampoorna Maharashtra Samiti and as such had formed an alliance with the Muslim League.

Amongst the reasons given for their preference, the fact that the Congress has done well in the last two decades and given stable government to the country featured most prominently, as many as 186 out of 273 having given that reason. Among these were 128 Muslims, 42 Christians and 16 Parsis. As many as 165 asserted that no other political party is in a position to form the government. It is significant that only 63, i.e., about 38 per cent of the respondents gave 'Congress having been fair to the minorities' as one of reasons for their decision to vote for it. 65 Muslims, 24 Christians and 3 Parsis said they were going to vote for the Congress because it had won the war against Pakistan. 66 held the view that the Congress had established democracy. The socialist record of the Congress did not seem to have any appeal for the voters in as much as only 19 out of 273 gave it as a reason for their preference for the party.

From amongst the 62 who were not favourably inclined towards the Congress, 47 said they could not vote for it because it had led to corruption and that they were disillusioned with it. Thirty were of the opinion that its economic policies had failed. An equal number asserted that a strong opposition to the Congress was necessary. Twenty eight gave weak leadership of the party as the main reason for their adverse decision. Only 8, i.e. 12.9 per cent of the respondents stated that they were not going to vote for the Congress because it had failed to protect the minorities.

In reply to a specific question on the attitude of the Congress towards the minorities, 33 said that it was indulgent and 492 that it was sympathetic, whereas 87 were of the opinion that it was indifferent and 8 maintained that it was positively hostile towards them. An overwhelming majority of 607 out of 721 i.e. about 84 per cent of the respondents held that India is a secular state, whereas only 42 i.e. about 6 per cent said it was not. Amongst those who accept India's claim to be a secular state were 315 Muslims, 186 Christians and 106 Parsis.

Thus the image of the Congress that emerges from the replies is that it has recognised the rights of the minorities and respected them and has successfully maintained the secular character of the state.

Other Issues

Kashmir being an integral part of India, the advisability of adopting a uniform code for all Indians and a ban on cow-slaughter were some of the other issues on which an attempt was made to elicit the response of the interviewees. 532 including 265 Muslims believed that Kashmir is an integral part of India, whereas only 32 said it was not. 119 said they did not know.

Regarding cow-slaughter, 426 respondents opposed a ban on it, whereas 154 including 95 Muslims, 33 Christians and 26 Parsis favoured it. Fifteen refused to give any reply and 94 said they had not quite made up their minds. It is, however, obvious that, by and large, the minorities were not in favour of a ban on cow-slaughter.

So far as problems facing the country in general and the constituency of the voters in particular are concerned, a majority of 421 was of the opinion that the main problems were those regarding food and rising prices. Hostile neighbours and loss of territory were rated to be second and third in order of importance at the national level and boot-legging, unhygienic surroundings and inadequate educational and transport facilities at the local level.

Results

The Congress and the Sampoorna Maharashtra Samiti put up 30 and 24 candidates respectively for the 30 Assembly seats in Greater Bombay. The Samiti also supported two independent candidates both Muslims and sponsored by the Muslim League. In all, 16 Muslims, 3 from the Congress, 3 from Swatantra, 1 from Jan Sangh, 1 from P.S.P. and 8 Independents, 7 Christians-1 from Congress, 2 from Swatantra, 1 from Jan Sangh, 1 from P.S.P. and two independents and 2 Parsis-1 from the Congress and 1 as independent contested the elections. Out of these, 2 Muslims-one Congress candidate from the Nagpada constituency and another independent belonging to the Muslim League and supported by the Sampoorna Maharashtra Samiti from the Umarkhadi constituency, (both being predominantly Muslim Constituencies), 1 Christian-a Congress candidate from the Mahim-a predominantly Christian constituency, and 2 Parsis-1 sitting Congress member and a minister in the last Congress Ministry from the Walkeshwar constituency and another independent from the Colaba-a constituency having concentration of the Parsi voters in many booths won the elections.

Thus, out of the total of 5 successful candidates belonging to the minority communities, three-1 Muslim, 1 Christian and 1 Parsi belonged to the Congress and the remaining 2-one Muslim and one Parsi were independents though the Muslim candidate was backed by the Sampoorna Maharashtra Samiti. The successful Christian and Parsi Congress candidates defeated their nearest rivals-Jan Sangh and Swatantra Candidates by 13,678 and 8,658 votes respectively. In the Umerkhadi constituency, the successful Muslim candidate defeated his Congress rival by 6,084 votes and in Colaba, the winning Parsi candidate defeated his Congress rival by 9,909 votes. The results go to prove that the Congress was the only party strong enough not merely to put up candidates from all the minority-communities but also to make them win. It is significant that the two successful non-congress candidates were independents.

Though both the replies regarding the Congress attitude towards the minorities as well as the results show that the minorities have not yet completely lost faith in the Congress, the fact that the winning Congress candidate in the Nagpada constituency where Muslims constitute one-third of the total electorate could secure only 33 per cent of the total votes polled and the independent belonging to the Muslim League as many as 24 per cent, leads us to the conclusion that its popularity with the minorities is definitely on the decline. The following table giving the total number of votes polled by different candidates in certain booths with predominantly Muslim and Hindu voters in the Nagpada constituency go to show that the Congress candidate-though a Muslim-won mainly due to the support of Non-Muslim voters whereas the Muslim League-sponsored candidate though defeated, did get solid support from Muslim dominated booths.

Voting in Booths No. 36 to 40 at Mastan Tank-a predominantly Muslim area:

Booth No.	Votes polled					
	Congress	Jan Sangh	Muslim League	R. P. I.	Swatantra	Independent
36	175	6	465	11	19	18
37	138	0	527	1	8	21
38	277	7	398	9	10	86
39	231	7	382	5	16	19
40	188	13	374	7	25	58

Thus in all the booths, the League candidate scored more than any other candidates including the Congress candidate. The Jan Sangh's poor show is an indication of the fact that the Muslims are completely apathetic if not hostile towards it. As against this, the Muslim League fared well even in the Jan Sangh and the Congress strongholds as will be seen from the following table:

Booth No.	Votes Polled					
	Congress	Jan Sangh	Muslim League	R.P.I.	Swatantra	Independents
70	287	314	68	6	8	125
16	230	305	88	27	18	64
34	391	225	83	12	16	51
46	407	8	188	18	54	18
43	247	229	104	15	12	123

The figures reveal that those owing allegiance to the Muslim League are reluctant to vote for a Non-Muslim or rather a Non-Muslim-League candidate, whereas Non-Muslims do not mind voting for a Muslim League candidate. One of the reasons that may explain this phenomenon is the alliance of the League with the Sampoorna Maharashtra Samiti which not only made a grievance of the injustice done to Maharashtra regarding its borders but also played up the real and imaginary grievances of the minorities especially of the Muslims, who it argued were subjected to all sorts of insults and humiliations and were not being afforded any protection at the time of communal riots. Another of its favourite argument was that the Congress Government instead of honouring its pledge and giving its rightful place to Urdu especially in U.P., Bihar, Delhi and Punjab has given it a step-motherly treatment.

Not resting content with playing upon the sentiments of the minorities, it also harped on the economic grievances of the people and accused the Congress of being an agent of the capitalists trying to sacrifice the nation to save the rich and of selling the country to the American big business.

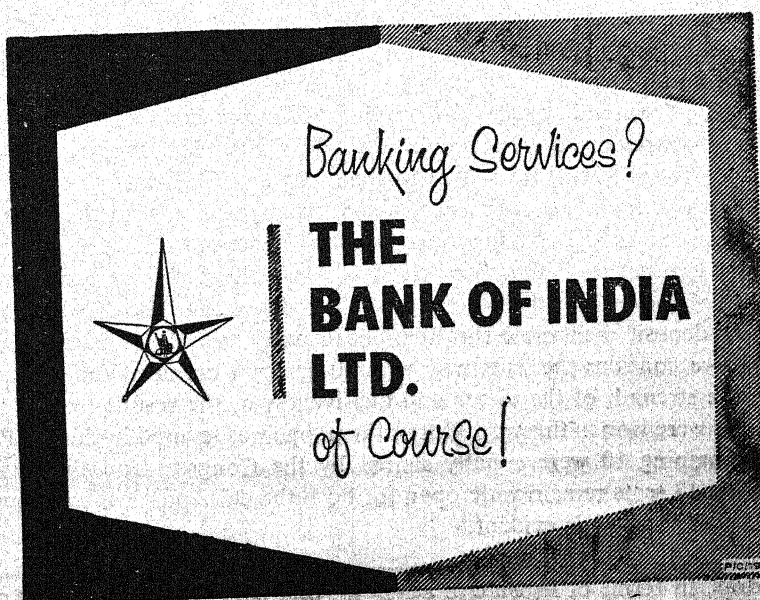
Thus, the alliance with the Sampoorna Maharashtra Samiti gave the League a wider appeal and greater support among the Non-Muslim voters. On the other hand, it also helped some independents supported by the Samiti to gain Muslim votes. This is borne out by the fact that Krishna Menon, an independent candidate for the Parliament from the North Bombay constituency supported by the S.M.S. scored 26,691 votes as against his Congress-rival, Shri Barve who secured 22,479 in the Kurla constituency where Muslims constituted about 14 per cent of the total electorate.

Again, as many as 59 per cent of the total Muslim interviewees said that they were going to vote for the Congress, whereas according to actual figures, the two successful candidates one Hindu and one Muslim from the predominantly Muslim

constituencies of Byculla and Nagpada scored only 43 and 33 per cent of the total votes including the non-Muslim votes. The only plausible explanation for this discrepancy can be either that the anti-Congress propaganda of the Sampoorana Maharashtra Samiti was powerful enough to influence the interviewees and make them change their decision regarding voting or that they suffered from a fear-complex and a persecution mania while answering questions about the Congress. This is a canker that may well corrode not merely the Congress but the entire body-politic.

The Parsi candidate from the Walkeshwar constituency got 45 per cent of the total votes polled. In view of the fact that the Parsis constitute 13 per cent of the voting population in this constituency and that 33 per cent of the total Parsi interviewees said that they were going to vote for the Congress, the only conclusion that follows is that he won on the strength of non-Parsi rather than the Parsi votes. The same is more or less true about the successful Christian candidate from the Mahim constituency.

The Congress, it is true has not yet completely lost its claim to be a party representing the interests of the minorities, but there is no gainsaying the fact that the Government's capacity to generate a feeling of security in and to elicit unstinted support from the minorities-one of the corner-stones of a secular democracy is being shaken gradually and imperceptibly.

THE POLL OF 1967 : THE NEW STRUCTURE OF GUJARAT POLITICS

by Pravin N. Sheth,

Dept. of Political Science, Gujarat. University. Ahmedabad-9.

It is rather hazardous to construct any firm base for definitive predictions about the future structure of Gujarat Politics from the results of the fourth general election in Gujarat. The turns in the political situation, shaped as a consequence of the last poll, however, tends to highlight their operational significance in finding the institutional framework within which Gujarat Politics may evolve. It is attempted here to study and analyse the momentous fourth election and the consequential development of power patterns in Gujarat. Elsewhere in India, the one party dominance-system has declined but without giving place to any strong and clear single alternative which can claim to be viable and sustained. Gujarat, however, with possible exception of Madras¹, provides a model which deviates from the mainstream of Indian Political pattern developing after February, 1967.

POLL RESULTS

Lok Sabha Returns

The interesting feature of the result of the Parliamentary election is that the Congress seats have for the first time gone down below 50 per cent and the Swatantra has got a slight edge over it on this point. The Congress has secured 11 out of 24 seats, the Swatantra 12 (2 of them being "Independent" but having contested on the Swatantra symbol) and one (Ahmedabad) was retained by Janata Parishad. The Congress has lost five seats while the Swatantra has trebled its strength. In terms of regional presence and polling strength also the Swatantra gained at the cost of the ruling party. Though the Swatantra could not break open the Congress stronghold of South Gujarat, it has penetrated in Saurashtra by capturing the Parliamentary seats of Surendranagar, Junagadh and Jamnagar and retained Rajkot which it won in a previous bye-election in 1963. In North Gujarat also the Swatantra snatched seven out of 8 seats from the Congress. Central Gujarat was evenly divided between the two parties. But either of these two parties has unexceptionally got the second place in all the constituencies which it contested and lost. Polarisation between these two parties is therefore clearly discernible in the Parliamentary elections. Most of the independents have lost their deposits. The P.S.P. and S.S.P. have lost one deposit each while the Republican party and Hindu Mahasabha each lost two. If we consider the seats won with 50 per cent or more votes as safe seat (indicating the strength of the victor and decisiveness of the result) for the winning party, 11 seats were won in this way. Out of them, one was secured by Janata Parishad while the remaining 10 were equally shared by the Congress and the Swatantra. The remaining 13 seats remain wide open for both the chief political contenders and its competitive character is evident.

1. In Madras, in terms of legislative strength, one-party-dominance of Congress has been replaced by the one-party-dominance of the D.M.K. While in Gujarat bi-polarisation may probably tend to evolve bipartism. In terms of seats the ratio between the Congress and the Swatantra in Gujarat is 7:3 to 1 in 1967, while the same between the former and the D.M.K. in Madras is 1 to 3.5. See, Anil Bhatt, "Gujarat" in *Seminar*, July 1967, No. 95, p. 27.

ASSEMBLY ELECTIONS

The Congress won 93 seats out of the total 168 seats thus retaining its majority with much reduced strength. For the first time it has failed to secure more than 50 per cent of votes. Its polling strength declined from 50.77 (1962) to 45.2 per cent.

In the third general election, it had increased its votes in two districts while lost in the remaining 14 districts out of total 17 districts. In the fourth one, it has increased its votes in 4 districts out of 17 and lost votes in 13 districts. In 15 out of the seventeen districts, it has however failed to gain 50 per cent of the votes cast. The decline of the ruling party—State-wise and district-wise, and the degree of its loss is remarkable.

On the other side, the polling strength of the P. S. P. has gone down from 7.7 per cent to 3.1 per cent and the Independents have stopped down from 10.28 per cent to 7.0.

It is the Rightist parties who have gained. The Jana Sangh, although an insignificant force in Gujarat politics has increased its polling strength from 1.3 per cent to 2.1 per cent. However, in the event of the generally stagnant opposition position, the Swatantra has considerably increased its polling strength from 24.33 per cent to 37.5 per cent. In terms of regional distribution of power also this party has increased its strength in 15 districts while lost in two. Regionally speaking the Swatantra has scored over the Congress in North Gujarat, shared almost evenly with it the legislative and polling strength in Kutch-Saurashtra as well as Central Gujarat while failed effectively to challenge the ruling party in South Gujarat. In all, more than 83 per cent of votes cast by Gujarat electorate are divided between these two parties in Gujarat.

Thus the process of polarisation between the two parties has made the difference between their political dominance narrow and marginal.

SEATS—VOTES CO—RELATIONSHIP

In 1962 the Congress won 73.33 per cent of seats on the strength of 50.77 votes, while the Swatantra got 16.28 per cent seats on 24.38 per cent of votes. This time the co-relation between the seats and votes has somewhat reduced the disparities. The Congress has gained 55 per cent seats with about 46 per cent votes. While the Swatantra has gained 40 per cent seats with 37.5 per cent votes. The Swatantra has gained 23 more seats at the cost of the Congress which lost 18 seats and other parties which lost 5 seats. The Congress emerged with 92 seats, the Swatantra with 66, P. S. P. with 3, Janata Parishad with 2 and the Jana Sangh made its debut with one seat. Thus 95 per cent of seats are divided between the two main political contenders in Gujarat. The final tally is—Congress 93, the position of other parties remaining same. An uncontested seat of Jetpur was won by the Congress on 12-3-67. The Dhrangadhra seat vacated by a Swatantra Legislator was retained in bye-election (23-4-1967) by the Swatantra.

REGIONAL DISTRIBUTION OF POWER

The regional pattern of the party position also follows the Parliamentary elections pattern. The Congress has lost all the seats to the Swatantra in the two districts

of Sabarkantha and Surendranagar but gained in Kutch, Bhavnagar, Kaira, Bulsar and Amerli.

The Swatantra lost its claims of superiority in the Kutch and Kaira districts. It did not get a single seat in Bulsar and Amreli districts. But on the final tally it has almost doubled the area of its legislative strength.

In the Saurashtra region which was closed to it till 1962, the Swatantra has made a forceful entry. In North Gujarat where its strength was peripheral it has overwhelmed the Congress. The notable improvement of its position in North Gujarat from 4 out of 43 seats in 1962 to 24 out of 47 seats in 1967 becomes meaningful from the view point of future political developments in the region. In Saurashtra and Central Gujarat both the main parties of Gujarat are approximately even. But the South Gujarat is the weakest link for the Swatantra party in terms of its strategy and performance. The Congress victory of 25 seats out of the total 28 seats in the region has exposed the weakness of the opposition parties in this area and it has proved the Achilles heel for the Swatantra. While elsewhere, the political situation as indicated by the electoral results is highly competitive.

Though the resultant outcome of the above picture based on the seats-votes relationship has frustrated the Swatantra ambition to capture power in Gujarat, it has proved that its claim to form the Government was realistic and rationally calculated. The Congress proved its claim but with its strength deflated. It is forced to change from the era of "big majority politics" to that of "small majority politics".

SECOND PLACE

Another device of getting insight into the future trends of polarisation is the assessment of relative "second place" in constituencies where they have lost. The Congress has secured 93 seats and secured second place in 71 out of the remaining 75 seats, whereas the Swatantra has got 66 seats and secured second place in 70 seats out of the remaining 102 seats. Thus the people gave first or second preference to the Congress in as many as 164 seats whereas they likewise treated the Swatantra in as many as 136 places. Thus more than 78 per cent of the constituencies are polarised between the two main political parties in Gujarat. It may also be noted that the Swatantra got first or second place in Amreli, Bhavnagar and Bulsar districts by removing the P. S. P. and at the cost of the Janata Parishad in the Broach district; and in the Rajkot and Junagadh districts and Surat City, by knocking out the independents from their second places which they had got in the elections of 1962.

MAJORITY—MINORITY SEATS

Out of the 93 seats that it won, the Congress has gained 53 seats on the majority votes while the Swatantra has gained 47 of its 66 seats on the majority votes. Out of the said 53 seats the Congress has won 45 seats with a margin of more than 5000 votes while the other party has won 34 out of its 47 majority seats with the same margin. The average calculated on the basis of counting safe seats on the basis of the above two methods, leads one to believe that 51 seats of Congress and 41 seats of the Swatantra may be considered as safe seats. On the same basis, both the seats of the Janata Parishad and one seat of the P.S.P. can be placed in the category of

safe seats. In this way as many as 95 (60 per cent) out of 168 seats in the Gujarat Vidhan Sabha are safe or indicate secure and strong position of their respective incumbent parties. It leads one to hypothetise that the General Election of 1967 has thrown out a rather stable and perhaps enduring political pattern of bipartism in Gujarat.

STRAIGHT FIGHTS

In the elections of 1967 straight contests took place for 35 seats out of which in 34 constituencies, Congress was challenged by the Swatantra, while in one, it faced the Jana Sangh. It is generally believed that in the multi-cornered fights, the Congress benefits as the majority anti-Congress votes get divided between the opposition parties, while in straight fight the opposition has a better chance to win. But in the elections of 1967, out of the total 37 seats, for which direct contests took place, the Congress had won as many as 24 seats while the remaining 13 went to the Swatantra. In the Parliamentary election of 1967 also, the Congress won 4 seats and the Swatantra won one seat in straight contests. In the elections of 1967, the Congress defeated its only rival Jana Sangh in Sidhpur, while it defeated the Swatantra in 16 contests. The Swatantra won 18 seats in direct fight against the Congress. For the Parliamentary seats, out of the total 6 straight contests, the Congress won 4 seats and conceded the remaining two to its only rival Swatantra. Thus the "near-certainty of Congress defeat in straight fights" is a political myth. No generalisation about the outcome of straight fight can be made on the basis of the results.

GROWING POLARISATION

The process of polarisation of popular preference in Gujarat was at its speediest rate, than, perhaps in any other State in India. Even in Madras, D.M.K. as the only opposition party in India, has been able to form the Government on its own, by resorting to electoral adjustment with most of the non-Congress parties. In many other States, anti-congress fronts gave fresh dose to the small parties and Independents for their survival. But the fourth general election in Gujarat has decisively weeded out all the splinter groups and mushroom forces in favour of the two main parties. This is abundantly borne out by the following points:—

- (1) In the Panchmahal district, the Khedut Sangh "of small farmers and the Baraiyas," (a Kshatriya caste group) formed by the dissident old workers who defected from the Swatantra. But it was ignored by the voters who confined their preference either for the Congress or the Swatantra.
- (2) In Jamalpur Constituency of Ahmedabad city area, an Independent candidate who won the last Corporation elections with highest number of votes was ignored and the real fight took place between the Congress and the Swatantra which was completely a new entrant in the area.
- (3) Out of 178 Independents who fought the elections as many as 162 candidates lost their deposits. Even Independent candidates of Jamalpur and Dariapur-Hazipur constituencies, very successful in their performance in the Corporation elections—lost deposit. Also all the Independents who contested the bye-elections of Bhavnagar (Lok Sabha) and Dhrangadhra (Assembly) lost deposit (29-4-1967).

- (4) The Kshatriyas, the largest caste-group in Gujarat, are formidable candidates in the politics of numbers. But when some ambitious Kshatriyas stood as Independent candidate in the Kshatriya areas, they suffered defeat. In Sabar-kantha, Kaira and Mehsana districts they were dragged away by the pull of polarisation.
- (5) Other parties are also pushed away in the powerful polarising currents. As against the large number of seats they contested, they got very negligible number of seats and they have now small negligible number of pockets or islands of influence. Out of its 168 candidates of the Congress, only 2 lost their deposits and out of 146 Swatantra, only 5 candidates lost their deposits. Other parties also lost deposits considerably.

Thus the distribution of voting and legislative strength capacity to maintain second position and weakness of other parties and the Independents, underline the fact that the opposition to the ruling party in the State has been consolidated in a single rightist party—the Swatantra.

DEVELOPING PATTERN

Two-Party System

Elections not only give momentum to forces already at work or give rise to new forces. They also give shape to political system and party relationship. In these elections, two party system probably, has emerged and nowhere, perhaps, it is so convincingly set as in Gujarat. On the counts of (a) seats secured, (b) votes polled, (c) narrow margin between the main contending parties, (d) propensity of these parties to project their ideological and psychological image as an alternative of each other, (e) width of regional mass-base, (f) the poor performance put up by other parties and Independents, (g) spread of organisational net work and (h) socio-economic base, the two political parties have become close rivals of each other. And the emergence of the Swatantra alternative is bound to be enduring. The growth of the rightist forces in Gujarat can be traced back as early as in 1952. In all the elections, they have fared better, than the leftist parties. The liberal mind of an average Gujarati, the socio-economic infrastructure of Gujarat politics, the existence of a fairly large self-sustaining peasantry and not so much left-oriented working class—all these elements have given it consistency in development and endurance in existence. Thus unlike the Janata Parishad which put up a good show in 1957 only on the strength of an emotional and temporary issue of Maha Gujarat, the Swatantra has come out as a real alternative to the Congress in Gujarat. And therefore Bipartism has a reasonable chance to survive and develop. Geopolitically also, it reminds one of England where the two party system has come to stay. The large sea-shore that opens doors to new ideas, commercial temperament which welcomes peaceful change of Government and avoids revolutionary changes, and the large middle class which absorbs the shocks of conflicts arising out of socio-economic distance of classes—all these features of the English Society are also seen in Gujarat. Thus this election may probably go down in history of Indian politics as one that gave rise to two-party-system in Gujarat. There are also possibilities that this process of bringing change without affecting parliamentary stability will receive popular legitimisation in the elections to come.

SMALL MAJORITY POLITICS

If elections decide the way in which the party system is to work, its importance as a means to shape the nature, technique and style of politics also cannot be ignored. The last poll has returned the Congress to power with much less reduced and veneer-thin majority. Gujarat has now therefore, to adjust from the pattern of big majority politics to the compulsions of small majority politics.

This will necessitate on the one hand the need for greater cohesion and co-operation between the organisational and ministerial wings of the ruling party and stress, on the other hand, the need for unity and uniformity within its legislative wing, to guard its narrow majority. In the new situation, the capacity of the discontented faction within the party to press for gain before the ruling group will be increased for its defection would mean loss of power for the ruling group. The ruling group in the Government therefore cannot remain, as before, nonchalant or complacent about its relation with the rival faction. Its style of politics is bound to differ now. If the elections of 1967 would thus considerably affect the intra-party politics it would also influence the inter-party politics. The Government would have to be more responsible and considerate towards the opposition parties also. It would have to take seismographic note of the changing tactics of the opposition and changing needs of the people. And amongst the almost equally balanced political forces of the emerging bipartism even small splinter groups may become important in a crisis-situation which can erupt at any moment in the new system of small majority politics.

It is humbly submitted that the last eight months of the interaction of the evolving power patterns in the State have favourably brought out the significance of the above prognosis.

CO-OPERATION WITH CONTRIBUTORS

Papers are received for publication on Research work in subject in which they are interested. When research schemes are sponsored or financed by the society no honorarium is paid, but all contributions are carefully examined and a MEDAL is awarded every year for the best research contribution published in the Journal.

The journal is non-profit making and hence does not pay for the manuscripts accepted for publication. The authors, however, get 25 free off-prints of their published papers and a copy of the Journal free for a year for approved research contributors.

FACTOR SUBSTITUTION IN AGRICULTURE

By

Dr. (Mrs.) Tara Shukla

The efficiency of farming depends upon the degree of substitutability between different factors of production and the ease with which they can be substituted. This vital link in the chain process of understanding of the whole problem was so far assumed away either by way of implicit assumption of unit elasticity of Cobb-Douglas fashion or zero elasticity implied in input-output models. The fact that there are many mathematical possibilities between one and zero and hence *on a priori* basis the currently used production function models are open to question, it becomes necessary to obtain direct knowledge regarding the elasticity of substitution between factors of production in agriculture. It is the more necessary because the rate of growth of output in relation to the additions to any given input depends directly on the substitution elasticity among inputs, particularly if the input supplies change in different proportions.

There are *a priori* reasons to believe that in agriculture in underdeveloped economies the elasticity of substitution among inputs is likely to be less than one. The evidence that supports this hypothesis is seen in some of the studies relating to production function which have shown high correlation among inputs.¹ If this hypothesis holds good, the small farms may be in a more aggravated position, the ease of substitutability being much more limited. The problems of small farmers may then acquire a different edge.

We have tried to directly measure (the elasticity of substitution) by using constant elasticity of substitution-CES model of production function. This raises a few problems. For agriculture, we can no longer consider substitution between two broad inputs—capital and labour. There are atleast three inputs, the third being land. (CES production function when extended to cover more than two inputs implicitly assumes the elasticity to be constant not only for various levels of inputs but also for members of all pairs of inputs. We have not been able to remove this restrictive assumption. Secondly we have assumed that either there obtains... perfect competition in different factor markets or if there is imperfection it is of same degree in different regions. This restrictive assumption also could not be removed. Subject to these two assumptions an attempt is made below to measure the elasticity of substitution between land and labour and labour and capital for farm production.

II

Two Formulations*

Recently Mrs. V. Mukerjee has done valuable work on the estimates of the

1. Raj Krishna, D. K. Desai.

This section is based on my study undertaken under U.G.C. Senior Research Fellowship Scheme in the Department of Economics, University of Bombay, Bombay.

coefficient of elasticity of substitution on a SMAC (alternatively known as CES) production function with more than two inputs. She has formulated generalized SMAC function and derived two alternative formulations to estimate the substitution elasticities between any two of the three factors - land and capital, labour and capital or capital and land. The formulations are given below:—

$$\text{I. } \log \frac{y}{x_r} = ar + b \log Pr \quad r = 1, \dots, k$$

where $b = \frac{1}{1+Q}$

y = Value of product or net value added

x_r = inputs

pr = Prices of inputs

Ps .

$$\text{II. } \log \frac{x_r}{x_s} = ar_s + b \log \frac{Pr}{Ps} \quad r, s = 1, \dots, k$$

where $b = \frac{1}{1+Q}$

x_r, x_s are inputs

P_s, P_r are price of inputs,

(wages, profits etc.)

We have used both these formulations and fitted functions to the data obtained from Farm Management Surveys for years 1955-56, and 1956-57 for seven States, the Punjab, U.P., West Bengal, Madras, Madhya Pradesh, Maharashtra (data for Nasik and Ahmednagar are used as separate observations). These data are pooled together for the fit and this gives us 14 observations in all.

X's which refer to land, labour and capital are obtained in following manner. Land includes total area cultivated and is valued in terms of rupees to allow for variations in quality. Capital includes livestock, implements, machinery and irrigation and is valued in terms of rupees in current prices. It is the gross value of capital stock per acre. The per acre values thus obtained are converted into per rupee value of the asset in case of both land and capital to get a standard unit. As against this labour as used here means total labour days utilised per acre. It includes both family and hired labour and also male, female and child labour duly weighted.

Independent variables in the equations—viz.—wages, profit and rent—are similarly adjusted. Village-wise data on wages of different cultivators are not given on the reports. Hence data on average daily wage rate of male casual labour were used for different States for different years. Data on returns to capital (profit) per acre as obtained from the reports are converted into returns per rupee value of capital stock. Similarly rent and rental value (in rupees) per acre obtained from the reports are combined to get total rent per acre which is, as in earlier case, reduced to rent per rupee value of land.

Y values - net value added or net output - have been obtained by deducting cost of seeds, manures and fertilizers used per acre from the gross value of crops per acre.

Results

The results of the fitting of both the equations for each of the three inputs are given in table 1. The table gives values of B_0 s, their standard errors, t values, level of significance for difference of values of b from **Zero** as well as from **one**. Values of r^2 and r and levels of significance of r measured from their difference from zero are also given.

Of the three results under type I equation, No. 3 results of equation which relates to regression of net value added by capital on profits, significantly different from being 1. The estimated value of b in this case is 0.7259, the corresponding value of R^2 is 0.85, value of $r=0.92$ which is significant.

The other value of b which is significant obtains when net value added by labour is regressed on wages. The estimated value of b is equal to 0.65 and is not significantly different from **one**. This fit which considers labour as an input has $r^2=0.34$ and $r=0.58$ the latter being significantly different from zero.

From the result obtained by regressing net value added per unit of land on rent and rental value we get the estimated value of b which is not significantly different from zero but significantly differ from **one**. Coefficient of correlation is however low and not significantly different from zero.

It should be noted that when we apply equation I we imply substitution of one input with the group of other inputs. In particular for instance, we measure elasticity of substitution between capital on one hand and labour and land on the other when X is capital. We may conclude that the substitution elasticity of capital with other inputs seem to be around 0.7 which is different from both one as well as zero. Regarding land the evidence is more in favour of low substitution elasticity whereas in case of labour the evidence is in favour of $b=1$.

The results of the type II equation which relate to three different input ratios suggest significant correlation between ratios of labour/capital and profit/wage, the estimated value of b which is significantly different from both **one** and **zero**. In case of other two ratios of inputs and their prices, correlations are not significant. But for them we obtain a consistent result viz., the estimated values of b are significantly different from one but not significantly different from zero. In other words, substitution between land on one hand and capital or labour on the other may be very low. On the whole the results based on II equation suggest greater evidence for a conclusion against the assumption of elasticity of substitution between inputs being equal to one.

Comparisons of b 's

In the above observations we find three estimated values of b in whose case values of r are statistically significant. It may be interesting to compare them to observe if they significantly differ among themselves.

TABLE I

Elasticity of Substitution

Equation I Dependent variable	Independent variables	Value of b	Estimates of Std. error of	Value of b ^t	Signi- ficance	Value of r^2	Value of r	t value of r	Signi- ficance	Degress of freedom	t value for testing signi- ficance from +1 or -1*	Signi- ficance
(1)	Log Net Value added	+0.6342	0.2613	+2.5	5%	+0.3432	+0.5858	+2.5	5%	12	-1.3218	N.S.
	Labour											
(2)	Log Net value added	+0.1558	0.1421	+1.1	N.S.	0+.0911	+0.3010	+1.1	N.S.	12	-5.9408	1%
	land											
(3)	Log net value added	+0.7259	0.0866	+8.38	1%	+0.8536	+0.9239	+8.38	1%	12	-3.1652	1%
	capital											
(4)	Equation II Log (Labour) Log (Profit)	+0.4867	0.1234	+3.9	5%	+0.05645	+0.7516	-3.9	5%	12	-4.1596	1%
	(Capital) (Wage)											
(5)	Log (Capital) Log (Rent)	-0.0575	0.1208	+0.047	N.S.	+0.0002	+0.0136	-0.047	N.S.	12	-7.8021	1%
	(Land) (Profit)											
(6)	Log (Labour) Log (Rent)	-0.05753	0.1208	+0.0476	N.S.	+0.0018	+0.0136	-0.0472	N.S.	12	-7.8021	1%
	(Land) (Wage)											

1 Level of significance for t test of b and r is 5%. Unless stated otherwise. The test used here is two tailed test.

b is tested from +1 where observed value is positive. It is tested from -1 where observed value is negative.

The results are as under:—

Table II

b's compared	Difference	t Value	Degree freedom	Level of significance
$b_s - b_l$	0.0717	0.2603	24	N.S.
$b_l - b_c$	0.1675	1.097	24	N.S.
$b_s - b_c$	0.2392	0.806	24	N.S.

The estimated values of b that matter are not significantly apart from each other. This evidence, in particular would suggest that the elasticity of substitution may be **less than one**. To be more particular it may be between 0.4867 and 0.7259 and if we accept the middle value it may be around 0.6542. We may note, however, that all the three values of b relate to substitution between labour and other inputs together, or labour and capital. Land is not explicitly considered in this comparison. Substitution between land and labour or land and capital in all probability, may be still less.

III

If overall elasticity of substitution between factors is less it is likely to be smaller still for the small scale farms. Low substitution would mean complementarity of inputs. This high complementarity between capital and labour is revealed in studies both at all India and regional levels.² This should be a natural consequence of a situation where technique of production remains more or less constant over a considerable period. Both these characteristics of the traditional agriculture, which otherwise keep it in equilibrium though at a lower level militate against, smaller farmer. If b is low and factors are complimentary, scale of farming should be fairly big so as to obtain decent standard. The small farmer is at a disadvantage here.

If this is the phenomenon its solution lies in suitable technological change rather than that of more resources. The technological research should suggest measures that would increase the elasticity of substitution between factors so that the abundant factor—labour—can be put to more productive uses. If technical change is absent, increase in autonomous factor—labour—would call for more resources particularly the landsubstituting type such as irrigation, fertilisers, seeds that can take high doses of fertilisers etc.

2 F.N. r^2 0.9836 (capital and labour).

SIZE OF FARM AND ADOPTION OF IMPROVED PRACTICES

GOKUL O. PARIKH*
USHA S. SHARMA

I THE BACKGROUND

In the new strategy of agricultural development adopted in the Fourth Five Year Plan, it is suggested that "the long-term objective is to organise the use of high-yielding seeds together with a high application of fertilisers over extensive areas where irrigation is assured".¹ The specific high-yielding varieties selected for the purpose need to be complemented by heavy doses of fertilisers which in turn have to be supported by a package of improved practices. In the achievement of this objective, whole-hearted co-operation of the cultivators is obviously of crucial importance. Several socio-economic factors are responsible for motivating and shaping attitudes of farmers in accepting these new practices. It seems, therefore, necessary to study the factors affecting their attitudes. Apart from the profitability of using new practices, size of holding, ownership rights, irrigational resources, group outlook (caste)², educational back-ground (literacy) and sub-occupations are some of the economic and sociological factors which tend to influence the response of the farmers to improved practices. The present paper, however, seeks to study the relationship, if any, between farm size and acceptance and rate of adoption of improved farm inputs.

OBJECTIVES, SCOPE AND METHODOLOGY:

It is generally observed that the acceptance and the rate of adoption of various types of improved agricultural practices increases with the increase in size of holding. Secondly, there also appears to exist a certain relationship between the rate of application of improved farm inputs and the size of operational holdings. The present study is hence designed to test these hypotheses.

The data needed for the study were gathered for the 50 sample holdings in the 5 selected villages of Bulsar District. The villages and cultivators have been selected on the basis of multi-stage stratified random sampling method by the Farm Management Centre, Vallabh Vidyanagar. The information about the use of fertilisers, improved seeds, pesticides and insecticides during the **Kharif** season of 1966-67 was collected by the cost accounting method.

II CHARACTERISTICS OF SELECTED FARMS

The frequency distribution of these 50 sample farms by different size-groups clearly reveals the preponderance of small farmers in this area (See Appendix I). The

---

*Our grateful thanks are due to Prof. V. S. Vyas, Head of the Department of Economics, and Shri Madhukar Maharaja, Research Officer, Centre for Studies in Economics of Dairying, Vallabh Vidyanagar for their valuable comments and suggestions in the preparation of this paper.

1. Fourth Five Year Plan, Draft Outline, Planning Commission, Government of India, P. 175.
2. See "Acceptance of Improved Practices and Their Diffusion among Wheat-growers in the Pali district of Rajasthan"-Kalyan Mal Chaudhary and Madhukar Maharaja, *Indian Journal of Agricultural Economics*, Vol. XXI, No. 1 (January-March, 1966).

relevant data show that more than 80% of the farmers are in the operational holding groups of less than 5 hectares and that their average size of holding is 1.81 hectares. The average size of the farms for all the 50 holdings taken together is 2.84 hectares. The total area cultivated by these farmers is 130.92 hectares of which the maximum (35.12 per cent) is in the group of farmers cultivating between 2.51 and 5.00 hectares followed by 23.70 per cent in the 7.51 to 10.00 hectares group. Farmers in the smallest group viz. less than 2.50 hectares group who formed 52 per cent of the total sample cultivators operated only 17.07 per cent of the total area while 10 per cent farmers belonging to the last two groups (i.e. 7.51 to 10.00 and 10.01 and above hectares groups) cultivated 32.35 per cent of the area.

IRRIGATION :

The adoption of improved practices, especially chemical fertilisers would depend on the availability of irrigation facilities because of the complementarity between these inputs. The available information on this aspect (vide Appendix I) shows that farms in the first and third size-groups were the least irrigated, proportion hovering around 14 per cent of the cultivated area. The subsequent two size-groups operating between 7.51 and 10.00 and 10.01 and above hectares of land, however, possessed irrigation facilities for nearly half of their lands, while the farmers having operational holdings of the size between 2.51 and 5.00 hectares had 30 per cent of the cultivated area under irrigation. Of the total area of 130.92 hectares cultivated by all the sample farmers, nearly 32 per cent was irrigated.

CROPPING PATTERN :

The distribution of 130.92 hectares of land cultivated by the sample farmers by crops grown shows that maximum (or 45.6 per cent) area was devoted to paddy. This is understandable because paddy is the principal crop of the district in general and this tract in particular. Paddy is also the staple item of food and has an assured and ready market. However, some farmers supplemented the cultivation of Paddy by undertaking cultivation of Jowar, an inferior cereal. As a result, 12.5 per cent of the area was found to be under Jowar while the famous fruit crop of this tract of Gujarat viz. mango accounted for 21.4 per cent of the area. It is thus observed that these three crops paddy, mango and jowar together covered 80 per cent of the area of sample farmers.

The relationship of the cropping pattern with the size of operational holding clearly reveals that the area under paddy decreased with the increase in the size of holding whereas that under mango increased. As such, while more than two-third of the area was devoted to Paddy by the farmers in the smallest group operating less than 2.50 hectares of land, the farmers in the highest group (10.01 hectares and above) had only one-fifth of the area under Paddy. Conversely, area under mango in the former group was less than 2 per cent as against as much as 60 per cent in the latter group. The two important cash crops viz. cotton and sugarcane did not cover considerable area on the whole. Still, however, the farmers in the fourth group (7.51 to 10.00 hectares) devoted 11.4 per cent of their area to cotton and 4.8 per cent to

sugarcane. Among other crops grown by the farmers under study, inferior cereals such as nagli, adad, kodra, were important. It is seen that the cultivators operating land between 5.01 and 7.50 hectares were growing these crops on as much as 30 per cent of their area.

It is interesting that the crop pattern obtaining on the selected farms seemed to be largely related to the availability of irrigational facilities. This is not to deny, however, that factors such as consumption habits, relative profitability, marketability, size of farm, etc. do influence the decisions of individual farmers to grow particular crops. Nevertheless, irrigation turned out to be the most predominant factor influencing the cropping pattern as far as the present study is concerned. For instance, farmers in the third group devoted 30 per cent of their area to inferior cereals (Appendix II), mainly because their farming was characteristically dry farming. It can be clearly seen from Appendix I that only 14.5 per cent of their lands were irrigated. As against this, on the farms in the last two groups cultivating more than 7.50 hectares of land, half of the area was under irrigation and consequently mango, cotton and sugarcane were important crops, besides paddy. In fact, as large as 60 per cent of the area of the biggest farmer was under mango, a crop which required to be irrigated. Similarly, cotton and sugarcane, for the cultivation of which irrigation was an important input, occupied more area in the fourth group, (7.51 to 10.00 hectares) as compared to the other groups.

III

SIZE OF FARM AND ADOPTION OF IMPROVED PRACTICES

As mentioned earlier, the area selected for the present study forms a part of the I.A.D.P. District of Bulsar. It is well known that stepping up the farm productivity through the introduction of improved agricultural practices such as improved seeds, chemical fertilisers, insecticides and pesticides etc. constitutes the core of the Package Programme.

The success of the Programme would, therefore, naturally depend on the awareness, acceptance and adoption of different types of improved practices among the cultivators. If we treat those cultivators for whom farm plans were prepared as cultivators aware about the improved practices and their package etc., it is disheartening to find that out of the 50 sample farmers only half were 'aware' about the 'Package' of inputs. In other words, despite the execution of the I.A.D. Programme in this district for five years, farm plans were as yet not prepared for the remaining 50 per cent of the selected farmers. The distribution of sample cultivators by different size-groups shows that proportionately more farm plans were prepared for middle and big farmers than those for the small farmers.

As a logical corollary of the above, it is found that the adoption of improved practices viz. chemical fertilisers, improved seeds and plant-protective inputs, both in the individual form and in combinations, also displayed a generally increasing trend from the smallest size of holding group to the biggest (See Table-1).

TABLE - 1

**SIZE OF HOLDING AND PROPORTION OF FARMERS ADOPTING
DIFFERENT IMPROVED PRACTICES**

Size of operational Holding (Hect.)	No. of Cultivators	No. of adopters of Improved practices				
		At least One	At least Two	At least Three	At least Four	At least Five
1	2	3	4	5	6	7
Below 2.50	26	21 (80.77)	9 (34.62)	3 (11.54)	1 (3.85)	—
2.51-5.00	15	12 (80.00)	11 (73.33)	10 (66.67)	8 (53.33)	3 (20.00)
5.01-7.50	4	2 (50.00)	1 (25.00)	1 (25.00)	1 (25.00)	1 (25.00)
7.51-10.00	4	4 (100.00)	4 (100.00)	4 (100.00)	3 (100.00)	2 (50.00)
10.01 and above	1	1 (100.00)	1 (100.00)	1 (100.00)	1 (100.00)	1 (100.00)
TOTAL	50	40 (80.00)	26 (52.00)	19 (38.00)	14 (28.00)	7 (14.00)

Except in the size group, 5.01 to 7.50 hectares which displays some peculiar characteristics, the rate of adoption in terms of acceptance of more and more practices increases with the increase in the size of holding. If we define adoption of more than one practice at a time as "package", then the percentage of farms adopting the larger "package" increases with the size of holding. In the large size groups of 7.51 to 10.00 hectares and 10.01 hectares and above, all the farmers have adopted the "package" of four practices. On the other hand, only 41 farmers (28 per cent) on the whole have adopted the "package" of four practices. "The package of five practices" which is the main theme of the I.A.D.P. has not found favour with the vast majority of farmers. Only 14 per cent have adopted all the five practices under review. However, the percentage of farmers adopting "full package" indicates an increasing trend with the increase in the size of holding.

IV

EXTENT OF ADOPTION OF IMPROVED PRACTICES

It is clear from the above table that chemical fertilisers (which was verified to be the input adopted by those falling in the category of 'at least one' practice) was found to have been adopted by 40 farmers. The most popular practice having been adopted by as many as 80 per cent of the farmers was thus chemical fertilisers among which Ammonium sulphate, Urea and Super Phosphate were the most prominent. In Tables 2 and 3 below are, therefore, set out the details of the area covered under each input as well as the actual rates of application by size of holding groups. It is common knowledge that more coverage of area under improved inputs is of little significance, if the rates of application of these inputs are below the optimum levels.

TABLE - 2

SIZE OF HOLDING AND PROPORTION OF AREA COVERED UNDER DIFFERENT PRACTICES

Size of operational Holding (Hect.)	Net area sown (Hect.)	Nitro- genous fertiliser in terms of Ammo- nium Sulphate	Phose phatic Fertiliser in terms of single Super Phosphate	(in % area)	
				Improved Seeds	Pesticides- Insecti- cides
1	2	3	4	5	6
Below 2.50	22.35	58.88	17.45	11.68	—
2.51- 5.00	45.98	61.42	14.81	27.51	16.72
5.01- 7.50	20.25	24.99	9.88	3.70	18.27
7.51-10.00	31.04	40.14	27.51	26.03	36.47
10.01 and above	11.30	40.80	100.00	24.25	59.20
TOTAL	130.92	48.53	24.86	20.49	22.46

TABLE - 3

SIZE OF HOLDING AND RATE OF APPLICATION OF IMPROVED INPUTS

Size of Holding (Hect.)	Rate of Application (Kgs./Hect. cultivated)			
	Nitrogenous Fertiliser in terms of Ammonium Sulphate	Phosphatic Fertiliser in terms of Single Super Phosphate	Improved Seeds	Pesticides- Insecticides.
1	2	3	4	5
Below 2.50	49.23 (84.12)	15.51 (76.44)	1.95 (81.93)	—
2.01- 5.00	62.12 (106.15)	12.71 (62.64)	2.86 (120.17)	0.13 (10.32)
5.01- 7.50	13.11 (22.40)	12.10 (59.64)	0.54 (22.69)	0.15 (11.90)
7.51-10.00	84.71 (144.75)	31.89 (157.17)	2.79 (117.23)	4.53 (359.52)
10.01 and above	71.72 (122.56)	43.36 (213.70)	3.45 (144.96)	1.48 (112.70)
AVERAGE	58.52 (100.00)	20.29 (100.00)	2.38 (100.00)	1.26 (100.00)

NOTE . Figures in brackets indicate percentages to the respective average rates of application for the sample as a whole.

The above data suggest that nitrogenous fertilisers were more extensively used than the other improved inputs. It is seen that nitrogenous fertilisers covered 48.05 per cent of the cropped area as against only 24.9 per cent by the phosphatic fertiliser. Secondly, the average rate of application of nitrogenous fertiliser was 58.52 Kgs./Hect. while that of Phosphatic fertiliser was only 20.31 Kgs./Hect. The area covered by the other two practices under study viz. improved seeds (such as Z-31 for paddy, B.P. 53 for jowar and Digvijay for cotton) and pesticides and insecticides such as Savin, Endrex, Endrin, Diazinon, etc.) was inconsiderable being 20.5 per cent and 22.5 per cent respectively. Besides, in absolute figures, the average rates of application of these two inputs were also extremely low being 2.40 and 1.30 Kgs./Hect. respectively.

A further analysis of the intensity of adoption of these improved inputs suggests that the rate of application per hectare is by and large higher in the large size groups than in the case of small size groups.³ The correlation co-efficients worked out between the size of the farms and quantity of N fertilisers, quantity of P_2O_5 and quantity of improved seeds used are quite high and significant (See Table-4).

TABLE - 4

Co-efficient of correlation between	Value of 'r'	Significance
1	2	3
Size of holding and Nitrogenous fertiliser.	0.67	Significant at 1 per cent level of significance.
Size of holding and Phosphatic fertiliser.	0.60	Significant at 1 per cent level of significance.
Size of holding and Improved seeds.	0.44	Significant at 5 per cent level of significance.

Although, the per hectare rates of application of the inputs under study increased with the increase in the size of holding, the differences in the average rates of application per hectare for all these inputs were not found statistically significant. This may be mainly due to the wide variations in the rates of application within a group. To test the homogeneity of average quantity of inputs applied per hectare (means), the method of Analysis of Variance was used. The F values obtained (except for P fertiliser) were greater than one but not significant at 5 per cent level. However, the value of "F", being greater than unity in respect of N fertiliser and improved seeds suggests that the "inter-size group variations" were larger than the "intra-size group variations" and it may hence be concluded that the size of holding has some impact on the rate of adoption.

However, the farmers in the size group, 5.01 to 7.50 hectares, accounted for the uniformly low rates of application of all the inputs. A deeper probe into the matter revealed the crucial impact irrigation, a complementary input, had on the rate of adoption.

SIZE OF FARM, IRRIGATION AND RATE OF ADOPTION:

It is found that in the holdings and size groups where irrigational potential was proportionately larger, the rate of application of these immediate response-bearing inputs, viz. fertilisers, improved seeds etc. was higher. A few other studies⁴ have also arrived at similar conclusions. The correlation co-efficient between the per-

³Reference is invited to the 'Report of the Committee on Fertilisers', Government of India 1965, Pp. 8 and 163.

⁴ See, for instance, "Economic Efficiency of Small Farms of Central Gujarat" (Mimeographed) by Dr. V. S. Vyas, Agro-Economic Research Centre, Vallabh Vidyanagar.

centage of area under irrigation and the rates of application of nitrogenous fertilisers comes out to be positive with a value of 0.86, thus indicating the close relationship between the adoption of improved practices and the availability of irrigational facilities. This dependence is mainly due to the fact that adequate water supply is a pre-condition for using the improved practices like improved seeds and fertilisers. More so the high-yielding varieties of paddy, hybrid varieties of Jowar grown in the district and the commercial-cum-fruit crops like sugarcane, banana and mango require a certain minimum of irrigation. Hence, the cropping pattern in the various size groups was also found to be closely related to the availability of irrigational facilities with the farmers.

V

CROP-WISE RATES OF APPLICATION IMPROVED OF FARM INPUTS

An important conclusion which thus emerges out of the above analysis is that there was a positive and high correlation between size of farm and irrigational potential. Further, as the rate of adoption per hectare is mainly determined by the irrigation available and cropping pattern followed, the latter in turn being the reflection of the former, it will be worthwhile to study the actual rates of application vis-a-vis the recommended doses for specific crops. We will cover only the major crops, viz. paddy, jowar, mango, cotton and sugarcane. (See Table 5). In the larger size-groups of 7.50 to 10.00 hectares and 10.01 hectares and more where the proportion of irrigated area was larger, the proportion of crops grown such as paddy, cotton, jowar, sugarcane and banana was higher as a result of which the adoption of improved practices in terms of average quantity applied per hectare was also found to be higher.

In the size group, 7.50 hectares to 10.00 hectares, which accounts for the highest percentage of irrigated area (50 per cent), the rates of application of improved inputs per hectare was found to be much higher as compared to those in other size groups; this was attributable to the predominance of crops like paddy, jowar, sugarcane, banana and mango. On the other hand, the farmers operating in the size group, 5.00 to 7.50 hectares, having lowest potential of irrigation were found extensively growing rain-fed crops such as **kodra**, **adad** (pulses) and **nagli** (all together accounting for 31 per cent) which were not adequately supplemented by the improved inputs due firstly, to the nature of crops (may be due to cost and returns) and secondly, the inadequacy of water supply.

Sugarcane seems to have been taken special care of; it was observed that almost 100 per cent of the recommended level of N was applied to it. However, the area under sugarcane was too small (2.23 hectares or 1.7 per cent) to warrant any definite generalization.

On an average, 117.9 Kgs. of nitrogenous fertiliser was applied per hectare of paddy by our sample farmers. It is interesting that this was exactly the finding contained in the Second Report of the Expert Committee.⁵ The Committee observed, "Rate of application of nitrogenous fertiliser to paddy was 117 Kgs. per hectare as

5. Second Report (1960-65), Expert Committee on Assessment and Evaluation: I.A.D. Programme, P. 327.

TABLE - 5

RATE OF APPLICATION OF NITROGENOUS AND PHOSPHATIC FERTILISER VIS-A-VIS RECOMMENDED DOSES FOR SELECTED CROPS

Size of operational Holding Hect.	PADDY				JOWAR				MANGO				COTTON				SUGARCANE				
	Average rate of N.F. in terms of A.S.	% of Reco. doses	Average rate of P.F. in terms of S.S.P.	% of Reco. doses	Average rate of N.F. in terms of A.S.	% of Reco. doses	Average rate of P.F. in terms of S.S.P.	% of Reco. doses	Average rate of N.F. in terms of A.S.	% of Reco. doses	Average rate of P.F. in terms of S.S.P.	% of Reco. doses	Average rate of N.F. in terms of A.S.	% of Reco. doses	Average rate of P.F. in terms of S.S.P.	% of Reco. doses	Average rate of N.F. in terms of A.S.	% of Reco. doses	Average rate of P.F. in terms of S.S.P.		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	
Below 2.50	95.64	42.69	88.89	63.49	31.74	28.34	—	—	—	—	—	—	50.00	44.64	—	—	—	—	—	—	
2.51- 5.00	154.30	68.88	93.36	66.69	17.38	15.52	2.26	1.61	27.54	7.34	—	—	35.71	31.88	—	—	1124.47	179.92	526.32	93.99	
5.01- 7.50	53.51	23.89	188.68	134.77	—	—	—	—	—	—	—	—	22.50	20.09	22.50	16.07	66.67	10.67	66.67	11.91	
7.51-10.00	71.47	31.91	53.19	37.99	—	—	—	—	—	—	—	—	33.33	0.29	58.02	41.44	1125.00	180.00	—	—	
10.01 and above.	287.72	128.45	150.21	107.29	—	—	—	—	—	—	13.45	4.27	N.G.	—	—	—	N.G.	—	—	—	
TOTAL	117.86	52.62	90.94	64.96	21.11	18.85	2.26	1.61	27.54	7.34	13.45	4.27	37.06	33.09	46.28	33.06	619.16	99.07	186.30	33.27	
N.F.	—	Nitrogenous Fertilisers				Recommended dose of N.F. in terms of A.S.				Paddy Jowar Mango Cotton Sugarcane.											
A.S.	—	Ammonium Sulphate				(Kgs./Hect.)				224				112				375			
P.F.	—	Phosphatic Fertilisers				Recommended dose of P.F. in terms of S.S.P. (Kgs./Hect.)				140				140				315			
S.S.P.	—	Single Super Phosphate								140				140				140			

against the recommended rate of 224 Kgs. per hectare". By farm-size groups, the big farmer applied over-doses of both N and P to paddy while the fourth group of farmers operating between 7.51 and 10.00 hectares of land did not apply even one-third of N and a little over one-third of P. The extent of adoption of N and P fertilisers was, however, greater in paddy crop as compared to other crops according to different size-groups. Unlike the Committee's observation that the rate of application of nitrogenous fertiliser to paddy decreased with the increase in size of holding, the present study did not reveal any consistent trend. The variations, for instance, were so large that it ranged from only 71.47 Kgs./Hectare (or 24 per cent of the recommended dose of 224 Kgs./Hect.) in the third holding group (5.01 to 7.50 hectares) to as high as 287.72 Kgs./Hect. (or 128 per cent) in the biggest size-group (10.01 hectares and above).

With regard to jowar, however, the results of our sample study were very much different from those arrived at by the Committee. It is seen from Table 5 that only 21.1 Kgs. per hectare was the rate of application of nitrogenous fertilisers to Jowar whereas the Committee's finding was that it was more than four times this figure (92 Kgs. per hectare). In fact, fertilisation of jowar was too little to be commented upon. Besides, it was restricted to only small farms. The average rate of application of N and P fertilisers for both jowar and mango as a percentage of respective recommended doses indicated the negligence of the cultivators towards these crops. This is to say, the farmers covered by the present study applied only 18 per cent of the recommended level of nitrogenous fertilisers to jowar whereas the Committee found that the percentage was much higher (82 per cent).

In respect of cotton, however, there was a decreasing trend with the increase in size of holding. While 44.6 per cent of the recommended doses of nitrogenous fertiliser was actually applied by the farmers in the first group, only 0.3 per cent was applied by the farmers operating more than 7.50 hectares of land. Small farmers thus seemed to be more meticulous in the cultivation of cotton. It was perhaps largely due to the fact that cotton was the only cash crop grown by these small holders. Of the cropped area in the fourth group of farmers cultivating between 7.51 and 10.00 hectares of land, 11.37 per cent was devoted to cotton. This was maximum in comparison with the remaining size-groups. The application of N fertilisers to cotton in this group, as stated above, was, however, almost absent, being as low as 0.3 per cent of the recommended level. In brief, it appears that unlike small farmers, big farmers did not bestow particular care on the cultivation of cotton. A study⁶ into the Economics of cotton cultivation in Sabarkantha district has also revealed, that the small farmers applied more of nitrogenous fertilisers as compared to the middle and the big farmers.

VI

CONCLUSION

Based on a study of 50 selected cultivators of the I.A.D.P. District Bulsar of South Gujarat, it is evident that the acceptance of improved practices generally increased with an increase in the size of holding. Secondly, this study has revealed

6. 'Economics of Cotton Cultivation' A Study in a Selected Region of Sabarkantha District in Gujarat by Madhukar Maharaja, Agro-Economic Research Centre, Vallabh Vidyanagar, P. 80.

also that irrigation was the dominating factor determining both the coverage of area under and the rates of application of improved practices. The choice of crops grown by the farmers was largely governed by the availability of irrigational facilities which in turn determined the acceptance, type and rate of adoption of improved farm inputs, more especially the chemical fertilisers. The third significant observation that emerged from the present study is that there was positive and high correlation between the size of holding and proportion of area irrigated. In fact, it was observed that farm size and availability of water resources through irrigational facilities were jointly responsible for determining the acceptance of improved practices. Nevertheless, the variations in the deviation of the actual rates of application of various inputs from the recommended doses are quite large for different crops; these might not, however, be wholly and conclusively attributable to factors such as size-level of farms or availability of irrigation. These can be adequately explained only by attempting a special study into the profitability of using improved farm practices for different crops.

APPENDIX - I

DISTRIBUTION IN FARMS, OPERATED AND IRRIGATED AREA BY SIZE OF HOLDING GROUPS

Size of Holding (Hect.)		No. of farms	Area sown (Hect.)	% area irrigated
1	2	3	4	
Below 2.50	26 (52.00)	22.35 (17.07)	14.77	
2.51- 5.00	15 (30.00)	45.98 (35.12)	30.19	
5.01- 7.50	4 (8.00)	20.25 (15.46)	14.47	
7.51-10.00	4 (8.00)	31.04 (23.70)	50.99	
10.01 and above	1 (2.00)	11.30 (8.65)	49.73	
TOTAL	50 (100.00)	130.92 (100.00)	31.74	

APPENDIX - II

CROPPING PATTERN

(Area in Hectares)

Size of operational holding in Hect.	PADDY		JOWAR		MANGO		COTTON		SUGARCANE		MISCELLANEOUS		Total net area		%
	Area	%	Area	%	Area	%	Area	%	Area	%	Area	%	Area	%	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
Below	15.23	68.14	3.37	15.08	0.42	1.88	1.65	8.28	—	—	1.48	6.62	22.35	100.00	
2.51- 5.00	22.82	49.63	8.37	18.20	7.50	16.31	3.09	6.72	0.19	0.41	4.01	8.73	45.89	100.00	
5.01- 7.50	9.55	47.16	—	—	3.70	18.27	0.40	1.98	0.54	2.67	6.06	29.92	20.25	100.00	
7.51-10.00	10.10	32.54	4.59	14.79	9.75	31.41	3.53	11.37	1.50	4.83	1.57	5.06	31.04	100.00	
10.01 and above.	2.33	20.62	—	—	6.69	59.20	—	—	—	—	2.28	20.18	11.30	100.00	
TOTAL	60.04	45.86	16.33	12.47	28.06	21.43	8.87	6.78	2.23	1.70	15.40	11.76	130.92	100.00	

**FINDINGS OF THE SURVEY TO EVALUATE THE ATTITUDES, REGARDING
"MARRIAGE AGE " OF B.A. AND M.A. STUDENTS OF SMT. N. C. GANDHI
MAHILA COLLEGE, BHAVNAGAR (AUGUST—SEPTEMBER, 1967).**

By

PROF: HASMUKH J. BAXI, M.A., LL.B.
SMT. N. C. GANDHI MAHILA COLLEGE,
BHAVNAGAR.

Introduction:—

The rising tide of population has become a big problem for our country. How to solve it, is a million dollars' question. Many ways and means are suggested. In order to restrict the size of the family and to control the rising tide of population, it is thought by the Government of India that the raising of the " Marriage Age " by law, to 20 or 21 years for girls will help to solve the problem. So it was thought that a survey of the B.A. and M.A. lady—students regarding " Marriage age of girls " would be interesting, because the problem-raising of the marriage age of girls-touches them the most. So a " Questionnaire " was prepared and administered on 71 lady students. The analysis and results of the survey are as under.

(1) Characteristics of the samples:—

TABLE - A

Table indicating the subject - wise and class - wise position of the samples.

Sr. No.	Subject/Subjects	Class	Number
1.	Politics	M.A.	6
2.	Sociology	M.A.	15
3.	Sociology — Psychology	B.A.	18
4.	Politics — Economics	B.A.	23
5.	Hindi — Gujarati	B.A.	1
6.	Hindi — Sanskrit	B.A.	4
7.	Subjects not indicated	B.A.	4
TOTAL=			71

The majority of the samples (62) belongs to Sociology and Psychology, Politics & Economics. So the opinions of such a variety of samples are of much interest as is indicated by the findings that follow.

TABLE — B

Table indicating age of the samples:—

Sr. No.	Age (Complete years.)	B.A.	M.A.	TOTAL
1.	18	10	NIL	10
2.	19	16	NIL	16
3.	20	17	2	19
4.	21	5	4	9
5.	22	NIL	7	7
6.	23	1	3	4
7.	24	NIL	1	1
8.	25	NIL	1	1
9.	27	NIL	1	1
10.	35	NIL	1	1
11.	Not indicated	1	1	2
TOTAL=		50	21	71

From the above table it is found that all the samples are of marriageable age. So their attitudes about marriage age are of great importance as is indicated by the results which follow:—

(2) Size of the family and the reasons for it :—

The family is an important social unit. So the first question of the questionnaire was regarding the ideal size of the individual family. Through this question, it was attempted to know whether the samples under survey like the small or big family. If they like the small family, they will favour family planning and/or raising of the marriage age. But if they like the big family, they will naturally oppose the family planning or raising of the marriage age. The table, given below, indicates the size of an ideal individual family, as given by our samples under survey.

TABLE - C

Sr. No.	Size of an Ideal Individual Family	Samples liking it	
		M.A.	B.A.
1.	3	NIL	2
2.	3 or 4	NIL	2
3.	4	9	20
4.	4 or 5	2	5
5.	5	8	16
6.	5 or 6	1	NIL
7.	6	NIL	1
8.	7	NIL	1
9.	Unrestricted size of the family.	1	NIL

NOTE :—Three samples did not reply the question. The above table indicates that 63 samples like 4 or 5 as the size of an ideal individual family. That is to say that the majority likes to have two or three children. As indicated in the table, 9 M.A. and 20 B.A. students like 4 as the size of the family, i.e., they like to have only two children. While 8 M.A. and 16 B.A. samples like 5 as the size of the family. i.e., they like to have three children. Two B.A. samples favour the family of 3 or 4 and 2 M.A. and 5 B.A. samples like the family of 4 or 5. One M.A. sample favours the family of 5 or 6. So out of 21 M.A. and 50 B.A. lady—students, 20 M.A. and 43 B.A. students like the family of 4 or 5. That is to say the majority (63) of the lady—students like to have two or three children in an ideal individual family. So the small size of the family is very very popular with our samples. According to the majority, the ideal and normal size of the family is 4 or 5. Only two B.A. samples like the family of three. That is to say, they dislike children so much so, that they like to have only one child. In contrast to this, one M.A. sample favours unrestricted size of the family and two B.A. samples like 6 or 7 as the size of the family.

The findings are:—

- (1) Many cases (63) consider 4 or 5 as the normal and ideal size of an individual family. That is to say they like to have two or three children.
- (2) Almost all samples under survey do not like too small family as indicated by two samples (see above table serial No. 1) or too big family as indicated by 3 samples (see above table serial No. 7, 8 & 9).
- (3) Except one, none like unrestricted size of the family.

The reasons for the “like” of the normal and ideal size, (4 or 5) of the family are as under:—

- (1) The family can be happy, peaceful and orderly.
- (2) The ladies can maintain best health.
- (3) “In these days of rising prices, the restricted size of the family will greatly help to tide over the economic difficulties of the family”.
- (4) “The problem of over—population can be solved”.
- (5) Though India is an agricultural country, it is importing food-grains for feeding its millions. “In order to solve food problem, few children are a “must”.
- (6) Rearing of the children and care of them can be taken well, if the size of the family is small.
- (7) “The small family will help each member to develop his or her personality to the maximum”.
- (8) “All—round progress—personal, economic, political and spiritual—of each member of the family is possible, if the family is small.”
- (9) One sample is of the opinion that “the life is not only meant for sexual pleasure. There is also a spiritual life. One must live a spiritual life”.
- (10) One sample is of the view that “In these hard days (economically), it is very difficult to live a life. So a big family is a burden. But there must be atleast three children.” Less than three children are not favoured.

- (11) One B.A. sample is of the opinion, "If the size of the family is restricted to four, India will get best citizens".
- (12) One sample who likes to have a family of three, i.e. one child, states the reasons:—
 "(1) For an under-developed country, less population is desirable;
 (2) If over-populated, there will be unemployment and starvation".
- (13) One M.A. sample who likes unrestricted size of the family, has stated, "There are individual as well as social advantages of it". (The student did not mention the advantages.)
- (14) The lady-student, who likes the family of seven, believes, "The sons will help the father and the family monetarily. All the members get happiness." She is for 3 sons and 2 daughters.

So to say, the trend is towards small family.

(3) Suggestions for restricting the size of the family:—

As the above table—C indicates, the majority like to have a restricted and small family. So through the second question, suggestions were invited for restricting the size of the family. The suggestions fall under five major heads viz.; (1) Raising of the marriage age, (2) self—control, (3) Family planning methods, (4) vasectomy and (5) Spread of the female education.

TABLE—D

(Indicating suggestions and preference for them.)

Sr. No.	Suggestion	Preference for the suggestion.	
		M.A.	B.A.
1.	Raising of the Marriage Age.	13	34
2.	Self - control.	7	17
3.	Family Planning Methods (Other than those mentioned in this table).	17	29
4.	Vasectomy.	5	15
5.	Spread of female education.	4	4
6.	Any other suggestions:—		

Sr. No.	Suggestion.	Preference for the suggestion.	
		M.A.	B.A.
(A)	Insertion of I.U.C.D.	1	3
(B)	Abortion	1	NIL
(C)	Marriage Tax	1	NIL
(D)	Birth Tax	NIL	1

N.B. :—Three B.A. samples did not make any suggestion. From the above table—D; it is found that 47 samples like " Raising of the marriage Age ", as a means to restricting the size of the family.

46 lady—students favour “Family - planning methods”.

From the above table, it is found that 17 M.A. cases give first preference to “Family Planning methods” and next preference to “Raising of the Marriage Age”. While 34 B.A. cases give first preference to “Raising of the marriage age”, and next preference to “Family Planning methods”. All the M.A. lady-students are of/or above 20 years (see table - B), so it is right for them not to feel the same intensity for raising of the marriage age as B.A. students who are of/or below 20 years (see table-B). Therefore B.A. lady-students are right in giving first preference to raising of the marriage age, to “Family Planning methods”. M.A. samples who are on the verge of marriage, give first preference to “Family Planning methods”, and not to raising of the marriage age. They are perfectly right in giving thoughts to “Family Planning”.

Also a sizeable and substantial number (24) of our samples under survey like self-control, and 20 samples like vasectomy.

But the very interesting feature of the replies is that 7 M.A. samples like “self-control” and at the same time like “Family Planning methods”. None exclusively likes “self-control”. So our M.A. samples have their own doubts about “self-control”. Perhaps due to that they must have grouped “self-control” and “Family Planning methods”, together.

Out of 50 B.A. cases, only five like “self-control” exclusively, though 17 samples like it.

8 samples have suggested “the spread of the Female Education - “as the best way to restrict the size of the family. This is a very important suggestion because if the ladies are educated, they, themselves, will like a small family.

Only one M.A. sample favours abortion; and 4 samples favour insertion of I.U.C.D.

One M.A. lady-student who likes unrestricted size of the family, favours “Marriage Tax”.

One B.A. sample who favours the family of seven, like “Birth Tax”. But at the same time, she likes compulsory Vasectomy and raising of the marriage age of girls to 25, if possible.

The suggestions for “Marriage Tax” and “Birth Tax” are worth considering if the rising tide of population is to be controlled.

(4) Raising of the Marriage Age of girls and its effects on restricting the size of an individual family. :—

If the age of the marriage of girls is raised to 20 or 21 what will be its effects on the size of an individual family? To find out an answer to this question, the question No. 3 was asked about raising of the marriage age, just to know the reactions of our samples and in what way it will affect the size of the family. 14 M. A. samples like and 7 M. A. samples dislike the raising of the marriage age of the girls.

32 B.A. cases like and 16 B.A. cases dislike raising of the marriage age of girls.

NOTE :—Two B.A. cases did not answer the question.

46 Samples believe that by raising the age of the marriage of girls, the size of the family can be restricted. The reasons, given by them, for it, are as under:—

- (1) If married late, the delivery will come late. So there will be few children.
- (2) "No lady will like to have a child before marriage. If any one becomes pregnant before marriage, she will either undergo abortion or kill the child if delivered. So late marriages will limit the family size".
- (3) "The girls will have the opportunity to study upto B.A. or M.A., if the marriage age is raised. If educated, the ladies will prefer two or three children; and thus will restrict her family. So raising of the marriage age is good for ladies and the country because that will also, help to solve the population problem."
- (4) If married late, the lady will plan her own family and will have children by choice and not by accident. "She will maintain her health and live within the available means."

23 lady students do not believe that raising of the marriage age of girls will result in restricting the size of the family. i.e. to say 33% of the lady students are **against the raising of the marriage age on the ground that it will not** limit the size of the family. The reasons given by them for their belief are as follows:—

- (1) The important factor in limiting the size of the family is the "Interval between the two deliveries", and not the raising of the marriage age.
- (2) "Even after marrying late, many ladies deliver many children within the first few years of marriage. So the raising of the marriage age will not serve any purpose".
- (3) "An educated lady will plan her own family". So raising or not raising of the marriage age will make no difference to an educated lady. "As such there is no relationship between the size of the family and the marriage age of girls".
- (4) "The procreation of children depends upon the will of the couple." and not on the raising of the marriage age.
- (5) If the marriage age of girls is raised "the sexual instincts in the lady will get powerful". So more children will be delivered even after marrying late. So the present age of marriage for girls needs no change. So other methods like family planning etc. are liked and not raising of the marriage age.
- (5) **Opinions regarding present age of marriage of girls as fixed by law:—**

Through question No. 4, it was attempted to know what the samples under survey think about the present age of marriage of girls as fixed by law.

7 M.A. and 13 B.A. lady-students like the present age of marriage, while 13 M.A. and 35 B.A. samples dislike the present marriage age.

NOTE :—Three samples did not reply.

Out of 15 M.A. (Sociology) samples, 6 are for the present marriage age. Out of 18 B.A. (Sociology and Psychology) samples, 8 are for the present marriage age. So it is found that a sizeable section (14) of sociology lady-students are for continuing the present marriage age.

The **20 samples who are for continuing the present marriage age**, have given the following reasons :—

- (1) Girls are intellectually matured at 18.
- (2) "The present trend is towards teen-agers' marriage".
- (3) "If marriage age is raised, the society will face the problem of unmarried mothers because there will be many cases of unmarried mothers".
- (4) "If marriage age is raised, there will come into existence the problem of finding out suitable husbands for girls. Unsuitable pairs will come into existence. This is not good for the society."
- (5) "If marriage age is raised, possibilities of girls remaining bachelor will increase".
- (6) "If girls marry late, they will be a burden to their parents".
- (7) "90% marriages in the villages are child-marriages. So raising of the marriage age will serve no purpose".
- (8) "If marriage age is raised for girls, private prostitution will go on increasing".

48 samples are against the present age of the marriage of girls as fixed by law.
The reasons given are as under:—

- (1) The marriage age should be raised to 20 or 21 because at this age the girls become mature and possess the sense of understanding.
- (2) If the present marriage age is continued, there will arise social, economic and family problems because at 18, the girls are intellectually immatured. So they, themselves, are unable to select suitable husbands.
- (3) "If run-away-marriages under the name of love-marriages are to be checked, the marriage age should be raised."
- (4) For family planning, the raising of marriage age is essential.
- (5) "The girl will get opportunity to complete her education."
- (6) "Late marriage, late delivery". So the mother and the child will have best health.
- (7) It will help the country to solve the population and food problems.

- (8) One B.A. sample who is for family of seven, is of the opinion that "Life is for sexual pleasure. So the birth-rate will increase". But she is for raising the marriage age to 25 for females and 28 for males.

It is found that many of the samples are for raising the marriage age to 20 or 21 years.

(6) Likes and dislikes of the raising the marriage age of girls by law:—

Through question No. 5, it was tried to know the likes or dislikes of the lady—students about the raising of the marriage age of girls by law.

TABLE - E

(Indicating the likes or dislikes of the raising of the marriage age by law).

Sr. No.	Class	Likes	Dislikes
1.	M.A.	14	5
2.	B.A.	43	5

NOTE :—Two B.A. and two M.A. samples did not answer the question.

Of the 71 samples, 57 like the raising of the marriage age by law. The reasons for it are as follows:—

- (1) "Many problems like over - population etc; will be solved".
- (2) "Educated and matured ladies always prefer small family."
- (3) "Quality of the population will improve".
- (4) Two M.A. samples have stated that "If the marriage age is raised from 18 to 20 for girls, there will be 15% reduction in the population".
- (5) "That will facilitate the education of girls. The girl can select a better partner. The husband can undertake the responsibility of the family and children, if married late".
- (6) One M.A. sample believed that "problems of to-day like divorce, suicide, widows etc. will be solved to a great extent".
- (7) Development of personality is possible, if married late.
- (8) One lady-student has stated that "per Capita Income will go high, if the marriage age is raised".

NOTE : Four students have not indicated the reasons for the raising of the marriage age.

Out of 71 cases, only **10** are **against** the raising of the marriage age by law.

From the table—E, it is found that out of 19 M.A. samples who answered the question, 5 dislike the raising of the marriage age for girls by law. So about 30% of the M.A. samples are against the raising of the marriage by law. All the M.A. samples are of/or above 20 years. So they must not have felt the need of raising the marriage age.

The reasons given by our samples under survey **against** raising the marriage age for girls by law are as under:

- (1) "18 years for marriage are satisfactory". If marriage age is raised, "many people will break the law".
- (2) There is no special advantage by raising the marriage age".
- (3) "Though the law bans the child-marriage, still many child-marriages are taking place". So the raising of the marriage age will not solve the problem of over-population but will create law and order problem.

(7) **Conclusion** :—The replies to the "Questionnaire" point out very interesting facts. The raising of the marriage age of girls is, generally, favoured. Yet the arguments against it can not be ignored.

The Government of India can go ahead with its scheme of raising the marriage age as many samples are for it. But it should also note the suggestion that female education is an important factor in restricting the size of the family. Generally, as is seen from the replies to the questionnaire, the educated ladies will prefer small family and two or three children. So if we really want to control the rising tide of population, female education, rather than anything else, is the best way to restrict the size of the family; and is most important. This fact the Government of India should take note of.

CASTE IN HINDU SOCIETY

by

S. D. PATEL.

Importance of the study

Caste today is not merely a subject matter of academic research. It is a problem of social policy. It has become a problem for administrator, social worker and general public. Vinoba Bhave once remarked that the caste was eating into the vital of democracy. Jayaprakash Narayan after general election of 1957, said that caste was the only party and ideology which fought the election. Such is the magnitude of the system.

Class and Caste

Quite often terms like class, Brahminism etc. have been used to explain the role and characteristic of the caste. The term class here is not used in the sense Marxists use it. Marxists think that:

“Class is a product of urban-industrial bourgeois economy. They have not been able to distinguish between social class and political class”. In this sense caste is quite different than class. Marx said, “The History of all hitherto existing society is the history of class struggle”.¹ We may agree with him because social reformers founded new religions and sects by revolting against the despotic rule of Brahmmic ideology and we find emergence of religions like Jainism, Buddhism, Saivism, Sikhism Lingayat etc. The movement of social reform is still continuing. In the words of Ranade, social change is a continuing, continuous unending sentence.² The difference that we notice to the present century and a half is that the divisions do not give rise to an additional endogamous group.^{2A} The concept of political party as an instrument of class action is, of course, a post Industrial Revolution Phenomenon.

Caste v/s Democracy

We all know that the caste system is the dominating influence in Indian social life.

The features of caste like segmental division of the society, hierarchy, untouchability, restrictions on choice of marriage, drink and food etc. are quite contrary to the principles of democratic life. The modern political ideas of democracy and liberty throw challenge to the caste of the Hindus.

Indian society is a caste ridden society. So being the social structure how can the ideas of democracy and liberty survive? Democracy is not a political slogan or a form of Government. To be successful, it has to be a social philosophy. Democracy needs a democratic society.

If we examine the basic ideas of our constitution, our public opinion, we find that the caste system is against those ideas. Then the question would arise whether a democratic state can co-exist with a society based on caste.

---

1 Karl Marx and Frederick Engels: Communist Manifesto, p. 12.

2 Gajendragadkar: Trading and social change, p. 2

2A Bose, N. K., Sociology, Social Research and Social Problems, p. 153.

There are several principles of democracy like freedom and dignity of man. I would like to give just one of such principles viz. Democracy asserts equality of rights, privileges and opportunities. No democracy can exist for long in the midst of war and poverty and inequality³. It is necessary here to quote the words of Radhakrishnan, who observes: "While the system of caste is not a democracy in pursuit of wealth or happiness, it is a democracy so far the spiritual values are concerned".⁴ But we find there is discrepancies between democratic ideas and practices in India. Dr. B. R. Ambedkar said, "Take the Hindu society system and examine it from the point of social utility and social justice. It is a religion which is not intended to establish liberty, equality and fraternity".⁵ Here is the conflict. Why and how of caste, therefore, need a deep study with this end in view, it may be profitable for us to examine some aspects of caste system in Hindu Society.

Caste today and tomorrow.

What is caste ? How does it exist today ? Let us examine these two questions before going into the details of the caste system.

The word 'caste' is itself a Portuguese origin, and is derived from the Latin word "Castus" and signifies purity of blood. A good deal has been written by way of defining and explaining the complicated and unique Hindu caste system. We may refer to some of the definitions in order to understand the true concept and nature of the caste system.

We may begin with MacIver. He states, "when status is wholly predetermined, so that men are born to their lot in life without hope of changing it, then class takes the extreme form of caste . . . caste is a complete barrier to mobility of class. In principles it involves an absolute and permanent stratification of the community".⁶ Hayes defines caste as "a social class membership of which is (a) determined by birth and (b) involves particular customary restrictions and privileges, implies the existence of another or others, distinguished by different restrictions and privileges based upon birth characterizing a society. A class is a part of the society towards which among the other members of the society a particular attitude prevails." Hutton said, "With reference to Hindus, the word 'caste' was first used by the portugese as 'caste' which means breed, race or kind, to denote the Hindu social classification".⁷ Senart, E.C.M. says "caste is a close corporation exclusive and in theory is any rate rigorously hereditary".⁸ Dr. Ghurye remarks, "Hindu society is divided into groups, known as caste, with varying degrees of respectability and circles of social intercourse . . . The caste is the most general form of social organization in India".⁹ Sir H. Risley define caste as "a collection of families or groups bearing a common name, claiming common descent from a mythical ancestor, human or

3 Banerji, A. K. : The Fourth General Election in India, p. 1

4 Radhakrishnan, S.: The Hindu View of Life, p. 117.

5 Ambedkar, B. R.: Ranade, Gandhi and Jinnah, pp. 24-25

6 McIver, R. M. : Society, pp. 171-172.

7 Hutton, J. H.: Caste in India, p. 42.

8 Senart, E.C.M.: Les castes dans l'Inde; quoted by Dutta N. K., Origin and Growth of caste in India, p. 2.

9 Ghurye, G. S.: Caste, Class and Occupation, p. 1.

divine, professing to follow same hereditary calling, and regarded by those who are competent to give opinion as forming a single homogeneous community".¹⁰ T.W.

Holderness states, "caste is a system by which the accident of birth determines once for all the whole course of a man's social and domestic life".¹¹

According to the Mahabharata, "the four castes represent men of thought, men of action, men of feeling, and others, in whose none of these highly developed" (Sad-guno brahmano varnah, Ksatriyastu rajo gunah, Tamogunah tatha viaisyah guna samyattu sudreta).

Radhakrishnan has defined caste as "caste on its social side is a product of human organization and not a mystery of divine appointment. It is an attempt to regulate society with a view to actual differences and ideal unity".¹²

After examining the above definitions let us take into consideration the features of caste system in the 19th century as classified by Dr. Ghurye.

DR. GHURYE'S CLASSIFICATION OF CASTE SYSTEM

Dr. Ghurye discerns six features of caste system in the 19th century before the system began to show the signs of modification.

1. Segmental Division of Society

According to this, the status of an individual is not determined by his wealth but on the traditional importance of the caste in which he is born. Castes are small and complete social worlds in themselves, marked off definitely from one another, though subsisting within the larger society. We may say that the caste is a community within a community. In order to understand the significance character, it is necessary to refer to the remarks made by Kroeber, Mess and Bougle.

According to Kroeber: "A caste may be defined as an endogamous and hereditary sub-division of ethnic unit occupying a position of superior or inferior rank of social system in comparison with other sub-divisions".¹³

Mess puts it: "A society subjected to a caste system consists of number of sub-divisions or castes which are exclusively endogamous; which shows a strong tendency to be socially exclusive, which perpetuate themselves hereditarily, which are hierarchially superposed on a basis of standard supposedly cultural and which by the working of these four tendencies within the social field of their own delimitations may split up into a more and more caste indefinitely".¹⁴

As Bougle observes, "Repulsion, hierarchy and hereditary specialization. Caste includes these three elements. Caste system has divided Hindu society into a considerable number of diminutive societies in opposition".¹⁵

10 Risley, Sir, H. H.: *The People of India*, p. 72.

11 Holderness Sir T. W.: *Peoples and Problems of India*, p. 86.

12 Radhakrishnan, S. op. cit. p. 107.

13 Kroeber A. L. "Caste" *Encyclopaedia of the social sciences*, p. 254.

14 Mess, G. H.: *Dharma and Society*, quoted by Cox, O. C., *Caste, Class and Race*, pp. 99-100.

15 Bougle, G.: *Essais sur le régime des castes*, quoted by Cox, O. C., *caste, class and race*, pp. 99-100.

Brahmin is the head of the hierarchy, followed by Kshatriya, then by Vaisya and at the bottom is Sudra. It has created a social tension between different castes. As a matter of fact, there is a struggle among castes below challenging the position of the caste above . . . . "As a matter of fact, there is a struggle among caste to improve their relative status in the hierarchy, each caste below challenging the position of the caste above, and at the same time being unprepared to concede the same right to one below it."¹⁶

Restrictions on feeding and social inter-course.

These restrictions are connected with the primitive ideas of taboos: there are seven important Taboos :

1. The commensal Taboo: which lays down the person in whose company a man may eat food;
2. The cooking Taboo: which lays down the persons who may cook the food that a man may eat.
3. The eating Taboo: which lays down the proper rituals at meals.
4. The drinking taboo: which lays down the person from whom a man may take water.
5. The food taboo: which lays down what kind of food a man may eat.
6. The smoking Taboo: which lays down the persons whose pipe a man may smoke, and in whose company he may smoke.
7. The vessels Taboo: which lays down the nature of vessels which a man may use for eating, drinking and working.

Lack of unrestricted choice of occupation.

Occupation of a person is determined according to his caste. No caste would allow its members to take any calling other than its own. It has prevented occupational mobility.

Restriction on marriage.

Man must marry within his endeavour group or caste. This being the caste it would be interesting to know the universality of the caste in India.

What would be the number of different castes ? J. H. Hutton in "Caste in India" mentions about 600 castes and outcastes.¹⁷

According to N. K. Dutta there are at present more than 3,000 castes in India greatly varying in size and number.¹⁸

There are four original varnas, (1) Brahmin, (2) Kshatriya, (3) Vaisya, (4) Sudra.

The first three are called the twice born.

¹⁶ Kapadia, K. M.—Marriage and Family in India, p. 120.

¹⁷ Hutton, J. H. op. cit. p.

¹⁸ Dutta, N. K. Origin and Growth of caste in India, vol. p. 5.

Dr. Ghurye remarks: In each linguistic area there were two hundred castes with distinct name, which divided into two thousand smaller units known as sub-castes—fixing the limits of the marriage, effective social life, and making for specific cultural tradition".¹⁹ The major groups were held together by common priesthood. They were welded together for evil life by common service according to privileges and status of various castes. This has created a harmony in civic life. It is not the harmony of parts which are equally valued but of units which are rigourously subordinated to one another i.e. Brahman-Kshatriya, Vaisya and Sudra.

The Hindu society is a caste-ridden society. It is a peculiar feature of Indian society. In spite of this, the caste is not all in all. It has its merits and demerits. This will be more clear to us when we examine the scope and limitation of caste system.

SCOPE AND LIMITATIONS OF THE CASTE SYSTEM

It is true that the rights, duties and privileges given to Brahmins, Kshatriyas, Vaisyas and Sudras have undergone changes. It is also certain that the features of caste system now is different from the Nineteenth Century. But the history of the Hindu social movement is nothing else than a fight among these four classes of people. Furnivall, J. S. showers great praise to the stability of the "plural society" in India. He holds that but for the caste system, India would have turned savage."²⁰ Sherring, M.A. also admits that "Caste promotes cleanliness and order as in certain sense a bond of union among all classes of the Hindu community."²¹ Radhakrishnan is of the view that "The caste was the answer of Hinduism to the forces pressing on it from outside. It was the instrument by which Hinduism civilized the different tribes it took in".²²

He further observes that "caste stands for the ordered complexity, the harmonised multiplicity, the many in one which is the clue to the structure of the universe".²³ He has a high praise for the Hindu social organisation. According to him the caste system with its specific role and duties has contributed to the social growth. Each has its own perfection. The rules of caste bring about an adjustment of different groups in society.

Mr. Jackson writes "those Indians indeed have a poor opinion of their country's greatness who do not realise how it has tamed and civilized the nomades of Central Asia, so that wild Turcoman tribes have been transformed into some of the most famous of the Rajput",²⁴ royal races.

Now let us turn to its limitations. Some of the points mentioned above are highly debatable points.

If caste system promotes cleanliness, it perpetuates incleanliness too. As in the words of P. Jones "a Hindu gives more attention to ceremonial than sanitary

19 Ghurye, G. S., op. cit.

20 Furnivall, J. S.: *Netherland India* p. 464.

21 Sherring, M. A.: *Hindu tribes and castes*, III, p. 274.

22 Radhakrishnan, S.: *The Hindu View of Life*, p. 104.

23 Ibid, p. 105.

24 Ibid, pp. 106-108.

25 Ibid, p. 110.

cleanliness. It matters not how filthy the water may be chemically, if it be ceremonially clean, he uses it freely.²⁶ Some are of the view that it was due to this plural society with total lack of coordination that India could not develop any idea of nation-hood. It was also due to this plural society that there could not be any standardised ethics or corporate social life. As the individual behaviour is controlled by the caste, there is no scope for any individual freedom not even in birth, marriage, education, occupation, rituals and even death. It is responsible for the segregation of Indian society and has given rise to the evil practice of untouchability which is a burning problem even today. Caste also may be attacked as a destructive of the spirit of humanity and incompatible with national life. That it narrows the circle of human sympathy is obvious and the absence of any sense of nationality has always been a characteristic of the Indian people.²⁷

Is caste changing ?

The caste system is considered as something immutable—Sanatana. Is this possible ? The answer is yes as well as no. To understand the significance of this problem, analysis of the caste trends is necessary.

There is a trend of opinion in India that the caste is fast changing. It is a fact that caste situation is not what it was a hundred years ago. This fact has been interpreted as the change or transformation of the system. But the situation is different. The caste system has still got hold on the Hindu society. For this we may say that the change in the parts of the caste system as interpreted as change in the whole system. The change is not uniform covering the entire social structure. We find the different situations in the different parts of the country.

The caste has not changed its essential aspect in marriage. The segmental division of society is maintained and strengthened by endogamous practice in marriage. It is a rule and not an exception in Hindu society. We do find here and there inter-caste marriages among Hindus but they are no actual threat to the caste system. There is public opinion and legislation; they are unable to change the basic notion of Hindu society in this respect.

The process of urbanization and industrialization has broken the rigidity of the caste-system, so much so that there is today a general feeling that caste has died out or dying out. But it is not so. According to Prof. Kapadia, firstly the change is not for any conviction, but is due purely to the pressure of circumstances and secondly, the change is in behaviour and not in ideology.²⁸

In the small towns and rural areas, the old values of behaviour could be and prevail in much greater degree. This may be due to homogeneous or small known group—which try to maintain their individuality. If we observe the behaviour of the people in a large city like Bombay outside their homes we might say that its disappearance is complete. But same cannot be said with confidence in respect of the people of the "lower" castes who are primarily engaged in manual work. Even in

26 Jones, John P.: *India, Its Life and Thought*, p. 267.

27 Holderness Sir T. W.: *Peoples and Problems of India*, p. 104.

28 K. M. Kapadia: *Marriage and Family in India*, p. 122.

a city like Bombay and smaller cities and towns of both Maharashtra and Gujarat the untouchables are not given tea inside some restaurants.²⁹ The conditions of the "untouchables" remain the same in the rural areas. In some villages, separate wells had been provided for these castes by the other higher castes, and in very few places, the scheduled castes were allowed to draw water from common well. In some villages, the Harijan children were permitted to attend the village school, in some they had to sit apart and in some in separate rooms.³⁰ We condemned the Apartheid policy of South Africa but we follow the same policy here in respect of scheduled castes. Their settlements are always at the outskirts of the villages and they are prohibited from entering the High Caste streets.³¹ If per chance they enter, they are beaten up. Similarly the High Castes also do not enter their streets.

The caste system has still got hold on the economic structure of the society. This has been supported by our sample survey of the Atul workers that out of 39 posts under the categories of High Administrative, Supervisory, clerical and chemists, 22 posts are held by Brahmins (56 per cent), 5 posts by the Banias (12.8 per cent), one each by the Patidars, Luhanas and Rajputs (7.8 per cent), two each by South Indian Brahmins and Christians (10.2 per cent), and 5 by other Hindus (12.8 per cent).³²

Prof. Mukerji in his study of caste and economic structure on West Bengal has shown that the caste hierarchy is still positively associated with the occupational hierarchy.³³

From the above observations it appears that the caste as a social facet of our society is changing but exceedingly slowly. Here and there we find social situations that work to change the caste system. Some scholars have suggested that weakening of caste has been due to the spread of western education. According to Prof. N. K. Bose,³⁴ this seems to be a very wrong reading of the case. It might be argued that the western education alone would not have succeeded in weakening of caste system if it were not accompanied by a nearly total reorganization of the economic life of the country. It has been the success of the alternative form of productive field, that has helped in dealing a fatal blow to caste, which has led to the progressive shrinkage of its field of operation. The caste-system has also lost its economic basis with the rapid urbanization of the country. From this it appears that forces are working in Indian society towards equalization of all people in place of any caste-distinction in the nature of work they perform, but these forces have not yet made any qualitative change in the societal make up.

With the advent of modern industrial organization, two major changes in the caste system have taken place. Firstly, freedom in the choice of occupation bound-

29 Desai, I. P. and Damle Y. B.—Ghurye Felicitation Volume, p. 269.

30 Bulsara, Jal F.—Nature and Extent of Social Change in Rural Society. Sociological Bulletin, Vol. XI, pp. 168-169.

31 Srinivas, M. N.:—(Ed.) Indian Village, pp. 93-94.

32 Patel, S. D.—Industrial Workers of Rural India, Sociological Bulletin, Vol. XVI, No. 1, p. 35.

33 Mukherjee, Ramkrishna—Caste and Economic structure in West Bengal; Sociology, Social Research, p. 165.

34 Saxena, R. N. (Ed.):—Sociology, Social Research and Social Problems in India, p. 154.

dries of caste. Secondly, with the growth of industrial cities, people in large numbers have flocked to them. Under the pressure of necessity, eating in hotels, living together in chawls, travelling and working together and associating themselves in number of social and cultural activities became a normal practice with the people.

The other changes that we note in the caste features are that social and religious privileges are no longer reorganized in law. Only the Harijans are labouring under certain customary and legal disabilities as described earlier. Caste no longer rigidly determines an individual occupation. It is found in our survey that there is more rapid trend among the people to get away from their traditional occupations to non-traditional occupations.³⁵

Now let us examine the other side of the problem. One has still to depend very largely on one's caste for help at critical periods of one's life like marriage and death. There is a change in the attitudes of the different castes but to rise above and gain social prestige. Thus general trends among some of the artisan caste who are not only giving up their traditional occupations but also name associated with such occupation and assuming the names of the castes higher than their own.³⁶

The caste patriotism still has not weakened. Instead of working for dissolution of the caste system, some sort of caste consciousness and caste loyalty have crept up into different castes. Electrified by in-group feelings, they want to hold the caste system all the more tenaciously. The caste loyalty has led to caste-minds, by which each caste now focus its energy and intellect to organize itself for social, economic and political purpose.

Elections are being fought on the basis of caste organization. Dr. Kapadia remarked that Congress leadership which never fail to exploit caste loyalty of the people even for selecting electoral candidates. It also pampered caste sentiments and caste tensions.³⁷

There are caste organizations like, the All India Kshtriya Mahasabha, All India Depressed Class League etc. Some of them have organized themselves to redress their grievances by starting agitations.

In the words of Pannikar : "... it has been the misfortune of Hinduism that the institutions through which it had worked, and with which it came to be identical, represented not the living social conscience of the people, but the dead urges of the remote past. Hindu orthodoxy which fights social reform in the mistaken belief that it is defending Hinduism and opposing something which aims to undermine Sanatana Dharma is, therefore, doing its own cause the greatest possible harm".³⁸

The above observation shows that the situation has not changed even now. Though caste system had given up some of its features of the nineteenth century

35 Patel, S. D.—Occupational changes in Western India, Khadigramodyog, January, 1967, p. 328.

36 Patel, S. D.—Occupational change in Western India, op. cit. pt. 328.

37 Kapadia, K. M.—Caste in Transition—Sociological Bulletin, Vol. XI, p. 87.

38 Pannikar, K. M.—Hindu Society at Cross Roads, pp. 92-93.

its vitality in Hindu social life is as strong as ever and task of uprooting the system is not so easy as some may believe.

The caste is with us and as observed earlier it is difficult to break its hold on the society. To make the society free from its hold, it requires persuasive efforts of many many years. It is of utmost significance to note here the opinions of the progressive forces in our country toward the caste system. They take three distinct stand: There are those who consider caste as something evil and it should be done away with. There are others who think that caste system has degenerated and efforts should be made to bring it back to its original pure position and then there are those who considered it to be an essential part of Hindu culture but would like to abolish untouchability. Apart from this there are others who think we have fallen away from our ideals. We have to rebuild again. We have to regain the principles that guided our ancestors. They put forward a scheme by which they want to classify society into four groups on the ability and capability of each group. Accordingly, they classify the society into the Idealistic, those who take a long range view of life and live their lives in these ideals; the Altrustics, those whose range of view of life is comparatively limited but still inspire beyond their own span of life; the Materialistics, those whose vision is limited to their lives and those who follow in a rut without much imagination. In the *Varnashrama* these are called respectively the Brahman, the Kshatriya, the Vaisya and the Sudra.³⁹

The caste has been both a powerful norm and a cultural phenomenon. It has still got a hold on social structure of society.

39 Kumarappa, J. C.—Why the village movement? p. 17. Also. Ghurye G. S.—Caste and Race in India, p. 95.

WANTED

BACK NUMBERS OF THE JOURNAL OF THE GUJARAT RESEARCH SOCIETY

Members and Subscribers are requested to send us as many back numbers as they can spare. There is a special demand for the following numbers:—

January 1939 to October 1948.

Oct. 1950, January 1955, January 1956, January and July 1958.

January and July 1959, January 1960, July 1961, January 1962.

April 1962, January 1963, July 1963.

January 1964, April 1964, July 1964, October 1964, July 1965.

સ્વ. રમણભાઈ નીલકંઠ

જનાર્દન પંડ્યા

સ્વ. રમણભાઈનું સ્થાન એમના સમકાલીન સાહિત્યકારોમાં વિલક્ષણ છે. એમના માંથી વ્યવહારિક જીવનનો, મનુષ્ય સ્વભાવના વિવિધ સ્વરૂપો ઓળખવાનો ને લક્ષણો તપાસવાનો જે લાભ રમણભાઈને મળ્યો તેટલો કોઈને જ મળ્યો નથી. રમણભાઈ સબ-જજ, વકીલ, સંસારસુધારક તથા સાર્વજનિક કાર્યકર્તા હતાં અને એ બધામાંથી ત્રીશ પાંત્રીશ વર્ષના સમયમાં એમને બહોળો અનુભવ મળ્યો હતો.

શાળા કૉલેજની ઉચ્ચવલ કારકિર્દી પછી - બી. એ.ના વર્ગમાં ઇતિહાસ અને અર્થ-શાસ્ત્ર લઈ બી. એ. થયાં. પછી એલ. એલ. બી. થઈ અદાલતના શિરસ્તેદાર ને સબ-જજ તરીકે થોડા વર્ષ તરીકે ઉત્તમ કાર્ય કરી પછી વકીલાતનો સ્વતંત્ર ધંધો શેષ જીવન માટે એમણે પસંદ કર્યો હતો. એમણે મ્યુનિસિપાલિટીમાં તેમ જ બીજાં અનેક જાહેર ક્ષેત્રોમાં પોતાની સેવા આપી હતી. એમણે એક પ્રતિષ્ઠિત અને ઉત્સાહી સેવાભાવી શહેરી તરીકે આગવું માનભર્યું સ્થાન અમદાવાદમાં પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

વકીલાતના સ્વતંત્ર ધંધાને લીધે એમણે ‘જ્ઞાનસુધા’ - પ્રાર્થના સમાજના મુખપત્ર તરીકેના તંત્રી તરીકે તેમ જ સાહિત્ય પરિષદની કાર્યવાહિમાં પોતાની સારી સેવા આપી હતી.

એમના સાઠ વર્ષના વ્યવહારિક જીવનમાંથી ચાલીસેક વર્ષ રમણભાઈએ લેખન પ્રવૃત્તિમાં ગાળ્યા. ‘જ્ઞાનસુધા’ના તંત્રી તરીકે, સભાઓમાં પ્રમુખ તરીકે, પરિષદો અને સંમેલનના કાર્યકર્તા તરીકે તેમને વારંવાર લખાણો કરવાની ફરજ બજાવવી પડતી. એમણે એમનાં લેખનકાર્યમાં કાળજી અને શ્રમને મહત્ત્વ આપ્યું હતું અને એમનાં બધા લેખો “ઐતિહાસિક માહિતીવાળા, તાત્કાલિક વિચારોની ચર્ચા કરનારા, અને શાસ્ત્રીય અને સંગીન સ્વરૂપે વિષયોનું નિરૂપણ કરનારાં છે”.^૧ આ બધા લેખો “કવિતા અને સાહિત્ય” - એ નામે ચાર ભાગોમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ બહાર પાડ્યાં છે.

રમણભાઈની સાહિત્ય સેવાનાં અર્ક રૂપે પાંચ ગ્રન્થો ગુજરાતને મળ્યાં છે - (૧) ભદ્રંભદ્ર (૧૯૦૦), (૨) રાઈનો પર્વત (૧૯૧૪); (૩) ‘હાસ્ય મન્દિર’ (૧૯૧૫); (૪) ‘કવિતા અને સાહિત્યના’ ચાર ભાગ (૧૯૨૬ - ૧૯૨૯) અને (૫) “ધર્મ અને સમાજ”ના બે પુસ્તકો (૧૯૩૨ ને ૧૯૩૫).

વિજયરાય વૈદ્ય કહે છે: ‘ભદ્રંભદ્ર’ એટલે ગુજરાતી સર્જક પ્રતિભાની એક વિજયી સિદ્ધિ, ગુજરાતી કટાક્ષકથન કલાની એક અમર કૃતિ. આ કૃતિમાં વિલક્ષણ પાત્રો, વૈવિધ્યયુક્ત પ્રસંગો, અસરકારક વર્ણનશૈલી, નર્મ મર્મના અનેક સ્થાનોમાં સરળપણે પાયારૂપ બનેલી વિદ્વત્તા અને ભાષા પ્રભુત્વ મુખ્ય ગુણો આપણે જોઈ શકીએ છીએ. “ભદ્રંભદ્ર”ના લગભગ અરધા ઉપર ભાગમાં કટાક્ષ લક્ષ્યવેધી થયો છે. દંભી અને અજ્ઞાનમાં અંધ હોવા છતાં પોતાને મહાજ્ઞાની માનનારા લોકોના વર્તનમાં વિચિત્ર વર્તનમાં જે હાસ્યરસનાં અંશો રહેલાં છે એ સરસ રીતે એમણે મૂર્ત કર્યાં છે. પણ કેટલીક વખતે અમુક પ્રહારો અમુક

૧ સાહિત્ય પ્રવેશિક : શ્રી હિમતલાલ અંજારિયા

Kanbi caste. Next in order are Mahial Rajputs locally known as Garasias who have 34 or 24.11 per cent of the total households. The village has no household belonging to Muslim or Scheduled Tribe.

The **Second Monograph** is about **Sutrapada** Fishing Hamlet which is in Junagadh District and Taluka Patan Veraval. At least seven villages were to be of numerically prominent Scheduled Tribes of the State. Each village could represent a particular tribe. This is, perhaps, for the first time that such a Survey has been conducted in any country, and that purely as a labour of love it has succeeded in attaining what is set out to achieve and the volumes of this Survey will help to retain for the Indian Census its title to the most fruitful single source of information about the country.

Gujarat has vast fishery resources because of its extensive coast line extending over 1,000 miles, the longest among the maritime States in India, situated on prime fishing grounds abounding in pomfrets, jew fish, perches etc. **Sutrapada** is mainly inhabited by the **fishermen community** of Ghoghalia Kharva, Vanakiya Kharva and Koli Kharva, who have settled there after their migration from the former Portuguese enclave of Diu. This monograph differs from others in that it attempts to study a novel subject, viz economy of fishing and its development in recent times. This Monograph will be much use for students of research.

The **Third Monograph** of Village Survey is of **Jambur** in Junagadh District Mahal Talala which is also useful to the students of research.

Southward to the mountain Girnar in Saurashtra peninsula is the wild tract of woodland called Gir forest stretching about 60 miles from Mendarda to Una. Ensclosed on the fringe of this woodland is Jambur, ten miles from Gir proper. It is a hamlet of village Madhupur in Talala Mahal of Junagadh district. The village has been selected for socio-economic survey as it is a tribal village in the forest area. It is exclusively **inhabited by Siddis**, a tribe declared as Scheduled Jambur has been settled by Siddis about 300 years. It is of singular instance of Siddi settlement. The study portrays the backward economy of this Scheduled Tribe and highlight the backward forest economy of this area. It also illustrates the ecological influence of forest areas over their day-to-day life. Socially Siddis are more or less static as their social relationships are confined to this village or areas in its vicinity. During the Junagadh State regime they were found to be intransigent.

Organised games and sports are conspicuous by their absence. Though they are possessed of untiring energy and used to strain and stress of hard forest life, they while away their time in idle gossip. Their undaunted spirit and stamina for hard work is displayed in their vigorous **Dhamal** dance, which represents their tribal culture and recreation. It has earned them high applauses in the Republic Day Celebrations at Delhi. In contrast with Siddis living at other places, those of Jambur have preserved this cultural legacy intact in their steps and musical instruments. Siddis have not realised the virtues of cleanliness. Their habits virging on filthiness invoke pity and repulsion. Most of the households are not in the habit of bathing regularly.

Sharp illiteracy in Jambur is reflected by the fact that there are only 3 persons

The Siddis are extremely backward both socially as well as economically. The isolation from which they have been suffering is gradually breaking up and their condition has been gradually improving as a result of a number of ameliorative measures taken by the Government. They are becoming increasingly conscious of the changes which have been taking place around them as reflected in a growing desire to better their material condition and raising their social status by having a separate panchayat of their own.

P. G. SHAH.

3.

THE GRASIAS—P. C. Dave, Assistant Commissioner for Scheduled Castes and Scheduled Tribes for Bombay State, Baroda (since retired) with a Foreword by Shri L. M. Shrikant,—Published by Bharatiya Adimjati Sevak Sangh, Kingsway, Delhi 9—pp. 1183 with Photographs & Tables—Price Rs. 7. 50.

Mr. P. C. Dave has shortly retired as the Assistant Commissioner for Scheduled Castes & Scheduled Tribes for Bombay and Baroda and wrote this book in 1960 (1st Edition) with a Foreword by Shri L. M. Shrikant. The book deserves importance from the point of view of the efficiency of the description of the Grasias.

In the older days the Grasias were considered to be a terror and were adamant in not allowing to enter the area in which they were concentrated especially in the Bhakar Area. They did not allow entry even to the Police or the Military of the

Advertisement Tariff FOR THE JOURNAL OF THE GUJARAT RESEARCH SOCIETY

Mechanical Data

Size of Printed Page ..	7½" x 5"
No. of columns ..	one
Width of column ..	5"
Average No. of pages per issue	Above 80 pages

Rates

Full page on superfine Paper on cover page	
per insertion	Rs. 250; per year Rs. 1000
Full page on art paper per insertion ..	Rs. 200; per year Rs. 800
Full page on ordinary paper per insertion	Rs. 150; per year Rs. 600
3/4 page on ordinary paper per insertion	Rs. 100; per year Rs. 400
Half page on ordinary paper per insertion	Rs. 75; per year Rs. 300
Quarter page on ordinary paper	
per insertion	Rs. 50; per year Rs. 200

Special positions extra

Please address, Secretary, Samsodhan Sadan, Bombay-52

Sirohi State to which the area belonged. Entry to this area was through hills and they had maintained **chaukis** at Deldar (now in Abu-Road Tahsil of Sirohi District) and at Mamana Pipal near Poshina (now in Khedbrahma Taluka of Sabarkanta District). At these chaukis 24 hours' watch was kept and nobody could enter Bhakar area unnoticed. The Grasias would enquire about the purpose of visits if any stranger wanted to enter the area and if they allowed the visitor to enter the area, he had to pay certain tax for his safety. Till recently a tax of one anna per head was charged by the Grasias from persons entering the area at Mamana Pipla. Even now some stories about the courage and plunder of Grasias at Deldar ni Bari are current among the people residing nearby.

In some cases they charge higher rates for seeds, grain or clothes sold to the Grasias on credit and do not charge them interest. A Grasia residing in Jetwas village told the Author that he was charged Rs. 6-4-0 per maund for Kuro while the prevailing market rate was Rs. 4/- per maund only. Thus, the money-lenders have been exploiting the Grasias along with other ignorant tribals and although the Bombay Money-Lenders' Act is in force in the Sabarkanta and Banaskanta Districts, the Act does not seem to have given the Grasias any protection from exploitation by the money-lenders, mainly because of the fact that the Grasias, being ignorant, are unwilling to complain against any money-lenders with whom they have dealings.

It is clear, that the Grasia spends very little on the drinks and practically no Grasia incurs debts due to drinking or opium-eating habit. Smoking of tobacco is common but is not excessive and no Grasia has to incur any debt for this purpose. The Author has come to the conclusion that although small debts are incurred by the Grasias for purchasing food grains, clothes, and other necessities of life, bigger debts have to be incurred by most of them for expenses on their social and religious functions, and that there is much exploitation of these poor and illiterate people by the unscrupulous money-lenders and merchants.

Attempts have also been made in the past by their own socio-religious leaders to introduce some changes in their traditional ways of life. In the 19th century, a teacher, hailing from their own community, by his propoganda and behaviour, introduced some changes in their society especially in the Mahikanta area where these people are found to be residing. In the Gazetteer of the Bombay Presidency published in 1880, the influence of this teacher has been well described. It states "This teacher believes in the Hindu God Ram and forbids the killing of animals, the drinking of liquor, and committing of offences."

The Author's enquiries revealed that liquor was considered necessary in almost all their religious cremonies and in social functions formerly, and on festivals they used to take liquor freely. This custom is slowly given up and they are satisfied now with distribution of jaggery on most of such occasions. The traditional way of marriage of the Grasias was that a boy ran away with a girl he loved and later lived with her as husband and wife. The Grasias have now accepted generally the Hindu way of marriage.

Thus slowly but steadily their traditional custom of marriage is being replaced by the Hindu custom of marriage without causing any cultural conflict amongst

The use of manure is now generally understood and some have been preparing compost manure especially in the Community Development and Special Multipurpose Block area. With the right approach it is clear that the Grasias are ready to accept, without much difficulty, the changes in their material culture to improve their conditions.

Even in the directive principles of State Policy, it has been laid down in the Constitution that "The State shall promote with special care the educational and economic interests of the weaker sections of the people, and in particular, of the Scheduled castes and Scheduled tribes, and shall protect them from social injustice and all forms of exploitation." Seats have been reserved in the Parliament and in the State Legislatures for the Scheduled Tribes and the Central & State Government services also.

Before the special multipurpose block was started, the Grasias were completely ignorant of the modern improved agricultural practices. They were following broadcasting method of sowing and not using any kind of fertiliser.

These are some of the highlights of the special multipurpose block at Khedbrahma as far as the Grasias residing in the Block area are concerned.

In the Bhiloda Block (Sabarkanta District) the Adiwasis have begun to grow improved cotton at important money crop and are gradually adopting improved methods of cultivation. Twelve Adiwasis in the block area now possess oil engines and many of the Adiwasis have been granted tagavi loans and subsidies for construction of new wells.

Dr. Rajendra Prasad had stated "whatever the line that may be adopted, one thing should be accepted and adhered to in all circumstances. There can be, and should be, no idea or intention of forcing anything on them either by way of religion, language or even mode of living and customs. Even where we feel that the religion or the life that is offered is better than theirs, there is no justification for forcing it upon them against their will."

The Grasias have a bright future and with guidance of experienced social workers, Government's sympathy and aid, it is hoped that they will be able to combat successfully against their two enemies viz. ignorance and poverty.

It will be seen from the instances quoted above that the Grasias of Banaskantha, Sabarkanta are all more or less similar. They remain in characteristic and style of living and are backward of the conditions as has been pointed out. If Government spends the money on large buildings as the large capital, the amount available for welfare work is limited and the crime or ignorance and want of education remain the same over all the communities. They can be improved only if the specific grants are given the specific time within freedom taking too near, many welfare work on big buildings are built without much relief given to local people.

4.

ALL-INDIA COLLOQUIUM ON ETHICAL AND SPIRITUAL VALUES AS THE BASIS OF NATIONAL INTEGRATION—December 30, 1966-January 2, 1967—Record of Proceedings—pp. 723 with list of Participants—Published by S. Ramakrishnan, Executive Secretary, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay 7 for the publications the Committee of the All-India Colloquium on Ethical and Spiritual Values as the Basis of National Integration and Printed by Shri P. H. Raman at Associated Advertisers and Printers—Price Rs. 15.00.

Dr. K. M. Munshi of the Bharatiya Vidya Bhavan, organised an All-India Colloquium and invited many speakers to speak on the colloquium on ethical and spiritual values as the basis of National Integration. He was thus able to secure the cooperation of large number of speakers, the Reviewer being one of them, inclined to his views of national integration.

Following are the resolutions which were passed by the Continuing Committee at its meeting in New Delhi on March 31, and April 1 & 2, 1967.

Resolution No. 1:

Moral and Spiritual Values: We, the members of the National Colloquium on Ethical and Spiritual Values as the Basis of Integration, earnestly wish to draw the attention of our fellow-countrymen, including the members of our Union and State Governments to the dangers posed to our national way of life by the unlocked diffusion among our people of the growing modern cult of sex-obsession resulting in the weakening of social cohesion and of the family bond and the delusive concept of "progress" under which these cults are flourishing. These are providing harmful even to the people of the West whose thinkers are warning them against the dangers posed to the spiritual dignity of man and his total life-fulfilment by these poisonous fruits of their otherwise great and glorious scientific and technological and humanistic culture.

This vision of the true human glory and excellence, bequeathed to us by our rich culture, is reinforced in the modern age by great spiritual giants, and endorsed today by the higher reaches of modern science and thought.

Accordingly:—

1. This Colloquium feels highly concerned about—
  - (a) the decline in moral and spiritual values in the spheres of marriage, home, and family, resulting in irresponsible sexual behaviour, and
  - (b) the disregard of the sanctity of married life, the decay of the family bond, and the break-up of home.
2. This Colloquium further feels that the causes of this phenomenon are:
  - (a) The decline of the moral influence of the parents, the teachers, and the religious leaders;
  - (b) The absence of any social control of the group to which the person

- (c) the failure of the authorities to arrest the growth of sex-obsession by a strict control over the mass media like cinemas, novels, posters and sex-dominated entertainments.

3. This Colloquium feels that, if this tendency is not arrested, it may precipitate social and moral disintegration, destroying the whole structure of our society which has survived through the centuries.

4. This Colloquium is of the view that it is, therefore, essential to re-invest the bond of marriage with sanctity, to restore the obligations of parent-hood and to inculcate regard for the higher values which the home fosters. This could be attained only if it is realised that ethical and spiritual values alone can restore a stable and creative society, and re-build public opinion by condemning such irresponsibility.

5. This Colloquium is further of the view that the advance of hedonism can be arrested only by developing a sense of self-restraint, a spiritual outlook on life and by a sense of responsibility in the individual.

Resolution No. 2:

The Need to Create a Climate of Humane Patriotism, finding expression in a passionate love of our motherland.

We, the members of this National Colloquium on Ethical and Spiritual Values as the basis of Integration, wish to bring to the attention of our fellow-countrymen our firm conviction that the successful accomplishment of the modern transition through which our ancient motherland is passing depends primarily upon the re-capturing by our people of a living faith in her past and a rational hope for her future.

An impressive aspect of her long history is the arresting fact of continuity in the midst of change.

This owes much to the spiritual vision of her sages and seers revealing the truth of the one in the many, which found cultural expression in a constructive national policy and programme of unity in diversity instead of a dull, dead uniformity.

Their lofty vision of human dignity and excellence arising out of man's innate divinity imparted to the Indian cultural experiment, its basic values of universality and humanism, tolerance and peace, and a spiritual direction to surplus human energies.

These great values, which could find only limited practical expression in her body politic in the past, due to historical circumstances, are striving to find unlimited expression in the modern age in a new and healthy Indian body politic, the promise of which is enshrined in the preamble of our Constitution and the resolve of our alert and sensitive citizens, and the practical realization of which today has become facilitated by world conditions created by modern technology.

The translation of this vision and its high promise into experience is the challenge before the national today. It can meet this challenge successfully only if our education is so oriented as to become capable of turning out millions and millions of such

alert and sensitive citizens who will have gained a glimpse of the central thread of India's national unity behind her rich and diverse regional and sectional expressions, and whose patriotism, national dedication, and high character will become the sure guarantee of their motherland's continued freedom and unity, strength and progress,

With a view to achieving the above national purposes, we strongly feel the need for the creation for our citizens, both young and old, through suitable books, folders, paintings, films and other communication media, a climate of humane patriotism, finding expression in a passionate love of our motherland revealed.

Firstly, in her mountains, rivers, lakes, seas and oceans, in her trees, birds and animals, and in her other varied natural features;

Secondly, in her human landscape with its diversity of languages, cultures, religious customs, and manners and

Thirdly, in the unity and continuity of the history and traditions of our motherland through the interaction of these two factors, helped and occasionally hindered by a third factor, namely, the mutual impact of our motherland and the rest of the world.

Resolution No. 3

How education can be oriented so as to promote altruism instead of being ego-centric.

Since our nation has placed before itself the idea of developing a democratic, egalitarian and co-operative society, which will promote social justice and eschew exploitation, it is urgently necessary to orient our education accordingly. At present, it places too much emphasis on the imparting of knowledge and too little on the training of character and assimilation of social, moral and spiritual values necessary for the cultivation of the requisite attitude for the purpose. Amongst these attitudes we give the highest place to the development of a spirit of service and of altruistic attitudes and behaviour without which no national integration can be achieved.

The present malice from which we are suffering has many causes, but most of them can be reduced to the basic fact that the educated individual is far too much concerned with narrow self-interest and too little with social purposes and shows little understanding of public issues and too little compassion for his fellow-countrymen, most of whom are in the grip of privation and suffering.

With a view to reorienting education in this direction, we make the following suggestions:—

We must develop in our schools and colleges a number of suitable programmes, which may differ from institution to institution, but which will give the students a genuine opportunity of taking up activities of social service likely to bring them into vital and valuable contact with the conditions of life around them. Such services would inculcate in them the qualities of understanding, sympathy, and compassion which are the rock-bottom foundations of good character.

Instances of such programmes would be service within the school, for the school and the neighbourhood, to institutions like hospitals,

blind relief organisation etc. and in larger projects of national and regional significance, particularly during vacations.

Due recognition should be given to outstanding acts of social service and altruism performed by students, as it is now given to those who obtain high marks or win distinction in games.

Teachers should have discussions with students in which they can help them to appreciate such service activities as conduce to the cultivation of ethical and spiritual values.

In a country like ours which has multiplicity of religions, cultures and languages, every aspect of school and college programme should stress the development of a broad national and humanistic outlook which would inculcate respect for the dignity of man in oneself and in others and tolerance for all groups and communities, and help in the growth of national integration. Where criticism is necessary, it should be tempered with the same qualities of tolerance and understanding.

Resolution No. 4:

Utilising Mass Media for promoting National Integration.

This Committee feels that mass media are among the most potent instruments for promoting national integration.

It appeals to editors and proprietors of newspapers, therefore, to evolve a code of ethics in the sphere of news, features, comment and advertisements with a view to national integration.

The Committee calls upon its members, and also upon all those who participated in the Colloquium on Ethical and Spiritual Values as the Basis of National Integration, and others who are in sympathy with its objectives, to take a lively interest in the campaign for integration.

This active interest may be by way of prompt reaction to daily events likely to hinder or advance the objectives of the Colloquium, propagated through press, or through talks or participation in programmes put out on Radio and Television.

To this projection of the ideals of National Integration, writers and thinkers all over the country are invited to make a contribution through the nation-wide forum provided by newspapers, news agencies, feature services, Radio, Television, and Commercial and documentary films.

Resolution No. 5:

Youth Forums

This Committee deems it essential that, in collaboration with the Gandhi Centenary Celebrations Committee, Youth Forums be organised in Universities and Colleges to create in the minds of our canalising their energies into constructive nation-building activities to help successfully to implement this Resolution.

Resolution No. 6:**Youth Camp.**

Resolved that a camp of students, teachers and educationists be organised in Bombay during 1967:

Further resolved that the Chairman, Co-Chairmen and Hon-Secretaries be and are hereby authorised to fix the duration of the camp, its programme and other details, and take necessary steps to implement this resolution.

Resolution No. 7:**Organisational Set-up.**

Resolved that the central office of the Colloquium be located in the Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay .

Further resolved that a sum of not less than one lakh rupees be raised by the Bhavan through donations for financing the activities of the Colloquium.

Resolution No. 8: Thanks Giving.

This meeting places on record its gratitude to:—

- (1) The Gandhi Smarak Nidhi for contributing a sum of Rs. 25,000 towards the expenses of the Founding Session of the Colloquium held at Bombay in December-January last, and for the devoted and efficient services of its staff.

and (2) The Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, for—

- (a) contributing Rs. 30,000 towards the expense of the Founding Session and for the devoted and efficient services of the staff; and
- (b) making arrangements for the Founding Session and subsequent activities; and
- (c) agreeing to administer the Central Office of the Colloquium at its head-quarters in Bombay, and its Delhi Sub-Committee at its Delhi Kendra.

P. G. Shah.

5.

THE PSYCHE OF THE GAROS—Dr. Tarunchandra Sinha—Published by Dr. D. K. Sen, Director, Anthropological Survey of India—pages 118 with Bibliography a Memoir No. 12—1963.

In about 16 chapters, the Author has completed his book on the Garos in Memoir

district of Assam. It forms an area of 3,152 Sq. miles and its population 1,97,077 of which 1,02,821 are males and 94,256 females. The whole area is practically hilly and is covered by dense forest consisting of large trees, shrubs and undergrowths of various kinds. Assam is well known for its dense character and in places it is impossible even to wild elephants.

The climate of the district is fairly hot during the summer and is pretty cold in winter. It is mostly moist and is never sultry except for a few days in the month of March when most of the undergrowth dry out. The physical features of the Garos indicate their Mongolian origin which is proved by the illustrations at pages 1 to 5. Though they are cooperative in certain matter they are selfish in some others. Generally speaking the Garos are poor and mainly live on the produce by cultivation. They depend in shifting cultivation or Jhum cultivation as is known to have great difficulties as in the absence of success in cultivation from main land once only, paddy or some other type of cereals which are locally produced.

Their daily life is very hard and usually the day's work begins at 4 a.m. or earlier. The Garos usually construct a borang, i.e. a thatched hut high on a tree in the field where they live till the crops are brought home.

The sexual life of the Garos normally begins at puberty and mostly after marriage. The boy usually marries at 16 or 18 years. The common posture for coitus is that the female lies on her back and keeps her legs apart. The coitus takes place in the jungles and where lying on the surface of the ground is not convenient they take to standing position both facing each other or commonly the male stands behind the female who bends forward a little. Rarely the female partner is made to lie with her face downwards. Sometimes the female partner takes up a crawling posture. The Garos compose love songs and sing them during festival. Both boys and girls have freedom in expressing themselves through songs.

The book of XV Chapters concludes well both the Psychological stand point and cultural level. The main aim of the Author in doing so was to attempt to understand the deeper underlying logical factors which helped growth of particular form (Garo) Society and also to try to understand the predomi unconscious motive forces of the Garo mind.

The summary of the conclusions arrived at in the different chapters as also in the relevant papers published in different issues of "Samiksa" the journal of the Indian Psycho-Analytical Society, will, help us to bet a clearer picture of the psyche of the Garos, particularly about the Mythology, Matriarchy, Totemism, dormitory system, fear of blood, fear of the dead. The book is worth reading to understand Garos better and as a guide for the study of Garos in a better position and to find out the ways and forms of social reforms which might be beneficial for them.

6.

ANTHROPOMETRY IN INDIA (1868-1961)—Pabitra Gupta & Pratap C. Dutta with a Foreword by Shri Nirmal Kumar Bose, Published by Director, Anthropological Survey of India, Government of India, published in 1966 pp. 373 with appendices.

The introductory note gives the earliest available record of anthropometry in India beginning in the neighbourhood in 1868. The compilers had to make contacts with authors by correspondance and the unpublished data that was made available from the various authors has been specially compiled. The book would not have been completed without the cooperation and help from the authors. This compilation of about 373 pages will be very much useful and serve as a guide to the Anthropological students.

P. G. SHAH,

Individual Research Lump Grants

The Gujarat Research Society, Bombay-52 announces that small lump grant for research work is available out of the various funds on Psychological, Health Research, Linguistic, Sociological (Tribal) and Economic research. The amounts of individual grants for small research projects not exceeding Rs. 500/- will be payable after completion of the work and after the printing of such papers in the Gujarat Research Society's Journal. The details will be fixed by a special committee for each subject on receipt of applications from the various persons.

Applicants interested in lump research grant should submit their applications to the Registrar, Gujarat Research Society, Samshodhan Sadan, Khar, Bombay-52 giving the following particulars:-

- (1) Subject of research for which a lump grant is expected.
- (2) Qualifications.
- (3) Previous experience and research papers if any.

President.

Gujarat Research Society.

7.

Report on a Study of Socio-economic conditions of Women workers in Certain Textile Mills of Ahmedabad. By Smt. Jayashree Desai, Published by, Gujarat University, Ahmedabad 9, 1966, price Rs. 1.20

..... The report is based on similar surveys conducted by the International Labour Organization in other developing countries. In this survey, the author has studied the problems concerned about the Socio-economic conditions of women workers employed in some textile Mills of Ahmedabad.

The report is divided into three chapters.

Chapter I deals with the purpose and scope of the report. Chapter II gives general information regarding religion, native place, economic condition, total number in the family and so on. Chapter III contains attitude measurement of workers analysing the various conditions. In the concluding chapter the author describes her findings and makes some suggestions.

For the purpose of this study, the author had prepared two separate questionnaires, one for the worker and the other for the employer. Nearly 500 workers comprising 16% of the total number of workers were interviewed using the method of random sampling. Textile mills employing less than 50 women workers were excluded from the survey.

The survey highlights the following points:

- 1) Majority of women workers are working in spinning and winding departments, mostly in day time.
- 2) Muslim women are in conspicuous minority, which may be attributed to their 'Purdah' system.
- 3) They are illiterate in general.
- 4) Over 2/3 of these workers are from villages, where there are few job opportunities. If villages have small scale industries, this migration may be checked.
- 5) Majority of the workers belong to the age group 35-40 years.
- 6) Majority of the workers have upto 8 dependent members in their family which has generally only two earning members.
- 7) The main reason of the service is the economic condition of the family. In addition to service, they have to do household duties as well.
- 8) Majority of women are irregular in their work. This may be ascribed to family or social obligations. They were also fined for neglect of work, insubordination, breaking equipment, etc.
- 9) Majority of them do not like to work under a male supervisor.
- 10) Only 8.6% of women use family planning methods.

The study will prove interesting to students of social work.

૮. રૂપિયાનું અવમૂલ્યાંકન: પરિચય પુસ્તિકા, કિંમત ૫૦ પૈસા, લેખક: નરોત્તમ શાહ
રૂપિયાનું અવમૂલ્યાંકન જ્યારે જૂન ૧૯૬૬માં કરવામાં આવ્યું ત્યારે ઘણું શિક્ષિત લોકોને પણ આ શું છે અને એની આર્થિક અસર શું થશે તેની જાણ નહોતી. ભાઈ નરોત્તમ શાહ સાદી અને સરળ ભાષામાં આ અટપટા વિષય પર પ્રકાશ નાંખ્યો છે.

હુંડિયામણનું મુકતબજાર હોય તો હુંડિયામણનો દર પૂરવઠા અને માંગ પર નક્કી થાય. પણ આ સ્થિતિ દેશને નુકસાનકારક હોવાથી ઈન્ટરનેશનલ મોનેટરી ફંડ સ્થાપવાની જરૂરત ઊભી થઈ. આ સંસ્થા બધા દેશો વચ્ચે હુંડિયામણ સ્થિર રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ જ્યારે કોઈ દેશની નિકાસ કરતા આયાત વધુ હોય ત્યારે વિદેશીઓને નાણા ચૂકવવા અને નિકાસ વધારવા અવમૂલ્યાંકનનો આક્રામ્ય લેવો પડે છે, કે જેથી દેશની નિકાસ વધે. પરંતુ, અવમૂલ્યાંકન હંમેશા દેશને લાભદાયી નીવડે એમ નથી. એ વસ્તુના માધ્યમ સંજોગો પર રહે છે. તે પરિસ્થિતિની પુસ્તિકામાં દૃષ્ટાંત સાથે સારી રીતે સમજ આપવામાં આવી છે.

અવમૂલ્યાંકનથી નિકાસ વધવી જોઈએ પણ આપણા દેશ પાસે નિકાસ કરવા સારૂ પૂરતો માલ જ ન હોય તો એ લાભ આપણને શી રીતે મળે? નિકાસનો વધારો એટલો બધો હોવો જોઈએ કે, આપણી કમાણી પહેલા કરતાં વધુ થવી જોઈએ. પણ આથી ઉલટું આપણી ખાધ પહેલા કરતાં બમણી થવા સંભવ છે. એ સ્થિતિ આંકડાઓ આપી સરળ રીતે લેખકે સમજાવી છે. તે ઉપરાંત આપણું દેવું તેમ જ વ્યાજનો ભાર પણ દોઢો કેવી રીતે થશે તેની સમજ આપવામાં આવી છે.

અવમૂલ્યાંકનથી એકદરે દેશને નુકસાન જ થશે એ જાણવા છતાંય આપણી સરકારને વિશ્વબેંક અને આઈ. એમ. એફ. ના દબાણથી અવમૂલ્યાંકન કરવું પડ્યું કારણ કે અવમૂલ્યાંકન કર્યા વિના કેટલીક સંસ્થાઓએ આપણને આર્થિક સહાય કરવા ના પાડી હતી. અને દેશમાં જે ફગાવો દાબી દેવામાં નહિ આવે તો ફરી અવમૂલ્યાંકન કરવું પડશે. જે આપણે આપણાં પગ પર ઊભા હોત તો અવમૂલ્યાંકન કરવાનો પ્રશ્ન ઊભો થાત જ નહીં એમ લેખકનું કહેવું છે.

પણ આર્થિક સહાય વિના ઉત્પાદન વધારવા જોઈતા માલની નિકાસ થઈ શકત નહીંને દેશમાં જાતજાતના કારખાના નાખી શકાયા ન હોત.

અવમૂલ્યાંકન તો અંગ્રેજ પ્રજાએ તેમ જ ફ્રેન્ચ પ્રજાએ પણ કર્યું હતું. પણ એ દેશોએ ખર્ચ પર કાપ મૂકી નિકાસ વધારી તેમ જ આયાત ઓછી કરી. આપણે તો કોઈ જાતના ખાસ પગલાં લીધાં નહીં. ખર્ચમાં કાપકુપ મૂકી નહીં. નિકાસ વધારવા માટે ખાસ ઉત્તેજન આપ્યું નહીં એથી દેશની સ્થિતિ કફોડી થઈ છે. આ અંગે બધી વસ્તુઓના ભાવ વધ્યાં છે. દોષ અવમૂલ્યાંકનનો નથી પણ એનો લાભ લેતા આપણને આવડ્યો નથી. ફ્રાન્સ અવમૂલ્યાંકન પછી સમૃદ્ધ દેશ થયો.

આ પરિચય પુસ્તિકાથી સામાન્ય માણસ પણ વાંચીને સમજ શકશે કે વિશ્વબેંક તથા આઈ. એમ. એફ. સંસ્થાને શા માટે આપણાં રૂપિયાનું અવમૂલ્યાંકન કરવું પડ્યું અને એ સ્થિતિ ફરી ઊભી ન થાય તે માટે આપણી સરકારે શું કરવું જોઈએ.

પુસ્તિકા સામાન્ય માનવીને ટૂંકમાં અવમૂલ્યાંકન શું છે અને કેમ અટકાવી શકાય એનો સારો પરિચય આપે છે અને આ વિષય પર સરળ રીતે લખવા માટે લેખકને ધન્યવાદ આપવા ઘટે.

બી. ડી. ગંદેરી

૯. આર્થિક આયોજન: કર્તા: શ્રી રામુ ખંડિત પ્રકાશક: ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા, નિયામક, પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, મ. સ. વિશ્વ વિદ્યાલય, વડોદરા, પૃષ્ઠ ૨૫૫. મૂલ્ય રૂ. ૬-૦૦

આયોજન અને આર્થિક વિકાસના વિધેયાત્મક સંબંધ વિશેનો વિવાદ આજે દેશના વાતાવરણમાં વ્યાપેલો છે. આપણી પંચવર્ષીય યોજનાઓનાં પરિણામો ધાર્થી જટલાં ઉત્સાહ-જનક નથી - એટલે મૂળ આયોજન વિશે, તેના વહીવટ વિશે, અને આયોજકો તથા રાજ્ય-પદ્ધતિ વિશે પણ મતમતાંતર પ્રવર્તે છે. પરંતુ ‘આર્થિક આયોજન’ના આ લેખકે પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે, ‘આયોજન સાધન છે, સાધ્ય નથી એ હકીકત ભુલાઈ જતી લાગે છે. મર્યાદિત સાધનોના વિવેકભર્યા ઉપયોગ માટે આયોજન જરૂરી છે એ વિશે શંકા નથી. માત્ર આવું આયોજન, કેટલું વ્યાપક હોવું જોઈએ એ વિશે પૂરો વિચાર કરવો જોઈએ.’

આ પુસ્તકમાં એમણે જુદી જુદી વિચારપ્રવૃત્તિને અનુસરનારા અર્થશાસ્ત્રીઓના આર્થિક આયોજન અંગેના વિચારો સંક્ષેપમાં રજૂ કર્યા છે. અલબત્ત, ભારતના આયોજનની એમણે આલોચના કરી નથી અને પુસ્તકનું માળખું જોતાં તેની અપેક્ષા પણ રહેતી નથી. પરંતુ “ઉચ્ચ વિદ્યા વિતરણને પોષક એવી ગુજરાતી” પુસ્તક માળાના નેજા હેઠળ ‘આર્થિક આયોજન’નું પ્રકાશન થયું છે, અર્થશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રાધ્યાપકોને નજર સમક્ષ રાખી આ સંદર્ભ-ગ્રંથ જેવું ઉપયોગી પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે, ત્યારે સહેજે એવી અપેક્ષા જાગે કે પુસ્તકનાં એક અંશ રૂપે નહીં, પરંતુ પરિશિટમાં તે લેખકે ભારતીય આયોજનને સ્થાન આપવું જોઈતું હતું. પુસ્તકની અન્ય સામગ્રીને અનુરૂપ રહીને, વિશ્લેષણાત્મક નહીં, પરંતુ સૈદ્ધાંતિક દ્રષ્ટિએ, આપણા દેશનું આયોજન, ૨૫ વર્ષની બૃહદ્ યોજના, પંચવર્ષીય યોજનાઓ, આયોજન પંચની રચના, તેના અધિકારો, કેન્દ્ર અને રાજ્યની કક્ષાની યોજનાઓ વગેરે બાબતો પર તેમણે જે પ્રકાશ ફેંક્યો હોત, તે આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ ઉપયોગી બની રહેત એમ લાગે છે.

પ્રથમ પ્રકરણમાં આયોજન, બજારની અર્થવ્યવસ્થા અને વિકલ્પોની માહિતી આપી, વિવિધ વિચારસરણીના સંદર્ભમાં આયોજનની ચર્ચા-વિચારણા માટે પૂર્વભૂમિકા તૈયાર કરવામાં આવી છે. ત્યાર પછી પ્રકરણ ૨ થી ૬ માં એ જુદી જુદી અર્થવ્યવસ્થાનું આર્થિક આયોજન પ્રત્યેનું વલણ આલેખવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકરણોમાં લેખકે સામાજિક, મૂડીવાદી, માર્ક્સ-વાદી, સમાજવાદી અને ફાસીવાદી અર્થકારણની, ઐતિહાસિક વિગતોને આધારે ચર્ચા કરી છે. આ વિવિધ વાદોની લાક્ષણિકતા અને પાયાની બાબતોનો ખ્યાલ આપ્યો છે. આયોજનના પ્રમાણ તથા પ્રકાર વિશે પણ માહિતી આપી છે.

છેલ્લાં ચાર પ્રકરણોમાં આર્થિક આયોજનની વિશ્લેષણાત્મક ચર્ચા કરવામાં આવી છે. વિવિધ અર્થવ્યવસ્થાની તુલના, આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા, આયોજિત વિકાસના સિદ્ધાંત, વસ્તુ-ઓના ભાવની પ્રક્રિયા વગેરે બાબતોને લેખકે અહીં સ્પર્શી છે.

આ રીતે આર્થિક આયોજનના વ્યાપક વિષયને લેખકે લગભગ અઢીસો પાનામાં સમાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આ પ્રશ્નનાં વિવિધ પાસાંનું તેમણે કાળજીપૂર્વક સંકલન કર્યું છે અને તેથી આ પુસ્તકમાં અર્થકારણ વિષેની વિભિન્ન વિચારસરણીની સંક્ષિપ્ત છતાં કડીબદ્ધ અને ઉપયોગી માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. જદા જુદા આદર્શો કે વિચારોના આલેખનમાં કે

૧૦. ભારતનું ગ્રામજીવન : સંપાદક એમ. એન. શ્રીનિવાસ, અનુવાદકો: અરવિંદ મ. શાહ, રમેશ ગો. શ્રોફ અને પુરુષોત્તમ છ. શાહ, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ - ૨, પૃષ્ઠ ૩૫૪: કિંમત રૂ. ૮-૫૦

ભારતમાં આજ સુધી ત્રણ સાંસ્કૃતિક સ્તરનાં સમુદાયો જોવા મળે છે. પ્રથમ સ્તર આદિવાસી સમુદાયોનો બનેલો છે. આદિવાસી સમુદાયો ૧ સામાજિક, ધાર્મિક, રાજનૈતિક વ્યવસ્થા, ભાષા તેમ જ સાહિત્ય અને કલામાં હજુ પ્રાથમિક સંસ્કૃતિની ઝલક જણાય છે. આદિવાસી પ્રજા ઈતર સમુદાયોનાં સાંસ્કૃતિક જીવનથી પ્રમાણમાં અલિપ્ત જીવન ગુજારે છે. ભારતીય સમાજનો બીજો સાંસ્કૃતિક સ્તર ગ્રામીણ સમુદાયનો બનેલો છે. ઔદ્યોગિકરણ છતાં આજે પણ ભારતની લગભગ ૮૦ ટકા જેટલી પ્રજા હજુ ગામડામાં વસે છે. ગ્રામીણ સંસ્કૃતિને ભારતીય સંસ્કૃતિની કરોડરજજુ ગણી શકાય. ભારતનાં ગામડાઓને ભારતીય સંસ્કૃતિનાં વિશિષ્ટ અંગરૂપ ગણી શકાય. ભારતીય સમાજનો ત્રીજો સાંસ્કૃતિક સ્તર નાગરિક સમુદાયનો બનેલો છે. આ પુસ્તકમાં નાગરિક સમુદાયનાં વિષયની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી નથી.

આ ત્રણે સ્તરો એકબીજા સાથે સંકળાયેલા છે. તેમને ભારતીય માનવજીવનનાં પ્રેરક બળ રૂપ ગણી શકાય. ભારતમાં અસંખ્ય કોમો આવી વસેલી છે. આ દરેક કોમને પોતપોતાની સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક ખાસિયતો હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ ભારતનું મહત્ત્વ સામાજિક સંશોધનની દૃષ્ટિએ વધી જાય છે. ભારતમાં અત્યારે થઈ રહેલા વિરાટ અને ત્વરિત પરિવર્તનનાં સંદર્ભમાં સમાજશાસ્ત્ર અને માનવવિહારનો અભ્યાસ તાકીદે થાય, તે આવશ્યક છે. ભારતીય સમાજશાસ્ત્રનાં વિકાસ માટેનાં કાર્યમાં ભારતીય તેમ જ વિદેશી પ્રતિષ્ઠિત-સમાજશાસ્ત્રીઓએ આ ગ્રંથ દ્વારા આપેલા કિંમતી ફાળો બદલ આપણે તેમનાં આભારી છીએ. તેમનો અમૂલ્ય સમય તેમ જ શક્તિ આપી તેમણે લખેલો ગ્રંથ ખરેખર આવકાર્ય બની રહે છે.

વિખ્યાત સમાજશાસ્ત્રી પ્રોફેસર શ્રીનિવાસ સંપાદિત અંગ્રેજી પુસ્તક “India's Villages” (ભારતનું ગ્રામજીવન) નું ભાષાંતર આ પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યું છે. ડૉ. અરવિંદ મ. શાહ, શ્રી ર. ગો. શ્રોફ અને શ્રી પુ. છ. શાહનાં સંયુક્ત પ્રયાસો દ્વારા ઉપર્યુક્ત પુસ્તકનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. સમાજશાસ્ત્ર તેમ જ સામાજિક માનવવિજ્ઞાનનાં સાહિત્ય અંગે ગુજરાતીમાં ઘણાં થોડા પુસ્તકો આજ સુધી બહાર પડ્યા છે. આપણી આ ખોટ પૂરી પાડવા ‘ભારતનું ગ્રામજીવન’ નામક આ પુસ્તકે કિંમતી ફાળો આપ્યો છે.

ભારતનાં જુદા જુદા પ્રદેશો વચ્ચે ભાવાત્મક એકતાની જે ગેરહાજરી દૃશ્યમાન થાય છે તે તેનાં વિકાસ માટેનાં હેતુથી આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે. અનુવાદકોનાં મત પ્રમાણે આજે ભૂલાતી જતી આ ભાવાત્મક એકતાનાં પુનઃ સ્થાપન માટે દરેક પ્રદેશનાં લોકો-એ અન્ય પ્રદેશનાં લોકોનાં સમાજ તથા સંસ્કૃતિ વિષે ઊંડી સમજ કેળવવી જોઈએ. પરસ્પર વિષે આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમણે જુદા જુદા પ્રદેશનાં લોકોનાં સામાજિક તથા સાંસ્કૃતિક લક્ષણો વિષે વાંચન કરવું આવશ્યક બને છે. અનુવાદકોના આ ઉચ્ચ આશયની પૂર્તિ-રૂપે જ આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે.

ભારતમાં બ્રિટન તેમ જ અમેરિકાનાં માનવવિજ્ઞાનીઓએ આ લેખમાળામાં ભિન્ન ભિન્ન લેખો લખ્યા છે. ભારતીય ગ્રામજીવનનાં સંપૂર્ણ નિરીક્ષણ બાદ અત્રે પ્રવર્તી રહેલા

સામાજિક તેમ જ આર્થિક પરિવર્તનનો વ્યાપક વર્ણનાત્મક અહેવાલ આ ગ્રંથમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

આ નિબંધો પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા ગામડા કે ગ્રામજૂથોનાં અભ્યાસ પર આધારિત છે. આ લેખો દ્વારા ભારતનાં જુદા જુદા ગ્રામ પ્રદેશને આવરી લેવામાં આવ્યા છે. ઉત્તરમાં હિમાચલ પ્રદેશ, દક્ષિણમાં તાંજોર, પશ્ચિમમાં રાજસ્થાન અને પૂર્વમાં પશ્ચિમ બંગાળ સુધીનાં પ્રદેશોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આ ગામડાંઓનાં જ્ઞાતિસમુદાયોની ભિન્નતા તેમ જ તેમનાં જીવનની લાક્ષણિકતાઓની પાછળ પ્રવર્તી રહેલ વિશિષ્ટ એકરૂપતાનું પણ અત્રે નિદર્શન કરવામાં આવ્યું છે. આમ આ એકરૂપતાને જ ગ્રામજીવનનું મહત્ત્વનું લક્ષણ ગણી શકાય.

આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં ડૉ. શ્રીનિવાસે પ્રત્યેક લેખની વિશિષ્ટતા પરત્વે આપણું ધ્યાન દોર્યું છે. સામાજિક હોદ્દો, આર્થિક વર્ગીકરણ, જ્ઞાતિઓનાં તેમ જ સમુદાયોનાં વ્યવસાયો, પંચાયત પ્રથા, જમીનદારી પદ્ધતિ, ભાણેથી જમીન આપવાની પદ્ધતિ, જુદી જુદી સંસ્થાઓ અને સામાજિક જૂથો, અમુક સ્થાપિત હિતોની રક્ષા કરવાની પ્રક્રિયા વગેરે વિષયોની આ પુસ્તકમાં છણાવટ કરવામાં આવી છે.

સામાજિક કાર્યકરો, સામાજિક વિજ્ઞાનનાં વિદ્વાનો, તેમ જ રાજકીય બાબતોનાં નિષ્ણાતો, રાજનેતાઓ અને વિદ્યાર્થીઓને આ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી નીવડશે.

ડૉ. શાંતિભાઈ પટેલ

૧૧. દશાંશ પદ્ધતિ શા માટે? લેખક: પ્રહલાદ ચુનીલાલ વેદ. પરિચય પુસ્તિકા કિંમત: ૫૦ પૈસા.

લેખકે શા માટે રૂપિયા આના પાઈનું ચલણ હતું તેને બદલે રૂપિયા પૈસાનું ચલણ શરૂ કર્યું અને શેર, ગેલન, વારને બદલે કિલોગ્રામ, લીટર અને મીટરના માપો દાખલ કરવામાં આવ્યાં એ વિષય શાસ્ત્રીય રીતે ચર્ચ્યો છે.

દશાંશ પદ્ધતિથી વહેવાર સરળ થયો છે એ તો કોઈ ના કહી શકે નહિ. પણ જે ગાટાળો ઊભો થયો છે તે માટે વ્યાપારીની નફાખોરી જવાબદાર છે. ભાવ ને જુના નાણા ને તોલમાપમાં કહે છે અને આપે છે નવા નાણા ને તોલમાપમાં. ભાવ કહેશે દશ આના અને આપતી વખતે તમને ૩૭ પૈસા પાછા આપશે અને દરને બદલે ૬૩ પૈસા એમ લેશે. પણ જે તમે નવા પૈસામાં આપશો તો દર પૈસા સ્વીકારશે. ભાવ કરશે રતલમાં અને આપશે ૪૦૦ કે ૪૫૦ ગ્રામ. ભાવ લીટરનો કહેશે અને આપશે ૮૦૦ ગ્રામનો લીટર. આ ૧ વ્યાપારી રીતથી ભોળા લોકો છેતરાય છે અને તે અટકાવવા કાંઈ પગલા લેવામાં આવતાં નથી. દશાંશ પદ્ધતિ સાથે ડહાનને બદલે કેળાં અને બીજાં ફળોનો ભાવ પણ દશકામાં જ કરવો જરૂરી છે. જે બધી રીતે નવા તોલમાપ તેમ જ નાણામાં વ્યવહાર થાય તો ઘણી સરળતા થાય એ ચોક્કસ છે. પણ સરકાર આ બાબતમાં નિષ્ક્રિય છે. લેખકે નવા માપની દશાંશ પદ્ધતિનો આપણા સંસ્કાર વારસા સાથે સંબંધ છે તે પણ દાખલા દલીલ સાથે સમજાવ્યું છે. શૂન્ય તેમ જ આજે કહેવાતા અરેબિક આંકડા એ આપણા ગણિતશાસ્ત્રીઓની શોધ છે. તેમ જ આંકડાઓનો ઈતિહાસ ઘણી સરળતાથી સમજાવ્યો છે. દશાંશ પદ્ધતિથી એકમોને આંકડાનો સુમેળ હોવાથી હિસાબો સરળ થાય છે ને ગણતરી યંત્રોને માટે પણ સરળતા થાય છે. અને આ સુવ્યવસ્થાનો લાભ દેશે લેવો હોય તો આપણે જેમ બને તેમ જલ્દી આપણી વાક્ય

વ્યવસ્થાઓ જેવી કે 'નવ વારીયો ધોતી જોટો' કે 'પહેરામણીમાં આટલા તોલા સોનું આપ્યું', ઈત્યાદિ બદલવી પડશે.

ટૂંકમાં લેખકે એક અધરા વિષયને સરળ અને વાંચતાં રસ પડે એ રીતે સમજાવવા માટે જે મહેનત લીધી છે તે માટે ધન્યવાદ આપવાં ઘટે.

બી. ડી. રાંદેરી

૧૨. ચોથી ચૂંટણી—ભારતમાં અને ગુજરાતમાં. લેખકો : દેવવ્રત પાઠક, મથુરાદાસ જી. પારેખ, કીર્તિદેવ દેસાઈ, પ્રવીણ શેઠ. અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ. પૃ. ૨૭૯. કિંમત : રૂ. ૮-૦૦.

ચૂંટણીને લોકશાહીની પારાશીશી કહી શકાય, કારણ કે રાજકીય પક્ષોનું ભાવિ સત્તાસ્થાન તેનાં પરિણામો પર અવલંબે છે. નહેરુ યુગ પછીની પ્રથમ ચૂંટણી, પલટાયેલી રાજકીય અને આર્થિક પરિસ્થિતિ, વિદ્યાર્થી આંદોલનો, ભાષા અંગેના વિતંડાવાદ વગેરે કારણોને લીધે દેશમાં તેમ જ વિદેશમાં ભારતની લોકશાહી વિષે જાતજાતની આશંકાઓ સેવાતી હતી. આ દૃષ્ટિએ ૧૯૬૭ ની ચૂંટણીએ રાજ્યશાસ્ત્રનાં અભ્યાસીઓ તેમ જ સામાન્ય જનતામાં સારો એવો રસ પેદા કર્યો હતો. અને આમ છેલ્લી ચૂંટણી દેશના રાજકારણનાં ઇતિહાસમાં એક અપૂર્વ ઘટના બની ગઈ. ગુજરાતી વાંચકોને ચૂંટણી વિષે પરિચિત કરવાના ઈરાદાથી ગુજરાત યુનિવર્સિટીનાં રાજ્યશાસ્ત્રમાં રત એવા ચાર અધ્યાપકો દ્વારા 'જનતા' માં લખાયેલાં વીસ લેખોને પુસ્તક રૂપે બહાર પાડીને લેખકોએ રાજ્યશાસ્ત્રનાં અભ્યાસીઓ તેમ જ સામાન્ય મતદારો માટે સ્વાધ્યાયની એક તક પૂરી પાડી છે.

પુસ્તકનું વિભાજન બે વિભાગમાં કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ ભાગમાં સમગ્ર દેશનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોની ભૌગોલિક, ઐતિહાસિક, સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં ચૂંટણીની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે; જ્યારે દ્વિતીય ભાગમાં ગુજરાત રાજ્યની ચૂંટણી વિષે સવિસ્તર આલોચના કરવામાં આવી છે. સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિથી અત્યાર સુધી એટલે કે છેલ્લાં વીસ વર્ષોમાં ભારતમાં એક નૂતન અને વિશિષ્ટ પ્રથાનો ઉદય જોવા મળે છે જેને શ્રી રજની કોઠારી અને શ્રી મૉરિસ જૅન્સ 'એક - પક્ષ પ્રભાવ - પ્રથા' તરીકે ઓળખાવે છે. આ પ્રથાના વિકાસનું કારણ કોંગ્રેસ પક્ષનો દેશનાં રાજકારણ ઉપર એકહથ્થુ સત્તા ઈજારો. આ પ્રથામાં એક બાજુ બધી સત્તાનું એક પક્ષમાં અતિ કેન્દ્રીયકરણ જોવા મળે છે, તો બીજી બાજુ આંતરિક હિંતજૂથો અને તેમની વચ્ચેના વિખવાદ. પક્ષ અને સરકાર વચ્ચેના સંઘર્ષો અને કોંગ્રેસને હરાવવાની ગાંભિર શક્તિ ધરાવતા વિવિધ વિરોધ પક્ષો આ અતિકેન્દ્રિત સત્તાને અંકુશમાં રાખતી સમતુલાનું કાર્ય કરે છે.

છેલ્લી ત્રણ સામાન્ય ચૂંટણીઓના પરિણામો તથા કેન્દ્રમાં તેમ જ પ્રાદેશિક રાજ્યોમાં ઉપસતી રાજકીય ભાતોના આધારે લેખકોએ કેટલાંક તારણો (વિધાનો) કર્યા છે જે મોટેભાગે સાચાં પુરવાર થયાં છે. આ વિધાનો લેખકોની વિષય માટેની સાચી સૂઝ, ઉચ્ચ વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ અને સમજશક્તિ તથા વૈજ્ઞાનિક નિરીક્ષણ - વિશ્લેષણ શક્તિનો પરિચય આપે છે. દાખલા તરીકે :

“આસામ, મહારાષ્ટ્ર, મહેસૂર, ગુજરાત તથા જમ્મુ - કાશ્મીર કોંગ્રેસ માટે સામાન્યતઃ સવામત રાજ્યો ગણાય. ગુજરાત સિવાયના આ રાજ્યોમાં સ્પર્ધાની ધાર બહુ તેજદાર નહિ

હોય ... રાજસ્થાન, મધ્ય પ્રદેશ, કેરળ અને ઓરિસ્સામાં સ્પર્ધાત્મકતાની સ્થિતિ ઉત્કટ અને અભૂતપૂર્વ તીવ્રતાએ પહોંચી છે. કેરળ, મધ્ય પ્રદેશ કૉંગ્રેસે લગભગ ગુમાવ્યાં છે અને બીજા બેમાં પણ કૉંગ્રેસ બહુમતી ગુમાવે તો તે આશ્ચર્યજનક નહિ હોય.” (પૃ. ૨૧). “૧૯૬૭ માં કૉંગ્રેસ સામે સમગ્ર ભારતમાં સબળમાં સબળ પડકાર કેરળમાં ફેંકાશે. ખુદ કૉંગ્રેસીઓએ પણ આ રાજ્યને મોટે ભાગે લખી વાળ્યું છે.” (પૃ. ૨૭).

‘ઈન્ડીઅન ઈન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ પબ્લીક ઓપિનિયન’ની છેલ્લી લોકમત ગણતરી કૉંગ્રેસની લોકપ્રિયતામાં ઘટાડો તેમ જ સ્વતંત્ર પક્ષ, જનસંઘ અને સામ્યવાદી પક્ષોની લોકપ્રિયતામાં વધારો સૂચવે છે. “હરિયાણા, ઉત્તર પ્રદેશ, મધ્ય પ્રદેશ અને રાજસ્થાન તથા દિલ્હી એ જનસંઘના પ્રભાવ વિસ્તારો બન્યાં છે ને ઓરિસ્સા, ગુજરાત અને રાજસ્થાન સ્વતંત્ર પક્ષના.” (પૃ. ૨૧).

પુસ્તકમાં લેખકોએ કેટલીક મહત્ત્વની બાબતો તરફ વાંચકોનું ધ્યાન દોર્યું છે. ઉમેદવારોની પસંદગીમાં શક્ય એટલી વધુ બેઠકો પ્રાપ્ત કરવાના આશયથી આ ચૂંટણીમાં ઉમેદવારની વિજયક્ષમતાને વધુ મહત્ત્વ અપાયું. આ કારણને લીધે ઉમેદવારોની પસંદગીમાં જ્ઞાતિવાદ અને કોમવાદ જેવાં પરિબળોએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો. બીજી બાજુ ચૂંટણીના પરિણામોએ લોકો પૈસા, કોમી, જ્ઞાતિવાદ, અને ધાર્મિક લાગણીઓથી દોરવાઈને મતદાન કરે છે એ માન્યતાને ખોટી સાબિત કરી. મહારાણી ગાયત્રીદેવીનો પરાજય, કેરળમાં ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રાચીન પર સત્તા પ્રાપ્ત કરવામાં કેરળ કૉંગ્રેસને મળેલી નિષ્ફળતા, ઓરિસ્સામાં બિજુ પટનાયકનો પરાજય વગેરેએ સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું કે માત્ર ધર્મ, કોમ, જન્મ, જ્ઞાતિ કે પૈસાના જોરે રાજકીય સત્તા પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી. ગુજરાતનાં ચૂંટણી પરિણામો બિનસાંપ્રદાયિકતા અને બિનકોમી મતદાનનો એક વધુ પુરાવો છે.

જુદા જુદા લેખકો દ્વારા લખાયેલા પુસ્તકની ભાષા સાદી, સરળ અને રોચક છે. રાજ્યશાસ્ત્રની બૌદ્ધિક ચર્ચા માટે અવનવા પારિભાષિક શબ્દોનો પ્રયોગ એક આવકારદાયક વસ્તુ છે. પ્રકરણોનાં મથાળાં અને પેટાં મથાળાં — રાજકીય ત્રિભેટો — પરિવર્તન અને પકડાર; હીલી પહેલી બળદની જોડી, હાલી ગયેલી ઝૂંપડી વગેરે લેખકોની રોચક ચર્ચાશૈલીનો એક વધુ પુરાવો છે. તેમ છતાં કેટલેક ઠેકાણે જોડણી ઐક્યતાના ધોરણનો અભાવ તેમ જ પ્રૂફ રીડીંગની કેટલીક ખામીઓ નજરને ખૂંચે છે. દાખલા તરીકે એક જ પ્રકરણમાં “મહેસુર” અને “મેસૂર” દિમોદર અને દિઓદર; પ્ર. સ. પક્ષ અને સ. સ. પક્ષ અને તરત જ બીજી લીટીમાં પ્રજા સમાજવાદી પક્ષ અને સંયુક્ત સમાજવાદી પક્ષ; વિભાગને બદલે વિભા; ગઢને બદલે ગાઢ; ગાંધીજીને બદલે થાંધીજી વગેરે શબ્દો ૬૧ ન ખેંચે છે.

લેખકોએ ચૂંટણી પછીની મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ અપનાવી ચૂંટણીની સમીક્ષા કરી છે. પરંતુ જો ચૂંટણીના અભ્યાસ માટેની ‘જનસંપર્ક’ પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી હોત તો વિષય-વસ્તુની વધુ વૈજ્ઞાનિક અને ઊણવટભરી છણાવટ થઈ શકી હોત.

ચૂંટણી વિષેના પુસ્તકોમાં વિવિધ રાજકીય પક્ષોનાં ચૂંટણી ઢંઢેરાઓનો સમાવેશ ન કરવાથી પુસ્તકમાં કંઈક ખૂટતું લાગે છે.

કુંજબાળા મોદી

રોઝબે બીલીયારીઆ

૧૩. વિચારસરણી અને પરિવર્તન લેખકો : એ. આર. શાહ અને ચુડાસમા પ્રકાશક : મેસર્સ બી. એસ. શાહ એન્ડ કું. અમદાવાદ, ૧૯૬૭ પાના : ૩૨૮ + ૯ (આમુખ, નિવેદન વગેરે) કિંમત : રૂ. ૧૧/-

ભારતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા અપાય તેને બદલે પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં અપાય તેવા સંજોગોમાં ઉપસ્થિત થતી કેટલીક સમસ્યાઓમાંની મુખ્ય સમસ્યા તે જ તે ભાષાનાં પાઠ્ય-પુસ્તકોની છે. ગુજરાતમાં સમાજશાસ્ત્ર વિષયમાં પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરી બહાર પાડવાના પ્રા. શાહ અને પ્રા. ચુડાસમાના પ્રયત્નો ઘણા જ પ્રશંસનીય અને આવકારદાયક છે. 'વિચારસરણી અને પરિવર્તન' એ પ્રા. શાહનું ત્રીજું સહીયાર્થ પુસ્તક છે. આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના રાજનીતિશાસ્ત્રના જાણીતા વિદ્વાન અને વિવેચક પ્રિન્સીપાલ માવલંકરે લખેલ છે. આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના એક આગવી અને અનોખી વિશેષતા છે. જેમ સામાન્ય રીતે સમાજશાસ્ત્રમાં બીજાં ગુજરાતી પુસ્તકોમાં બનતું હોય છે તેમ આ પ્રસ્તાવના સાવ ટૂંકી નથી. પરંતુ લાંબી છે-ત્રણ પાનની. આ પ્રસ્તાવના ફક્ત લખવા ખાતર લખી હોય તેમ લાગતું નથી. કારણ કે તેના ઉપરથી એટલું ચોક્કસ જણાઈ આવે છે કે તેના વડે લેખકોને અને પુસ્તકને બરાબર ન્યાય અપાયો છે. તટસ્થ (objective) રહીને પુસ્તકને પાઠ્ય - પુસ્તકની દૃષ્ટિએ ચકાસ્યું છે. ક્ષતિ નિર્દેશ અને સૂચનો કર્યાં છે. સાથે સાથે અભ્યાસક્રમની મર્યાદાઓને ધ્યાનમાં રાખીને આ પુસ્તકની અગત્યતાનો પણ સારો એવો સ્વીકાર કર્યો છે.

સમગ્ર પુસ્તકને સાત પ્રકરણોમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે. (૧) ઉદારમતવાદ,, (૨) ધાર્મિક સામાજિક સુધારણા, (૩) રાષ્ટ્રવાદ, (૪) બ્રિટીશ રાજ્યના અમલ દરમિયાન જુદા જુદા ક્ષેત્રે આવેલું પરિવર્તન,, (૫) સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી આવેલ પરિવર્તન, (૬) માર્ક્સવાદ, (૭) ગાંધીવાદ.

લેખકોના દર્શાવ્યા મુજબ આ પુસ્તકનો હેતુ ઉદારમતવાદ, માર્ક્સવાદ, ગાંધીવાદના સિદ્ધાંતોનો પ્રાથમિક પરિચય આપી તેની ભારતીય સમાજ ઉપર થયેલ અસરને રજૂ કરવાનો છે. (નિવેદન પાનું ૭) આમાં લેખકોને બરાબર સફળતા પણ મળી છે તે એક હકીકત છે. આ પુસ્તક કોલેજના ત્રીજા વર્ષના સમાજશાસ્ત્રમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ માટેનું છે. તેમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી, દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી તેમજ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના સમાજશાસ્ત્રની ગ્રેજ્યુએટ પરીક્ષાના પેપર નંબર સાતના નવા અભ્યાસક્રમનો સમાવેશ કર્યો છે. આ પેપરના અભ્યાસક્રમ અંગેની લેખકોની સ્પષ્ટતા પુસ્તકને વધુ તટસ્થ રીતે જોવાની તક આપે છે. જેમકે 'યુનિવર્સિટીનો અભ્યાસક્રમ સ્પષ્ટ નથી. આ વિષય શીખવતા પ્રાધ્યાપકોમાં ભિન્ન સમજ પ્રવર્તે છે. અમે ખૂબ ચર્ચાવિચારણાને અંતે વિસ્તૃત સંદર્ભમર્યાદા ઘડી કાઢી છે. અમારા લખાણમાં અમે એને વળગી રહ્યા છીએ.' (નિવેદન પા. ૭) આ એક સહકારી સાહસ્યુક્ત પ્રયત્ન હોવાથી તેના સારાં માઠાં પરિણામો બન્ને લેખકોને સરખે ભાગે પ્રાપ્ત ન થાય અને કોઈને પણ વધુ ન્યાય કે અન્યાય ન મળે તે હેતુથી અથવા ગમે તે કારણોસર કોણે કર્યાં પ્રકરણો લખ્યાં છે તે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે. આ ઉપરાંત એમ પણ જણાવ્યું છે કે, લખાણમાં જમ બને તેમ વધુ તટસ્થતા જાળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. લેખકોએ કરેલ અનેક સ્પષ્ટતાઓ તેમની તટસ્થતા પુરવાર કરવામાં મદદરૂપ છે.

પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠ (Cover page) પરનું દૃશ્ય, વિચારો કે વિચાર-સરણીઓ અને તેમના પ્રણેતાઓ તે ચિત્રમય રીતે રજૂ કરે છે. આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓને ધ્યાનમાં રાખીને લખાયું છે અને એ રીતના એક પાઠ્યપુસ્તક તરીકે કેટલીક વિશેષતાઓ ધરાવે છે. (૧) દરેક પ્રકરણની શરૂઆતમાં મુદ્દાઓ આપ્યા છે અને તે મુદ્દાઓ પ્રમાણે લખાણ છે. (૨) પ્રકરણ પ્રમાણે અને મુદ્દા પ્રમાણે ઉપસંહાર આપવામાં આવ્યો છે. (૩) દરેક પ્રકરણને અંતે સંદર્ભગ્રંથો અને કેટલાક આધાર ગ્રંથોની સૂચિ આપવામાં આવી છે. (૪) લેખનશૈલી સરળ, સમજાય તેવી, ટૂંકાંટૂંકાં વાક્યોવાળી છે. એક સરળ વાર્તાની જેમ વાચકનો રસ જળવાઈ રહે તેવી છે. (૫) છાપકામમાં વપરાયેલ અક્ષરોનું કદ પણ માફકસરનું છે.

આ જાતની વિશેષતાઓ ધરાવતું આ પુસ્તક જે કે સંપૂર્ણ ખામીરહિત છે તેમ તો કહી શકાય તેમ નથી. પ્રિન્સીપાલ માવલંકરે આ અંગેની ચર્ચા અને સૂચનો આમુખમાં કર્યા છે. (પાનું ૬) પ્રકરણ સાતમાં ગાંધીજી તરંગી, સ્વપ્નિલ કે આદર્શવાદી ન હતા એમ જણાવ્યું છે. (પાનું ૨૮૨) સાથે સાથે એમ પણ જણાવ્યું છે કે, ગાંધીજીએ સમાજ અને રાજ્યનું આદર્શ ચિત્ર કલ્પ્યું હતું. (પાનું ૩૦૨).

આ પુસ્તક માહિતીથી સભર છે. સહલેખકોનું આ ત્રીજું પુસ્તક હોવાથી તેમના આગળના અનુભવોનો ઉપયોગ આમાં થયો છે તે જણાઈ આવે છે. આ પુસ્તક સમાજશાસ્ત્ર તેમજ સમાજવિજ્ઞાનના પરીક્ષાર્થી તેમજ અભ્યાસી વિદ્યાર્થીઓને તો ઉપયોગી થશે જ. પરંતુ સાથે સાથે ભારતીય સમાજજીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં આવેલું અને આવતું પરિવર્તન અને તે માટેનાં જવાબદાર પરિબળો કેવી રીતે કામ કરે છે તે બધું જાણવા ઉત્સુક એવા સૌ કોઈની જિજ્ઞાસાને સંતોષે તેવું છે. ગુજરાતી ભાષામાં એક અગત્યના પાઠ્યપુસ્તકનો ઉમેરો કરવા બદલ બન્ને લેખકો ધન્યવાદને પાત્ર છે.

પ્રા. હરિભાઈ પટેલ

૧૪. ચલણશુદ્ધિ: લેખક : શ્રી આપ્પા પટવર્ધન. પ્રકાશક: નવજીવન પબ્લીકેશીંગ હાઉસ અમદાવાદ ૧૪

સર્વોદય નેતા શ્રી આપ્પા પટવર્ધનનું આ પુસ્તક મનુષ્યના બુદ્ધિ વિકાસના ફળ-સ્વરૂપ ચલણ વ્યવસ્થાના ઇતિહાસ ઉપર ઠીક ઠીક પ્રકાશ આપે છે અને હવે પછી ચલણ-શુદ્ધિ - શુદ્ધ ચલણ વ્યવસ્થા કેવી હોવી જોઈએ તે બાબત વિચારપૂર્ણ લખાણ રજૂ કરે છે. એક સર્વોદય નેતા હોઈ આદર્શને મહત્ત્વ આપે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ અનાદિકાળથી આદર્શનો આ પ્રહ રાખનાર અવતારી પુરુષો તેમ જ સંતમહાત્માઓના ઉપદેશની પરંપરા સાથેસા. જ આદર્શનું ઉલ્લંઘન અને શ્રી આપ્પાસાહેબના શબ્દોમાં કહીએ તો અન્યાય અને છેતરપીંડી ચાલુ જ રહ્યાં છે. માટે જ તો આદર્શલક્ષી સતત ઉપદેશને સ્થાન છે. ચલણ-શુદ્ધિનો પ્રયોગ સફળ થવામાં મનુષ્યની જૂનવાણી માન્યતાઓને જડ રીતે વળગી રહેવાની વૃત્તિ આડે આવશે, એ હકીકત લેખક જાણતા હોઈ, પોતાના વિચારોને અનેક વિચારકો સાથેના વિચારવિનિમયને અંતે આ પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે અને બીજા ઘણા વિચારકો એમના વિચારોના સંપર્કમાં આવે એ આ પુસ્તકનો હેતુ છે.

આદર્શવાદી ચલણ વ્યવસ્થા અમલમાં મૂકવાની દિશામાં વેગ મળે એ આશય કેટલે અંશે ફળીભૂત થાય છે એ જોવાનું રહે છે. આ શુદ્ધ ચલણ વ્યવસ્થાનો પ્રયોગ સફળ

બનાવવામાં આવેલો તેમ જ સહકારનો અભાવ હોવાનાં કારણોનો પણ લેખકે વિચાર કર્યો છે અને તેવી દલીલોના ખંડનનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. સરકાર આ પદ્ધતિ અપનાવે અને છ ટકા ધસારો દાખલ કરે તો એવો દાખલ થએલો ધસારો (Tax) કરનું સ્વરૂપ પકડે અને જે આ નવીન વ્યવસ્થા સફળ ન થાય તો આ ધસારારૂપી કર - ઈન્કમેટેક્સ અને સેલ ટેક્સની માફક કાયમનો બોજ થઈ પડે. સંબંધિતઓના યુગ યુગના માનસનો અનુભવ ખોટો પડશે એવી આશા રાખવી કદાચ વધારે પડતી ગણાશે.

જન સમાજનું માનસ પણ રકમ લેતી વખતે છ ટકાના દરના ધસારા વસુલાત સાથે રકમ લેતી વખતે ખુશી અને ત્રણ માસ પછી બીજા કોઈને માલ ખરીદી અગર બીજા કોઈ કારણસર રકમ ચુકવતી વખતે લીધેલા ધસારા ઉપરાંત ત્રણ માસનો વધારાનો ધસારો આપવો પડે ત્યારે અસંતોષ અનુભવે. મોટા ભાગના લોકો નોટ લેવી પડે ત્યારે ક્યવાતે મને પણ લે તો ખરા પણ બનતા સુધી આપતી વખતે નોટ વટાવી પરચુરણ લઈ પરચુરણનો સંઘરો કરે તો આ નવી અર્થ વ્યવસ્થા મુશ્કેલીમાં આવે. આવો પરચુરણનો સંઘરો મોટા - પ્રમાણમાં કરવો સહેલો નથી. પણ ગામડાંમાં જ્યાં એંશી ટકા વસ્તી નાના ખેડૂત અગર ખેડ મજૂર છે ત્યાં એક સાથે અને એક મહિના માટે ભાગ્યે જ સરેરાશ એક સો રૂપિયા એક કુટુંબને જેવા મળે છે ત્યાં તેવા માણસો નોટથી દાઝશે અને પરચુરણને ચાહશે અને સંઘરશે. આપણે ત્યાં અશિક્ષિત વર્ગ એટલો મોટો છે કે ધસારાની ગણતરીમાં - નોટની પાછળ કોષ્ટક છાપવામાં આવે તો પણ - ગૂંચવાડો ઊભો કરનાર એનો ગેરલાભ ઉઠાવશે જ. આપણે ચલણમાં દશાંશ પદ્ધતિ દાખલ કર્યાને આટલાં વર્ષો થઈ ગયાં હોવા છતાં લોકો આનો - ચાર આની આઠ આની ભૂલ્યા નથી. અને અરધો રૂપીઓ - પા રૂપીયો હજી જીભે ચઢ્યો નથી. ચીજ-વસ્તુનો આનામાં ભાવ કરી બે આનાનો માલ વેચનાર બે આના એટલે તેર પૈસા લે છે અને પા રૂપીઓ આખો હોય તો બે આના પાછા આપવા જોઈએ તેના બદલામાં બાર પૈસા આપે છે. તોલ માપમાં પણ હજી શેર ભૂલ્યા નથી અને શેરનો ભાવ એટલે ચારસો ગ્રામનો ભાવ થાય એવી છાપ પાડતો વ્યવહાર ચાલે છે. જનતા આ Fraud સહી લે છે - સ્વીકારે છે. આ રીતે અત્યારની અર્થ વ્યવસ્થા અને ચલણ પદ્ધતિનાં અનેક અનિષ્ટો કોઈ પણ જાતના વિરોધ વગર સ્વીકારવાને ટેવાયેલી આપણી જનતા નવી વ્યવસ્થા મૂંઝે મોઢે સ્વીકારશે પણ એ વ્યવસ્થા પણ સાથો સાથ એનાં અનિષ્ટો લેતી આવશે જ.

આ સિવાય પણ કેટલીક નાની મોટી મુશ્કેલીઓ આવશે જ. અને એનો ઉકેલ દુષ્કર હશે, અશક્ય નહિ હોય અને લાંબે ગાળે કોઈ પડી જશે. પરંતુ અનાદિ કાળથી સાડું અને ખરાબ સાથે જ ગતિમાન છે એટલે આદર્શને અમલમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન ન જ કરવો એ તો આદર્શવાદી માટે અશક્ય હશે.

આ દિશામાં પ્રથમ પગલા તરીકે હાલ તુરતમાં બેંક મારકેટના પૈસા બહાર લાવવા માટે જાનેવારી અગર જૂન માસની ૧ લી તારીખે બધી નોટો ઉપર - સરકારી ટ્રેઝરીમાં અને રીઝર્વ બેંકમાં મહાર મારી નોટોને સજીવન (Renew) કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો (demonatization)માં જૂની નોટો પાછી ખેંચી લેવામાં અને નવી નોટો આપવામાં થતો ખર્ચ બચે અને વીસ પચીસ અબજ રૂપીયાની નવી નોટો છાપવામાં જોઈતો સમય પણ બચે. વળી એ જ દિશામાં બીજા પગલા તરીકે એક હજારથી વધુ રકમનો

વ્યવહાર માત્ર ચેકથી જ થઈ શકે અને બાકીની તાજી કરેલી નોટો બેંકમાં જ જમા રહે તેમ જ ખર્ચ માટે બેંકમાંથી એક અઠવાડીએ એક હજારથી વધુ રકમ ઉપાડી ન શકાય એવો કાયદો કરવામાં આવે તો નોટોનો સંઘરો પણ ન થાય અને બ્લેક માર્કેટનો નાશ થાય. આવાં પગલાંમાં સરકારને સરળતા રહે અને જનતાને અગવડના નામે વિરોધ કરવાપણું પણ ન જ રહે.

ચલાણ શુદ્ધિમાં જરૂરી પગલાંમાં આ પહેલું પગલું જનતા પક્ષે આચરવાની ફરજ પડે તો એ ચલાણનીતિમાં નીતિ લાવવા તરફ આગળ વધવામાં અનુકૂળતા લાવશે અને કરચોરીનું પ્રમાણ નહિવત્ થશે. ઉપરાંત બ્લેકમનીનો વ્યવહાર નાબૂદ થઈ સરકારની આવકમાં સારો વધારો થશે. પરિણામે જનતાની ઉન્નતિ માટે લેવાં જોઈતાં પગલાં માટે સારી એવી રકમ ફાળવી શકાશે - પરદેશી નાણાં મદદ ઉપર રખાતો આધાર પણ ક્રમે ક્રમે ઓછો થઈ સ્વાવલંબી થવાશે. જનતા પાસે નોટોનું પ્રમાણ ઓછું થઈ બેંકોમાં તેનું પ્રમાણ વધશે. અને ધીરાણ સરળ થશે. પરિણામ સ્વરૂપે દેશનું અર્થતંત્ર (self generating) સ્વ-ઉત્પાદક થશે.

આમ આદર્શવાદી વિચારને ધુણાથી - આદર્શવાદી છે - એટલે કે, અમલમાં - આચરણમાં લાવી ન શકાય એવી માન્યતાથી કાઢી નાખવાને બદલે અંશતઃ પણ અમલમાં મૂકવા જેવા વિચારો આ પુસ્તકમાં મૂક્યા છે જ એવી દૃષ્ટિથી સરકાર એને અમલમાં મૂકે તો જનતાના ઉદ્ધારની દિશામાં યોગ્ય પગલું ભર્યું ગણાશે.

જયકૃષ્ણ મ. દેસાઈ

૧૫. “ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિ” - અભ્યાસ પ્રવાહો, લેખક : ડૉ. અ. યકુમાર ર. દેસાઈ, સમાજ વિજ્ઞાનમાળા (૧) આર. આર. શેઠની કું; મુંબઈ-૨, પૃ ૬ ૧૪૬, કિંમત રૂ. ૩-૫૦

ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિ આજે પ્રચંડ ઝંઝાવાત અનુભવી રહ્યા છે, આ પરિવર્તન ઉપરછલ્લું નથી એટલું જ નહીં, પરંતુ તે માત્ર કેટલાક સ્તરો અંગર પાસાઓ પૂરતું જ મર્યાદિત નથી. આ પરિવર્તન આજે ભારતનાં પ્રત્યેક માનવીને પોતાના વમળમાં આવરી લે છે. આ પરિવર્તનને પ્રગણીવ અને કલ્યાણકારી માર્ગે દોરવવા અંગે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ સભાનતા અને જાગૃતિ કેળવવી આવશ્યક છે. આ પ્રકારનાં ડૉ. અક્ષયભાઈના કથન સાથે આપણે સંમત થવું પડે છે. ઉપર્યુકત દૃષ્ટિકોણને સમજવા તેમ જ અમલમાં મૂકવા માટે આ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી થઈ પડશે.

સમાજવિજ્ઞાનમાળાનાં પુસ્તકોનો આ પ્રથમ મણકો છે. ગુજરાતી ભાષામાં સામાન્ય વાંચકોને પ્રમાણભૂત સાહિત્ય મળે એ હેતુથી પ્રેરાઈ ગુજરાતની જાણીતી પ્રકાશન સંસ્થા આર. આર. શેઠની કંપનીએ અગ્રગણ્ય સમાજશાસ્ત્રીઓ ડૉ. અક્ષયકુમાર ર. દેસાઈ તથા ડૉ. નીરા અ. દેસાઈનાં સંપાદન હેઠળ ‘સમાજ વિજ્ઞાનમાળા’ નામક શરૂ કરેલી પુસ્તકોની શ્રેણીનાં પ્રથમ પુષ્પને આપણે સહર્ષ આવકારીએ છીએ. આ દિશામાં સંપાદકોનાં ભગીરથ પ્રયત્નો સફળ નીવડે, તેમ જ વાંચકો તેમને વધાવી લે, એવી આશા અત્રે અસ્થાને નહીં નીવડે.

આ ગ્રંથમાં ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિનાં કેટલાંક પાસાઓનાં અભ્યાસનું સંક્ષિપ્ત આલેખન થયું છે. “ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિ” નામક આ પુસ્તકનો વિષય અભ્યાસની દૃષ્ટિએ કેટલો રસિક છે તેમ જ આ વિષયનાં અત્યાર સુધી કરવામાં આવેલા અધ્યયનો તરફ અંગુલિર્નિર્દેશન કરી આમજનતાનો તેનાં વાચનમાં રસ જાગૃત કરવાનો પ્રચંડ પુરુષાર્થ

આ પુસ્તકનાં લેખન પાછળ રહ્યો છે. સ્વતંત્ર ભારતના નાગરિકો ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિનાં ભવ્ય વારસાને તેમ જ આ અમૂલ્ય ખજાનાને યથા સ્વરૂપે ઓળખી શકે એવા પ્રયત્ન આ પુસ્તક દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. તદુપરાંત વિવિધ ક્ષેત્રનાં વિદ્વાનો અને ઊગતા અભ્યાસીઓ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં સાહસ ખેડી જનતા સુલભ વાંચન પૂરું પાડે એવી પ્રેરણા પૂરી પાડવાનો પ્રયત્ન પણ આ પુસ્તક દ્વારા થયો છે.

આ પુસ્તકનાં વિષયની ઝીણવટભરી છણાવટ સરળ ભાષામાં કરવા બદલ સંપાદકોને ધન્યવાદ ઘટે છે. આને લીધે કેવળ વિદ્યાર્થીઓ, સમાજશાસ્ત્રનાં અભ્યાસીઓ જ નહીં પરંતુ આમ જનતાને પણ તે સુલભ થઈ પડે તે હેતુ સિદ્ધ થઈ શક્યો છે.

આ પુસ્તકને પાંચ ખંડમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ ખંડમાં ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિનાં અભ્યાસની અગત્યતા પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. બીજા ખંડમાં સંસ્કૃત ભાષા અને આ સાહિત્યનાં અભ્યાસોનું લિપિવાચન, અભિલેખ વિદ્યાનો વિકાસ, પુરાતત્ત્વ અને પ્રાચીન અવશેષોનાં સંશોધનો તેમ જ માનવશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિ થયેલા ભારતની પ્રજાઓના તેમજ રાની પ્રજાઓનાં રીતરિવાજો, ધર્મ, ભાષા, જ્ઞાતિ તેમ જ જીવન શૈલીઓનાં અભ્યાસોનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. જ્યારે ત્રીજા ખંડમાં સમાજશાસ્ત્રનાં વિકાસની રૂપરેખા રજૂ કરવામાં આવી છે.

સમાજશાસ્ત્રનાં સમ્યક્ અધ્યયનો માટે અનુકૂળ રાજકીય વાતાવરણની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. સ્વાતંત્ર્ય બાદ કેળવણીનાં વિકાસમાં સરકારી નીતિને લીધે સમાજશાસ્ત્ર તેમજ અન્ય શાસ્ત્રોના અભ્યાસોના વિકાસમાં ક્યા પરિબળોએ ગંભીર પ્રશ્નો ઊભા કર્યા છે તેની છણાવટ “કૉંગ્રેસ સરકારની કેળવણી નીતિ” નામક આ પુસ્તકનાં ચોથા ખંડમાં કરવામાં આવી છે. સમાજશાસ્ત્રનાં બસો વર્ષ દરમિયાન કરવામાં આવેલા સમૃદ્ધ વૈવિધ્યભર્યા તેમ જ પદ્ધતિ-સરનાં અભ્યાસનાં વારસાનો નિદેશ છેલ્લા ખંડમાં કરવામાં આવ્યો છે. લેખકનાં મત પ્રમાણે આપણે આ વારસો કેળવણી ક્ષેત્રે બહુ જ મહત્ત્વનો તેમ જ વર્તમાન ભૂમિકા પર નવા સંશોધનોને પ્રેરણા આપનારો છે.

આમ “ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિ અભ્યાસપ્રવાહો” એ ગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ, તેમ જ ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિનાં અભ્યાસીઓ અને સંશોધકોને ઘણા ઉપયોગી થઈ પડશે.

ડૉ. શાંતિભાઈ પટેલ

૧૬. ભારતીય નગર: (સમાજશાસ્ત્રીય અન્વેષણ) ડૉ. લલિતપ્રસાદ વિદ્યાર્થી, સમાજ વિજ્ઞાન માળા (૨) આર. આર. શેઠની કું., મુંબઈ - ૨. પૃ ૬: ૧૩૪, કિંમત: રૂ. ૪૦૦.

સમાજ વિજ્ઞાનમાળાની પુસ્તકોની શ્રેણીમાંનું આ બીજું પુષ્પ છે. આપણા અગ્રગણ્ય સમાજશાસ્ત્રીઓ - ડૉ. અક્ષયકુમાર દેસાઈ અને ડૉ. નીરા દેસાઈનાં સંપાદન હેઠળ ડૉ. લલિત-પ્રસાદ વિદ્યાર્થીનું ‘ભારતીય નગર’ નામક આ પુસ્તક ગુજરાતીમાં રજૂ થવાથી આનંદ થાય છે. વિદ્યાર્થીઓ તેમજ સમાજશાસ્ત્રનાં અભ્યાસીઓને “નગર સમુદાય”, નગરીકરણ તેમજ નાગરિક શૈલી અંગે વિવિધ પ્રકારની માહિતી ગુજરાતી ભાષામાં આપવાનો પ્રયાસ આ પુસ્તક દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે.

આ પુસ્તકમાં ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક, તેમજ સમાજશાસ્ત્રીય દટિકોણથી ભારતીય નગરોની એક વિસ્તૃત રૂપરેખા આપવાનો ડૉ. વિદ્યાર્થીએ સફળ પ્રયાસ કર્યો છે.

આ પુસ્તકને સાત પ્રકરણોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે. સમાજશાસ્ત્રીઓ નગરસમુદાયોનું કઈ રીતે વર્ગીકરણ કરે છે તેનો ખ્યાલ પ્રથમ પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યો છે. બીજા પ્રકરણમાં ડૉ. વિદ્યાર્થીએ ભારતીય નગર અંગે ચર્ચા કરી છે. છેલ્લા પાંચ હજાર વર્ષથી થયેલા ભારતીય નગરનાં વિકાસનું આદ્ય દર્શન કરાવી તેમજ હાલનાં નગરોની ભૌગોલિક વિશેષતા વર્ણવી તેઓ સત્તર નગરો અને અન્ય નાના શહેરોનો વિગતવાર પરિચય આપી રસમય ભૂમિકા બાંધી આપે છે. ત્યાર બાદ ત્રીજા અને ચોથા પ્રકરણોમાં ભારતનાં નગર-સમુદાયોની ભૌગોલિક મહત્તા, તેમની લાક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ અને વર્ગીકરણનો ખ્યાલ આપી, તેમની આંતરિક રચના કેવા નિશ્ચિત આકારો ધરાવે છે તેની માહિતી આપવામાં આવી છે.

“ગયા” - ભારતનું પ્રાચીન નગર અને “રાંચી” નામક પાંચમા અને દઢા પ્રકરણોમાં લેખક ગયા અને રાંચી નામના વર્તમાન નગરોની વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરી, ભારતમાં ત્રણ હજાર વર્ષથી અસ્તિત્વ ધરાવતા પરંતુ યુગે યુગે નવા સ્વાંગ ધરતાં જૂના ધાર્મિક નગરો અને છેલ્લાં દાયકાનાં વિકસી આવેલા પરંતુ ક્રમશઃ મહત્તા વધારી રહેલા નગરોની લાક્ષણિકતાઓની છણાવટ કરી છે. આ રસમય વર્ણન દ્વારા અભ્યાસી સમક્ષ કેવી અદ્ભૂત સામગ્રી ભારતમાં મોજૂદ છે, તે તરફ આપણું ધ્યાન, દોરી લેખકે ભારતનાં પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન નગરોનાં અભ્યાસ અંગે દિશાસૂચન કર્યું છે.

તેમનાં ગ્રંથનાં છેલ્લા પ્રકરણમાં ડૉ. વિદ્યાર્થીએ “ભારતીય નગર” અંગે કેટલાક સૈદ્ધાન્તિક પ્રશ્નો ઊભા કર્યા છે; તેમજ ભારતનાં અને પશ્ચિમનાં નગરોની તુલના કરી છે. અંતમાં લેખકે કરેલા સૂચન અનુસાર: વિખ્યાત માનવશાસ્ત્રી રેડ ફિલ્ડનાં “પ્રાથમિક” અને “માધ્યમિક” નગરીકરણ અંગેનાં ખ્યાલોને અપનાવી, ભારતીય નગરોને સમજવા યત્ન કરવામાં આવે તો આ વિષયનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ બને. આ સૂચન બાદ તેઓ પુસ્તક સમાપ્ત કરે છે.

ફક્ત દોઢસો જેટલા પાનામાં આટલી બધી સામગ્રી આપવાનું કદાચ કાર્ય કર્યા બદલ ડૉ. વિદ્યાર્થીને અભિનંદન ઘટે છે. ભારતનાં શહેરી જીવનનો પ્રશ્ન સમજવા યત્ન કરતા સર્વ જ્ઞાસુઓને માટે આ ગ્રંથ માર્ગદર્શક બની રહે તેમ છે.

ડૉ. શાંતિભાઈ પટેલ

OBITUARY

PROFESSOR KANAIYALAL MOTILAL KAPADIA,
(Born 17-10-1908 — Died 30-10-1967)

Professor K. M. Kapadia breathed his last on October 30, 1967. Though he was ill for sometime, his death came as a surprise and shock to his friends, colleagues and students. He was still the Head of the Department of Sociology, University of Bombay and had ambitious plans of work for himself and the Department.

Among sociologists in the country Prof. Kapadia enjoyed a leading position. He earned this position by his significant contributions to the subject. He was internationally known for his studies in Kinship and Indian family. He was also interested in problem of urbanization and had directed research on "Home Desertion of Juveniles" and "Impact of Planned Industrial Development on Rural Social Structure" financed by the University Grants Commission and Research Programmes Committee, respectively.

Born on October 17, 1908 at Navsari, a small town in the Gujarat State, Prof. Kapadia earned his B.A. degree with First Class with special subject of Sanskrit, in 1930 from Wilson College, Bombay. He was appointed a Dakshinamurti Fellow for one year in Wilson College. He obtained Ph. D. degree in Sociology in 1938 for his work, **Hindu Kinship** which he wrote under the guidance of Prof. G. S. Ghurye. He joined the then School of Economics and Sociology as Lecturer in 1943. In 1951, he was appointed as Reader of Sociology. In 1959, he succeeded Prof. Ghurye as Professor and Head of the Department.

Prof. Kapadia was one of the founder-members of the Indian Sociological Society. He was elected Secretary of the Society in 1951 and remained in that office till 1966. He was invited to preside over the First Rajasthan Sociological Conference held at Udaipur in October, 1956. He organized the 60th Birth celebration of Prof. G. S. Ghurye and edited the Volume brought out in felicitation of Prof. Ghurye. He presided over the decennial conference of the Indian Sociological Society at Mysore in 1962. He was the President of the Anthropology Section of the Indian Science Congress Session, Delhi, 1963. He was invited twice as Visiting Professor to the United States but could not go due to ill health. For ten years he shouldered the main burden of editing Sociological Bulletin, organ of the Indian Sociological Society.

He guided a large number of students, twenty three of whom completed their work and obtained Ph.D. degree.

Prof. Kapadia was closely associated with the Gujarat Research Society. He presided over the Sociological Section of Fourth Conference of Research Workers of Gujarat held at Ahmedabad in 1962. He delivered his presidential address on "The Place of Historical Method in the Study of Social Change".

Above all, he was a warm-hearted friend. To those of us who had the pleasure of working with him, his death is a personal loss. To the Sociological discipline and the Gujarat Research Society his loss has left a void, difficult to fill.

Wherever you are, We are There!

**In the busy city, in the sleepy village, on road,
at sea-wherever you are, we are there!**

NEW INDIA

India's Largest General Insurance Company

offers you unexcelled service in

FIRE ★ MARINE ★ ACCIDENT

and various other types of General Insurance

OUR POLICY IS PROTECTION

**THE NEW INDIA
ASSURANCE COMPANY LIMITED**

**New India Assurance Building, Mahatma Gandhi Road,
Fort, Bombay-1.**

JOURNAL
OF THE
Gujarat Research Society

Vol. XXX

July 1968

No. 3/119.

EDITORIAL

We are on the threshold of a new era in the amelioration of human ailments. Spare part surgery seems to be the order of the day. Apparently, for the last 30 years, we have been witnessing revolution after revolution in the medical field—in one branch or another and in one form or another. All these have been made possible by people dedicated to their work in various fields of research.

The research of yester years differs markedly from the research of today. To-day's research involves a combined effort of several disciplines and a huge team work. It is a highly technical affair.

The workers in the field have to be well versed in their jobs, besides being dedicated. Lot of patience, intercommunication and multidirectional approach are required to tackle a given problem. Even then many years may elapse without any evident or successful result. It must be remembered that behind every successful research, there have been many that have failed, abandoned half way or dropped for lack of co-operation and co-ordination. Yet another bugbear of research workers is finance. No institution or organisation is ready to finance a project unless "Something comes out of it". Some institutions would give the necessary help but the problems would be dictated by them. Very often pharmaceutical houses wish to earmark grants only for their products in limited spheres prescribed by them.

Governmental efforts in research can at best be supplementary. It is not possible for Government to run entire research programs in medicine and allied sciences nor is it desirable.

Whereas in other developed and rich nations, we hear of advances being made by leaps and bounds, we sometimes sit up and wonder whether we shall ever catch up with them. The answer to this problem is not simple.

We have ample number of dedicated and well qualified workers in our country. They would be quite ready to forego the glamour of practice and money if they are given opportunities and enough scope, free of red tapism and hindrance to do research.

Flow of funds poses no problems in rich nations. There are many voluntary organisations and foundations who are ever ready to help in such projects. In India

too, we have some organisations who give out funds for advancement of research. But their help is limited. Again we lack in the highly technical and complicated instruments required for the purpose of advanced research. Often, for lack of co-ordination, we duplicate research. It is also seen that often, we try to duplicate research not only from one part of our country to another but also from abroad.

Under these circumstances, we have to reorient our research programs. Long term, doubtful and fundamental research are best left for rich nations. Their number should be kept to a minimum. We could learn from their successes and failures through the process of intercommunication and seminars.

We must concentrate on research programs which are short and the results of which are available shortly.

We should also concentrate on simple action research and evolution of programs in the matter of health status of individuals rather than highly technical and lengthy problems. We should also concentrate on clinical problems and contribute whatever we can to the ever expanding horizons of knowledge.

This is what we are doing at Health Research Institute of the Gujarat Research Society. We propose to expand our activities gradually and proceed only, when we are on certain grounds. It is our policy to hasten slowly, watch our steps closely and work conscientiously. We wish to search ourselves deeply and be self critical when we go wrong. We take our achievements humbly and aspire to make our Institution into a temple of learning and research. It is also our desire to serve the community around us and even beyond us to the best of our abilities. It is our endeavour to prevent illness and keep people healthy. A pointer to a concealed or a threatened illness is better than a dozen days of medicine and visits to the hospital.

Our endeavours are also directed to treat illness once it has occurred. It is in these measures, that we need the best wishes and help of our community members, sister institutions and our worthy donors.

We pray this will be forthcoming in ample measures in future and help us realise our dream to make our Institute in to one of the pioneers in the region.

RAJNIKANT B. VACHHRAJANI.

INAUGURAL ADDRESS

By

DR. JIVRAJ N. MEHTA, M. D. (LOND); M.R.C.P. (LOND). AT THE 43RD ALL INDIA MEDICAL CONFERENCE HELD AT JABALPUR, ON THE 28TH DECEMBER, 1967.

I am deeply grateful to the Chairman and members of the Reception Committee for inviting me to inaugurate the 43rd All India Medical Conference. My pleasure in performing this duty is enhanced by the fact that the members of the Indian Medical Association had done me great honours in the past by electing me the President of the 7th All India Medical Conference held at Poona in 1931; also for a similar honour for the 19th conference held at Patna in 1942 but over which I could not preside being at the time the guest of the then His Britannic Majesty at Yerawada and again at the 21st All India Medical Conference held at Kanpur in 1944.

My pleasure in participating in to-day's function is further enhanced by the fact that it was in this very city in the year 1948, when I was privileged to inaugurate the establishment of what was then known as the Central Provinces and Berar Branch of the Indian Medical Association. Though some of the problems discussed in these various conferences in those years still continue to demand our attention in varying degrees, a large number of them relating to the manning of the medical services in the country, the development of the independent medical profession, the wide spread organisation of the Indian Medical Association-the drafting of whose constitution kept us awake till very late hours for a couple of days in Delhi in 1934 and the large circulation of its journal, the establishment of the Medical Council of India, the reorganisation of the Indian Research Fund Association and the Medical Research Department, the Employees State Insurance for Industrial Workers, the expansion of facilities for medical education and medical relief and some other problems have been largely successfully tackled. While much active work is carried on by the I. M. A. in various directions, new problems have cropped up which demand energetic attention. One of the most important problems falling in this latter category is that of our expanding population, popularly known as population explosion, for which the medical profession is no doubt in some respects responsible, having helped in improving the health and medical services in the country and thereby assistant in reducing enormously the death rate in India which used to be as high as 47 per 1000 of the population in the early years of the present century, to about 16 per 1000 in recent years. The birth rate has meanwhile remained about the same, namely, about 41 per 1000 during all these years.

The growth of population, family planning and malnutrition thus get a great deal of importance at present in our country over the programme for the control of communicable diseases. To effectively control these pressing problems, a great deal of popular education and mass propaganda are necessary in which the medical profession should take a great lead. Whether the means employed for checking the growth of population are by way of 'pills', or by the introduction of various

types of loops, or by the use of condoms, or by tubectomy in females or vasectomy in males, or by contracting late marriages or by inducing abortion in certain cases, will depend on individual circumstance and consideration. Every possible way of educating the general public will have to be resorted to with a view to effectively control this problem. In this connection it is indeed gratifying to learn that the conference of Deans and Principals of medical colleges held recently at Bangalore has strongly recommended a course of training in Family Planning to be included in undergraduate curriculum and has also urged about giving training in the practical aspects of Family Planning during the Internship period. I am further glad to note in this connection that research into reproductive physiology and biology is being carried out in India. It is such studies which will ultimately pay rich dividends in tackling the population problem.

Malnutrition is another problem which also calls for the urgent attention of the profession as well as of government. It gets unfortunately aggravated by food shortage and famine as well as by population growth. While it is the function of the agricultural department to ensure adequate food production of different categories to provide a proper supply of the proximate principles of diet, viz. protein, fat and carbohydrate with their vitamin and mineral contents providing sufficient calories, and to protect the growing food crops from destruction by pests, it is also the duty of every body concerned to ensure that the food so produced is not snatched away from human requirements by rodents and wild animals either on the fields or in storage godowns. We as medical men are however principally concerned with the problem of malnutrition. It is fortunate that International Agencies have been helping us by launching Applied Nutrition Programmes in the country. The Nutrition Research Laboratory at Hyderabad has come out with cheap recipes for ensuring nutritious diet for the young as well as the old. It has launched extensive training programmes which are being supplemented by the Home Science Faculties of some of the Universities in the country. I would also like to refer there appreciatively to the work of the Central Food and Technology Research Institute at Mysore which has popularised multipurpose food and to the installation of plants for large-scale production of synthetic vitamins now being set-up in the country. While assuring ourselves with adequate food supply, it is also most essential that the food so made available is sold pure and unadulterated. This is unhappily far from the case as revealed by the reports of laboratories of various municipalities like the Greater Bombay Municipal Corporation and other bodies which deal with this problem. This can be controlled only by taking very severe action, by way of condemning to long periods of imprisonment all those adulterors who by their nefarious practices affect the health of the people. Food adulteration must be considered as a heinous crime against society and should be dealt with as such. Manufacturers and vendors of adulterated or spurious drugs should be punished in a like way.

It is hoped that for ensuring an adequate supply of protein in human dietary, steps will be taken to develop more actively the dairy as well as the poultry industries and to popularise the consumption of eggs. The other way in which we could do this would be by developing the fishing industry for which there is ample scope in the large oceans that surround the country. There is also a great scope in utilising

the algal protein in our dietary. Japan has made great strides in such utilisation and we should spare no pains in studying the biology and the production of algae whose study has been almost neglected so far in our country. I am glad to be able to say in this connection that we have taken up this study at the Central Salt and Marine Chemicals Research Institute at Bhavnagar in Saurashtra. The dairy industry would supply proteins and fats of animal origin so necessary for various biological processes in the human body for those who are strict lacto-vegetarians with a sentimental bias. For those vegetarians who have no such bias, there should be no objection to the consumption of eggs by them as eggs laid by hens without mating with cocks, have no life within. Eggs are as much of animal origin as mother's milk is, to whose consumption by infants no vegetarian has so far raised any objection. I may state here that I was able to convince Mahatmaji at Sabarmati Ashram that eggs produced under certain conditions contain no life and could therefore be consumed by vegetarians without any qualms of conscience or affecting any religious principle.

The water supply problem is not yet solved in a large number of villages. The steps that are being at present considered by various State Governments to take up energetically the programme of providing wells for drinking water supply in every village without one at present, as a part of the Mahatma Gandhi Birthday Centenary Celebration programme, are indeed a very happy augury. Such a provision is very essential as when water supply is not adequate, insanitation leads to spread of gastrointestinal diseases. It is also essential that the microbiological purity standards for the potability of water that are in vogue at present, are revised from a virological angle. When speaking on this problem, I would like to refer here to the pioneering work done by the Public Health Engineering Institute at Nagpur, especially in relation to the disposal of wastes, industrial effluents and in regard to the benefits resulting from the use of oxidation ponds.

Another important feature in the various items included in the Gandhi Centenary Celebration in which the medical profession would be keenly interested, is with respect to efforts made by various States to provide flush latrines of PARI type in villages and slum areas in cities where sewerage connections are not possible. This will indeed lead to great improvement in our sanitary habits so very necessary for leading a hygienic life in the country.

On national scale we have eradicated malaria and entered the vigilance phase. This has certainly boosted our economy, though this may not be realised as such by many. Average longevity has arisen from 26 years prior to Independence to 50 years at present and is expected to rise to 60 within a decade or so as a result of health facilities provided. These facilities include the availability of more doctors, more nurses and more para-auxiliary personnel etc. as apart from the various measures taken to safeguard the public from the onslaughts of various communicable diseases. However, our many primary health centres are still without doctors. To obviate this it has been suggested that instead of internship after qualification as required by the regulations of the Medical Council of India, compulsory rural practice for 2 years may be insisted upon before allowing medical graduates unlimited licence to practice. Such a proposition would raise a question whether the rural popula-

tion should be considered as second citizens fit enough for medical attention mainly by raw medical graduates. Would it not be more advisable on the other hand, to post medical officers nearing retiring age in rural areas, raising their retiring age by 3 to 5 years instead of the present retiring age of 55 or 58 as the case may be, and/or by giving them advanced increments, besides providing them with a substantial conveyance allowance, placing them in charge of fairly large sized rural areas. On the other hand, perhaps a more acceptable measure might be to provide a fair number of suitable mobile medical units to tour in rural areas with forty senior doctors in charge, based on district or tehsil level hospitals.

There are also other alternatives which may be considered for improving medical relief in rural areas, e. g., by encouraging young medical practitioners to settle down in rural areas by giving them a suitable initial grant to set up a dispensary of their own and further giving them a fairly generous rural allowance, every month, for a period of 6 years or more so that with private practice allowed, they can earn a decent livelihood for settling down permanently in such areas which is more likely now-a-days with the spread of education in rural areas and with the improving transport service. They should be further allowed leave on full pay with the rural allowance for a period of 2 or 3 months' Refreshers' course every three years in an adjacent Medical College or teaching hospital. The other alternative would be to post regular medical officers in Government or Local Board Service in rural areas for a period of 3 years or so by turn giving them a fairly generous rural allowance in the same way as 'bad climate allowance' given to government servants posted in certain areas, permitting them also to attend refresher courses to bring their knowledge up-to-date for a period of two to three months every three years. Such steps are more likely to succeed in providing better medical relief than increasing the number of poorly staffed and equipped medical colleges all over the country in the hope that the medical graduates thus produced would settle down in rural areas when even the Vaidyas graduating from Ayurvedic Institutions located in relatively small cities or towns prefer to settle down in large towns or cities.

All basic health programmes really rest on the basic health service structure, which is still deficient. We have the national small-pox eradication programme in hand, as also a programme to fight trachoma in areas where this affliction is in prominence. We have still to launch an intensive programme against cholera. Likewise we have to fight tuberculosis, filaria, ankylostomiasis, tetanus, whooping cough, diphtheria, polio, infantile diarrhoea, measles etc. When the host of these diseases are not yet cleared, shall we have resources to tackle cancer, heart disease, blood pressure, diabetes etc. ? We have found in the case of pulmonary tuberculosis that domiciliary treatment saves cost on beds. Likewise many diseases can now be treated by general medical practitioners which formerly needed hospitalisation. Our concepts of mental care also need to be changed. Our dental care is also insufficient. Presently we are so occupied with utilising our resources on basic problems that we are concentrating on producing basic doctors and it is even urged in some quarters that we can ill-afford high grade professional standards or the cost of medical research. This is not a good concept indeed; and it will be a short sighted policy even to think so. We must really provide for long term needs by increasing basic research which

will be a sound investment with a good return, rather than concentrate on increasing a number of medical colleges with inadequate staff and ill-equipped laboratories and departments and still worse to increase the number of students in them to a larger and larger figure.

While the Central and State Health Ministers are fighting the population explosion problem in our poor country, they seem to be creating on the other hand, the problem of the explosion of admissions of medical students by increasing the annual admissions of 150 students, nay even planning to admit 200 students, a year, in our poorly equipped and poorly staffed medical colleges and hospitals, some of them even with an insufficient number of beds for instruction purposes, thus turning out poorly trained medical graduates. This is indeed deplorable and should be stopped.

At present the expenses incurred on medical research is one fifteenth of that on other kinds of research in the country and one-fortieth of that on atomic research. While we cannot grudge expenditure on any research, it seems so strange that expenditure on medical research is only one-tenth of that on agricultural research. All this misadjustment needs to be corrected. Further, medical research is by all means really applied research as Medicine is an applied science. Since other sciences are developing in India, medical research has to emphasise its benefits and to gear up its programme, most of which will help to solve urgent medical problems. Research provision also means library service which unhappily is barely available to all scientists in the country. It also means the supply of standard laboratory animals. A bureau of animal industry needs to be set up in each zone in the country. I understand that the Indian Council of Medical Research has long standing plans to set up one in Bombay. This problem was raised, about 10-12 years ago and I have a vivid recollection about the then Bombay Government's Finance and Forest Ministers agreeing to provide necessary facilities for the purpose in the Powai lake area in the Bombay Suburban District. But like the Council of Scientific and Industrial Research scheme in a similar connection in Kalyani near Calcutta, it is being somehow delayed.

Instruments of proper type are not easily available in the country, though efforts are now on hand to manufacture surgical instruments of varying types. It is also highly essential that radiological apparatus and electro-therapeutic equipment are manufactured on a sufficient scale, along with all necessary photographic materials, to meet the full needs of the medical profession in this vast country. Electronic Industry is also in its infancy. A Certifying Standard Bureau does not also exist. Moreover the workmanship is poor. Service after sales is either almost non-existent or very poor. Repairs workshops worth their name are a dire necessity all over the country. These are our difficulties which need to be tackled early and effectively. In view of the shortage in foreign exchange, we must avoid reduplication and thus economise our resources. We must concentrate on better-equipping the existing institutions instead of opening new ones with very poorly provided staff and equipment. We must provide for more paramedical personnel to increase the output of work in laboratories as well as in special departments.

There should be also greater participation on the part of doctors in the health programmes. The programme must be of the people, and doctors must take very opportunity to educate them. It likewise pays to educate the legislators who are in a way, our masters. Doctors and their academies must find a place of pride in the execution of the health programme. Scientists must really be at the helm of affairs. If they cannot be Ministers of Health, they must at least be the guiding force as advisers.

It is indeed pleasing to note that efforts are being made in various parts of the country by the senior members of the Indian Medical Association, to organise classes for general medical practitioners to keep them in touch with recent developments in the various branches of medicine. Medical science is developing so rapidly, partly on its own achievements and partly on the basis of advances in basic sciences that it is not possible for a general medical practitioner to keep in touch with such rapid progress in its various branches or sections. While the organisation of such refresher courses is indeed a healthy sign, might I not appeal both to the consulting members of the profession as well as the general medical practitioners to see that their patients are saddled with less and less of costly medicines and injections than what is happening at present. Moreover the price of such medicines and injections has been soaring so heavily and rapidly that, very often the poorer sections of the community are faced with heavy debts and even ruin; members of the family having been forced at times to sell family jewels to save a precious life when the illness lingers on for a long time.

This reference to the high cost of drugs and injections brings me to the price to be paid when patented pharmaceutical products are sold in the country. On investigation it is found that the price charged works out in effect several times more than the total cost of their manufacture, even taking into consideration the large amount spent on research and experimental work prior to their production. The Kefauver Committee which was appointed to report on Pharmaceutical Industry in the United States of America, has severely commented on the effect of patent products in developing countries. That report observes that drug prices were lower in those developing economies which did not grant patent production than in the United States itself despite higher freight and import charges. It further says that U. S. firms were selling their own products under the Trademarks at different rates, the prices being higher in countries where there was patent protection. There is a particularly revealing passage in the Kefauver Committee report which states :—

“India which does grant patent on drug products provides an interesting case. For example the prices for the Broad Spectrum anti-biotics - Aureomycin and Achromycin - are among the highest in the world. As a matter of fact in drugs generally, India ranks among the highest priced nations of the world - a case of an inverse relationship between per capita income and the level of drug prices.”

A study of the patent system in India shows that 90 percent of patents taken out in this country are by foreign firms, for the inventions carried out abroad. Under the system of patents laws in force, neither the manufacture of the protected product

can be carried out in the country granting the patent, nor can the process covering its manufacture be utilised, nor the import of the patented product from abroad can be done even if purchasable from any such country at a considerably lower cost. In fact, the patent laws practically throttle the drug industry in India, the more so as these foreign firms do not manufacture the products even though patented in the country for several years—ten or fifteen or even more, and if they do so manufacture, it may be merely on a token basis thus creating artificial scarcity. If the final phase of the manufacture is done in the country, their penultimate components are imported from abroad at an enormously high cost. Thus various ways are adopted by foreign firms selling their patented products in India to sell such pharmaceuticals at a very high price and make enormous profits from such manufacture or sale.

The question of amending or modifying the patent laws has been under the consideration of Government, or of some commission or committee, appointed for the purpose since several years or I may say some decades ago. When I was functioning as Secretary to the Ministry of Health and Director General of Health Services in 1947-48, I have a strong recollection of making some recommendations in this connection to the Patents Enquiry Committee which submitted its report in 1949. The matter was again looked into by the commission appointed under Justice Rajgopal Ayyangar who submitted his report on the Revision of Patent Law in 1959. The question of amending the Indian Patents Law has since been under consideration, and during the last two years a controversy has gone on concerning Patent Laws regarding pharmaceuticals and food products and though the patents bill has been before the Lok Sabha since September 1965, we do not know when it is going to be enacted into Law, perhaps not before 1969, to keep up the interest of a decade as between 1949: 1959: & perhaps 1969. In view of the very high cost of patent medicines in this country, referred to above by me, it would be in the fitness of things for this conference to demand that the Indian medical profession can not wait indefinitely over a matter which seriously affects the health of the sick poor of India. This conference should therefore urge government that no patents should be granted to investigations concerning the manufacture of foods, drugs, medicines and chemicals or inter-mediate thereof. In the matter of saving life by rescuing from the jaws of hunger, disease, pestilence and death, it is the humanitarian test that should rule supreme. There should be no scope for making undue profits in these matters concerning life and death. In developing countries, like ours, where the majority of the population is not even having sufficient means to purchase their minimum requirements of food to ward off hunger, to sell to such population drugs and medicines at price which are exorbitant, and, what is worse, to sell them at a much higher price compared to the ruling price for the same drug in developed and well-to-do countries, is a social crime that should not be allowed or pardoned. As a typical example of pharmaceutical firms invariably exploiting the patent monopoly and charging exorbitant prices it may be mentioned that even in U. K. itself, certain oral anti-biotics were sold by the subsidiaries of American Firms at a price twenty five times the price at which the said drug could be imported by the U. K. Ministry of Health from Italy and Holland which do not grant patents to pharmaceuticals. If this be so in U. K., I would leave it to you to judge what may be happening

or what may be done by firms concerned in the matter of their pharmaceutical products sold in India. If such countries as Argentina, Austria, Brazil, West Germany, Holland, Iran, Iraq, Japan, Mexico and Venezuela do not permit patents in Pharmaceutical products and can get on well, why can not India, the more so because, not only in view of the inordinately exorbitant price of such patented products even though they may be manufactured by foreign firms in India but also because of the way in which the patent laws have prevented Indian talent from really developing pharmaceutical industry to the extent it would have otherwise done. With the earnest hope that the nobility of the medical profession will find out a suitable solution of what is otherwise a tragic problem for persons of slender means, I have great pleasure in inaugurating the 43 rd All India Medical Conference.

Advertisement Tariff
FOR
**THE JOURNAL OF THE
GUJARAT RESEARCH SOCIETY**
Mechanical Data

Size of Printed Page	..	7½" x 5"
No. of columns	..	one
Width of column	..	5"
Average No. of pages per issue		Above 80 pages

Rates

Full page on superfine Paper on cover page		
per insertion	.. ..	Rs. 250; per year Rs. 1000
Full page on art paper per insertion	..	Rs. 200; per year Rs. 800
Full page on ordinary paper per insertion		Rs. 150; per year Rs. 600
3/4 page on ordinary paper per insertion		Rs. 100; per year Rs. 400
Half page on ordinary paper per insertion		Rs. 75; per year Rs. 300
Quarter page on ordinary paper		
per insertion	.. ..	Rs. 50; per year Rs. 200

Special positions extra

Please address, Secretary, Samsodhan Sadan, Bombay-52

INAUGURAL ADDRESS OF THE SCIENTIFIC SESSION OF 43RD ALL INDIA MEDICAL CONFERENCE (28-12-67)

by

Dr. Jivraj N. Mehta, M.D. (London), M.R.C.P. (London).

Friends,

Permit me to thank you Mr. Chairman, for your very kind invitation to me to inaugurate the Scientific Session of the 43rd All India Medical Conference.

In a medical conference, the Scientific Session forms an important and a vital part for all those who participate in it. The medical scientist who presents a paper, is obliged to read a great deal of medical literature, pertaining to the subject matter of his paper. This furthers his insight into the depth and magnitude of the particular problem. Those in the audience gain by getting to know the newer developments in the various fields of medical science, and to refresh their knowledge. And finally the remarks and the discussions offered by the various active participants help to stimulate the intellect and to provoke new thoughts for all concerned.

During the last sixty years of my medical career, I have observed a changing picture of Scientific Medicine in India, particularly in the fields of clinical Medicine, Medical Education and Medical Research.

To-day, I wish to offer a few passing remarks towards the march of Scientific Clinical Medicine in India, during the last sixty years; and to make a plea for continuation of proper emphasis on the art and science of clinical methods, both during medical education and in medical practice. The existing economical and other circumstances in a developing country like ours, and the likely state of affairs in the near future, make it imperative for all of us, to give special attention to scientific clinical medicine.

During the early two or three decades of the present century, due emphasis was given and rightly so, on clinical methods in diagnosis. In doing so, a detailed history of the present complaints, the past illness, personal history and family history was carefully taken and recorded. This was followed by a thorough physical examination of the general state and of the various systems based on careful observations done systematically by inspection, palpation, percussion and auscultation. Having thus collected the main points in the history narrated by the patient and the physical findings detected by the medical scientist, a clinical diagnosis was arrived at by logical and intelligent assessment of the facts and possible differential diagnosis was duly considered.

During those early days, a fair number of bacteriological and microscope techniques were available for making or confirming the diagnosis of bacterial, protozoal, helminthic and spirochaetal diseases. The biochemical reports mainly consisted of examinations of urine, stools, blood, chemistry, blood serology and the cerebro-spinal fluid examinations. The radiological diagnosis was mainly useful in diseases

of lungs, gastro-intestinal tracts and bones. The follow up of the clinical progress was considered essential. Autopsies, when possible were a great source of testing in clinical diagnosis.

Thus during the early decades greater emphasis was laid on the art and science of clinical diagnosis than on the then available bacteriological, biochemical and radiological investigations. These were considered as supplementary, though helpful. The art and science of the clinical methods was a pre-requisite of a good and successful doctor in any clinical branch of medicine.

Friends, what is the position at present ? The availability of a large number of bacteriological, biochemical, instrumental and radiological methods has tended to change the attitude of younger medical personnel. There is a steady but unfortunately progressive tendency to rely more and more on investigations and less and less on clinical methods. However, it must be admitted that the present day methods of investigations are not only spectacular but are reliable. One might make a passing reference to a few of them.

In the field of bacteriology, it has become feasible not only to isolate the causative micro-organism, but to assess its, virulence and its sensitivity to various available chemotherapeutic and antibiotic drugs, thus helping the doctor to select the drug of choice for each individual malady of the patient. The advent of the electron microscope, with a capability of magnification upto hundred-thousand times, compared to a light microscope which is capable of magnifying upto a thousand times, has opened up newer fields in the study of ultramicroscopic structures. Thus it is possible to isolate and study the structure of various viruses, leading to great advances in virology. It has also been possible to study the altered histopathology of the diseased structures, which could not be detected by ordinary microscope. The histo-pathology of nephrotic syndrome is an example.

The biochemistry has also advanced by leaps and bounds. To-day it is possible to study. The normal and the altered biochemical findings pointing towards the normal or deranged functions of most of the important organs of the body. Thus, biochemistry is helpful in diagnosis of the diseases affecting the alimentary tract inclusive of pancreas and liver, the kidneys, the heart, endocrine glands and metabolic disorders. The biochemical tests give not only a clue to the altered functions but also the severity of affection.

Amongst instrumental aids to diagnosis, special reference should be made of electrocardiogram (ECG); electro-encephalogram (E.E.G.) and endoscopic, instruments like oesophagoscopy, gastroscopy, sigmoidoscopy, cystoscopy, bronchoscopy, peritoneoscopy etc. The electrocardiogram (E. C. G.) has become an essential equipment for not only a heart specialist but also for all consulting physicians. Similarly during recent years electro-encephalogram (E.E.G.) is found helpful in the diagnosis of idiopathic epilepsies and in locating the site of cerebral damage. The endoscopic instruments give direct view of the site of affection and enable you to get material from the diseased part for further examination.

The progress made by radiology has been also spectacular. Besides the routine radiology, the radiological outline of various structures by using contrast media, has been possible to-day, for diagnosis in the fields of gastro-enterology, genito-urinary system, respiratory disorders, neurological affections, cardio-aortic diseases and the blood vessels. During recent years the radio-active isotopes are utilised to study the outline of various structures like thyroid, liver, kidneys etc.

To-day, it is also possible to obtain material for biopsy, from quite a numbers of important organs like liver, stomach, jejunum rectum, kidneys and lungs. The histo-pathological studies of the biopsy material gives a definite diagnosis.

Besides the above mentioned progress in investigative medicine, the scientific world has entered the "Computer Era". It opens up vast possibilities in the fields of diagnosis.

How far the computer in going to replace human thinking is a point to be watched with interest.

Thus, you will realise that clinical medicine is at cross-roads. How much of clinical methods and how much of investigative medicine, should one follow ? The scientifically and economically advanced countries can afford to utilise all the available laboratory and instrumental aids, for the benefit of the patients. Amongst some of these rich nations, there is tendency to submit patients to a large battery of tests. Even before making the clinical examination, should we imitate such a practice ? Though the answer is in the negative, one is constrained to note that one sees such a tendency amongst some of our medical scientists, more so amongst the younger group, who have had training in these advanced countries. It will be agreed that the facilities for highly developed techniques of investigations are not available in our country, except at few centres.

It is also envisaged that the large number of our medical practitioners will be settling down in relatively small cities and towns if not in rural areas, where such means of investigations will not be available. If training of such doctors during their college career is concentrated on highly sophisticated instruments and techniques, they will be at loose end, while dealing with their relatively poor patients. Also, the cost of the investigations are very high in terms of money spent for import of the various instruments, equipment and chemical reagents. Therefore, it is obvious that we should not relax our emphasis on clinical methods, under the existing circumstances at present. I would even go a step further and state that even in future after attaining self-reliance and sufficiency in the manufacture and production of all the necessary equipment and reagents, we in India should follow the path of scientific medicine by arriving at a clinical diagnosis, prior to submitting the patients to various tests.

These are some of the ideas that occur to me for planning before the elite of our profession for their consideration. With these words, it gives me great pleasure, ladies and gentlemen, to inaugurate the scientific session of the 43rd All India Medical Conference.

A WANTED CHILD*

By

Dr. C. L. Jhaveri, M.D., F.A.C.S., F.C.P.S., D.G.O.

Hon. Gynaecologist Nanavati Hospital (Family Welfare Bureau)
& Sheth G. R. Bhagat Hospital.

In an atmosphere charged with chaos and confusion by the problems created with population explosion and measures at hand with crash programmes to curb the population growth, one wonders whether a problem like "A Wanted Child" ever exists. It has been a constant observation that with scriptures and science, marriage is associated with biological reproduction of the species. Seized with this problem, an International Scientific Organisation was born in the year 1951, known as The International Fertility Association.

This Organisation aims at collecting scientific data to study the Physiology of reproduction in men and animals, and thus every triennial conference so far has been a venue for the people to assemble and exchange ideas with people who are striving hard to help sterile couples and gather knowledge from the Veterinary world regarding various methods assessed to increase reproduction.

It has been estimated that about 10 million couples in our country are sterile (want a child). In the city of Bombay about 100,000 couples are sterile and who suffer an inferiority complex because they are childless. Childlessness results from various conditions such as developmental defect, diseases, economical reasons, social customs, religious beliefs and psychological factors. This may affect the male or the female partner or both and keep the couple physically, mentally and morally continuously at strains. This problem drags them for succour to charlatons, quacks and holly places. Every ancient culture has assigned some deity who will help them for cure by prayers, offerings and sublimation even in Hindu scriptures. Ashvini Gods have been associated with helping the childless couples.

Everything in life and love is a problem and the solution is a child. Propagation of species is a human birth-right and sterility, a biological deadlock and challenge to modern Scientists.

Cure for sterility requires a constant and prolonged co-operation by the married couple with unflinching faith in the Physician and the Physician to solve this problem requires the co-operation of many disciplines of medicine. Today it is heartening to learn that a large number of hospitals in our metropolis have specialised departments to help these unfortunate couples. Government of India is financing a special clinic known as "Family Welfare Bureau" since 1954 and thousands of childless couples have taken advantage of this Institution and a large number of them have achieved parenthood. Family Welfare Bureau has to its credit a good amount of original scientific work assigned to help the sterility problems and have published

---

*Abstract of the Talk given at the Rotary Club Bombay-West. on 15-5-1968.

a large number of articles in various scientific Journals at home and abroad. The Bureau has rekindled hopes to many frustated females and non-co-operative husbands. It attracts people from all parts of the State of Maharashtra to come for the cure of sterility.

It has been confirmed that childlessness results from the faults in either partners or both. On an average, females are at fault in 30% of cases, males in 30% while in the remaining 40% both may be at fault. The main objects of guiding a childless couple fall into the following 4 groups.

I Various investigations which determine the cyclic presence of male and female seeds (Gametes).

II Factors which affect the normal union of a male and female seeds i.e. factors which prevents or hampers normal deposition of male seeds for fertilisation. Factors associated with the passage of these seeds in the female to meet the female seeds.

III Factors which affect normal mating of seeds and development of a fertilised embryo and its implantation in the female womb.

IV Factors which are detrimental to the development, growth and maturity to a full term normal healthy foetus.

The aims of these investigations followed by guidance conclude with birth of a normal healthy child. Though the scientists rejoice at the conquest of the outer space, we have lagged far behind in the solution of this problem and till today neither a child can be produced nor its sex determined by chromosomal division in the inner space i.e. in the female genital organs, at will of the Physician or Patient.

Every childless couple who seeks the guidance of the medical man has to under go various investigations which determine the probable cause of childlessness and help the medical man to guide. A couple who has failed to conceive and wants a desired child will require a constant study and guidance for a minimum period of 18 months before they achieve their goal.

The following study of history and investigations are a must for these couples. The couple is interviewed and data is collected regarding duration of childless marriage, economical status, habits like drinking, smoking or any other addiction or late hours of work, or lazy awakening, occupational hazzards-like chemical Industries, Truck driving, wearing of tight loin cloths by male, use of contraceptives before or after marriage, sex habits including frequency and time in relation to ovulation i.e. the time at which a female seed is coming out which is approximately 14th to the 16th day of the menstrual period.

History of having suffered any of the following diseases by either partner - Mumps, Small-pox, Virus infection, prolonged high fever, Tuberculosis and any Veneral diseases like Syphilis and Gonorrhoea. A physical examination is made of both the partners in order to look for evident signs of certain diseases, deficiencies and development of secondary sex characteristics followed by a genital examination of both the partners.

After this preliminary assessment the couple is asked to report after the next menstrual period on the 4th or 5th day. Then they are given the dates to report for special investigations. Among the essential tests, we do a test to determine the potency of the fallopian tubes (These are two bridges on either side of the womb which are in close association with the two seeds manufacturing organs—Ovaries.)

This test is usually done between 10th to the 14th day of the menstrual period. If the passage is clear, the woman complains of pain in one of the shoulders and this can be confirmed with the help of x-ray screening.

Second test involves detecting of infection in the female genital organs and the discharges are collected from the vagina, cervix and urethra.

The male partner is asked to report for semen examination to assess his reproductive capacity. He is asked to remain separate from his wife for a period of 5 to 7 days. A semen is brought to the laboratory within two hours after ejaculation and the same is examined microscopically.

At the end of the menstrual period and before it starts the female partner is called for collecting the premenstrual blood. This is a simple, harmless procedure which yields very useful information when examined microscopically. It helps us in assessing the reproduction capacity of the female partner.

Next month the patient is called to report between 12th to the 16th day after a normal sex life with two hours rest. Before coming for the test the couple is advised to remain separate for 4 to 5 days.

If these investigations are normal, the couple is assured of its reproductive capacity but if there is a fault, or tests are not satisfactory, further higher technical tests are carried out.

It has been estimated that about 40% couples derive benefit from these routine tests, and 15 to 20% more benefit by various specialised investigations and treatment thereof.

It has been possible to assign children to 60% of these childless couples with the help of modern medical science. A devoted Physician and a specialised centre for this problem renders yeoman service to the childless couples.

In conclusion we believe that every childless couple has a right to achieve parenthood and it is the obligation of the Government to provide special centres and Physician's debt to modern medicine and these unfortunate couples who desire "A Wanted Child". Science is helpless to assign "A Wanted Sex child".

VASECTOMY

An Analysis of 194 Cases at Family Welfare Planning Centre—Gujarat Research Society, Bombay - 52.

By

Dr. S. D. KHANDWALA, M.D., F.R.C.S.

INTRODUCTION :—

The Family Planning Programme in India has at last got out of the doldrums and is gaining momentum day by day. It needs no justification now and is being accepted by most people.

The role of Vasectomy in the Family Planning Programme is fully established. Vasectomy holds today a premier position in the control of population explosion.

In our country, Vasectomy has been performed in such large numbers and with such resounding success that other countries have been encouraged to follow in our footsteps.

Vasectomy, in India, may help to overcome the population crisis as Legalised Abortion did in Japan.

I am herewith submitting an Analysis of 194 cases done at Family Welfare Planning Centre of Gujarat Research Society Khar, Bombay 52, from 1963 to 31st May 1968.

Analysis :

I Incidence :

TABLE 1.

YEAR	No. of Vasectomies.
1963	18
1964	28
1965	22
1966	22
1967	78
Upto 31.5 1968	26
Total	194

The total number of vasectomy operations performed was more or less steady for first 4 years. There was almost a four fold increase in the year 1967 and this increase is more or less maintained in the current year also. This was due to the introduction of spot Cash Payment of Incentives to the Patients and Promoters.

II Age :

TABLE II.

Age Group	Husband		Wife	
	No.	% of Total	No.	% of Total
21-25	Nil	—	19	9.9 %
26-30	12	6.18 %	78	40.2 %
31-35	54	27.75 %	60	30.9 %
36-40	63	32.45 %	25	12.7 %
41-45	37	18.72 %	9	4.7 %
Over 45	28	14.90 %	3	1.5 %

As can be seen from Table II, majority (60%) of husbands belonged to the age group of 31 to 40 years, and majority (71%) of wives belonged to the age group of 26 to 35 years.

This more or less confirms with the general reproductive patterns in our society. However, there was a small but substantial (15%) group of husbands who were over the age of 45.

III Religion:

Table III.

Religion	Total No.	% of Total
Hindu	177	91.2 %
Moslem	7	3.6 %
Christian	9	4.7 %
Parsis	1	0.5 %
Total	194	100 %

Hindus form the biggest group (91.2%) of people undergoing vasectomy. This is partly explained by the fact that our centre is situated in a more less Hindu dominated locality.

However, the main reason for the low percentage of Moslems & Christians is their apathy towards family Planning and false religious notions.

IV Income:

Table IV.

Income	No.	% of Total
0 to 150/-	61	31.2%
151/- to 300/-	87	44.8%
301/- to 500/-	22	11.5%
Over 500/-	24	12.5%
Total	194	100%

Majority (76%) of people operated belong to the low income bracket of Rs. 0/- to 300/-. These are the people who need family planning most urgently.

However, quite a substantial percentage (12.5%) of people operated belong to the high income bracket of Rs. 500/- and over. This indicates the popularity of the operation of vasectomy and is also due to the fact that our centre is situated in an area of higher middle class society.

V Education :

Table V.

Literacy Status	Husband		Wife	
	No.	% of total	No.	% of Total
Nil	31	15.9%	70	36.1%
Primary	59	30.4%	65	33.5%
Secondary	76	39.1%	47	24.2%
University	28	14.6%	12	6.2%
Total	194	100%	194	100%

Majority of husbands (about 70%) undergoing vasectomy had Primary or Secondary education, while majority of their wives (70%) had No or Primary Education only. This confirms with the Socio-economic patterns of our existing society. Also these groups are going to benefit most from vasectomy operation.

A small but significant group of husbands (14.6%) had University education. This reflects on the acceptability of this operation by the higher socio-economic group.

VI Total Number of Living Children : Table VI.

Total No. of Living Children	No.	% of Total
2	15	7.7%
3	58	29.9%
4	56	28.8%
5	34	17.6%
6 or more	31	16.0%
TOTAL	194	100%

Majority of people (about 60%) had 3 or 4 living children, at the time of Vasectomy operation.

Only about 38% of people belonged to the **ideal family** of 2 or 3 children, which the Small Family Norm committee is aiming at. The rest of them, i.e. about 62% had 4 or more living children and from a demographic point of view they have already done the damage to the society, but at least prevented from causing further damage.

VII Total Number of Living Male Children : Table VII.

Total No. of Living Male Children.	No.	% of Total
0	3	1.5%
1	39	20.1%
2	78	40.2%
3 or more.	74	38.2%
TOTAL	194	100%

This is the most important factor which decides the couple to undergo a permanent sterilisation procedure.

As can be seen from Table VII, majority of patients (78%) had 2 or more male children. Only 20% of patients had 1 male issue. Most people thus tend to be on the safe side as far as the male issues are concerned.

Only a very very small group (1.5%) underwent vasectomy even though they had no living male issue. These are the ones, who had too many daughters or an

occasional person who wanted to limit his family to two irrespective of the sex of the child.

Correlation between the No. of Children and Socio-Economic Status :

On a general correlation between the no. of living children and the socio-economic status, it can be deduced that higher the Socio-economic status, smaller the family and vice versa.

Thus improving the Socio-economic status of people in general would itself lead to the ideal of Small Family Norm. However, the dire urgency of Population control cannot wait for the general improvement of socio-economic status and demands short cut and direct measures.

Technique of Vasectomy : Midline Technique:

All these operations were performed by the Midline Technique and not by the Classical Bilateral Technique.

In this **Midline Technique**, a Single midline vertical incision 1/3" long is made on the anterior wall of the upper part of scrotum. A tunnel is made to the left cord by blunt dissection. A special vasectomy Babcock's forceps is introduced into the passage created and near the left cord. Now, the left vas is separated and fixed by the left hand and then caught by Babcocks' forceps. A loop of left vas is brought out. The sheath incised and vas alone separated. The vas is crushed and tied with No. 70 Barbour linnen and a 1" segment of vas excised. Similar procedure done on the right side through the same vertical incision by going through the septum. The single incision is closed by a single stitch, which is removed after 48 hours.

Complications :

I. Immediate :

a. Infection : 2.1%

Mild to moderate funiculitis occurred in 4 cases. All these were treated with higher antibiotics and corticosteroids.

b. Allergic dermatitis of scrotum : 1%.

2 cases developed moderate allergic dermatitis (to Savlon) of Scrotum. These were treated with Antihistaminics and/or Corticosteroids.

c. Hematoma : Nil.

II. Remote :

a. Libido : A 1 year follow up by home visits and clinic visits was possible only in 1966, when a new Male field worker was appointed. Subsequently this was not possible as this post of Male field worker was abolished.

A follow-up was possible in only 58 cases, analysis of which is indicated in Table VIII.

Table VIII

Libido	Husband		Wife	
	No.	% of Total	No.	% of Total
Same	45	77.6%	49	84.4%
Diminished	6	10.4%	3	5.2%
Increased	7	12.0%	6	10.4%
TOTAL	58	100%	58	100%

Vast Majority of husbands (77.6%) and wives (84.4%) had the same libido as before.

However, about **10% of husbands** and **5% of wives** complained of **diminished libido**. This group of patients may cause a fair amount of anxiety. Nevertheless, most of these people could be easily treated and their libido brought back to normal by explanation, multivitamins and if necessary aphrodisiacs.

What was very encouraging was to note that 12% of husbands and 10% of wives had definite increased libido. This is due to the feeling of well being resulting from the removal of anxiety of an unwanted pregnancy.

b. Testicular tenderness 5%

About 5% of people who had undergone vasectomy, complained of testicular tenderness.

This is probably due to Tension developing in the Testes, as a result of Imbalance between the Rate of Spermatogenesis and Rate of Phagocytosis of sperms (which takes place in the head of epididymis).

Most cases can readily be treated by advising hot fomentations and tight underwear. In some cases, it may be necessary to give Testosterone injections in high doses to suppress spermatogenesis and thus reduce Tension in Testes.

Results : Postoperative Semen Report :

A postoperative (3 months after the operation) Semen Check up was done in only 61 out of 168 cases (upto 31-12-1967), i.e. in **36% only**.

Out of these 61 cases, 60 showed No sperms and 1 showed Motile sperms. (failure)
Failure Rate : 1 out of 61—1.64%

Presuming that others who have not come for Semen check up are all O.K. and their Semen would show No Sperms, **Corrected failure Rate**, would be 1 out of 168, i.e. **0.6%**.

Failure Rate :—Actual 1.64%.

Corrected . . 0.6%

This 1 case of failure was subjected to a **Revasectomy** operation. After **Revasectomy** operation, the Semen report was **No Sperm-seen**.

Conclusion :—

This analysis of cases has stimulated the following points of thought.

1. **Monetary incentives** to patients and promoters and their ready spot payment has definitely motivated more people to undergo vasectomy.

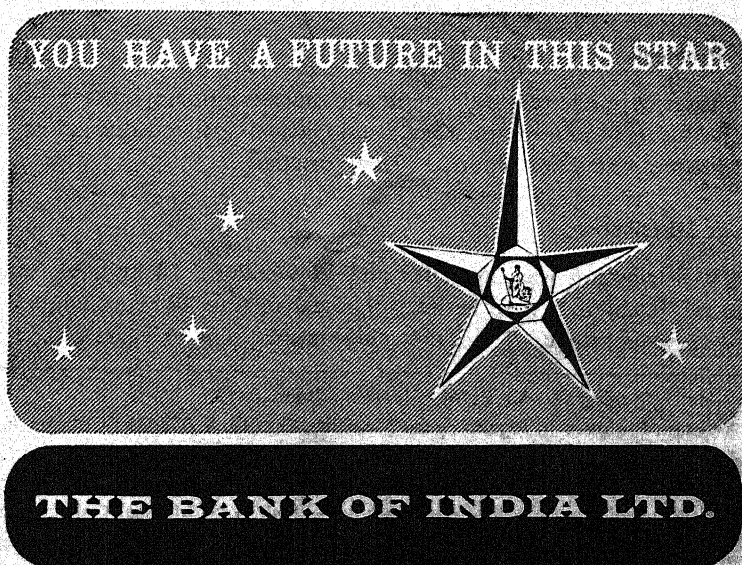
2. **Moslems and Christains** require more intensive motivation, if necessary from their religious leaders, so as to break their apathy and see that they come for Family Planning in larger numbers. At other municipal centres, this change in the trend of thought of Moslems & Christains is being reflected in greater number of vasectomies being performed in Moslems & Christains.

3. **Lower Socio-economic Strata**, which needs Family Planning most appear to be getting more motivated and are presenting themselves for vasectomy in larger numbers. This trend is more especially seen in the last year or so.

4. People have to be made more conscious of **Ideal of Small Family** (Two or three children). Only 32% in our series belonged to this group. Government has unleashed massive audiovisual campaign towards a Small Family Norm. This is bound to bring in good results in the near future.

5. **Complication and Failure Rate** after vasectomy is quite low, and can be easily treated or corrected.

I would like to thank my colleagues in the Family Welfare Planning Centre and the management of the Institution for all the help that they have willingly given.

Enuresis Nocturna—An Analysis of 63 Cases

By

Dr. ALAN DESOUZA, M.B.B.S., D.G.O., D.P.M.*

Dr. HASMUKH C. PAREKH, M.B.B.S., D.P.M.†

Dr. DINSHAW R. DOONGAJI, M.D., D.P.M.§

The problem of nocturnal enuresis taxes the psychiatrist, the paediatrician and the general practitioner alike, and this condition is said to exist when a child after the age of 3 years frequently wets the bed. A survey of current medical literature pertaining to the specialities of paediatrics and psychiatry did not reveal any report published on the subject from our country. The purpose of this paper is to present data collected from an analysis of 63 cases and to discuss the findings with reference to those reported elsewhere.

Material & Methods.

Enuresis was found to be present in 90 cases out of a total of 670 cases referred to the Gujarat Research Society's Child Guidance Clinic, Bombay, during the period January 1957 to May 1966. 27 cases were excluded from this analysis due to insufficient data. The remaining 63 cases were analysed from the point of view of aetiological factors, clinical features, and response to treatment.

Results.

Enuresis was primary in 51 instances. In 12 cases, enuresis was of the acquired variety.

Associated Problems.

Only 6 cases were referred to the clinic for enuresis alone, while in 57 cases other behaviour problems were also apparent. In 4 cases, associated diurnal enuresis was present. Encopresis was not reported in any instance.

Age and Sex Distribution.

The sex distribution was 36 males and 27 females. 14 children were below 5 years of age, 31 children were between the ages of 6 to 10 years while 8 children were above 11 years of age. The oldest child treated was 15 years old.

---

*Research Fellow (Psychiatrist), K. E. M. Hospital, Bombay-12.

†Honorary Assistant Professor in Psychological Medicine, Seth G. S. Medical College, Bombay 12.
Honorary Assistant Psychiatrist, K. E. M. Hospital, Bombay 12.

§Honorary Assistant Psychiatrist, Child Guidance Clinic, Gujarat Research Society, Khar, Bombay.

*Honorary Assistant Professor in Psychological Medicine, Seth G. S. Medical College, Bombay 12.
Honorary Assistant Psychiatrist, K. E. M. Hospital, Bombay 12.

Honorary Associate Psychiatrist, Dr. B. Nanavati Hospital, Bombay.

Honorary Psychiatrist, Gujarat Research Society's Child Guidance Clinic, Khar, Bombay.

Birth History, Milestones, Sub-normality.

A history of prolonged labour and/or difficult labour was present in 8 cases who were also detected to have delayed milestones. On clinical and psychological examination, they were diagnosed as mentally subnormal.

General Health, Physical Defects, Infections, Infestations.

36 cases were in good general health. In 27 cases the general health was poor. Urinary infection was detected in 3 cases, while oxyuriasis was present in two cases. In 3 cases there was an associated physical defect i.e. phimosis.

Fluid Intake, Frequency of micturition.

3 cases showed a tendency to increased fluid intake. Frequency of micturition was not detected in any instance.

Family History of Mental Illness.

There was evidence of neurosis or psychosis in one of the parents in 8 instances.

Family History of Enuresis.

Enuresis was reported in some other members of the family in 6 cases. In 2 instances enuresis had been present in all the members of the family till the age of 7 or 8 years.

Hyper Somnia.

Associated Hyper somnia was detected in the case of five children.

Fear of Darkness.

The child expressed a fear of darkness in 18 instances. These children were too frightened to get up in the night and make the trip to the lavatory to evacuate the bladder, or perhaps passed urine in bed due to some actual fright.

Social Status and Family Structure.

36 cases belonged to middle class families. 10 cases were from the upper class families, while 17 cases belonged to lower class families. 40 cases belonged to single families, 23 cases came from joint families.

Faulty Attitude and Training.

Faulty parental attitude was the probable cause in 27 cases. In 12 cases there was evidence to suggest interference by grandparents which had created many problems centred around the child.—Faulty training was found to be the causative factor in two cases.

Insecurity, Jealousy, Hostility and Environmental Stress.

Hostility and jealousy were important factors in the causation of this syndrome. In 21 cases, there was evidence of sibling rivalry and enuresis as an aggressive outlet was detected in 25 cases. In 5 cases the symptom was thought to be the result of insecurity while stress in the environment was the causative factor in 16 families.

Improvement.

Complete cure was obtained in 5 cases, improvement was noted in 29 cases while no significant change was seen in 29 cases.

Discussion

"The medical literature is blessed with a bewildering multiplicity of theories and speculations about the cause of enuresis; it contains also no dearth of suggested remedies, all of which may work occasionally if the physician has sufficient confidence in the treatment method but none of which works consistently". (Shirley-1963).

This statement is consistently exemplified by the different ways in which enuresis has been classified and by the different methods by which it has been treated. Thus, it was customary to classify enuresis according to the aetiology as enuresis due to psychological factors and enuresis due to organic factors. Enuresis has been classified by Hallgren (1956) as Primary when the child has never achieved bladder control, and Secondary or Acquired when the child after having once obtained bladder control has again lost it. Finally Silberstein and Blackman (1965) have suggested four different categories of enuretics, viz., (a) persistent, (b) regressed, (c) ego-disturbed, (d) organic.

It is suggested that enuretics make up a quarter of the case load of any Child Guidance Clinic. Kanner (1960) reports an incidence of 26%, and this figure is supported by other workers. The actual figure is probably much higher than what appears from the data reported, as parents are often reluctant to disclose the child's bed-wetting because it is a sign of unsuccessful training, and therefore partly their own fault. Our observations record that approximately 13% of the total number of cases referred to the clinic consisted of enuretics. This problem was one of the commonest, being second only to scholastic backwardness. The disorder was found more frequently amongst boys than amongst girls. (36 boys, 27 girls). This observation is in tune with Kanner's data (1960) where he reports the incidence as 62% amongst boys and 38% amongst girls, and also with observations reported by others. This greater frequency amongst boys as compared to girls may also perhaps be more apparent than real, since these figures may be distorted due to a general attitude of reticence or secretiveness particularly in our country and in our cultural setting. It is also worth noting that in only 6 out of 63 cases was enuresis present in pure culture. Associated problems like temper tantrums, jealousy, feeling of insecurity and other neurotic traits were the invariable accompaniments.

Kanner (1960), Bakwin & Bakwin (1960) report a high incidence of enuretics among mental defectives. Bakwin enlarges the point further by stating that enuresis is the rule in lower grade defective children, while there is no relation between enuresis and moderate degrees of mental deficiency. Addis and Ackerson (1949) found no difference in the intelligence quotient between enuretic and non-enuretic children, and in our series, only 8 enuretics were mentally subnormal. Thus although enuresis is perhaps a common symptom in the more severely retarded children who are incapable of learning bladder control, mental retardation is by no means a common causative factor in the pathogenesis of enuresis. Neither can organic factors like spinabifida, local irritation due to infections, physical defects or alterations in fluid intake or in the specific gravity and acidity of urine be held responsible. We found only 3 cases of phimosis with urinary infection, and threadworm infestation was detected in two instances.

Halgren (1956) also found enuresis more common in the lower socio-economic group which was associated with adverse environmental conditions. On analysing the family structure of the cases under study, this finding was not confirmed as 17 cases belonged to the lower socio-economic group in our series as compared to 46 cases which belonged to the middle or high socio-economic group. Further analysis also showed that 40 cases belonged to single families while only 23 cases belonged to joint families. From the records of the Child Guidance Clinic during the last 8 years, we found that the incidence of behaviour problems in children was greater among those who came from joint families as compared to those who came from single families (Table 1). This observation is under further study and our findings will be published in another communication.

One characteristic of a physiological nature which is frequently found to be typical of enuretics is hypersomnia. Braithwaite (1950) concluded that chronic tension of the detrusor associated with deep sleep is a fundamental condition in enuresis. Storm—Olsen (1950) came to the same conclusion from a study of 28 patients. Ditman and Blinn (1955) made electroencephalographic recordings of the sleep levels in enuretics. They found that enuresis occurred at all stages from deep sleep to wakefulness, though the former was more typical of young children. Some subjects, unresponsive to arousal stimuli, at times when the E. E. G. recordings were typical of the waking state, were physiologically awake at the time of urination, though unaware of the act. In our analysis only five children were found to be hypersomnic. Besides, sound sleepers and light sleepers are reported also among non-enuretic children and adults.

Adherents to the psychiatric view point believe that enuresis is the symptom of a maladjusted personality and not a disease entity, and that a combination and interaction of social and psychological factors is responsible for its causation. In 16 cases in our series insecurity related to parental deprivation and marital instability was present as described Miller et al (1960). The child was often able to exercise more control over or express resentment towards his parents by enuretic behaviour. In 21 cases the hostility was directed towards a sibling, while in 25 children bed-

wetting was a part of general stubborn and aggressive behaviour. Many attempts have been made to study the enuretic personality. Michaels (1955) reported a close association between enuresis and delinquency both being manifestations of a fundamental psychopathic personality. They found a frequent combination of enuresis with thumb sucking, nail biting and temper tantrums. In 8 of our cases this type of personality pattern was present.

In some instances enuresis is merely one expression of a severely distorted and damaged ego. One view of a psychoanalytical persuasion advanced by Fenichel (1960) is that bedwetting functions as a substitute for sexual gratification. This is difficult to evaluate apart from psychoanalytical methods, and except perhaps in a single case, no evidence to this effect was available from our series.

Finally, enuresis is considered to be an undesirable habit which is the result of improper training or a result of faulty attitudes on the part of parents and grandparents. In the majority of the cases in our series the most important causative factors were found to be interfering grandparents and faulty parental attitudes. Peculiar notions and false beliefs like "weak kidneys" were prevalent. Indifference, carelessness, lack of opportunity for adequate bowel and bladder training, crowded sleeping arrangements, faulty attitudes like reprimand and rejection, drawing unfavourable comparisons—all these were found to be present.

Kanner (1960) has reviewed modes of therapy recommended in the literature since 1930. These methods consist of (1) Methods which are chiefly mechanical and surgical—tying of the prepuce at bed time closure of the orifice with collodium during the night, use of a penis clamp, elevation of the foot of the bed, catheterization, bladder irritation, paraffin injection into the bladder, distension of the bladder by hydrotastic pressure, lumbar puncture, intramuscular and epidural injection of large amount of physiological salt solution, urethral dilation, electro-coagulation of the vesical neck, pre-sacral neurectomy in persistent cases, tonsilectomy, adenoidec-tomy, circumcision, electric-current, roentgen radiation, ultraviolet radiation, endovesical diathermy, hot baths, cold baths, massage.

(2) Drugs—urotropine, calcium salts, calcium plus iodine, rhusaromatica, bromides, phenobarbital, phenacetine, anti-pyrine, amidopyrine, quinine, camphor, atropine, strychnine, scopolamine, papaverine, tranentine, ergotin, ephedrine sulphate, benzedrine sulphate and protein therapy have all been tried as a remedy for enuresis. Even endocrine preparations like thyroid, testosterone and pituitary are mentioned in the literature.

(3) Diet—Concentrated, with restrictions of fluids, bland with avoidance of seasoned food, high water content early in the day and low water content with ample salt late in the day (the Kransogonski method). All the above methods put an emphasis on the wetting rather than on the wetter.

Some indication of this diversity is provided by Geppert (1958) who gives the following percentages on the previous treatment received by 42 enuretic children, referred to him for treatment.

Psychiatric treatment	..	..	..	..	..	..	..	8%
Punishment	..	..	..	..	..	..	..	24%
Drugs	..	..	..	..	..	..	..	30%
Rewards	..	..	..	..	..	..	..	54%
Arousing at intervals	..	..	..	..	..	..	..	60%
Restriction of liquids	..	..	..	..	..	..	..	80%

Owing to the multiplicity of the methods of prescription and inadequacies of many of the reports, it is impossible to attempt an assessment of their relative efficacy, but the fact remains that enuresis presents an extremely difficult problem as evidenced from the data reported by Bloomfield and Douglas (1956). They assessed the further progress of children who had regularly wet the bed at the age of 6 years and related this to broad categories of treatment. They found that only 35% of the entire group recovered between the ages of 6 and 7 years. Our own results also show that improvement and failure are about equally distributed. This can be explained by the fact that one cannot readily distinguish emotional disturbances which are aetiologically related to the symptom of parents and others and of the child himself. Thus it is difficult to establish whether enuresis is a consequence, a cause, or independent of emotional difficulty.

Another important reason for the discouraging improvement rate was the difficulty some parents had in changing their preconceived notions and steadfast attitudes, perhaps because of their inner needs and unconscious resistances. Lastly, in many instances, no change in the environment was possible because of the abject poverty and low economic condition of the patient and his family.

TABLE No. 1.

Year	Joint Families	Single Families.
1957	**	**
1958	26	72
1959	31	39
1960	22	35
1961	25	32
1962	21	33
1963	22	50
1964	26	40
1965	26	60
1966	**	**

Summary

Enuresis was the reason for referral in approximately 13% of the clinic population. In the majority of cases it was associated with other problems. Although the causation of enuresis is heterogenous and multifactorial, in most of our cases it was the symptom of a maladjusted personality. End results following the out-

come of therapeutic measures showed that improvement and failure were about equally distributed.

Acknowledgement

The authors thank Dr. H. I. Jhala, President, Gujarat Research Society (1965-66) for permission to make use of the clinic records and publish the material.

References.

1. SHIRLEY HALE F. (1963)—Paediatric Psychiatry—Howard University Press, Cambridge, Massachusetts.
2. HALLGREN B. (1956) Enuresis. A study with reference to certain physical, mental and social factors possibly associated with enuresis. *Acta. Psychiat. Neurol. Scand.*, 31, 405.
3. SILBERSTEIN R. E. and BLACKMAN S. (1965). Differential Diagnosis and Treatment of Enuresis. *Amer. J. Psychiat.*, June, 1204.
4. KANNER LEO, (1960) Child Psychiatry, CHARLES C. THOMAS, Springfield, Illinois. U.S.A.
5. BAKWIN HARRY and BAKWIN, RUTH MORRIS (1960) Clinical Management of Behaviour Disorders in Children—W. B. Saunders Company, Philadelphia & London.
6. ADDIS and ACKERSON, KANNER LEO (1960)—Child Psychiatry, CHARLES C. THOMAS, Springfield, Illinois. U.S.A.
7. BRAITHWAITE J. V. (1950)—Enuresis in Childhood, *Practitioner*, 165, 273-281.
8. STORM-OLSEN, R. (1950). Enuresis in adults and abnormality of sleep. *Lancet*, ii, 133.
9. DITMAN K. S. and BLINN K. A. (1955). Sleep Levels in Enuresis. *Amer J. Psychiat.*, III, 913-920.
10. MILLER, F. J. W. et al. (1960). Growing up in Newcastle-on-Tyne: A continuing study of Health Illness in young children within their families. Oxford University Press, London.
11. MICHAELS, J. J. (1955). Disorders of Character: Persistent Enuresis, Juvenile Delinquency and Psychopathic Personality, Thomas, Springfield, Illinois.
12. FENICHEL, O. (1960). The Psychoanalytic theory of Neurosis, Routledge and Kegan Paul Ltd., London.
13. GEPPERT T. V. (1953) Management of Nocturnal Enuresis by conditioned response. *J. Amer. Med. Ass.* 152, 381-383.
14. BLOOMFIELD J. M. and DOUGLAS J. W. B. (1956) Bed-wetting. *Lancet* 1. 850-852.

WHEN CONTRACEPTIVES FAIL

By

Dr. Ramanlal Patel, M.I.P.S.

Hon. Psychoanalyst & Clinical Psychologist to J. J. Group of Hospitals, Bombay, and Hon. Consultant, Govt. of India F. P. Training and Research Centre, Bombay.

In this paper I propose to deal with the problems that arise when a child is born because of the failure of birth preventing methods.

The unwanted, accidental child, not only disturbs planned parenthood, but its birth and its presence become the centre of various problems in the family as well as in society.

The unwanted, accidental child is a new problem which is the outcome of the family planning movement and that is why we must become aware of it.

The family planning movement seeks to solve the problem of population growth and when a solution itself brings another problem whose effect is to disturb the mental health of the nation, it becomes necessary to investigate it thoroughly.

To explain the above statement, the following case histories, will, I think, be of great help.

(1) A young couple approached the doctor for help in terminating the pregnancy which had come about by reasons unknown to them. The only explanation they could give was that the contraceptives betrayed them.

The doctor persuaded them to continue pregnancy on the grounds of health, but later on both of them regretted having followed his advice.

The wife went to her parents' house for confinement. She was in good health and well until the delivery, when a Caesarian section was done. A son was born.

The husband was informed about it by trunk telephone, but he did not show much interest or concern on hearing the news.

Later, the baby developed chronic diarrhoea and refused breast milk completely. The child cried most of the day, slept little and showed signs of abdominal discomfort. This continued for some time. During this period, the father never showed any interest nor did he reply to the letters from his wife.

After about ten months, the mother and the child came to their home. The father took a mild liking for the boy, but whenever the child cried, the father was unable to tolerate the trouble caused to him and punished the child.

The father himself came to realize later that he could not tolerate the presence of the child, that is why he used to become irritable, though normally he was of an equable frame of mind.

The child started getting fever with diarrhoea periodically and his father observed that this happened whenever he punished the crying child.

This accidental child has made both the father and mother rejective.. That is why the child refused to take mother's milk and got diarrhoea when punished. These children when they grow up become what is popularly known now as "angry boys and girls" or "beatniks".

The accidental child is naturally not wanted and that is why it brings out those psychological attitudes in parents which create conflicts within the family. There is complete absence of spontaneous acceptance.

The interpersonal relationship between the parents, and between each parent and the child, which forms the basis for the future healthy development of the child, gets marred because of the accident and it has an adverse effect on the developing child.

A CASE STUDY :

On hearing the news about his wife's conception from her, a man got very disturbed and was overcome by anxiety. He told his wife to take steps to have the foetus removed. She took some drugs, but this had no effect. The gynaecologist refused to abort. She was helpless. She suffered from a terrible state of uneasiness as the husband was non-cooperative. It was the day when the wife had asked for the coitus and as the method failed, the husband felt that the wife was responsible for the accidental child.

At last the boy was born. The mother, who had tried her best not to have the baby, now become over-protective towards it as a result of a feeling of guilt; the father remained indifferent throughout and disliked the presence of the child. Whenever the child cried, he would shout both at the child and the mother. This created an unbearable situation in the house.

The behaviour of the parents ultimately brought in a doubt in the mind of the child when he grew up, as to whether they were his real parents. He started to live in a fantasy world and felt lost in the hostile environment. He then started behaving in a way which would annoy his parents more and began to receive more and more punishment. This caused a vicious circle. The parents would punish him and he would behave in a way as if he wanted to be punished.

In another case, because of the failure of contraceptives, the husband became suspicious. As he had no proof, he watched the behaviour of his wife and one day when he found her giving a smile to a neighbour, he flared up. This threw his mind

into great confusion and he could not get out of the grip of suspicion till he received psychoanalytic psychotherapeutic treatment.

Contraception being a mechanical method, if properly and carefully chosen and used, cannot fail on its own, but fails only when the persons involved are careless, angry with each other or do not accept mentally this mechanical way of preventing child birth without feeling guilty.

From my studies of various cases, I have come to the conclusion that in the majority of cases, the failure is due to carelessness brought about by emotional disturbances.

Whenever a person is emotionally disturbed he goes into a temporary state of illusion and all his sense of reality is pushed away. This particularly happens in a person who wishes to punish the other partner when in a state of agitation, forgetting that in punishing the other, he punishes himself.

Many children are born because the husband wants to punish the wife, and the wife is made to undergo all the troubles of bearing a baby as a punishment.

The wish to punish is one of the reasons why we have so-called "accidental children".

We want to live in a world where interpersonal relationships are happy. But if we have accidental children, they are bound to feel that they are rejected. Their attitudes would be to create confusion and their behaviour would be aggressive. Even with less population, if we have more people like these, we cannot be free from the fear of war.

Another cause of carelessness is the presence of a severe sense of guilt, which brings undue anxiety. It is this anxiety which makes them feel that they do not get sufficient satisfaction while using contraceptives. Not knowing this, they generally put the blame on the methods and condemn them. Nearly 30% of the people have a severe sense of guilt and the homes of these 30% are the breeding places of accidental children. These homes have at least one or two accidental babies.

The accidental children become the people who are unconsciously hostile towards their parents. They know that it is this hostility that prevents them from having satisfactory human relationships. In their turn, when they come to use contraceptives, the unconscious feeling of hostility, which they have towards their parents is aroused, and then the use of contraceptives by them as husband or wife results in projecting this old feeling of hostility to each other and thus their relationship becomes strained. Wherever there is unconscious hostility, it brings a sense of guilt and when contraceptives become symbolised as hostility, their use brings a sense of guilt and anxiety.

It is found in a number of cases that the failure of the use of contraceptives has always followed the disturbance between the two partners.

Questions were put to married Medical Practitioners, Social Workers and Health Visitors, who came for training in family planning. A good number (nearly 100 out of 800) confessed that to each one, one or two children were born because the contraceptives had failed. This is why, though so many married couples use contraceptives, yet the population has not decreased.

So far we have seen that the failure of contraceptives is due to carelessness, brought about (1) by severe tension between the partners and (2) by a personal sense of guilt.

Everyone should accept the fact that people must be educated to avoid coitus whenever they are in a state of tension, and also that the sense of guilt which is a disturbing factor preventing the proper use of contraceptives has to be removed. The question is how to remove it.

A sense of guilt being an unconscious phenomenon leads to the loss of contact with the demands of reality, that is social economic demands. Yet, it can be reduced to its minimum by making people aware of its presence and showing how devastating its effects are.

To strengthen the forces of reality, the approach has to be an indirect one. Telling people that India is over-populated and there is scarcity of food will not have the desired effect. Frightening statistics also are of no avail. Such propaganda is taken as interference and arouses hostility. It is this hostility which strengthens the unconscious forces and the result is that there are accidental children. That is why, even those who are working in the field of family planning, have accidental children. It is the personal fulfilment that appeals to a person most. It is when a person realises that he or she is to be benefited that there arises spontaneous strength which to some extent neutralises the effect of the unconscious forces.

It is interesting to note that the population has not decreased because of the personal liking for a boy or a girl child. So many workers in the field of family planning have told me, "Oh, I wanted a boy." To one such person I said, "You have four daughters already, many more children than you can afford." "It is good to have a boy," he replied, "he would look after us when we are old." I said: "What is the guarantee? In many cases daughters look after their old parents better than sons and daughter-in-laws!" To this he had no answer, but he was not convinced. He said in the end, "but I will take one more risk."

Another lady said: "I want to have a daughter." "Why, you have three sons," I told her. "But my husband likes to have a daughter," she said. "You could refuse to oblige him," I said. "How can I? I must make him happy." But what is the guarantee that you will give birth to a daughter?" I again asked. "We have to take a risk," she said. "Suppose you get a son again, what would you do?" She laughed and answered: "I shall take another chance."

Unless we bring about a revolution in our ways of thinking the progress of the family planning movement will be very slow. The success of this movement

does not depend upon how many use contraceptives or how many get sterilised, but it depends upon the change, that comes in their traditional thinking and personal likes and dislikes.

EFFECTS :

When a child is born, its reception is conditioned by the fulfilment it brings, but if the conception brings a shock, then the parent frequently becomes either rejective or over-protective. In any case, when a child is born out of repentance and anxiety, then all three—the parents and the child—suffer and they feel the ill effects of the absence of spontaneous acceptance.

EFFECTS ON CHILD :

The inter-personal relationship between the parents and the child, which forms the basis of future healthy development is marred from the beginning and this has adverse effect on the character formation of the child. Such a child is bound to develop traits which are not acceptable to society.

EFFECTS ON PARENTS :

The failure of contraceptives has not only an adverse effect on the accidental child, but also has an unhealthy effect on the husband-wife relationship. The moment the wife comes to know about the conception, she gets a shock and is afraid to reveal the fact that she has conceived to her husband. When he is told, he also gets a shock.

In the second stage, both of them blame each other and develop anxiety states.

In the third stage, they turn cold towards each other. They lose interest in their physical relationship. The warmth associated with sex goes away and this increases the distance between the two.

A lady told me, "We do not have any physical intimacy." I asked "Why?". She said, "I have lost interest in it." "How could that happen?" I asked, and she answered, "I became pregnant when I did not want to have a child and I had to undergo the whole process of pregnancy against my wish. It was not the fault of the child, so I accepted the child, but from that day onwards the presence of sexual warmth is not felt. It is as if the sexual impulse has come to an end. I don't get sexually aroused."

If this could be the result of the unwished conception, because of the failure of the contraceptive, then what tragedy it brings to human lives.

It is important to have less children, but at the same time, it is much more important not to let such problems creep in which bring misery to the married partners. The workers have to be aware of this.

THE PERFECT AND CHEAPEST FOOD

by Shri C. K. Dave

Nutritional ignorance..

Food shortage and malnutrition are the twin crucial problems which India has to grapple with to-day. Even the well-to do suffer from malnutrition and the consequent series of serious diseases due to their gross ignorance about nutrition. One would seldom find doctors to advise on food except perhaps to stoop to eggs or meat. To them animal food is the only best food having the best quality protein. It is a pity, rather a tragedy for the people that most of the members of such a noble medical profession do not perhaps find time to be up-to-date in the knowledge of nutritional research. So the only course open for them is mostly to prescribe for their malnourished patients, some latest preparations of synthetic Vitamins particularly B Complex and B¹², which never bring any permanent cure to the sufferers.

The Research on germinated grains.

In all humility and with due deference, I, a layman, should like to draw the attention of the medical men and of our cultured society, particularly those interested in having the best nutritious food within their means to the most outstanding research done by the Physiological Dept. of Presidency College, Calcutta, regarding the effects of germination on some of the pulses and cereals. The experiments were tried in about 1949-50 by some of the eminent Scientists of the college, Haripad Chattopadhyay, Sachchidanand Banerjee, Nirmalendu Nandi and others on many of the pulses such as green gram (मूंग) Bengal gram (चणू) Black gram (उड़द), Peas, Lentil (मूंगूर) etc. and some of the cereals—paddy, wheat and corn. It is heartening to notice in sprouts, the wonderful increase in proteins not only in its content but also in quality, in all their essential amino acids and their biological value.

All these dry grains contain a good amount of B group Vitamins and Vitamin E which also during germination increased to a considerable extent. The greatest wonder is the production of Vitamin C to the extent of 70 mgs. per 100 gms. in some of them. Even the carotene (Pro Vit. A) content generally lacking in them except maize increased to a great extent, more so in cereals. With this increase of proteins and all vitamins it is interesting to note that the carbohydrate and fat contents which are being used up for growth, decrease. As they reduce and turn into Sugars, the sprouted grains become lighter and easily digestible. It is easy for one knowing Biology, to comprehend all these changes which occur, during germination for the growth of plant life. In this short article I must withhold the temptation of mentioning the details of the actual figures of the increase or decrease of different nutrients found in the research.

However the research by the Presidency College of Calcutta, referred to above is not a solitary instance. In the West, many of such experiments have been successfully tried. During World War I, Dr. Cyrus French used sprouted peas and lentils to rid the British and Indian troops of Scurvy Symptoms in Mesopotamia. Dr. C. W. Bailey of Minnesota University, one of America's outstanding wheat autho-

rities reported that wheat, that has very little Vit. C., when sprouted increases this five fold. He also reports the considerable increase in all the B group Vitamins contained in Wheat. Drs. Graves and Miller, at the Agricultural Experimental station at Belts Ville, Md. restored fertility to sterile cattle by feeding them with sprouted oats which contained enough of Vit. E that conduces to fertility. Dr. Francis Pottinger Jr. whose nutritional researches are so outstanding, reports that he had found sprouted grains to provide enough first class complete proteins. He also pointed out that beans, when sprouted, lose their most objectionable gas-generating quality. Another investigator Johns found that during the sprouting period of mung beans, many of the proteins are pre-digested. It means they are changed into amino acids. Dr. Loa of Yenching University in Peiping, China, also reports that much of the original starch of grains, when sprouted is reduced to simple sugars and thus provide quick energy food.

I know a friend of mine, one Shri Bishenji, aged 61, a worker in Gujarat Vidya-pith library, Ahmedabad, who was not keeping well previously, took sprouted wheat and milk on which alone he keeps quite fit at this advanced age for the last seven years.

The Cheapest food

The grains when sprouted increases in weight about three times, sometimes more on the fourth day when they reach their highest limit in nutrients. One can eat 60 grams (2 Oz) of cooked wheat or mung, but when the same quantity when sprouted grows to about 180 grams or more which one can not consume in one meal. Thus, the price of food will be much lowered and at the same time there will be economy in food. Again sprouted food can be eaten raw and needs not be cooked as it is easily digested as shown above. You will thus be able to save fuel, time and labour, wasted in cooking. This food, containing all the Vitamins, obviates the necessity of vegetables and fruit and thus adds much—to its cheapness.

Solution of food shortage and malnutrition:

If our educated people are thus made to understand the real value of germinated food and if they seriously adopt it as their main item of their daily food, the common mass is bound to follow them sooner or later. In that case, we shall be able to kill two birds with one stone by solving both the problems of food shortage and malnutrition.

The easiest method

For sprouting one or two cupfuls of grains for your daily use, you don't require knowledge of agriculture, soil, manure or a plough. No fear of pests, no need of pesticides. The art of sprouting consists only in providing moisture, warmth, drainage and ventilation. For this the only equipment required is water, a bowl and two pieces of cloth. The following is the simple method which is generally familiar to every Indian housewife. Select the best seeds. Wash them thoroughly with pure warm water and then soak them properly in warm water for 12 hours. Then after draining, tie them in a piece of cloth or spread them and over it covering them with

another piece. Keep them in this position in a warm place for 3 to 4 days, flushing them with warm water in the interval twice a day. See that the water drains away. Time for proper sprouting varies with the season and the variety of grains. In winter it takes longer to sprout than in summer. In the same way bengal gram, peas and groundnut sprout later than mung, moth beans etc. You have to see that the sprouts are fairly long before you use them. If they are not to be used immediately, they can be preserved for about a week by keeping them in a refrigerator at about 35°F immediately after they mature.

Tasteful recipes :

If you can enjoy the natural taste of this live food, as I do many a time, without any addition, so much the better. There is no reason, why you should fail to enjoy it, unless you are too much habituated to the use of spices and condiments. However you can have many tasteful recipes, uncooked and cooked. But remember, if you want to exploit the fullest advantage of its nutritive value, you can do so only by having fresh uncooked dishes. You can enjoy tasty dishes made from mixed sprouts, of different cereals and pulses, dressed with a little oil and a pinch of salt and with any of the following suitable additions: fruit juice, vegetable or fruit salad, chutney, milk, curd, butter milk, sugarcane juice, jaggery, honey etc. You can prepare malt, and various preparations from it. Chapaties, bread, various fermented and sweet dishes can be prepared from sprouts. They are far superior to the same sort of ordinary dishes.

Sprouts, most assuredly, open a very interesting chapter in a modern recipe book*.

---

*The revised edition of “સરસી પોષક વાનગીઓ” to be published in a few months, by Jyotisangh, Tilak Road, Ahmedabad, will contain such recipes.

WANTED

BACK NUMBERS OF THE JOURNAL OF THE GUJARAT RESEARCH SOCIETY

Members and Subscribers are requested to send us as many back numbers as they can spare. There is a special demand for the following numbers:—

January 1939 to October 1941.

Oct. 1942, Jan. 1943, July 1944, April, July & Oct. 1945, Jan. 1946, Jan. & April 1949, Oct. 1950, July 1950, April 1950, Jan. 1955, Jan. 1956, Oct. 1956, Jan. 8 Oct. 1957, Jan. 1959, Jan. & July 1960, April 1963, Combined issue of 1966, and Jan. 1967.

HEALTH SURVEY OF KAMLA HIGH SCHOOL STUDENTS, KHAR

by

Dr. RAJNIKANT B. VACHHRAJANI

Dr. (Mrs.) BINDU R. VACHHRAJANI

INTRODUCTION

Study of health check up of Kamala High School students was undertaken in the months of July and August 1967. Kamla High School was selected for study as it is situated in Khar and it was easy for the children to come to the Health Research Institute. Again, the children were mostly of Sindhi stock. We have previous studies of similar nature published in our Journal involving Gujarati children and last year we published an article on children of Maharashtra Population from the B.P.M. High School. It was therefore, thought appropriate to study children of Sindhi stock so that a comparison would be available between School going children of different communities in Bombay. Children were generally between 8 to 15 years in this study as against children of B.P.M. High School, where they were between 10 to 17 years. The study of school age children is very rewarding and affords an opportunity for Medical team, Social workers, Planners and the Government in making out schemes which will benefit future citizens of the country.

Material and Methods:

307 school going children of Kamla High School were examined. These children were summoned to the Institute and were subjected to detailed examination. The examination included height, weight, chest measurements and testing of eyes for distant vision, near vision and colour vision. Colour vision was tested by Ishihara's Colour Charts. A short history regarding complaints, if any, of the child and previous illnesses was elicited. Information on familial illnesses was asked for. Size of the family was elicited in as many children as possible.

A notable feature in the present study was also an inquiry into the eating habits of children during their recess hours in school and also the way they spent their pocket money.

Clinical examination included a detailed physical examination involving all the systems and an assessment of their general nutritional status. Blood pressure (in lying down position) and pulse also formed a part of clinical examination. A note was made of the condition of teeth regarding caries, cavities and loss, if any.

RESULTS AND DISCUSSION

Age and Sex

Out of 307 children examined, there were 128 (41.69%) males and 179 (58.31%) females.

The average age of children was smaller in this study, since the examination included only children of lower classes. The preponderance of females over males is noteworthy.

The details of age, sex and per centages are given in Table No. 1.

Height

The details of average height for males and females are given agewise to-gether with maximum and minimum figures for every age group and for each sex in Table 2.

The corresponding weights of the maximum and minimum heights are also given in the table to make it complete.

It will be seen from this table that average height of boys and girls is about same at 9, 10, and 11 years. From 12th year boys become taller.

Weight.

Table No. 3 gives figures for weight in the same manner as those for the height. Corresponding heights for maximum and minimum weights are given for every age group and for each sex.

It will be observed that though the average heights of girls and boys are about same in 9, 10, 11 years group, their (girls) weights are a little on the higher side.

Chest.

The figures for chest are those for normal and expanded chest. The measurements are in centimeters. They are given agewise for males and females. Mean values are presented in the same manner. Values for boys are higher in the 9 and 10 years age groups for normal and expanded chest. After that, the values are reversed and at 11 years the girls have higher values. This is due to the fact that breasts start developing in girls and the values are more. Expansion range is more in the boys in the early age groups as compared to girls. Details are given in Table No. 4.

Physical Examination.

A thorough clinical examination is always very revealing even in healthy individuals. Whenever the child had undernutrition, he or she was classed "C". Even those children who had organic disease, were classed "C". Healthy children were classed "A". This means they were normal on clinical examination, had no organic defect and had no complaints. Children with minor defects (enlarged tonsils, refractive errors etc.) were classed "B". 29 children were classed "C" 99 children were in class "B" and the rest were classed "A". It will be seen that 41.69% of children were not completely healthy. However the sample size is small and figure may vary when all the children of School are examined in the given academic year. Details of health status are given in Table No. 5.

Blood Pressure.

Blood pressure readings were taken in the lying down position. Details of these readings are given in Table No. 6.

Several children who had never got their Blood pressure recorded were quite amazed at the size of the instrument and the procedure of recording it. One boy was particularly much scared and screamed before recording it. On persuasion his

pressure was recorded . It will be observed that mean readings for systolic pressure are a little higher in the girls. The same is true for diastolic recordings. Another fact evident is that by nine years children have attained more or less blood pressures recorded in adults.

Pulse.

Pulse rates were recorded in every case. In 45 female pupils (25.14 %) the pulse was more than 100 per minute and in 23 (17.96 %) boys it was above 100 per minute. It was between 80 to 100 per minute in 118 (65.92 %) of female students and 90 (70.31 %) of male students.

In rest of females and males it was below 80 per minute (between 68 & 80 per minute).

Mild anxiety of a physical examination in unfamiliar surroundings may be responsible for those having high pulse rates. However a check was made for evidence of thyroid disease in all those with high pulse rates. 3 girls had fullness in the neck, with high rates. No other signs of thyroid disease were evident. Two girls who had puberty goitre had normal pulse rates.

Nutritional Status.

The criteria for good, fair and poor nutrition were same as those applied in our B.P.M. High School study. Nutrition was good in 152 (84.91 of total number of females) girls, and 114 (89.06 % of total number of males) boys. It was fair in 22 (12.30 %) of females and 10 (7.80 %) of males. Nutrition was poor in 5 girls (2.79 %) and 4 (3.14 %) boys. Details of this are presented in Table No. 7.

Examination of Eyes.

Refractive errors were detected in 11 (8.93 %) males and 21 (11.78 %) females. These errors were unknown to the pupils and this check up helped to bring them out. 6 students (all females) were using lenses and their vision with lenses was normal.

Colour vision was deficient in 9 boys and 7 girls. A detailed check up in this connection will be necessary to evaluate whether these children are actually colour blind. Importance of testing for colour vision is obvious. Details regarding refractive errors and colour vision deficiency are given in Table Nos. 8 A and 8 B.

Teeth.

Details regarding helitosis, bleeding and spongy gums, tartar deposits and dental morbidity rate are given in Table No. 9.

Proper care of teeth, prevention of caries and dental morbidity rate are very important topics and call for intense education of parents and children.

Tonsillar Enlargements and Removals,

Gross enlargement was noted in Six Children, while moderate enlargement was seen in 24 children. Tonsils were removed in 12 children. It must be emphasised here that moderately enlarged tonsils by itself are not an indication for removal. Repeated infections of tonsils, or gross enlargements together with adenoids are important indications for removal. Details of this are presented in Table No. 10.

Menarche.

Menarche had set in at 11 years in one girl, at 12 years in 5 girls and at 13 years in 10 girls. In one girl it had started at 16 years of age. Details regarding menarche are presented in Table No. 11. However the data regarding menarche, is very difficult to obtain and many girls would not answer questions on this subject. To that extent, the data may be considered insufficient.

Detection of Diseases after Clinical Examination.

42 pupils had wax in the ears in sufficient quantity so as to need attention. Sometimes a child is unnecessarily labelled deaf whereas all the trouble he has, is wax blocking the ears. Wax sometimes produces pain in the ears and persistent cough. Only one child had scabies. Puberty goitre was noted in two cases and fullness in the neck was seen in five cases. All these were females. One boy had inguinal hernia; whereas three boys had undescended testes. Systolic murmur in mitral area was seen in four cases. One girl had mitral regurgitation.

Gynaecomastia was seen in four cases (boys). Details regarding diseases are presented in Table No. 12.

Parents' Occupation and Family Income.

Out of 307 children, parents of 202 children were doing business and these of 90 children were in service. 15 children had no knowledge of their parents' work. (Table No. 13A).

58 children had no idea about the income of their parents. 10 children's parents were earning only upto Rupees hundred per month. Maximum number of children's parents (126) were in the income group of Rs. 250 to 500. Only 32 children had parents who were earning Rupees 1000 and above. This data shows that fairly large number of Sindhis are in business big or small. Another important point of note is that 10 children, whose parents were earning only upto Rupees hundred per month, were being sent to this school as against other public schools. This shows the awareness of educating their children in private schools on the part of parents who would definitely be classified in the lower income group.

Size of the family.

This constituted one of the most important facts of study. This information was not collected in the previous study. The information is given in Table No. 14. The data concerning the size of the family was available only in 186 pupils. It will

be seen that two and three children families (including the pupil) were only 30 (16.12%) whereas four, five and six children families were about equally divided at 28 (15.05%), 33 (17.74%) and 34 (18.27%). However the surprising revelation was that the largest group was constituted by families having more than six children. 61 (32.82%). In 20.3% of the largest group, it was observed that the youngest child was 2 years or younger. This shows that the parents were still in child producing phase.

A further analysis of parents having four or more children shows that the largest group was constituted by parents having income from Rupees 250 to 499. Next in order was the income group of Rs. 500 to 1,000. Yet another interesting feature was that 80% of very large families (having six or more children) had at least 1 or 2 male children, who were not always the youngest. This shows that the family line was prolonged but not for the lack of male children. What was the cause of such large families then? Desire for male children? This is not the only factor as is apparent from the above findings. Ignorance could not be important factor, since, on income wise break up of families having four or more children as shown in Table No. 15 shows that the largest group was constituted by parents earning Rs. 250—499. (obviously educated and enlightened). Second largest group is constituted by parents having income of Rs. 500—1,000. Could simple apathy explain the oversized families? or is it the idea that greater the number of male children, better the security? All these points call for detailed study specially directed on the size of the families and the socio-economic conditions influencing it. One fact however stands out, that the massive propaganda by Government, quasi-Government and Voluntary organisations on family planning has a long way to go before any tangible impact is observed on the Society.

Pocket Money and Eating Habits.

It was interesting to observe that the system of giving pocket money to children attending private schools (or is it claiming by them?) has come to stay. Majority of children received 15 to 25 paise per day as their pocket money. Only 3 children of upper class parents received Rupee one per day while 23 received only ten paise per day. Why do children want pocket money? It is possible that, when they have money - even ten paise in pocket, they feel a sense of equality to the adults. At home, all their requirements are limited by a certain amount of authority exercised by the adults. It is, when they go to school, that the authority, however temporarily, lapses and they feel free to do as they please during recess hours. At this time, a small amount of money and the freedom to spend it as they like gives them a deep sense of satisfaction, and parity with adults and other children of the class. There were, however 9 children whose parents did not give any pocket money. It would be worthwhile studying whether the "restrictions" on these children would in any way affect their personality. Or whether children who get bigger amounts of pocket money develop costly habits in future.

Most of children spent their money in buying eatables. Only seven children spent their money in buying other things like bob-pins, handkerchief etc. 23 children

(17.16%) saved their pocket money. This is a very notable features since this habit in children at this age, will go a long way to make their future lives oriented towards savings.

Among the eatables, Sandwiches were most popular purchases. 58 children (35.82%) enjoyed their snacks in form of sandwiches. Next item in popularity was Bhelpuri and Vadas, (47 children).

The Source of these snacks was not clear. However it appeared that some of the pupils ate their snacks from the School Canteen and about an equal number got them from vendors waiting outside the School premises. These hawkers usually wait outside the school building and display their wares, so that children are lured away into eating them. Besides the two items of food already mentioned, cheap Ice candies, grated ice balls with coloured syrup sprinkled over them, supari, raw tamarind etc. were also consumed by children.

The matter should receive attention of parents, school authorities, as well as Municipal hygiene department.

The problem of banning hawkers on footpaths should receive urgent attention. School canteen should be rigidly checked regarding the cleanliness, and wholesomeness of its products. The staff of the canteen should also be checked for evidence of any disease or carrier stage of any ailment.

SUMMARY AND COMMENTS

The foregoing data and discussion pertain to school children from 8 years to 15 years. There were children who were in 16 and 18 years age group but their numbers are small. Boys form 41.69% of the total and girls 58.31%.

Detailed work up is presented regarding height, weight, chest measurements nutritional status and errors in refraction. Data are also presented concerning blood pressure, pulse rates and diseases noted.

This study is on the same lines as our last study of B.P.M. High School Students. However in this study, the size of the sample is smaller than the B.P.M. High School Study. In our previous Study, no data was available concerning the pocket money, the ways of spending them and the size of family of the student examined. This study, though, small, gives very important information on these points.

It is again emphasised that despite intense propaganda by various agencies, large families continue to be the order of the day. Further research in this is certainly called for.

As in the previous study, several ailments of eyes as well as other systems unknown to pupils and teachers were revealed in a detailed check. This amply justifies this study and others of its kind. We have got to be very vigilant and repeat such

studies in as many institutions as possible to protect and guard the health of our future citizens. Busy parents and overworked teachers may not be able to locate the physical ailments of children. Research organisations like ours and other social bodies can only help in such health checkups.

Acknowledgements :—

We wish to thank authorities of Kamla High School for permitting us to examine the students.

Table No. I

Total No: 307

Age Group	Males		Females		Both Sexes	
Age	No.	P. C.	No.	P. C.	No.	P. C.
8 years	Nil	—	1	0.56%	1	0.33%
9 yrs.	11	8.59%	10	5.59%	21	6.85%
10 yrs.	39	30.47%	38	21.22%	77	25.08%
11 yrs.	42	32.82%	34	18.99%	76	24.75%
12 yrs.	21	16.41%	39	21.79%	60	19.55%
13 yrs.	12	9.37%	32	17.87%	44	14.33%
14 yrs.	1	0.78%	18	10.06%	19	6.19%
15 yrs.	1	0.78%	4	2.24%	5	1.62%
16 yrs.	1	0.78%	2	1.12%	3	0.97%
17 yrs.	Nil	—	Nil	—	Nil	—
18 yrs.	Nil	—	1	0.56%	1	0.33%
Total	128	100.00%	179	100.00%	307	100.00%

Table No. II

HEIGHT

Male				Female			
Age	Max.	Min.	Mean	Age	Max.	Min.	Mean.
8 years	—	—	—	8 years	Only one 119 cm.		
9 years	129 cms. (26 kgms.)	120 cms. (20 kgms.)	123.60 cm	9 yrs.	129 cms. (22 kgms.)	116 cms. (19 kgms.)	123.44 cms.
10 yrs.	143 cms. (27 kgms.)	118 cms. (20 kgms.)	129.16 cms.	10 yrs.	145 cms. (38 kgms.)	116 cms. (22 kgms.)	130.02 cms.
11 yrs.	153 cms. (27 kgms.)	118 cms. (22 kgms.)	132.21 cms.	11 yrs.	147 cms. (32 kgms.)	116 cms. (23½ kgms.)	132.92 cms.
12 yrs.	167 cms. (35 kgms.)	125 cms. (18 kgms.)	141.14 cms.	12 yrs.	156 cms. (45 kgms.)	127 cms. (22 kgms.)	136.02 cms.
13 yrs.	148 cms. (46 kgms.)	135 cms. (25 kgms.)	149.08 cms.	13 yrs.	161 cms. (44 kgms.)	134 cms. (26 kgms.)	146.18 cms.
14 yrs.	150 cms. (34 kgms.)	Only one		14 yrs.	156 cms. (45 kgms.)	135 cms. (25 kgms.)	147.72 cms.
15 yrs.	151 cms. (32 kgms.)	Only one		15 yrs.	152 cms. (40 kgms.)	140 cms. (44 kgms.)	145.25 cms.
16 yrs.	154 cms. (36 kgms.)	Only one		16 yrs.	154 cms. (38 kgms.)	149 cms. (32 kgms.)	
17 yrs.	Nil	Nil		17 yrs.	Nil		
18 yrs.	Nil	Nil		18 yrs.	152 cms. (37 kgms.)	Only one	

Table No. III

WEIGHT

Age	Male			Female		
	Max.	Mini.	Mean.	Age	Max.	Mini.
8 years	Nil			8 yrs.	12 kgs. (119 cms.)	Only one Sample
9 yrs.	27 kgms. (129 cms.)	18 kgms. (122 cms.)	22.90 kgms.	9 yrs.	29 kgms. (67.5 cms.)	19 kgms. (116 cms.)
10 yrs.	37 kgms. (143 cms.)	20 kgms. (118 cms.)	24.78 kgms.	10 yrs.	38 kgms. (145 cms.)	18 kgms. (116 cms.)
11 yrs.	42 kgms. (139.5 cms.)	21 kgms. (119 cms.)	26.59 kgms.	11 yrs.	36 kgms. (143.5 cms.)	22 kgms. (125 cms.)
12 yrs.	39 kgms. (151 cms.)	18 kgms. (125 cms.)	29.61 kgms.	12 yrs.	45 kgms. (156 cms.)	22 kgms. (127 cms.)
13 yrs.	46 kgms. (155 cms.)	25 kgms. (135 cms.)	36.41 kgms.	13 yrs.	49 kgms. (150 cms.)	25 kgms. (130 cms.)
14 yrs.	35 kgms. (150 cms.)		Only one Sample.	14 yrs.	54 kgms. (152 cms.)	25 kgms. (135.5 cms.)
15 yrs.	32 kgms. (151 cms.)		Only one Sample.	15 yrs.	44 kgms. (140 cms.)	37 kgms. (139.5 cms.)
16 yrs.	36 kgms. (154 cms.)		Only one Sample.	16 yrs.	38.5 kgms. (149 cms.)	32 kgms. (154 cms.)
17 yrs.	None			17 yrs.	None.	
18 yrs.	None			18 yrs.	37 kgms. (152 cms.)	Only one Sample.

Table Co. IV

CHIEF

	Male						Female					
	Normal			Expanded			Normal			Expanded		
	Max.	Mini.	Mean.	Max.	Mini.	Mean.	Max.	Mini.	Mean.	Max.	Mini.	Mean.
Age												
8 years	64 cms.	57 cms.	60.60 cms	68 cms	59 cms	63.80 cms	61 cms.	Only one	Sample	63.5 cms.	Only one	Sample.
9 yrs.	71 cms	57.5 cms	61.22 cms	75 cms	59 cms	63.96 cms	63 cms	54 cms	57.57 cms	64 cms	56 cms	58.85 cms
10 yrs.	71 cms	57.0 cms	62.62 cms	79 cms	59 cms	65.10 cms	67 cms	52 cms	59.28 cms	71 cms	54 cms	61.42 cms
11 yrs	71 cms	58 cms	64.30 cms	78 cms	56 cms	67.50 cms	72 cms	57 cms	64.71 cms	74 cms	58 cms	65.34 cms
12 yrs.	75 cms	61 cms	69.5 cms	80 cms	63 cms	72.33 cms	86 cms	57 cms	68.06 cms	89 cms	62 cms	71.21 cms
13 yrs.	77 cms	61 cms		80 cms	63 cms		84 cms	58 cms	72.76 cms	89 cms	61 cms	75.70 cms
14 yrs.	67 cms	Only one	Sample	69 cms	Only one	Sample	81 cms	57 cms	71.88 cms	84 cms	61 cms	74.52 cms
15 yrs.	66 cms	Only one	Sample	68 cms	Only one	Sample	78 cms	72 cms	74 cms	80 cms	77 cms	77 cms
16 yrs.	65 cms	Only one	Sample	69 cms	Only one	Sample	76 cms	64 cms	71.66 cms	79 cms	66 cms	74.33 cms
17 yrs.			Nil						Nil			
18 yrs.			Nil							77 cms		
								73 cms				

Table No. V.

HEALTH

Age	Males				Females					
	A		B		A		B			
	No.	P.C.	No.	P.C.	No.	P.C.	No.	P.C.		
8 yrs.	6	54.54	2	18.18	1	70.00	2	20.00	1	10.00
9 yrs.	24	61.54	11	28.22	7	55.26	15	39.47	2	5.26
10 yrs.	23	54.76	12	28.57	17	50.00	15	44.11	2	5.89
11 yrs.	16	76.19	3	14.28	20	51.28	15	38.46	4	10.25
12 yrs.	8	66.66	4	33.34	17	53.12	12	37.50	3	9.37
13 yrs.	1	—	—	—	10	55.56	7	38.88	1	5.56
14 yrs.	1	—	—	—	4	100.00	—	—	—	—
15 yrs.	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—
16 yrs.	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—
18 yrs.	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
TOTAL	80	62.50	32	25.00	99	55.30	67	37.43	13	7.27

Table No. VI.

BLOOD PRESSURE

Age in years	Males			Females								
	Systolic mm./Hg.			Diastolic mm./Hg.			Systolic mm./Hg.			Diastolic mm./Hg.		
	Max.	Mini.	Mean.	Max.	Mini.	Mean.	Max.	Mini.	Mean.	Max.	Mini.	Mean.
8		Nil					100	Only one Sample		50	Only one Sample	
9	120	70	102.20	82	60	69.20	120	90	106.00	80	60	70.40
10	130	84	106.42	84	50	67.63	130	82	105.21	82	50	69.26
11	130	84	106.09	80	50	66.09	132	52	108.36	80	58	70.93
12	130	88	108.70	80	52	69.30	144	90	114.76	90	60	74.10
13	120	94	108.54	80	60	68.54	140	82	117.00	88	60	73.68
14	102	Only one Sample		70	Only one Sample		132	92	113.88	86	60	72.22
15	104	Only one Sample		70	Only one Sample		138	90	110.00	80	60	73.00
16	132	Only one Sample		70	Only one Sample		130	100	115.00	92	68	80.00
17		Nil					—	—	Nil	—	—	
18		Nil					130	Only one Sample		90	Only one Sample	

Table No. VII

NUTRITION

Age in years	Males			Females		
	Good	Fair	Poor	Good	Fair	Poor
8	—	—	—	1	—	—
9	9	1	1	7	2	1
10	36	2	1	32	5	1
11	36	4	2	25	8	1
12	19	2	—	33	4	2
13	11	1	—	31	1	—
14	1	—	—	17	1	—
15	1	—	—	4	—	—
16	1	—	—	1	1	—
17	—	—	—	—	—	—
18	—	—	—	1	—	—
Total	114	10	4	152	22	5

Table No. VIII A

EYES.

Age in years	Male			Females.		
	Normal	Ref. Errors	Using spectacles	Normal	Ref. Errors	Using spectacles.
8				1		
9	10	1		9		1
10	35	4		37	1	
11	40	2		28	5	1
12	20	1		30	7	2
13	10	2		28	2	1
14	—	1		15	3	—
15	1			2	2	—
16	1			1	1	—
17	Nil					—
18	Nil			1	—	—
TOTAL	117	11	—	152	21	6

Table No. VIII B DEFICIENT COLOUR VISION

Age	Males	Females
9 yrs.	1	—
10 yrs.	2	2
11 yrs.	3	2
12 yrs.	2	2

Table No. IX. TEETH

Bleeding Gums spongy gums.	1.81%
Helitrosis	0.724%
Tartar	0.362%
Dental Morbidity Caries.	32.97%

Table No. X. TONSILLAR ENLARGEMENT AND REMOVAL

Age in years.	Male.			Female.		
	Mod.	Gross	Removed	Mod.	Gross	Removed
8						
9			1			
10	4	1	2	5	1	1
11	4	1	1	3		2
12			3	2	1	
13				3	2	1
14				2		1
15				1		
16						
17						
18						

Table No. XI.

MENARCHE

Menarche Age	No.
11 years	1
12 years	5
13 years	10
14 years	6
15 years	1
16 years	1

Table No. XII.

DISEASES FOUND

	Male No.	Female No.
Vit. B Deficiency	3	1
Scabies	—	1
Wax in Ear	20	22
Discharge from Ear	1	2
Puberty Goitre	—	2
Fullness in Neck	—	5
Hernia Inguinal	1	—
Umbilical Hernia	—	1
Phimosis	1	—
Flat Feet	2	—
Amoebiasis	1	—
Undescended Testis	3	—
General Debility	4	5
Dandruff	—	1
Enlargement of Liver	4	2
Enlargement of Spleen	—	2
Tenia Versicolor	1	1
Mitral Systolic Murmur	2	2
Mitral Regurgitation	—	1
Gynaecomastia (Boys)	4	—
Ulcer on Malleolus	1	—
Old Polio	1	—
Stammering	1	—
Nasal Polyp	1	1
Thread worms	1	1
Asthma	—	2

Table No. XIII A

PARENTS' OCCUPATION

Business	Service	Not known.
202	90	15

Table No. XIII B.

FAMILY INCOME

Upto Rs. 100	10
Above Rs. 100—Below 250	38
Rs. 250—Below 500	126
Rs. 500—Below 1000	43
Rs. 1000 and Above	32
Not Known.	58

Table No. XIV.

SIZE OF FAMILY

(No. of children besides parents)	
Total No. 186	
Two including Pupil	11
3 including Pupil	19
4 „ „	28
5 „ „	33
6 „ „	34
Above 6 „	61

Table No. XV. Family of four or more children: Incomewise.

Income upto Rs. 100	4
Rs. 100 & below 250	15
Rs. 250 & below 500	48
Rs. 500 and below 1000	37
Rs. 1000 and Above	27
Not known	25
Total	156

Table No. XVI. Pocket Money information.

Amount per day	Total No. 134 No.
10 Paise	23
15 Paise	37
20 Paise	13
25 Paise	46
50 Paise	8
1 Rs.	3
No Pocket Money.	4
TOTAL	134

**HEALTH RESEARCH INSTITUTE, GUJARAT RESEARCH SOCIETY, KHAR,
BOMBAY 52.**

ANNUAL REPORT FOR THE YEAR 1967-1968

Dr. RAJNIKANT B. VACHHRAJANI, M.D. (Bom.)

Hon. Director of Research.

The Annual Report of the Health Research Institute is presented below.

1. HEALTH PROMOTION ACTIVITIES AND HEALTH CHECK UP.

(a) Examination of School Children.

307 school going children of Kamla High School Khar, were examined in the months of July and August, 1967.

The Study differed from the B.P.M. High School study done last year in some ways. There were only two examiners in this study and the students were summoned to the Institute where all the facilities for examination are available. Unfortunately laboratory investigations could not be done as the funds for the same were not available. Additional and important data concerning the financial status of parents and family size in the household of student was collected in as many students as possible. The amount of pocket money received by the students as well as the ways of spending were also studied. This data was not collected in the B.P.M. High School Study. The detailed paper on this study is published in our medical number of July 1967.

(b) It is proposed to compare children of Marathi, Sindhi, and Gujarati stock at a later date.

(c) Polio Vaccine Centre.

This centre is extremely popular with all the sections of the community. It is heartening to note that even the poorer and illiterate parents bring their children to get the "drops". The centre works on Sundays also and as such is a boon to office goers. Month wise distribution is shown in **Table 1**.

(d) Inoculations.

As in the past years, cholera and typhoid inoculations were given this year also. Unfortunately the response was not so good, since there was no special threat of the disease last summer and people were reluctant to take advantage of this facility on a large scale.

(e) Triple and Tetanus vaccinations.

Triple vaccines have now been almost fully accepted by the community, thanks to the persistent efforts of the Health Research Institute. Children are brought for this at the age of 4 - 5 months. Some children are brought even at later ages and proper advice regarding these vaccinations is given to the parents including spacing of the injections, the time when children should be brought for the booster etc.

Total number of tetanus toxoid injections and triple injections was 341.

(f) Well Baby Clinic.

This clinic continues its usual activities. The details of the load are given in Table No. 2.

(g) Small-Pox Vaccinations.

These are made compulsory in Greater Bombay and a penalty is prescribed for these who fail to take the vaccine.

A Special Session to vaccinate the surrounding area and the staff of the Gujarat Research Society was held with on 27-2-68 the help of Health department of the Bombay Municipal Corporation. About 200 persons were vaccinated and certificates were issued to all the persons by the Municipal Staff on the spot.

It was proposed to the Municipal Health Department to open a permanent Vaccination Centre at the Health Research Institute. However the proposal was not accepted by the Municipality.

2. DISPENSARY SERVICE.

Dr. A. A. Palande has left us and the service is now run by Dr. K.K. Bhatt. Clinic load for the same is given in Table No. 3.

3. LABORATORY SERVICE.

Biochemical investigations which were not possible in the last year were started this year, since our colorimeter was repaired. The Laboratory work is mentioned in Table No. 4.

4. FAMILY WELFARE PLANNING CENTRE.

(a) This Centre continued its progress. During the year, Extension Education and field workers were retrenched since the posts were abolished by the Government of Maharashtra. A single post of family planning co-ordinator was created. The centre was thus without regular staff. The scheme of working on incentives to the promoters and patients was introduced. The work showed improvement and number of vasectomy operations has also recorded improvement. As against 19 operations done in the previous year, 89 were done in the year just ended. A detailed and separate report on Family Welfare Planning Centre is given in this issue by the F.P. department.

(b) Family Planning Fortnight Celebration, and Cinema shows: During the fortnight, full length feature Film - एक के बाद एक was shown on 19-9-67. The response was very satisfactory. Other Cinema shows were also arranged during the year.

(c) Family Planning Exhibition.

An exhibition on Family Planning together with registration of cases for operation, distribution of conventional contraceptives was organised at Khar Railway Station for 3 days (8, 9 and 10th July, 1967). It was a great success and many people took advantage of the educational facilities offered.

5. CHILDRENS DAY CELEBRATION.

This day was celebrated on 15th November 67. As many as 500 children and their parents attended the function. The auditorium of the Gujarat Research Society was filled with joy and cries of children. Films were shown and were very much appreciated. Sweets were distributed at the end of the show.

6. RESEARCH.

(1) The Study of students of Kamla High School is being published separately in this issue. This is an important contribution and an addition to our school Health Check ups of the past.

(2) A Geriatric Research Centre is being established. It is proposed to examine about 100 cases and submit the report on the findings.

7. NEW SERVICES.

(a) X-ray Service is being started. Dr. L. R. Mankodi is going to look after it. With the starting of this service, a long felt need of the area to have an X-ray service will be satisfied. It is hoped that the residents and Medical Practitioners will take full advantage of it and make it a success.

(b) Facilities for electro cardiogram will also be shortly available to the public under the care of Dr. R. B. Vachhrajani, Hon. Director.

8. CONCLUSION

Expansion of activities of the Health Research Institute continues and it is a matter of satisfaction and pride to the staff working at the Institute to do their bit in the Service of the community as also to contribute whatever they can towards Research.

Table No. 1: Polio Vaccine. April 1967 to March 68.

Sr. No.	Months	Year	Old Cases	New Cases	Total
1.	April	1967	88	117	205
2	May	1967	63	95	158
3	June	1967	98	73	171
4	July	1967	114	174	288
5	August	1967	125	85	210
6	September	1967	94	83	177
7	October	1967	127	132	259
8	November	1967	98	102	200
9	December	1967	145	66	211
10	January	1968	122	124	246
11	February	1968	90	96	186
12	March	1968	123	132	255
TOTAL			1287	1279	2566

Table No. 2.

Well Baby Clinic.

Sr. No.	Month		New Cases	Old Cases	Total
1	April	1967	22	26	48
2	May	1967	24	40	64
3	June	1967	12	34	46
4	July	1967	13	32	45
5	August	1967	9	15	24
6	Sept.	1967	10	21	31
7	October	1967	13	24	37
8	November	1967	15	34	49
9	December	1967	8	17	25
10	January	1968	9	7	16
12	February	1968	6	18	24
12	March	1968	0	7	7
TOTAL			141	275	416

Individual Research Lump Grants

The Gujarat Research Society, Bombay-52 announces that small lump grant for research work is available out of the various funds on Psychological, Health Research, Linguistic, Sociological (Tribal) and Economic research. The amounts of individual grants for small research projects not exceeding Rs. 500/- will be payable after completion of the work and after the printing of such papers in the Gujarat Research Society's Journal. The details will be fixed by a special committee for each subject on receipt of applications from the various persons.

Applicants interested in lump research grant should submit their applications to the Registrar, Gujarat Research Society, Samshodhan Sadan, Khar, Bombay-52 giving the following particulars:-

- (1) Subject of research for which a lump grant is expected.
- (2) Qualifications.
- (3) Previous experience and research papers if any.

President.

Gujarat Research Society.

The details of Dispensary Service during the year ending 1968.

	April		May		June		July		August		Sept.		Oct.		Nov.		Dec.		Jan.		Feb.		March		Total
	67	68	67	68	67	68	67	68	67	68	67	68	67	68	67	68	67	68	67	68	67	68	67	68	
Males	38		39		32		31		60		48		33		20		38		20		13		19		391
Females	89		123		89		130		109		103		105		105		60		55		75		91		1134
Children	197		161		161		210		133		246		121		105		95		139		125		122		1815
Total	324		323		282		371		302		397		259		230		193		214		213		232		3340
Injections	69		59		60		59		61		61		60		67		52		79		95		82		804
Medicines	278		266		246		344		248		168		168		162		143		135		118		123		2399

:—Laboratory Report From 1st April 67 to 31st March 68.

Table No. 4	April		May		June		July		August		Sept.		Oct.		Nov.		Dec.		Jan.		Feb.		March		Total
	67	68	67	68	67	68	67	68	67	68	67	68	67	68	67	68	67	68	67	68	67	68	67	68	
R.B.C.	9		14		11		14		10		12		7		10		18		9		14		13		141
H.B.	9		14		11		14		10		12		7		10		18		9		14		13		141
W.B.C.T.	9		16		11		14		10		12		7		10		18		9		14		13		143
Diss.	9		16		11		14		10		12		7		10		18		9		14		13		143
Urine	12		14		11		11		10		4		13		9		23		17		22		14		160
Stool	5		5		6		6		2		2		4		7		7		5		7		12		68
Semen	2		4		3		1		2		2		4		2		6		3		5		5		39
E.S.R.	3		3		1		1		1		1		—		3		5		—		5		4		27
Vaginal Discharge	—		—		—		—		—		—		—		1		—		1		1		—		3
Sputum	—		—		—		—		—		1		—		—		—		—		—		—		1
Widal	1		—		—		—		1		—		—		—		—		—		—		—		2
Bl. Sugar	—		—		—		—		—		4		2		10		8		6		8		—		38
TOTAL	59		86		65		75		56		62		51		71		121		68		112		89		906

FAMILY WELFARE PLANNING CENTRE, KHAR

Annual Report 1967 - 1968.

By

Dr. (Mrs.) B. R. Vachhrajani & Dr. S. D. Khandwala.

The detailed analysis of our Annual Report from 1-4-67 to 31-3-68 is given herewith. Analysis is presented for total number of 698 new cases.

1.—**Income** :—Income-wise distribution of couples is given in table No. I.

Table No. I as per Income group

Sr.	Income per month	Group No. of Couples	P.C.(%)
1.	Rs. 50 and Below	10	1.44
2.	Rs. 51 to Rs. 100	100	14.32
3.	Rs. 101 to Rs. 150	150	21.48
4.	Rs. 151 to Rs. 200	120	17.19
5.	Rs. 201 to Rs. 300	140	20.06
6.	Rs. 301 And above	109	15.62
7.	Un employed.	10	1.44
8.	Income not known.	59	8.45
Total		698	100.00

35.80 of couples belonged to income group of Rs. 51 to Rs. 150. 37.24 of couples belonged to group of Rs. 151 to Rs. 300 and 15.62 are in group of 300 Rs. and above. Only 1.44 were unemployed. Maximum number of couples belonged to middle class.

2. **Educational status** of couples is as follows:—

Distribution of couples on basis of their educational level is presented in Table No. 2.

Table No. 2.

Literacy and Education of Couples Registered for Family Planning

No.	Standard of Education	Wives		Husbands	
		No. of cases	P.C.	No. of cases	P.C.
1.	Illiterates	243	34.81	80	11.46
2.	Literates	16	2.29	30	4.30
3.	Std. 1st to VIIth	122	17.48	148	21.20
4.	Std. VIII to Xth	32	4.58	40	5.73
5.	S.S.C. Level	170	24.36	204	29.23
6.	Final	66	9.46	52	7.45
7.	P. T. C.	1	0.14	—	—
8.	Under Graduates	15	2.15	40	5.73
9.	Graduates	20	2.87	70	10.04
10.	Double Graduates	9	1.29	12	1.72
11.	Architect	—	—	2	0.28
12.	C. A.	—	—	3	0.43
13.	L. L. B.	—	—	12	1.72
14.	Doctor	—	—	1	0.14
15.	Not Known	4	0.57	4	0.57
TOTAL		698	100.00	698	100.00

Among wives **34.81** were illiterate, which show that illiteracy among women is still high. **22.06** attended School upto 1st to 11th Std. **24.36** were S.S.C. and Only **6.31** had higher education.

Among husbands **11.46** were illiterate. **26.93** attended 1st to 11th Std. **29.23** were S.S.C. and **19.06** had higher education.

3. Age at enrolment at clinic.

Age of women at time of registration for family Planning at clinic is presented in Table No. 3.

Table No. 3.

Age of women at the time of enrolment

No.	Age of women at enrolment	No. of Cases.	P. C. (%)
1.	15-20 years.	48	6.88
2.	21 years.	18	2.58
3.	22 years.	44	6.30
4.	23 years.	26	3.72
5.	24 years.	44	6.30
6.	25 years.	120	17.19
7.	26 years.	42	6.02

1	2	3	4
8.	27 years.	56	8.02
9.	28 years.	76	10.89
10.	29 years.	24	3.44
11.	30 years.	74	10.60
12.	31 - 40 years.	112	16.05
13.	Above 40 years.	14	2.01
14.	No. information available.	Nil	—
Total		698	100.00

Maximum number of women were enrolled at age of 25 years and between 31—40 years, same as last year.

Table No. 4
No. of Living children at the time of enrolment.

No.	No. of Living children.	No. of Cases.	P. C. (%)
1.	Nil	12	1.72
2.	1	156	22.36
3.	2	202	28.95
4.	3	150	21.48
5.	4	100	14.32
6.	5	56	8.02
7.	6	10	1.42
8.	7	4	0.57
9.	8	6	0.86
10.	Above 8	2	0.28
		698	100.00

Maximum No. of cases had only two children. 28.95 had only two children. 21.48 had 3 living children. After having four children, number of cases get lessened showing that couples with big family were not interested in family planning.

Table No. 5
Acceptibility of Different Contraceptive Methods.

No.	Type of Method	No. of cases	P. C.(%)
1.	Foam Tablets.	Nil	—
2.	Jelly and Applicator	3	0.43
3.	Condom and Jelly.	55	7.87
4.	Condom Alone.	438	62.76
5.	Condom and Jelly & Applicator.	1	0.14
6.	Diaphragm and Jelly.	11	1.58
7.	I. U. C. D.	101	14.46
8.	Vasectomy	89	12.76
Total		698	100.00

Methods accepted at clinic :—

Table No. 5 shows distribution of women by method accepted.

70.63 preferred Condoms; showing it is still the most acceptable of all conventional contraceptives. I.U.C.D. is 2nd in acceptance. 41.46 of couples are using I.U. C.D. Vasectomy has become more popular after introduction of incentive money for patient and promoters. 12.76% had vasectomy in this year as against 4.20% last year.

Table No. 6
Reasons For Closing the Cases.

No.	Reasons for closing	C&J.	I.U.C.D.	D.&J.	A. & J.	F. T.	Total
1.	Pregnancy due to irregular Use.	3					3
2.	Pregnancy due to bursting of condom.	1					1
3.	Pregnancy due to method failure.	2	1				3
4.	Not interested in Family Planning.	1					1
5.	I.U.C.D. inserted.	5					5
6.	Desires child.	2	1				3
7.	Left Locality.			1			1
8.	One of Partners is sterilised	2	2				4
9.	Removal of I.U.C.D. for bleeding and other troubles.		30				30
Total		16	34	1			51

5. Primary and secondary sterility cases are investigated and treated at our centre. 40 New cases were investigated this year.
6. Antenatal cases are also registered at the centre and given thorough Antenatal Examination. During the year, 92 cases took advantage of this service.
7. Gynaec cases are also registered at the Centre. 164 Cases took advantage of the facility, this year.
8. Well Baby clinic:—A pediatrician examines the babies who are registered in centre and necessary treatment is given.

During the year under review, the Centre organised nine film shows, held one exhibition on Khar Railway Station, propagating family planning Centre also distributed 1000 Pamphlets.

X-RAY SERVICE

The Gujarat Research Society takes great pleasure in announcing the starting of X-Ray service in its premises for the benefit of the public in very near future.

These services have been made possible by the grant from the Government of India and by the generous donation from Shri M. M. Munshi, a well known philanthropist of Khar.

All types of Radiological investigations will be carried out at nominal charges to cover the overhead expenses.

All are requested to take advantage of this facility.

**REPORT OF THE HEALTH RESEARCH INSTITUTE AND FAMILY PLAN-
NING FOR THE YEAR 1967-68 GUJARAT RESEARCH SOCIETY,
(AHMEDABAD BRANCH)**

A) Health Research Institute :

1. The Institute, formerly conducting its activities in a rented house shifted in its new building at Paldi-Ellis Bridge Area from 1-2-66. The activities of the Institute are guided from time to time under the advice of the Medical Committee consisting of Dr. T. B. Patel, Director of Health & Medical Service (Health Section), Government of Gujarat, Dr. V. H. Thakore, Dy. Director, of D. H. & M.S. (Health Section) Government of Gujarat, Dr. Sumant M. Shah, consulting Physician, Gulabbai Hospital and Vice-Chairman of the Gujarat Research Society Ahmedabad Branch—and Prof. K. K. Shastree, Hon. Director & Secretary of the same who is looking after the administrative aspect of the Institute. Shri Anil R. Shah, Hon. Secretary is supervising all activities of the same in general.

During the year under report, in the Health Research Institute, total clinic load was 700, among whom 600 were females and 100 children. Health advice was given to 475 out of whom 200 were supplied medicines from the centre and medicines were prescribed to 275. 250 cases were given ante-natal care and there were 125 new sterility cases.

B) Shri Nansha Kalidas Dalal Pathological Laboratory.

The Laboratory started its work three years ago. After its shifting in our new building and its formal opening by the then Governor of Gujarat, Dr. Nityanand Kanungo, it has been possible to be of service to a wider area. In all 631 tests were carried out during the year under report.

C) Family Welfare Planning Centre.

The Centre is fully staffed and is very popular and a record number of people took advantage during the year.

BOOK REVIEWS

1.—Roster of Indian Scientific and Technical Translators. Published by Indian National Scientific Documentation Centre (INSDOC), Delhi-12; 77 pages, size 17mm×25mm. Price not stated.

As stated in the forward by the Director of the INSDOC, this Roster is the result of an attempt to assess the translation potential in India for scientific and technological subjects. It gives the names and addresses of about 600 translators for 28 languages other than English.

The compilation is divided into five parts, viz. addresses of Translators, Language specialisation, subject specialisation, Town-translator distribution and Indian language expertise.

The arrangement is alphabetical for each group and for names within the respective groups.

As suggested by the title, the Roster confines itself to only scientific and technical translators. It is expected that this publication will help to draw attention to the potential of translators in our Country. There is little doubt that this purpose will be amply fulfilled by this booklet.

Padmakant Shah

CO-OPERATION WITH CONTRIBUTORS

Papers are received for publication on Research work in subject in which they are interested. When research schemes are sponsored or financed by the society no honorarium is paid, but all contributions are carefully examined and a MEDAL is awarded every year for the best research contribution published in the Journal.

The journal is non-profit making and hence does not pay for the manuscripts accepted for publication. The authors, however, get 25 free off-prints of their published papers and a copy of the Journal free for a year for approved research contributors.

પુસ્તક સમીક્ષા

૨. દ્રવસ્થિતિ વિજ્ઞાન : (Hydrostatics, by A. S. Ramsey, Cambridge University Press 1935); અનુવાદક : ન. લા. કલથિયા, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ - ૯, પ્રથમ સંસ્કરણ ૧૯૬૬, (પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૪૭; મૂલ્ય રૂ. ૭-૫૦)

ગુજરાતી ભાષામાં ઉચ્ચ કક્ષાએ વૈજ્ઞાનિક પાઠ્યપુસ્તકો ઉપલબ્ધ કરવા માટેની ગુજરાત - યુનિવર્સિટીની યોજના નીચે આ પુસ્તકને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તક કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી દ્વારા ૧૯૩૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલ A. S. Ramseyના મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તક Hydrostatics નો ૧૯૬૬માં થએલો અનુવાદ છે એટલે જરા આશ્ચર્ય થાય છે કે, યુનિવર્સિટીએ અનુવાદ માટે ત્રીસ વર્ષ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થએલું પુસ્તક શા કારણે પસંદ કર્યું હશે! અલબત્ત ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ આથી મૂળ પુસ્તકની ટીકા કરવાનો ઉદ્દેશ નથી. આ વિષયમાં 'ક્લાસિકલ ફિઝિક્સ'ના સિદ્ધાન્તો બદલાયા નથી. તેથી આ અનુવાદ આ સમયે પણ ઉપયોગી તો છે જ. અનુવાદકે કદાચ તેમના વિદ્યાર્થીકાળમાં આ પુસ્તકનો અભ્યાસ કર્યો હોય અને તેથી તેઓએ તેને અનુવાદ માટે અનુકૂળ ગણ્યું હોય તે સંભવિત છે. અનુવાદકે તેમનું કાર્ય સારી રીતે પાર પાડ્યું છે તેમાં શંકા નથી. વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા માટે કેન્દ્ર સરકારના શિક્ષણ મંત્રાલય દ્વારા પ્રકાશિત "પારિભાષિક શબ્દસંગ્રહ" તથા ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ તૈયાર કરેલ ગણિત સંબંધી પારિભાષિક શબ્દાવલી જેવા પ્રમાણિત પુસ્તકોનો ઉપયોગ થયો છે. વળી પુસ્તકને અંતે (૧) ગુજરાતી-અંગ્રેજી, (૨) અંગ્રેજી - ગુજરાતી અને (૩) અંગ્રેજી - હિંદી પારિભાષિક શબ્દસૂચિ મુકવામાં આવી છે તે પુસ્તકની ઉપયોગિતા વધારે છે. છતાં સપેદ નોંધવું પડે છે કે, પુસ્તકમાં વિષયસૂચિ આપવામાં આવી નથી. (૧૯૩૫ માં શું આવો રિવાજ નહિ હોય?) બીજી આવૃત્તિ વખતે આ વાત ધ્યાનમાં રાખવામાં આવશે એવી સૂચના અસ્થાને નહિ ગણાય. વિષયને કલ નવ પ્રકારણોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે અને દરેક પ્રકારણમાં યોગ્ય ઉદાહરણો તથા તેને અંતે પરીક્ષાર્થીઓ માટે પ્રશ્નો તેમ જ તેમાંના કેટલાકના ઉત્તરો પણ આપવામાં આવ્યા છે. આ સવાલો ઈંગ્લેન્ડની મેથેમેટિકલ ટ્રાઈપોસ કૉલેજ અને ઈસ્ટર મીડીએટની પરીક્ષાઓમાં પૂછાયેલા પ્રશ્નપત્રોમાંથી ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે. આકૃતિઓ તથા ગણિતિક સમીકરણો દર્શાવવા માટે રોમનલિપિનો ઉપયોગ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે તે યોગ્ય છે કારણ કે જેને મૂળપુસ્તકનો સંદર્ભ લેવો હોય તેને આથી સરળતા થાય છે. વિજ્ઞાન જેવો વિષય આંતરરાષ્ટ્રીય મુકાબલે શિખવવામાં આવવો જોઈએ અને તો જ જગતના વૈજ્ઞાનિકો વચ્ચે વિચારોની આપ-લે સુલભ બની શકે.

અંતમાં જે વિદ્યાર્થીવર્ગને ધ્યાનમાં રાખીને આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે તેઓને તે ઉપયોગી થશે એમ સામાન્યપણે કહી શકાય.

—પદ્મકાન્ત ર. શાહ

૩. રસાયણશાસ્ત્રની પરિભાષા : પદવી ક્ષા સુધી (Terminology in Chemistry) ગુજરાત યુનિવર્સિટી પરિભાષા પુસ્તિકા - ૨૨. પ્રકાશક: ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. ૧૯૬૬, પૃ. ૩૯ કિંમત. ૦-૫૦ પૈ.

આપણે ત્યાં પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવા પાછળનો એક સિદ્ધાંત એવો સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો કે તિદ્યાર્થીઓને સ્વભાષામાં શિક્ષણ આપવાનું શક્ય બને અને તે દ્વારા પરદેશી ભાષાના માધ્યમનો બિનજરૂરી બોજો દૂર થાય. આ સિદ્ધાંતના અમલ પાછળ દેશની બધી ભાષાઓ સુવ્યવસ્થિત રીતે ફૂલેફૂલે એ પણ ભાવના હતી. ભારતની સર્વ યુનિવર્સિટીઓમાં આ નીતિ પહેલવહેલી ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ અપનાવી. આથી ગુજરાતી ભાષામાં પાઠ્ય પુસ્તકો તેમ જ અન્ય અભ્યાસ ગ્રંથો ઉપલબ્ધ કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ અને તે માટે ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ વિષયવાર યોગ્ય પરિભાષા તૈયાર કરવા માટે સમિતિઓ અને ઉપસમિતિઓની રચના કરી. આવી રીતે અત્યાર સુધીમાં આ સમિતિઓના સંપાદન નીચે સત્તાવાર પરિભાષાની પુસ્તિકાઓ ક્રમશઃ પ્રગટ કરવામાં આવી છે, જેમાં પ્રસ્તુત - પુસ્તક રસાયણશાસ્ત્રની પરિભાષા ઉપરનું છે.

આ પરિભાષા તૈયાર કરવા માટે સમિતિઓએ વહેવારૂ નીતિ સ્વીકારી છે એટલે આ પરિભાષા આખરી છે એવો આગ્રહ સેવવામાં આવ્યો નથી. યુનિવર્સિટીએ પુસ્તિકામાં રજૂ કરેલા નિવેદન પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષાના પ્રત્યેક અભ્યાસી સામે પરિભાષાને સમૃદ્ધ કરવા સંબંધી માર્ગદર્શક સૂચનોની માગણી કરી છે તે આવકાર્ય છે.

-પદ્મકાન્ત ર. શાહ

૪. કુદરતની રીતે વધુ આરોગ્ય : લે. શ્રી શાંતિલાલ પ્ર. પુરોહિત. પ્રકાશક, નિયામક, પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા કિંમત રૂ. ૫-૬૦ પૈસા, પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૦૬+૧૦.

આ પુસ્તકને બે વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવેલું છે. પહેલા વિભાગમાં સૂર્યપ્રકાશના ફાયદા, ખોરાક વિષેની માહિતી, સ્વચ્છતા વગેરે વિષે ખ્યાલ આપવામાં આવેલો છે. બેખડે આ વિભાગની સામગ્રી માટે પાછળ આપેલાં પુસ્તકોમાંથી છૂટથી ઉપયોગ કરેલો છે. તેમાં આપેલી દૂધ, પ્રજીવકો વગેરેની માહિતી ઠેકઠેકાણે અને વારંવારે જોવામાં આવે છે. પરંતુ કમનસીબની વાત તો એ છે કે તે વિષે અમલ કરવામાં નથી આવતો. ખાસ કરીને તેમણે ચાહ ઉપર લખેલી નોંધ પ્રમાણે બનાવેલી ચાહ આજે કયા ઘરમાં કે કયી સામાન્ય હોટેલમાં પીવા મળશે ?

પ્રસન્નચિત્ત વિષેનો તેમનો નિબંધ પ્રશંસા માગી લે છે.

બીજા વિભાગમાં તેમણે લખેલી શરૂઆતની નોંધ દરેક વાચક ફરી ફરીને વાંચી જાય તો વધારે સારું. તેમણે જ કહ્યા મુજબ જુદાં જુદાં દર્દોના દર્શાવેલા ઉપાયો ફક્ત પ્રાથમિક કક્ષા માટેના છે. અને નહિ કે તેમાં દર્શાવેલી બિમારીઓ માટેના સિદ્ધ અને સર્વોત્તમ ઉપચારો છે.

બેખડે દર્શાવ્યા મુજબ કોઈપણ બિમારી માટે દવાઓ જ ખાધા કરવી તે યોગ્ય નથી - તેમ જ કંઈ પણ થાય તો પણ હું દવાઓ તો નહિ જ ખાઉં અને નિસર્ગોપચારથી જ મટાડીશ એ વિચાર પણ તબિયતને નુકસાનકર્તા છે. વસ્તુતઃ કોઈ પણ બિમારી જણાતાં તેના ચાર દિવસ સુધી સામાન્ય ઉપચાર કરવા અને જો તબિયત સારી ન થાય તો કોઈ ડૉક્ટરની તરત જ સલાહ લેવી જોઈએ. તેમણે વિવિધ બિમારીઓનાં કરેલાં વર્ણન તથા ઉપચારો બધાં જ બરાબર નથી. અને તેમાં શંકેલી

ક્ષતિઓનું વિગતવાર વર્ણન પણ અહીં શક્ય નથી. એટલું કહેવું બસ થશે કે આ બધાં જ વર્ણનો અત્યંત સામાન્ય છે અને તેમાં બધી જ વિગતો આવી જાય છે કે પછી તે બધી જ રીતે સંપૂર્ણ છે તેમ કોઈ પણ વાચકે માની ન લેવું. વળી તેમાં આપેલાં કારણો કે ઈલાજો બધાં જ ખરા છે તેમ પણ ન માની લેવું. આમાં ખાસ કરીને ડૉક્ટરો ઉપર અજુકિત ટીકાઓ કરવામાં આવી છે જેની મારા મત પ્રમાણે જરાપણ જરૂર નહોતી અને આ પુસ્તક વાંચવાથી વાચકના મનમાં ડૉક્ટરો વિષે ખોટા મત બંધાઈ જાય એ શક્ય છે. આખરે આ પુસ્તક લખવાનો કે પ્રકાશિત કરવાનો આશય ગુજરાતી જનતાને સામાન્ય રહેણીકરણી, ખોરાક તથા નાની મુશ્કેલીઓ માટે ખ્યાલ આપવાનો જ હોઈ શકે, નહિ કે ડૉક્ટરો વિરુદ્ધ પ્રચાર કરવાનો.

ખાસ કરીને આ પુસ્તક મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી પ્રકાશિત કરવામાં આવેલું છે અને એ જ વિશ્વવિદ્યાલયમાં એલોપેથીની એક નામાંકિત કૉલેજ અને હૉસ્પિટલ ચાલે છે તેથી આ પુસ્તકમાં ડૉક્ટરો વિષેની ટીકાઓ જરાક અસુસંગત લાગે છે.

છેલ્લે માલિશ, આસનો અને સ્નાન વિષેની માહિતી વાંચી જવા યોગ્ય છે.

પુસ્તકનું મુદ્રણ અને પાનાં સફાઈદાર છે. થોડાક અંગ્રેજી અને ગુજરાતી શબ્દોના મુદ્રણ દોષો છે. ભવિષ્યની આવૃત્તિમાંથી ડૉક્ટરો વિષેની ટીકાઓ કાઢી નાંખવામાં આવશે અને મુદ્રણ દોષો સુધારી લેવામાં આવશે એવી આશા રાખીએ.

ડૉ. રજનીકાન્ત બી. વરછરાજની

૫. વિટામિનો (લેખક આચાર્ય નરસિંહ મૂ. શાહ, સન્નિષ્ઠ પ્રકાશન અમદાવાદ-૧, પાનાં ૫૮ કિંમત ૭૫ પૈસા)

આ નાનકડી પુસ્તિકા સરળ, સુવાચ્ય અને સામાન્ય જનતાને જાણવા જોગ વિટામિનો સંબંધી પુષ્કળ રસપ્રદ માહિતીથી ભરપૂર છે.

વિટામિનો કયા કયા ખાદ્ય પદાર્થોમાંથી મળી રહે, તેની માત્રા તંદુરસ્તી ટકાવી રાખવા માટે કેટલી હોવી જોઈએ, તેમની ઉણપથી થતા રોગો તથા તે તે રોગોનાં ચિકિત્સા એ બધાંનું વર્ણન સંક્ષિપ્તમાં આ પુસ્તિકામાં આપવામાં આવ્યું છે.

કદરતી રીતે ધનધાન્ય ને શાકભાજી તથા બીજા પદાર્થોમાં કયાં કયાં વિટામિનો મળી રહે છે તે માહિતી ઉપરાંત રસોઈ ઉકાળવાથી તથા તેમાં સોડા ખાર નાખવાથી કયાં કયાં વિટામિનોનો નાશ થાય છે તથા ભાત ઓસાવી નાખવાથી આપણે કેટલું બધું વિટામિન બી-૧ ગુમાવીએ છીએ તથા કુદરતી રીતે મળતાં કયાં કયાં વિટામિનો લેબોરેટરીમાં કૃત્રીમ રીતે બનાવી શકાય છે તે બધી માહિતી આપવામાં આવી છે.

વિટામિન ‘સી’ ના અભાવને લઈને ‘સ્કર્વિ’ નામનો રોગ થાય છે. આ શબ્દનું ગુજરાતી ભાષાંતર ‘રકતપિત્ત’ એમ કરવામાં આવેલું છે. પણ સામાન્ય રીતે ગુજરાતીમાં “રકતપિત્ત” એ શબ્દનો

અર્થ પત (કુટ્ટ રોગ—અંગ્રેજીમાં Leprosy) એમ થાય છે. તેથી સમજાઈ શકે છે. આ માટે કાં તો સ્કર્વિ માટે યોગ્ય બીજી ગુજરાતી શબ્દ અગર તો તે મળે ત્યાં સુધી મૂળ અંગ્રેજી શબ્દ સ્કર્વિ જ રાખવો એ ઈષ્ટ થાય.

તે જ પ્રમાણે વિટામિન “ડી” ની ઉણપને લઈ “રીકેટસ” નામનો રોગ થાય છે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર “હાડકાંનો ક્ષય” એમ કરવામાં આવેલ છે.

રીકેટસમાં હાડકાં પોચાં પડે છે—ચુનાના ક્ષારના અભાવે - વિટામિન ‘ડી’ ની ન્યૂનતાને લઈને—તેથી પોચાં કે નરમ શબ્દ માટે ક્ષય શબ્દ (સંસ્કૃત ક્ષી ક્ષય to waste—એ અર્થમાં વપરાયો હોય) પણ તેથી ક્ષય રોગના જાતુને લઈને હાડકાંઓ અને સાંધાઓનો ક્ષયરોગ (Tuberculosis) થાય છે એમ કદાચ વાંચકો સમજે તેથી બીજી યોગ્ય ગુજરાતી શબ્દ રીકેટસ માટે મળે ત્યાં સુધી હાડકાંના ક્ષયને બદલે મૂળ અંગ્રેજી શબ્દ રીકેટસ જ વાપરવો યોગ્ય થશે.

રીકેટસમાં હાડકાં વળી જઈ વાંકાંચૂકાં થાય છે તેથી લેખકને યોગ્ય લાગે તો વક્રાસ્થિ શબ્દ વાપરે. વક્ર - વાંકા, અસ્થિ - હાડકાં),

ડૉક્ટર ટી. પી. વ્યાસ

JOURNAL
OF THE
Gujarat Research Society

Vol. XXX

October 1968

No. 4/120.

EDITORIAL

The present issue is the 120th Number of the Journal which was started in the year 1939 under the editorship of Prof. C. N. Vakil, the first Hon. General Secretary of the Gujarat Research Society. It is a matter of great pride that this Journal is now running in its 30th year without undergoing any interruption in its publication and is maintaining the same tradition established since its inception. It gives us great pleasure to present this issue of October 1968 as History and Culture Number. While the present issue was under preparation, we heard on 3rd August 1968 about the sad demise of Shri. Harsiddhbhai V. Divatia, Founder President and one of the Trustees of this Society. As such this issue is dedicated to his memories. We pray God that his soul may rest in eternal peace.

The contributors to this Number are well-known authorities in their respective fields like Dr. H. D. Sankalia, Prof. Kamdar, Dr. R. K. Dharaiya, Shri T. D. Joshi, Prof. Ramesh Betai, Dr. Hariprasad Shastri, Prof. K. K. Shastri, Shri. Madhusudan Dhanky, Shri. Kanaiyalal B. Dave, and Sarvashri. Suresh Sheth and Ushakant Mehta.

In the article entitled 'Pre-history and Early History of Kutch', Dr. H. D. Sankalia throws new light on the archeology of Kutch, the most neglected part of Gujarat. Prof. Kamdar's article on "Surat Bunderno Karodadhipati Mahajan Virji Voro" introduces a jain millionaire of Surat who was present at the time when Shivaji raided Surat. Dr. T. D. Joshi in his article on "The people of Gujarat and Shivaji" throws new light on some misconceptions prevailing among the scholars regarding the raid on Surat by Shivaji. Dr. R. K. Dharaiya in his contribution "The last days of Nanasaheb Peshwa in Gujarat" discusses the controversial question regarding the place where Nanasaheb's death occurred. "Gujaratma Rashtrakutonu Shasan" by Dr. Hariprasad Shastri brings into light the rule of the Rashtrakutas in South Gujarat for nearly 200 years. Shri Kanaiyalal B. Dave's article on "Gujarat no Mahan Jyotirdhar-Mankan" is very interesting and informative. Dr. Madhusudan Dhaky's study on "Ghaznano Solankikalin Vangmayma Ullekh" proves the relation between the Sanskrit word "Garjanak" and the Persian word "Ghazna" or "Ghazni". Kalidas, the great sanskrit poet and the influences of his works on Indian

Culture are discussed in the article "Mahakavi Kalidas ane Bharatiya Sanskriti" by Dr. Ramesh Betai. The account of the exploratory tour undertaken by Prof. K. K. Shastri is given in his article "Paschim Saurashtrani Pravasa Nandh".

We are thankful to all the authors and reviewers who have extended their whole hearted support by contributing their valuable articles in this issue.

We take this opportunity to congratulate Prof. C. N. Vakil on his being appointed as the Vice-Chancellor of South Gujarat University. Our congratulations are also due to our Vice-President Dr. D. T. Lakdawala, on his being appointed as the member of the Finance Commission at Delhi.

We also thank all those workers who helped in bringing out this issue.

Prof. K. K. Shastree.
Dr. J. C. Pandya.

EDITORIAL BOARD

General Editor:—Mr. P. G. SHAH.

Psychology & Education	.. ..	Dr. (Mrs.) M. R. Shah & Shri S. P. Desai.
Economics & Sociology.	.. ..	Dr. D. T. Lakdawala & Dr. C. H. Shah.
Social Medicine & Hygiene	.. ..	Dr. H. I. Jhala & Dr. R. B. Vachhrajani.
History & Culture	.. ..	Prof. K. K. Shastree & Dr. J. C. Pandya.

Assistant Editor—Smt. Kalyani Pandit.

Yearly Subscription :

Rs. 10/- in India and Rs. 12/- in Foreign Countries (including postage.)

PRE - HISTORY AND EARLY HISTORY OF KUTCH

C. 100,000 B.C.—1300 A.D.

By

Dr. H. D. Sankalia

Owing to the isolated position of Kutch, far out on the western coast, it was comparatively neglected in the British period, as well as in the post-Independence, until it sprang up into prominence, because of the confrontation with Pakistan. This isolation of the region is also reflected in its earlier history. For except for a few records of the Saka Ksatrapas and a couple of the Abhiras, (including a recently discovered one) there are no known records, until we come to the Solankis or the Chaulukyas of Gujarat. The same paucity of information persists in the later period, known at present as the Muslim and the British. It is possible that this paucity is due partly to the fact that Kutch has not been fully explored. Or that since its lies on the way of invaders from Sind, Baluchistan and Iran, many of its records are destroyed.

Whatever it is, a modern historian finds it extremely difficult to add substantially to what is already known of Kutch's historic past. It is however, expected that just as the recent explorations have brought to light the long and rich prehistoric past, so also planned and purposeful explorations might yet reveal some of the historic antiquities which might help in reconstructing a fuller history.

Kutch like Saurashtra and other parts of Gujarat and India was inhabited by man right from the Early Stone Age—through the Middle and Late Stone Ages and through the first two or two-half millennia before Christ. In fact, both Kutch and Saurashtra provide a much fuller and well connected pre-history than either Northern, Central or Southern Gujarat. This is because of their geographic position. While both these regions lie away from the main continental highways, and thus provide example of semi-isolation for the spread of cultural influences, still both of them are open to direct influences, even invasions overland, as well as maritime, from the west; the latter would broadly include Africa, and Western and Central Asia.

Either due to this proximity to the centres of earlier cultures, or due to the indigenous development, we witness in Kutch the major steps taken by man towards a civilized state of life.

That man should have existed in Kutch in the dim part, in the geological time scale known as the Middle Pleistocene comes as a surprise. For, again according to its geological history, Kutch was long submerged under the sea, and came up later. However, it can be confidently said now that this was during the Tertiary period, and not later. For in Kutch one witnesses the same phenomena of river formation and erosion, as elsewhere in Peninsular India, and most important the earliest traces of Man, in the form of his stone tools are found, in the pebbly or bouldery river deposit. This evidence was first found in December 1967 when I had an opportunity to survey Kutch with Shri S. N. Rajguru and Shri J. M. Nanavati,

Director of Archaeology, Gujarat State. Later the region was more fully explored by Dr. Z. D. Ansari and Dr. R. S. Pappu of the Deccan College.

Early Stone Age

These tools and implements consist of large, thick flakes, made from local dyke—basalt, and were found in the Surkhi river, a few miles east of Nakhtrana. (See Map). Later a pointed ovate handaxe and a large chopper or scraper were also found (See Pl. I, 1-4; and Pl. II.) As elsewhere the earliest inhabitant of Kutch must be a hunter and food-gatherer, living upon fruits and edible roots and wild animals. The nature of the deposits in which his tools were found suggests that the climate in Kutch at that time was certainly more humid than today; though it is also probable that the large boulders in the earliest river deposit were brought down by colluvial action, as hill wash.

Middle Stone Age

Whether this Early man lived all over Kutch, or only in the north-western region, now included in the Bhuj-Nakhtrana taluks, cannot be said, but the tools of his successor are found practically all over Kutch. (See Map) These were first discovered by Shri Soundara Rajan.¹ This is possibly for two reasons. First, and all important the tools which this man used were comparatively small, so that these could be carried from place to place, or imported in regions where no suitable rock was available. Secondly, because a more thorough search has been made for his traces. Whatever it is, these small tools indicate the change which had come over man. Though he was still a hunter and roaming from place to place after the animals, he could wield offensive weapons such as spears, the shafts of which were smoothed with small stone scrapers, and hafted with small, well pointed stones flakes as well as flat nodules themselves used as spearheads. (Pl. II, Nos. 3-4). The age of this second Stone Age man should be about 30,000 years ago, because from comparable deposits similar stone age tools along with carbonised trunks of Arjuna tree were found in Maharashtra. The C-14 date for the last mentioned tree is around this time.

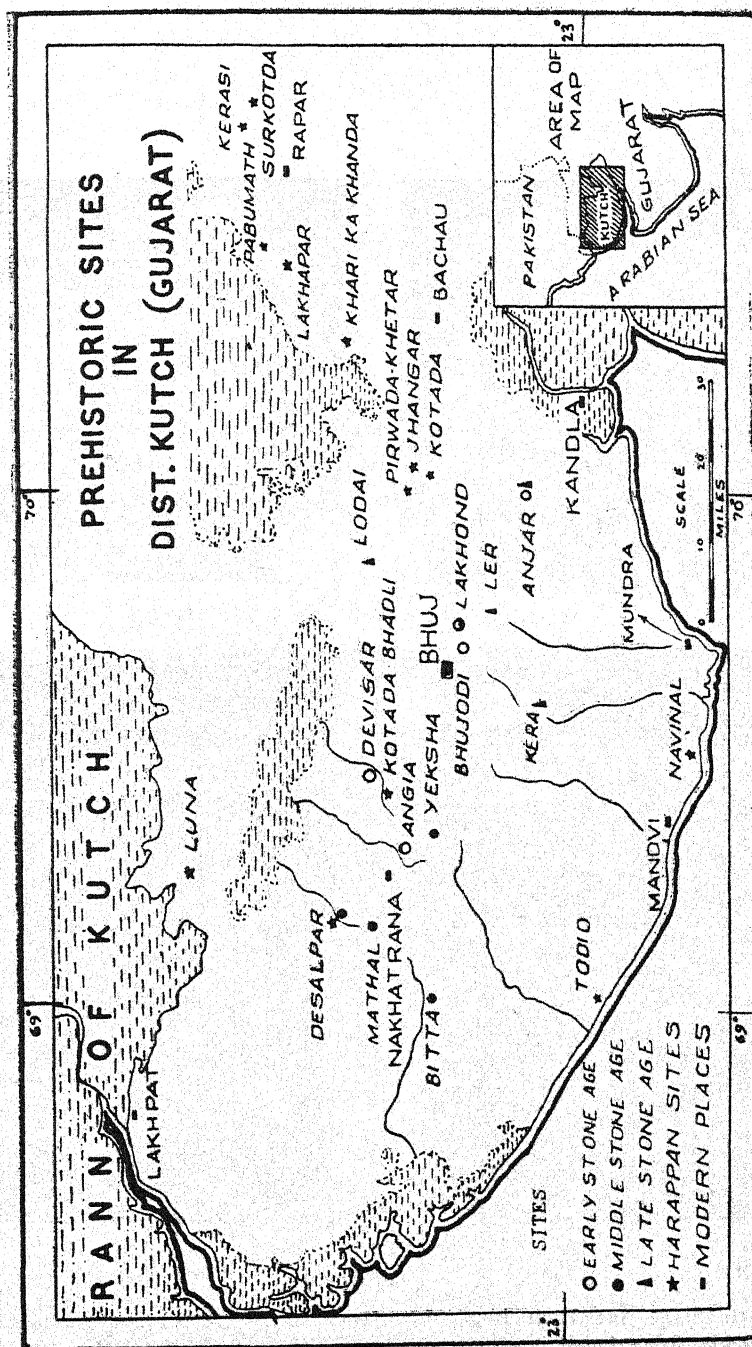
Late Stone Age

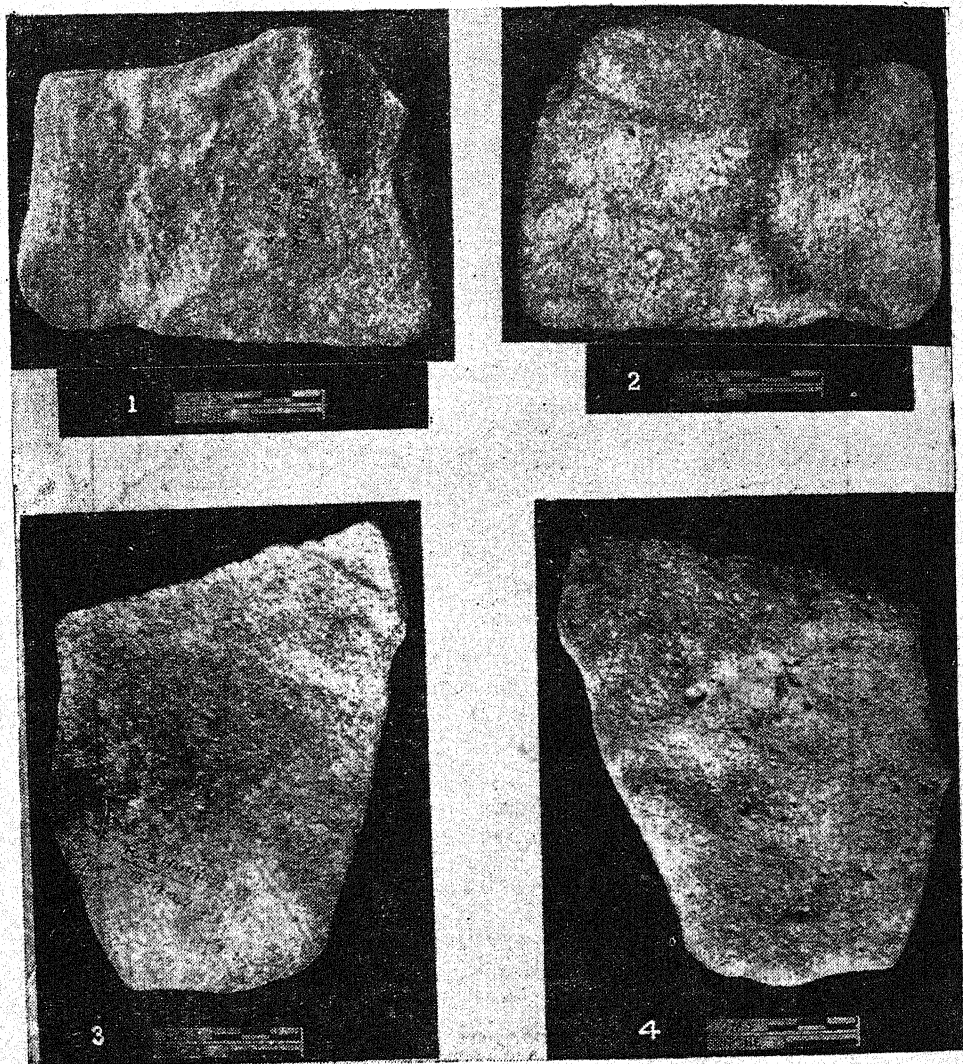
A few trees of the third and the succeeding Stone Age man had been reported some thirty years ago by Gordon.² These consist of tiny stone blades of very fine material like chert, agate, carnelian, and Chalcedony (Pl. III). From these thin blades, the man manufactured sharp pointed, arrow and harpoon heads and sickle teeth. These were inserted in the narrow groove of a bone or wooden haft, and made firm by applying glue. Thus a compound tool was prepared. These are the precursors of copper and later iron and steel arrowheads and sickles. With these tools and weapons the man could cut naturally growing grasses, as well as wield a bow. Thus was taken a major step towards an independent food-collecting-cum-producing life. The exact date for this stage of man in Kutch is not yet known, but in neighbouring Gujarat at Langhnaj, near Ahmedabad, this culture has been placed by C-14 determination to about 25,000 B.C.

1. *Indian Archaeology—A Review (IA-R.)*, 1963-64, p. 10.

2. Gordon, D. H. *Man*, 1938, No. 19.

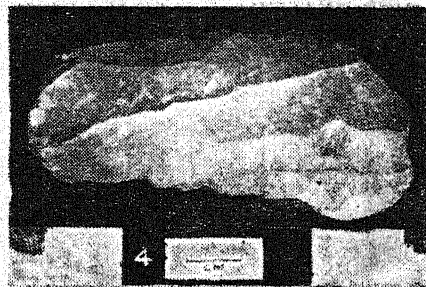
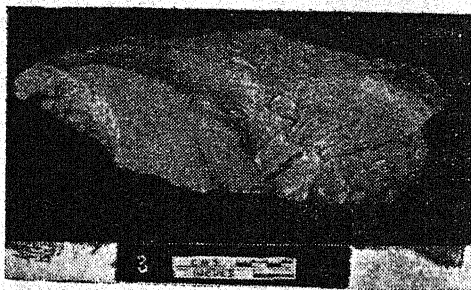
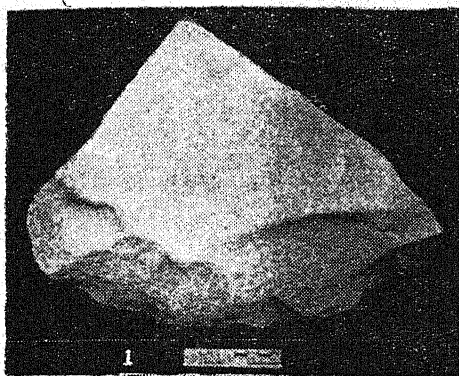

PLATE I

Early Stone Age Tools from Kutch. Nos. 1-2; 3-4. Thick clearer and chopper-like flakes found in situ at the base of the rocks and gravel on the river Surkhi; near NAKHTRANA.

PLATE II

Early and Middle Stone Age Tools from Kutch.

No. 1. Large Scraper or Chopper.

No. 2. Symmetrical, Pointed hand-axe.

No. 3. A unique large Point-cum-side Scraper (Middle Stone Age).

No. 4. Side Scraper (Middle Stone Age).

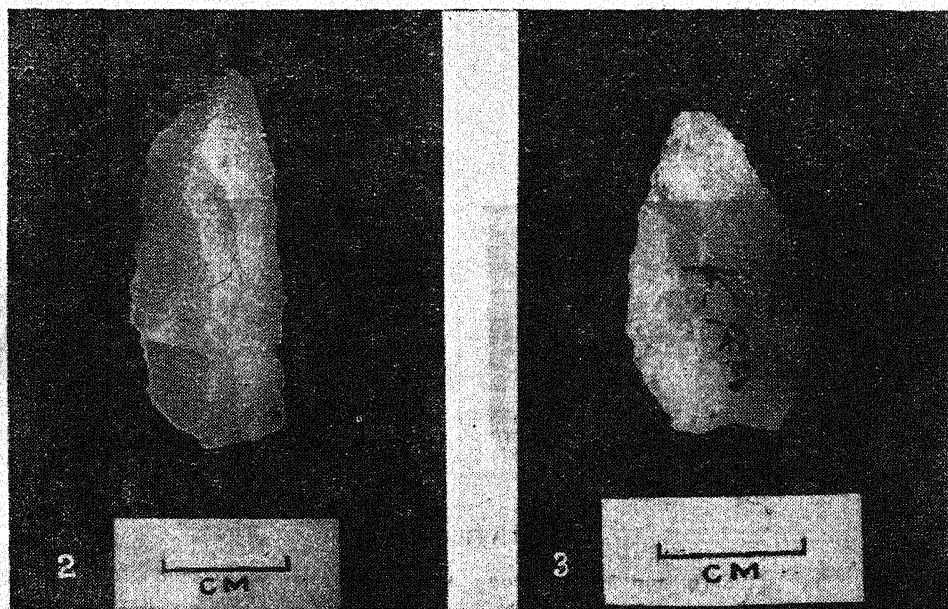
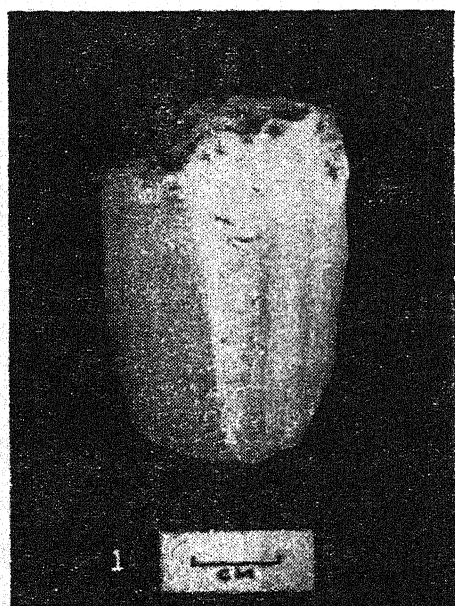

PLATE III : Tools of the Late Stone Age.

No. 1. Flaked Core   No. 2. Flake

No. 3. Well-worked Point.

City Civilization: Harappan

However, soon after both Kutch and Saurashtra, as Sind itself, witnessed a leap forward. At present the immediately preceding stages are not known even in Sind where a city civilization had been developed at least by 26,000 B.C. The bearer of this civilization known as the Harappan (after the typesite Harappa or the Indus after the great river Indus) had come either as invaders and traders and spread all over Kutch, both in the West, as at Desalpur, Kotada and Todio in Taluk Nakhtrana and Jhangar, Kotada and Pirwada-Khetar in taluk Anjar in the southwest or at Kerasi, Lakhapur, Pabumath and Surkotda, in the Rapar taluka in the east and at Kharika-Khanda in taluk Bachau. This was the first colonization by a people from Sind, antedating the earliest historical ones so far known as Iranian, Indo-Greek, Saka and Abhira'.

Besides these ten-twelve sites, there are perhaps many more showing the occupation of the entire region by the Harappans.³ We do not yet know whether there were any local, indigeneous, cultures, on the higher rung of the ladder than the hunting-fishing ones. If the future research does not reveal any then the Harappans will have to be credited for introducing civilization in the true sense of the word—an organized and well-ordered life,—villages and towns with laid out roads, brick-built houses with stone foundations, wheel-made pottery and writing with the implied knowledge or existence of agriculture. Unlike Mohenjodaro and Chanhudaro, these houses in Kutch were built on stone foundation as at Kot Diji in Sind, because it was easily available. Moreover at Desalpur, Kotada and Surkotada we have also evidence for a stone fortification.

Though as yet, brief preliminary reports⁴ are available of these Kutch Harappan sites, it would appear that the Harappan settlements were fairly extensive; that at Jhangar and Lakhapur being 0·80 sq. km. each, so also Kerasi with an area of 30·48 sq. m., though Desalpur which is partially excavated is only 130×100 m.

Desalpur is described as a small fortified town. Its fortification wall was reinforced with corner towers and salients. There was a mud-brick platform too, though its exact purpose in this semi-arid region, with little rainfall, and on a small river—Bamu-chela, an affluent of the river Dhrud, is not easily understood. The gateway possibly lay on the eastern or the southern side, which is now completely eroded. Many houses were built against the fort wall itself. A partially exposed structure showed massive walls with regular foundation offsets and spacious rooms.

Though so far no roads, lanes, or drains have been revealed, the residents enjoyed the same homely comforts as those of Mohenjodaro, Harappa and Lothal. For their range of pottery is in no way inferior or less than the typical Harappan

3. As opposed to this archaeologically established fact, Ram Sinhaji K. Rathod in his *Kachchha-nu Samskritdarshan* (Kumar Karyala, Ahmedabad, 1959), p. 31 thinks that the Vedic Kachchhapas and the Panis of Patala might have been in Kutch before the Harappans. This view is at present untenable. *Indian Archaeology—A Review*, 1964-65, p. 1-21; and 1965-66, pp. 1-25-30 (cyclostyled copy).

4. *Indian Archaeology—A Review*, 1963-64, pp. 10-12, 1965-66, 1-25, and Joshi, Jagatpati, "Exploration in Northern Kutch," *Journal of the Oriental Institute, Baroda*, Vol. XVI (1966), pp. 63-69.

repertoire. In addition to the typical Harappan pottery, like the dish-on-stand, cylindrical perforated jars, carinated lid, handled cup, goblet, beaker, ring stand, there also occurred the rare, thin grey ware, painted in bluish-green pigment, with wavy and regular lines. These were first found in the lower levels at Mohenjodaro by Mackay and described as "glazed ware", and compared with the "Reserved Slip" ware of Mesopotamia.

It is inferred that fresh blood was introduced later signified by the appearance of a cream-slipped bichrome ware, with paintings in blackish purple and reddish brown. Also a new comer seems to be a grey painted black-and-red ware in dishes and bowls. However, the Lustrous Red Ware of Rangpur was absent.

Not only in pottery, but as regards ornaments, tools and weapons of copper, stone blades and points, pestle and mortar, even polished celts, wheeled conveyance and above all seals of copper and steatite prove that the Kutch Harappan was literally an urban settlement.

Contact with Gujarat Harappan sites is documented by the stud handled bowl, and the white painted black-and-red ware, though absence of the Lustrous Red Ware which is the characteristic of Rangpur, Period III should be noted.

Though no C-14 dates of any of these sites are available so far, it is inferred that the sites are early, because here occurs pottery with a special method of decoration known as "Reserved Slip". And this so far a feature of the early Harappan, at Mohenjodaro and Lothal.⁵ A date around 2,000 B.C. is reasonable.

How did this Harappan Civilization die out or disappear? Nothing is known. In Saurashtra, at Rangpur and Somnath, for instance, it was succeeded by a less developed, in fact, an illiterate peasant village cultures. Its memory was not even left, so much so that the tradition as recorded in the *Bombay Gazetteer* said that Kutch before the arrival of the Indo-Greeks and Sakas was sparsely inhabited by a few wild people. Later followed forest fires which gave place to succulent rich pasture and this attracted the pastoral tribes.⁶

This tradition might be true.⁷ For we have no mention of the Yadavas having passed through Kutch on their way to or from Dwarka. Nor are we told of any contemporary king or people who ruled in Kutch at that time.

The earliest literary reference to Kacchha is probably in Panini's *Astadhyayi*,^{7a} (though we are not quite sure whether it refers to our Kutch) and then in the *Mahabharata* and other works like the *Vayu Purana* and Jain literature. The later is also not early, because Kacchha as a separate country appears in the *Churnis*.^{7b} Though

5. *Indian Archaeology—A Review*, 1965-65, I-25.

6. *B.G.*, op. cit., p. 129.

7. There are other legends and Puranic accounts which have been cited by Atmaram Keshavaji Dvivedi (*Kacchha Desha no Itihas*) (Nirnayasagar Press, Bombay, 1876) in Gujarati, pp. 1-5, according to which the Pandavas and Rama and Ravana are sought to be connected with Kutch. But these are evidently all late. A later writer Jayaram Jethabhai Nayagandhi in his *Kacchha no Bihad Itihas*, Ahmedabad, Samvat 1983 (A.D. 1927) pp.1-7 enlarges this, and even cites Jain legends according to which both Buddha and Mahavira had visited Kutch. These have no historical validity.

7a. Katre, S. M., *Paninian Studies*, Poona, 1968, p. 158, both as name of a place, and word meaning bank, shore, marine, 4-2-126; 133.

7b. Sandesara, B.J., *Jain-agama-Sahityama Gujarat*, Ahmedabad, 1952, p. 32.

one could definitely say on the authority of the Saka Rudradaman's inscription (A.D. 150) at Junagadh,⁸ that Kacchha, as a separate kingdom had become quite well known as to find a mention in the list of countries conquered by him, along with Anarta, Surashtra, Svabhra, Maru and Sindhu-Sauvira. This reference should also set at rest the speculations (for instance, Rathod, *op. cit.* p.36) that the Abiria of the Greeks and Abhira stand for Kutch. These in fact should be identified with Lower Sindh. Megasthenes' "Island of Patala" also refers to this region and not to Kutch.

One cannot however be so certain of the references to Kacchha or its occupation by the Iranians and later by the Indo-Greeks under Menander, that is from the 5th century B.C. through the 1st-2nd century B.C., though we know that these regions—both Sind and Kutch—were open to strong influences from the north-west and beyond. For the references are ambiguous, though cited by the author of the **Bombay Gazetteer** and all the subsequent writers. If these are (or were) Indo-Greek (Bactrians) ruins—such as temples, altars, fortified camps,⁹ and large masonry walls", these yet remain to be identified. What one can confidently aware is that Kutch's position was fairly known and described by Graeco-Roman authors.

The statement in the **Bombay Gazetteer** that Pliny's (77 A.D.) Orbadari are the people of Kutch, and this refers to their town Orbadari, situated to the east of the Indus, is no longer accepted. The first probably refers to the Udumbaras who were in the Punjab.

The only thing we can accept from Ptolemy's description of the geography of this region is the reference to Kanthi in the expression "In Syrastrène on the Gulf of Kantha".¹⁰ McCrindle explains this statement as referring to the Gulf of Kachh, and says that the south coast of Kachha is still called Kantha. But as the **Bombay Gazetteer** points out¹¹ this name is also applicable (and applied) to the strip of land along its north shore. For the word in truth means only the "coast-line". and nothing more. It cannot as the editor of McCrindle's Ptolemy says, refer to the whole gulf of Kutch.¹²

The "outer part" or the portion near the mouth of the gulf is later described by the author of the **Periplus** (246 A.D.) as Barake. This is most probably stands for Dwarka (Dvaraka).¹³ This view is corroborated by the recent excavations as the site, and the discussion of its antiquity in literature and archaeology..¹⁴

Further mention in the **Periplus** to Eirinon (supposed to be derived from Sanskrit **Irina**), as referring to the Rann of Kutch, which was even then divisible into two parts, a greater and a less and described "as unexplored, dangerous to ships, shallow and with violent eddies", cannot be taken to refer to the Great and Small Rann respectively, as the **Bombay Gazetteer's** words (as given above) seem to imply.

8. *Ep. Ind.*, Vol. VIII (1905-06), p. 41.

9. *Gazetteer of the Bombay Presidency* (B.G.), Vol. V, Cutch, Palanpur, and Mahi Knatha 1880, p. 128.

10. McCrindle's *Ancient India as described* Ptolemy Ed. by S. M. Sastri, Calcutta, 1927, p. 36.

11. B.G., *op. cit.*, p. 130.

12. McCrindle, *op. cit.*, p. 36.

13. B.G., *op. cit.*, p. 130.

14. Sankalia, H. D. in Ansari, Z. D., and Mate, M. S., (Excavations at Dwarka, Poona, 1966.

For these Ranns are situated respectively to the north and south of Kutch, and are not in the Gulf of Kutch. However, the translation by Schoff¹⁵ makes the statement more clear and understandable. He says, "Beyond the river Sinthus there is another gulf, not navigable, running in towards the north; it is called Eirion; its parts are called separately the small gulf and the great; in both parts the water is shallow, with shifting sand banks occurring continually and a great way from shore; so that very often when the shore is not even in sight, ships run aground, and if they attempt to hold their course they are wrecked."

This is an accurate description of the Great and Little Ran of Kutch. The conditions have changed little during the last 2000 years !!

Early History

The history of Kutch in the true sense begins with the Sakas who ruled the whole of western India, including Kutch, Saurashtra, Gujarat, Northern Maharashtra and Western Malwa for nearly four centuries. Their capital is supposed to be Ujjain, though most of their inscriptions are found in Kutch and Saurashtra.

The earliest records consist of memorial stones (called *lastis*) and have been found on an artificial mound (not hill) at Andhau, and dated in the year (Saka) 52. Now a still earlier stone inscription¹⁶ has been found at Andhau. This mentions the year 11 (Saka). Thus we can confidently say that the Sakas, also called Kardamakas, ruled in Kutch, and probably all over Gujarat, right from the beginning of the Christian era, and possibly conquered Gujarat and Malwa from Kutch. It is indeed a pity that of this 400-year rule, we can say nothing about the method of administration, society and religion, unless we extrapolate whatever little is known from Saurashtra.

From the four or five Andhau inscriptions and the one from Khavda of the time of Rudradama¹⁷ one can say that Buddhism and Jainism had spread to Kutch; and that the custom of erecting stones (*lasti*) in memory of the dead, called *Paliyas*, so much prevalent in Kutch and Saurashtra goes back to this period. It was suggested that this custom was introduced by the Sakas. The geology of the country might also be responsible for the birth of this custom. For I found that here as in parts of Andhra-Mysore long slabs of stone could be easily made.

The Mewasa inscription¹⁸ is still more important. For it mentions the name of Hariloka and Vasura in connexion with one Abhira. In both these names, the first part of the names Hari and Vasu are important for tracing the antiquity of Krishna worship, though with Saka or Iranian suffixes, as in the name Rudradama.

During this long rule, the Saka surimacy must have been challenged from within and without. That there was a division in the family and a sub-branch came in power after it has been inferred from the study of Saka Coinage. Usurpation by the Abhiras had been postulated. This has been further confirmed by the discovery of a new

15. Schoff, Wilfred, H., *The Periplus of the Erythrean Sea*, London, 1912, p. 38.

16. Information kindly given by Dr. (Mrs.) Shobhana Gokhale.

17. Nanavati, J. M. and Shastri, H. G. *J.I.O.S.*, 1962, p. 238.

18. *Proceedings of V Oriental Congress*, 1930, p. 565.

inscription of Abhira Isvaradeva from Daulatpur in Kutch.^{18a} Incidentally this is the earliest inscription mentioning the Saka era by name antedating the Vakataka inscription of Devasena mentioning Saka era 380.

The Abhira occupation of the region is not attested to by their coins though these should be there. And I am told they are there in the Bhuj Museum.

Both the Abhiras and Sakas were ousted from Western India by the Guptas, though their sovereignty over Kutch is to be inferred only from the circulation of the coins of Kumaragupta and Skandagupta. Direct evidence, as in Saurashtra, is not yet available. The latter as well as the Saka (including Graeco-Roman) is bound to be there in the form of pottery^{18b} if nothing else, as in even a brief visit to Lakhpat Dr.(Mrs) Gokhale saw extensive mounds strewn with Saka (Ksatrapa) painted pottery as well as stone circles, which look like the remnants of cairns, a form of megalithic burial monument.

Again, we have no means to say anything about the other aspects of life of this period in Kutch. Saurashtra was under a Gupta, a governor, appointed by the court in Pataliputra and a temple of Visnu was built and the same rebuilt at Girinagara.

Such activities on behalf of the state must have been extended to Kutch, if it was within the direct jurisdiction of the Patna court. However, this is a guess which needs visible corroboration.

What happened to Kutch on the disintegration of the Gupta empire? Did the foreigners like the Hunas infiltrate it from Sindh and established some independent states? Or did it gradually come under the sway of the Maitrakas of Valabhi?

Though there is no direct documentary evidence for the Maitraka sway over Kutch, the survival of typical Maitraka administrative officers¹⁹ such as "Dhruva" (revenue) now known as "Dhru", Mahattara (village headman) as Metar, and Asvaroha (police on horseback) as "asvar", in Kutch might imply that the region was under the Maitrakas for a considerable time. However, it should be pointed out that except Dhruva²⁰ = Dhru, and other two officers are met with in other ancient regimes.

Contemporary or slightly early is the account of the Chinese traveller Hiuen Tsiang (or Yuan Chwang). He records to have seen numerous Buddhist viharas and monasteries and (Deva) Hindu temples in Kita. This country was 300 li northwest from Malwa, and from Kita he proceeded to Valabhi (Fa-la-pi) in Saurashtra. But it is doubtful whether this description refers to Kutch.²¹ Much less can we accept the earlier view of the *Gazetteer* cited below. It is impossible that this intrepid traveller could have by passed Kutch, when he had long sojourned in Sind and Gandhara, Malwa, Gujarat and Saurashtra. While we thus do not discuss the de-

18a. I am thankful to the Director of Museums, Curator of Bhuj Museum and Dr. (Mrs.) Gokhale for this information.

18b. A number of mounds (28) with painted potteries of the later period are mentioned in *IA-R.*, 1965-66, I-30.

19. Hariprasad G. Shastri, *Maitraka-kalin Gujarat*, Ahmedabad, 1955, p. 516. Also Rathod, *op. cit.*, p. 39.

20. Sankalia, H. D. *The Archaeology of Gujarat*, (Bombay, 1939), p. ?

21. Samuel Beal, *Buddhist Records of the Western World*, London 1905, Vol. II, p. 266, and Thomas Watters, *On Yuan Chwang's Travels in India* (London, 1905), Vol. II, p. 245. This reference is different from the one cited by the *Bombay Gazetteer*, *op. cit.*, p. 130.

tails of Hiuen Tsiang's account it must be emphasized that Kutch could not have escaped from the influence of Mahayana Buddhism, when it was prevalent in Sind and Saurashtra as well as in Northern, Central and Southern Gujarat, as the recent discoveries in all these regions show. It is the lack of trained and purposeful exploration that is responsible for the utter absence of any records of this "dark period". These remarks are borne out by the fact that 9 years ago, a beautiful inscribed bronze image of standing Buddha was discovered by Dr. M. R. Majumdar in the museum at Kutch. Stylistically it belongs to the period (7th-8th century A.D.). If the image is from Kutch, then the inscription on the pedestal definitely speaks of the Bhiksu and Bhiksuni-sanghas in Kutch as in Saurashtra. The image is here reproduced with Dr. Majumdar's courtesy.²² (Pl. IV).

The identification Alor in Sind of Hiuen Tsiang's **Otiak-pu-chi-to** which makes the author of the **Gazetteer** infer that Kutch at this time (640) was part of the province of Sind.²³ The above reference is different from the one cited by the **Bombay Gazetteer op. cit.** p. 130. According to this, the traveller went to Kutch from Sind. As we have seen, the later authors, Beal and Walters, after a careful consideration of the pilgrim's itinerary think that if Hiuen Tsiang did visit Kutch, it was from Malwa. And this, as well as the whole of Saurashtra, at this period, were under the Maitrakas of Vallabhi, and hence the **Gazetteer's** inference that Kutch at this time was part of Sind is not correct.

What the **Gazetteer** suggested or thought probably took place a hundred years later. When Khalif Hasham ruled in Arabia, his governor in Sind, Junaid is said to have launched expeditions to Marwar, Ujjain, and several countries in Western India. An echo of these raids, is found in a record of the Chalukya king of Gujarat and Karnatak. A copper plate grant of King Pulakesi Janasraya²⁴ dated in the Kalachchhuri era 480, that is A.D. 738-9, from Navasari states that the King drove out the Tajikas (the Arabs) who had afflicted the kingdoms of Sindhu, Kachchha, Saurashtra, Chavotkaka, Maurya and Gurjjaras.

What is important from our point of view is that Kutch at this period formed a separate kingdom, and this was recognized by the then rulers of Western India, though it is probable that it was under the suzerainty of Valabhi, or Sindh, or Bhinmala in Rajasthan.

The Muslim occupation, even if true could not have extended over the whole of Kutch, but only to the coastal tract on the west and north. For Arab historians²⁵ themselves, viz. Ibn Khurdaba (A.D. 912) and Al Biladuri (A.D. 840) tell us that the Arabs had settled on the Kutch coast.²⁶ The interpretation of the **Bombay Gazetteer** is based on very indirect evidence, or the evidence which is not clear. For the former includes among the countries of (under) Sind, Sindan, which the

22. Majumdar, M. R. "A Newly Discovered Buddha Bronze from Bhuj (Kutch)" **Journal of the Oriental Institute**, Vol. VIII (1959), p. 218.

23. B. G., Vol. V. 1880, p. 130.

24. **Gazetteer of the Bombay Presidency**, Vol. V. 1896, p. 109.

25. Elliot, H. M., **The History of India**, Vol. I, (London 1867), p. 14 and p. 129.

26. B. G., op. cit., p. 131.

PLATE IV

An inscribed standing Bronze Image of Buddha in ABHAYA MUDRA from the FERGUSSON MUSEUM, BHUJ, KUTCH.

author of the *Gazetteer* identified with Sandhan on the coast, 30 miles west of Mandvi.²⁷

Let it be said that this identification is circumstantial. For we do not know whether any early mosque, perhaps the earliest in India dated to 820 A.D., survives in any form at Sandhan today or whether the place has a large number of Muslim remains. For from the story given by the Muslim historians, there should have grown up a good Muslim settlement. Moreover, it should be fertile plain growing sugarcane, mangoes, coconuts, lemons and rice.

It is also possible, as inferred by Rathod²⁸ that the Rashtrakutas of Gujarat and the Deccan held Kutch under them for sometime. For in the Radhanpur copper plate of Govinda III, V.S. 864=A.D. 806²⁹ there is a reference to Kanthika which was in the possession of Govinda's son Krishna. For the coastal tract of Kutch has been known in the past and even today as Kanthi.

Slightly earlier (about 714 A.D.), according to the *Bombay Gazetteer*³⁰ relying on Tod's *Annals of Rajasthan*, Kutch was given to the Charanas. But by whom? There is also the view based on Muslim chronicles that the region was held by the king of Alor in Sind.³¹

While the Muslims occupied parts of the coastal tracts on the west, the Kathis are said to have entered the country from Sind, and established themselves in the centre and south of Kutch, with their capital at Pavargadh.

There is no documentary evidence for this statement first made by Burgess³² and accepted by the *Bombay Gazetteer*,³³ but it is based on legendary or traditional sources. This is evident from the legend cited by Atmaram Dvivedi³⁴ who traces the Kathi's existence to 1200 B.C. in Kutch and connects them with the Pandavas and Kauravas, particularly Karna, from whose stick (Kathi) they are supposed to have sprung up.

Unfortunately we have little archaeological or other evidence to support this belief.

With the Muslims on the coast, Kathis in the centre, were the Chavadas who occupied Vagad, the easternmost part of the province. Their's was a small principality around Panchasar and though we have no direct documentary evidence, except a highly effaced inscription on a pillar near the shrine chamber of Bhudeshwar temple at Bhud. This is dated in V.S. 1346=A.D. 1289,^{34a} their existence is vouchsafed by the Chalukya grant cited above, which calls them Chavotkatas.

27. *Ibid.*, p. 250.

28. Rathod, *op. cit.*, p. 40.

29. *Ep. Ind.*,

30. *Op. cit.*, p. 131.

31. *Ibid.*,

32. James Burgess, *Report on the Antiquities of Kathiawad and Kachh*, Archaeological Survey of Western India, London, 1876. p. 191.

33. *Op. cit.*, Vol. V. p. 131.

34. *Op. cit.*, p. 4.

34a. Shastri, H. G., "Kachhana Abhilekha", *Pathik*, July-August 1967, p. 37.

It is said that the Chavadas were expert sailors or navigators and during their rule Gholaya Sarsagar (lake) was known as Patan, and there was a big port at Rayapur near Mandvi. Further one of their descendants Bhuad has been immortalized in the name of the place and the erection of a temple and memorial stone at Bhuad, on the river Ruparel, six miles from Bhuj. He is worshipped as a village deity, and it is mentioned in the **Prabandha Chitnamani** that the temple of Bhuadeshwara was built by Bhuad. This happened in between V.S. 971-90 (A.D. 925-34).³⁵

This was the time when Mularaja, the first known ruler of the Chaulukya (Solanki) dynasty is reported to have ousted the Chavdas who were ruling at Panchasar. The latter thereupon seemed to have settled in Kutch. According to legends one Viram Chavada ruled at Patgarh in Kutch. His daughter was married to Lakha Dhurara, a son of Sama Lakhiar. In this family was born Lakha Phulani who came into conflict with Mularaja Solanki. After several battles he was killed at Kapilkot,³⁶ though according to the official biographers of the Chaulukya dynasty, viz. Hemachandra, Lakha was killed in a battle on the river Jambumali, where he had gone to help Graharipu, the Abhira king of Saurashtra.³⁷

From this time onwards for nearly three centuries Kutch formed a province (**mandala**) of the Chaulukya empire. For this we have excellent documentary evidence. There are some six inscriptions³⁸ two or three of Bhima I, one of Jayasimha Siddharaja, and one each of Vaghela kings Arjunadeva and Sarangdeva. These records though few, span almost the entire length of the Chaulukya rule in Gujarat, to be precise V.S. 1086=1036 A.D. to V.S. 1326=1266 A.D., and enable us to say that Kutch formed an integral part of the Chaulukya empire.³⁹ In fact from the statements in the three grants of Bhima I, it might be said that the Chaulukyas had extended their sway over Kutch almost from the beginning of their rule, whereas central and southern Gujarat and even Saurashtra were conquered later. And this is natural, for the small fief of Panchasar of the Chapotkatas with Anahillapataka as the capital is adjacent to Kutch. Here is Kanthkot where Mularaja took refuge, when pursued by the Chalukyas of Kalyani. This is in eastern Kutch, and indicates that already this part of Kutch was under the Chaulukyas. And it was this part that effectively remained under the Chaulukyas, as the plotting and identification of the few placenames from inscription indicates.

Though Bhima's statement would indicate that the whole of Kutch was under him and governed directly by him: "**svabhujyamana Kachchhamandala**" (Kutch-mandala which was directly ruled by (Bhima) himself).

35. Rathod, *op. cit.*, p. 40.

36. There are many interesting legends in Kutch about the valiant warrior. Some are cited by Rathod, *op. cit.*, p. 43.

37. Hemachandra, Dvyasraya Kavya, Ed. by A. V. Kachavate, B. S. PS., No. LXIX (1915), p. 383.

38. a) Radhanpur Grant of Bhima. (V)S. 1086. *Indian Antiquary* (I.A.), Vol. VI, p. 193-94.

b) Bhadreswar Grant, Bhatia museum, Bhadreswar, of Bhima I. (V)S. 1117. Rathod, *Op. cit.*, p. 270-73.

c) Grant of Bhima (I), (Simha) Samvat 93. Rathod, *op. cit.*, p. 274-75.

d) Bhadresvara Ins. of the time of Jayasimha (V) S. 1195. *Archaeological Survey of Western India* (ASW1), Vol. II, Appendix, xiii-iv.

e) Rav stone, Insc. of the Time of Arjunadeva, ASW1, II.

f) Khokhra stone Ins. of the time of Sarangadeva S. 1332, I.A., Vol. XXI, pp. 276-77.

39. A few more inscriptions from Kutch are cited Shastri, *op. cit.*, pp. 36-38 to which a supplement is added by Shri Shastri, (pp. 39-42). But these are very short records, often illegible, and do not add substantially to our knowledge of the ancient history of Kutch.

And this position Kutch enjoyed till the very end of the Chaulukya suzerainty over Gujarat. Naturally the Chaulukyas would have extended to this province the same form of government, and religious patronage as they did, in their home province, viz. **Sarasvatamandala**. Though none of the six grants tells us whether **Kachchhamandala** was divided into smaller units such as a **vishaya** and **pathakal** and what the various officers were, still from the expression **Samastarajapurushan-Brahmano-attaran**, we can legitimately conclude that the head of the Kachchhamandala when it was not directly under the king himself must have been called **Mahamandaleshvara**. Further, as today, and as elsewhere in the Chaulukya empire, this mandala should have at least four to six talukas, that is **pathakas** and **vishayas**, and this would be under a separate officer. Among other officers there would be probably a **Dandanayaka** (army chief), **Desharakshaka** (Home guard), **Adhishthanaka** (Judge), **Karnapurusha**, **Vishaya** (Head of the **Vishaya**), **Pattakila** (village Patil), **Mahattara** (Village elder) and **Thakkura** (perhaps a banker).

Arrangements must have also been made to collect custom duties, land revenue etc.

Brahmanas were patronized by grants of land, and this was done on the occasion of a solar eclipse, on the 15th of the bright half of Kartika, on Chaitra ekadasi, etc. Thus various days in a month or a year were regarded as auspicious.

We also learn that Yajurvedi Brahmanas of Vatsa gotra were patronized. Here, as in Gujarat proper, the rulers were eclectic, patronage being given to the followers of Siva, Visnu, Surya and Jina.

For Bhima's grants of V. S. 1086 is made to Bhattaraka Ajapala, son of Acharya Mangalasiva who is specifically described as a resident of Navanisaka, in Kutch. This is only one instance, but there are likely to have been many more.

It is to the Chaulukya period once again that we have to look for the efflorescence of art and architecture. It is unlikely that many temples were built during the Chavada rule, which was confined only to eastern Kutch. It is therefore probable that the temple at Anjar, (temple of Bhareshwar) Bhadesar, Kerakot and Kotai, Puamaragadh, Varanu besides Kanthakot were built during this long and prosperous rule of the Chaulukyas, though the local tradition credits the temples at Kolai and Kanthkot to the Kathis. (Rathod, *op. cit.*, p. 114 and p. 125) and that at Kerakot to Lakha Phulani (*Ibid.*, p. 146).

There is a specific reference to Siva temples named after Kumarapala and his minister Udala in the temple of Jayasimha at Bhadreswara which is specifically called a port (**Velakula**). Of course these temples must have been built later in Kumarapala's time, and the reference should also be late.

Besides temples, monuments of public utility, such as wells and tanks were also constructed by the rulers as well as private citizens. For we are told that in the record from Rav that during the reign of Arjunadeva S. 1328 (A.D. 1272), a well was constructed by one Ravisimha at the cost of 1,600 drammas, close to the temple of Ravechi Devi (named after the place).

The few inscriptions mention the following placenames. No attempt seems to have been made to identify them, so an effort was made with the help of my colleague Dr. (Mrs.) Gokhale. Still except a very few other placenames remain untraced.

I

E (or A1) KAYIKA = probably EKALWANDH (41 ———)*
2 and 6

F

Bhadreshvara = Bhadresar 41 ———
(VELAKULA) (port) 9 & 13

I

DHADAHADIKI = probably GADHADA, about
4 miles north of Balesar (41 ———)
9 and 13)

DHARAVADRIKA = Not identified.

DHOLA = Probably Dholovira (?)
I
(41 ———)
1 & 5

JABHAGANA : grama = Not identified.

MASILANA - grama = Not identified.

MASURA - grama = Not identified. Perhaps disappeared though a creek bears the name MASURA.

PRASANNA - pura }
PRAJHARIKA - grama } Not identified.
SACHANA - grama }

Now this area is very scarcely populated. In fact there are not more than 10 to 15 villages shown in one inch to one mile map. If this was the condition of this region a thousand years ago, we may interpret the donation of villages to Brahmanas as an attempt to settle Brahmanas in the newly conquered, but little inhabited, land. Or it is possible that the land has undergone some change, for the village Masura of the epigraph has disappeared, leaving only the name in the Masura creek.

Bhima's successor Jayasimha seems to have penetrated further westward, for a grant to temples when Duda was in charge of Shri Karana (administration) has been made at Bhadreshvara, which was then a port (Velakula). The place is still called by this name and has the ruins of a Jain and Siva temple and a well,⁴⁰ and was a flourishing port in the 13th century.

Probably before Jayasimha came to the throne, or at the time of his succession in A.D. 1094 Singhar, the fourth Sumra prince of Sind is said to have raided the province as far as Manikbai.⁴¹ According to Rasmala, Bhima II had to wage a

*Survey of India sheet, one inch = 1 mile

40. Burgess, ASWI., p 205

41. B.G., V, p. 132.

war with Prithviraja, in which he was supported Balla of Kutch.⁴² No epigraphical or other evidence is so far available for these two traditional accounts. Whatever be the truth, the Rav inscription of Arjunadeva's time shows that almost till the end of the Chaulukya-Vaghela rule in Gujarat, Kutch had remained under the empire.

But the local rulers known as the Sammas, it appears, were bidding their time. For though they established an independent rule in Kutch only in the 14th century (1320 A.D.), still small bands had infiltrated Kutch from Sind, as early as A.D. 712. While we are not concerned with the early history of this family in Sind, it should be recalled that according to the traditional history,⁴³ the same princes Mod and Manai had established an independent Kutch kingdom as early as 820 A.D. And this had lasted upto 1009 A.D. During this period of nearly 200 years, Jam Lakha Phulani and Pumara were some of the most powerful rulers of the dynasty. Then Pumara is said to have been killed by the Chavada Ahivanraja and governed Kutch (western) upto 1147 A.D. In this year another tribe of the Sama came from Kutch and re-established the Sama supremacy. The founder of this second Sama dynasty was Lakha Jadeja.⁴⁴

This statement could be true only of the western and northern Kutch, for as we have seen the central and eastern Kutch bordering on Gujarat proper was effectively governed by the Chaulukyas and their successors, the Vaghelas upto A.D. 1297.

Lakha Jadeja is said to have ruled for 28 years. His reign is memorable, because it was at this time that the practice of killing the newly born daughters started in Kutch. Since none of his seven daughters could find suitable bridegroom, they self-immolated in fire.

He was succeeded by his son Jam Raydhanji, who before his death in A.D. 1215 had divided the kingdom, giving the capital Lakhiravira and the surrounding territory to Otha one of the younger sons and the remaining distributed between the four other sons.

Jam Otha ruled for 40 years (1215 A.D.—1255 A.D.) and was succeeded by his son Jam Ghaoji. Though this was a period of chaos and internecine warfare between the two Jadeja families, it is also remarkable for two things. (1) The rise of Bhadresar as an important, prosperous Asian port. (2) The famine of A.D. 1259 and the emergence of Jagadusha as a Saviour of Kutch. This merchant-prince by his generosity, large heartedness, and vision, not only gave food and clothing to the thousands of famine-struck people, but built **dharmasalas**, wells, and temples in Kutch and Saurashtra and sent food ships to other parts of India. Around Bhadresar alone, he is credited with the construction of 50 temples.⁴⁵ It is indeed strange that

42. *Ibid.*

43. Dvivedi, *op. cit.*, pp. 5-16; Nayagandhi, *op. cit.*, p. 33; 39-65. B.G., V, p. 132-33.

44. Nayagandhi, *op. cit.*, p. 66.

45. Nayagandhi, *op. cit.*, p. 70.

not a word about Jagadusha should be given in the **Gazetteer** except to a temple at Bhadresar.⁴⁶

During his successor's, Jam Vahenji's rule, the fratricidal war continued. In this Raydhan was killed at Vadsar, whereas Abada founded Abadasa and continued to rule his fief from there. It was this Abada who gave refuge to 140 Sumari princesses who had fled from Sind, when it was invaded by Alauddin Khalji in 1314 A.D. Instead of surrendering the refugees, he fought for five weeks, and died in the unequal fight, thereby acquiring immortal fame in Kutch history. Needless to say that the Kutch Rajput women and the Sumaris immortalized themselves in fire.

It was about this time (1320) that according to Muslim historians one more band of the Sammas migrated to Kutch from Sind. The Kutch tradition however maintains that Lakha Phulani who had his capital at Kerakot conquered the whole of Kutch but died while fighting with the Kathis in Kathiawar in A. D. 1340. According to the tradition followed by the **Bombay Gazetteer**, the various Kutch kings mentioned above were the great-grandsons of this Lakha Phulani, whereas Nayagandhi places this Lakha some two centuries earlier. Whatever it is, both the sources agree that the ruling Samma tribe came to be known as Jadeja, and the custom of infanticide also began at this time.

After Lakha's death followed the division of the Kingdom among the five brothers but nothing eventful happened until 1472, though previously Muzafar Shah, the founder of Ahmedabad had defeated the Kutchi forces, though the latter outnumbered the Sultan's small force. Thus Kutch once again passed under the suzerainty of the rulers of Gujarat proper, and remained so far 73 years, that is upto A.D. 1510.

---

46. B.G., *op. cit.*, p. 213.

WANTED

BACK NUMBERS OF THE JOURNAL OF THE GUJARAT RESEARCH SOCIETY

Members and Subscribers are requested to send us as many back numbers as they can spare. There is a special demand for the following numbers:—

January 1939 to October 1941.

Oct. 1942, Jan. 1943, July 1944, April, July & Oct. 1945, Jan. 1946, Jan. & April 1949, Oct. 1950, July 1950, April 1950, Jan. 1955, Jan. 1956, Oct. 1956, Jan. 8 Oct. 1957, Jan. 1959, Jan. & July 1960, April 1963, Combined issue of 1966, and Jan. 1967.

THE LAST DAYS OF NANA SAHEB PESHVA IN GUJARAT

by

Dr. R. K. Dharaiya
University School of Social Sciences
Gujarat University, Ahmedabad

Nana Saheb's arrival in Nepal :

It is a wellknown fact of history that after his defeat at Kanpur on December 6th, 1857, Nana Saheb fled to Oudh where he was treated well by its Begum Hazrat Mahal. As Lucknow was recaptured by the company's army on 12th April, 1858, Nana had to hid himself in the nearby forests of Bahraich where he is supposed to have remained upto the end of 1858.¹ According to the government report most of his men deserted him by this time and Nana with some of his women and a few followers escaped to Nepal.² He might have reached there in the beginning of 1859. Though Rana Jang Bahadur of Nepal agreed to give assylum to the women of Nana (Two widows of Bajirao II, Kashibai the wife of Nana, the wife of Bala Rao and Kusumbai, the step-sister of Nana) as a reward of the gift of valuable jewellery; he refused the same to Nana and his male companions, Bala Saheb—his brother, Balavantsinh—the step brother of Tatyia Tope and a few others. As a result they had to conceal themselves in the forests of Terai.³

Dilemma of the Nepalese Government and its Strategy :

The British Government tried hard to persuade the Nepalese Government to hand over Nana to it, but the Rana was not in a position to do it because he would hurt the feelings of his people by handing over the Brahmin (Nana) to the British who would surely hang him. At the same time the Rana was also not willing to incur the displeasure of the British Government by allowing Nana to stay in Nepal. He was in dilemma. Meanwhile during the last week of April, 1959, there was a long correspondence between Nana Saheb and Brigadier Row-croff, the commanding officer of the Gorakhpur district for the terms on which the former could surrender himself to the British.⁴ Nana was not satisfied with the terms offered to him and therefore he prefered to die rather than surrender. His correspondence with the Rana of Nepal also did not bear any fruit.⁵ Naturally then the British government pleaded emphatically with the Rana to hand over Nana to it.

When the Nepalese Government was anxious to make itself free from this embarrassing situation, it received the news of the death of Bala Rao, the brother of Nana Saheb. He died of Malaria in the forests of Terai. The Rana seized the opportunity and resorted to a stratagem. It reported in about September 1859 to the Indian Government that Nana had died of Malaria in the forests of Terai.⁶ Under the circumstances Nana was forced to leave Nepal.

Evidences of Nana's death in Nepal not convincing :

Nana's brigadier Jwala prasad and Nana's barber were arrested from Nepal soon after the so-called death of Nana. They being presented to J. B. Shorer, the

magistrate, and collector of Kanpur, stated that they had witnessed the last ceremonies of the disposal of the dead body of Nana. On the strength of these statements, J. B. Shorar wrote in his book entitled 'Havelock's March on Kanpur' that Nana had died of Malaria in the winter season of 1859-60.⁷ But it is to be noted that both of them confessed that they were not present when Nana actually died. They simply said that they had witnessed the ceremony of the disposal of the dead body of Nana. They might have said so to save their Master from the hot pursuit of the British. The version of Nana's death of Kusumbai, the daughter of Baji Rao II and the step-sister of Nana Saheb cannot be said to be factual. Before three years of her death in Maharashtra in 1917, she declared that Nana died of fever in Nepal and the ashes of her burnt body were brought to the ladies who performed the last rites. She was then present and was 12 years old. But it is to be marked that no lady including Kusumbai was present when Nana was alleged to have died and his body was said to have burnt. Kusumbai simply says that the ashes were received by the ladies. Colonel Ramsay, the English resident at Nepal in 1859-60, noted that the ladies of Nana Saheb did not show any signs of mourning or they did not observe any customary rites on hearing the death of Nana Saheb.⁸ This contradicts the statement of Kusumbai. Therefore the story of Kusumbai does not seem to be correct.

The same resident in his letter dated 8th September, 1860 to the Government of India, expressed grave doubts about the death of Nana. Moreover the Government arrested different persons resembling Nana Saheb during the period of 1861 to 1875. Harjibhai Brahmchari, Apparao, Jamnadas and some others were arrested, critically examined and then released.⁹ These facts suggest that the Indian Government was not convinced of the report of the Nepalese Government about the death of Nana, that is why it continued the search for Nana at least upto 1875.

Nana's wanderings and arrival in Shihore (Saurashtra):

It is supposed that Nana left Nepal by the end of 1860. He wandered for some time in the disguise of a hermit and visited Hardwar and other holy places. It is quite unlikely that he went to Mecca, Turkey or to any other foreign land* because he did not know any foreign language. Moreover he was an orthodox brahmin. On the contrary there are good circumstantial evidences to prove the belief that Nana Saheb stayed in Saurashtra at Shihore for about thirty to forty years and breathed his last there.

During his personal visit to Shihore, the author observed the places where Nana Saheb and his companions were supposed to have stayed. He also met Purshotambhai K. Dave aged 83, Jethalalbhai V. Pandya aged 82 and some other eyewitnesses and contemporaries of Nana Saheb. He also took their statements. The author has also got the authentic copy of the statement made in presence of the magistrate of Shihore by Jadiben who claimed to have served Nana Saheb for about five years.† The summary of the observations and the statements suggest the following details.

* It was probably Ajjimullakhan, his secretary, who had stayed in Muslim countries of the Middle East. He knew the foreign languages well.

† She has died at the age of 90.

Circumstantial evidences of Nana Saheb's stay and death at Shihore :

According to the statement of Jadiben, Nana Saheb in the disguise of a hermit accidentally met her grand-father Harakhram at Bhopal-Tal lake when the latter was returning from Benaras after completing his studies. He fed Nana Saheb and treated him well. Nana Saheb noted the description of Shihore related by her grand-father and then he went away. After sometime Nana Saheb with his companions arrived at Shihore and Harakhram arranged for their temporary residence. Then they settled at different places.

Local persons mainly give two versions of the arrival of Nana Saheb in Shihore. One says that he came to Shihore through Sindh, Kachha and Morvi. The other states that Nana arrived at Shihore through Cambay, Nadiad and Hathasani, near Palitana. But it is very likely that he might have arrived from Nadiad and Cambay because the lands of Assubhai Desai, the father of famous, Biharidas Desai of Nadiad were confiscated by the government on the accusation that he had sheltered Nana Saheb. Eighty years old Jethabhai of Hathasani asserts the same hypothesis.

According to the above statements Nana Saheb was accompanied by his followers Rambuva, his personal physician, Balvantsinh, his gunner and Jaffurallah, called yakin by Nana due to the latter's trust in Nana. Probably they came to Shihore somewhere in 1862. Nana took the name of Yogindra Dayanand Swami and settled in the cave near Gautameswar on the river Gautami about a mile away from Shihore. It is surrounded on all sides by the hills and no one can have an idea of the human habitation there. Rambuva under the assumed name of Ramachandra took the abode at the famous Brahmakunda, about a farlong from Gautameshwar, while Baladev in the disguise of Balaram stayed at Khakhi math now named Thakurdwara in the midst of the city and Zaffurallah in the assumed name of yakin established himself at the place now called Takiya on the western side of the city. The statements of the eyewitnesses suggest that they often met one another at night, but never saw one another during the day time. Moreover they hardly met the local people for some years. As the eyewitnesses say, they might not have come in close contact of the local people before 1880. Meanwhile the Indian Government had lost all the interest in the further inquiry of Nana Saheb. That is why he might have been able to stay at Shihore at a distance of only five miles from Sonagadh, the headquarters of the Agency.

Local sources and personal observation of the author reveal the following facts.

In her statement before the magistrate of Shihore Jadiben declared that Dayanand Swami had told her before threedays of his death that he was Peshva Nana Saheb, but he warned her not to tell this fact to anyone, otherwise the British government would harass the persons concerned. Therefore she kept it secret till the independence of the country was achieved.

Yogindra spoke marathi and hindi well. He could understand gujarati but could not express himself well in it.

His manners, food habits and religious ceremonies were those of the maharashtrian. He worshiped Dattatriya, Ganesh, Vithoba Rukmabai and Tulaja, Bhavani the family goddess of the Marathas and the peshvas, He celebrated Ganesh Chaturthi

according to the maharashtrian custom and not according to the Gujarati custom. He was very fond of eating chatani and the author has observed kharal of stone on the top part of the cave. Jadiben revealed that he liked the fond of the maharashtrian type.

The throne made of stone is still visible on the upper part of the cave. There are seats of stone on both the sides of the throne. The sitting place has been prepared near the foot of the throne also. The shape and size of the throne is very similar to that of the Peshva at Shanivarvada palace in Poona. The main throne, might have been provided for Nana and the rest for his companions.

Dayanand Swami performed Kanyadan ceremony of some brahmin girls every year and at the time he used to distribute golden Ashrafis. It was a notable custom of the peshva family, particularly of Bajirao II and of Nana Saheb. He never took anything free from any one and paid for the work.

He had wounds of shots on the backside and on the frontside of his body, when anyone talked about the upheaval of 1857, he went inside the cave and remained there for hours together. He had marked hatred for the English government.

Dayanand wore rings of pearls in his ears. Nana Saheb used to wear the same types of pearl-rings.

Dayanand used to read a book named Ganeshashtak the last page of which contains the praise of the peshva family. Now the book is with the Brahmin named Premajibhai Shukla of Shihore. It also contains the name of Nana Saheb on every page. It might have been inserted afterwards.

A book on Ayurveda written in the marathi script and supposed to have been composed by Dayanand, has been found from the cave. It is at present with Manibhai of Shihore.

Jadiben cooked for Dayanand for the last five years. When Dayanand was seriously sick, he was shifted to Dave street in the house of Mahashankar Upadhyay. Jadiben served him up to the last moment and then he revealed to her the fact that he was Nana Saheb. He died in Samvat 1959 (1902-1903 A.D.) on the eleventh day of Sharavan in the morning at eight o'clock. According to his wishes he was buried-near Brahmakund where his Samadhi can still be seen.

REFERENCES

1. Nana Saheb Peshva-Anand Swarup Misra—p. 456.
2. Foreign Political consultations
Nos. 63 to 69—27th May 1859 N.A. New Delhi.
3. Do Do Do
4. Charles Ball Indian Mutiny vol. II.
5. Do Do Do
6. Foreign Political consultations No. 68
7. Pages Nos. 328-30
8. Indian Historical Records commission
Vol. XII, Dec. 1929 pp. 59-62.
9. Gazette of India—1875—N.A. New Delhi.

THE PEOPLE OF GUJARAT AND SHIVAJI.

By

Dr. T. D. JOSHI, M.A. Ph. D.*

The impression that Shivaji was a plunderer and his designs were bad, is still carried by many and it is particularly associated with the loot of city of Surat. It is created by early writers of Indian History and among them many were foreigners.

Surat was a well-known city for its fabulous wealth. It was the important port only one of its kind, on Western Coast, to maintain the contacts and trade with Europe and West Asian Islamic people. It was being used by the Muslims of India for going out on holy trip to Mecca and by Europeans for having trade including supply of fire arms, with Mughal Emperors. It was in short the gate way of India in those days and its possession was a prestige issue for the Mughals. Because of its wealth it was plundered by others for nearly five times in the 16th and 17th centuries by Tugluk in 1347, by Portuguese three times in 1512, 1530, and 1531, by Malik Amber of Bahamani kingdom in 1611 and by Murad in 1658.

But except Surat city and a few other places, the condition of Gujarat was miserable. Saint Ramdas (1608 to 1680) of Maharashtra travelled in Gujarat in about 1628 and Established his 'maths' at various places. He has described the condition as "it is difficult to know how many Gujarati ladies are abducted! How many have transported to foreign lands for sale as slaves! Life has become most miserable for people of this country. They are drowning themselves or committing suicides by various means."—¹

In one of the letters written by the officials of the Surat factory to the company authorities in London, it has been mentioned thus: "you have been formerly advised what unsufferable tyranny the Bannians (Hindu Businessmen) endured in Surat by the force exercised by these lordly Moors on account of their religion. Sooner the trade at Surat declines and at Bombay rises".²

Thousands of temples were destroyed in Gujarat by Muslim rulers and idolators suffered heavily at their hands. And therefore all impression is conveyed that the people of Gujarat submitted to the atrocities meekly. This is not only a wrong impression but it indicates ignorance of the facts. Gujarat resisted the oppression in its own way but it was unorganized. Shri Jadunath Sarkar describes: "Of all the provinces of the Mughal Empire Gujarat was most turbulent. A Land subject to frequent droughts and soil mostly of sand or stone yielded a poor and precarious harvest to reward the labour of man in many parts of the province. All its ardent spirits naturally turned from the thankless task of tilling the soil, to the more profitable business of plundering their weaker and richer brethren. The Gujarat artisans, whose fame was world wide, flourished in the cities under shelter of the walls. The prevailing lawlessness added to the misery of the peasants and the poverty of the

---

*Research Student in Dept. of Politics, Bombay—

(1) Poetry of Ramdas—Asmani and Sultani.

(2) English Record on Shivaji Page 138.

land by discovering industry and accumulations of wealth."— "therefore Gujarat bore the evil title of Lashkar-khez" or a land "Bristling with soldiers".³

Aurangzeb was the governor of Gujarat between 1645-47 and he took stern measures by employing more soldiers to suppress the people and in this period he even killed Sufis, Bohras and other saints.

It appears that lawlessness was not only unorganized but was also without any higher objectives. But this impression is also one-sided. Shivaji attacked Mughal forces stationed in Surat twice, once in 1664 and again in 1670, as soon as the general order of Aurangzeb to pull down all the temples and to destroy the resistance was issued in 1669. When Shivaji reached the outskirts of Surat city, he demanded "Chauth", i.e. 1/4 income as tax, and declared that on refusal, the tax would be collected by force. On refusal he marched in Surat after giving strict instructions that unless resistance was offered no one should be killed. A foreign biographer of the period Mr. Guarda has recorded that none resisted and none perished.⁴

Rev. John L'Escallot who was allowed to protect subjects in his church, in Surat, wrote that Shivaji attacked Surat to prevent the Mughals and Bijapur king from joining their hands. Another letter gives information "he had not come to do any personal hurte to any person, but to avenge Aurangzeb."⁵

There were following Muslim—merchants who were described as 'Lords of wealth (Navkot Narayan) Bahirji Bohra, Haji Sayyad Beg, Haji Kasam, Sayyad Shaheed Beg, Mulla Abdul Jaffer.⁶ They were compelled to hand over the treasure to Shivaji and all the information was given to Shivaji by the inhabitants of Surat. But merchants were not at all hurt by him. In another letter on official business addressed to the company authorities in London, it has been recorded that "Savagry hath not carried away all, but left them a competency to carry on their trade."⁷

Shivaji never indulged in indiscriminate plunders, observes, Dr. Balkrishna. Even Aurangzeb gave him a certificate that he was the defender of Muslim religion.⁸ He had in his service many Muslim officers on prominent posts. His admiral was a Muslim. He never destroyed Quran and never pulled down a mosque. He rendered help equally to all. Shivaji wrote a letter to the governor of Surat: "your emperor has forced me to keep an army for the defence of my people and country, that army must be paid by his subjects".—

In his letter to Raja Jaisingh, Chief army officer of Mughal forces in Deccan, Shivaji writes, "Our children, our country, our wealth, our God, our temples, and our holy worshippers, are all in danger of existence, owing to his (Aurangzeb) machination, and utmost-limit of pain, that can be borne has been reached. The

(3) J. Sarkar—The History of Aurangzeb Pages 70-71 and 129.

(4) Foreign Biographies of Shivaji—Page 73.

(5) English records on Shivaji Page 13 and 76.

(6) Hardas—Punyashlok Shivaji Part III Page 6.

(7) English Record—Page 93

(8) Dr. Balkrishna—Ibid—Pages 16 and 175.

most strenuous efforts should be made at this time to protect Hindus, Hindustan and Hindu religion. I desire to make an effort and bring about stability and strive my utmost for the sake of the country".⁹

Thus it may be noted that Shivaji's efforts were directed towards the noble cause of the freedom of the country, and those who gave secret information to him about locations of wealth in Surat, and those who were inspired by the teaching of Saints like Janardan Swami the disciple of Ramdas¹⁰ of Surat and some other belonging to the same tribe, were the spirited souls of Gujarat and because of their undying spirit when Muslim Governor asked people of Surat to raise arms against Shivaji, none came forward.¹¹

More information is not available yet but that is no reason why its value can be ignored. Further research on the topic may bring out valuable informations about the "resistance movement" in Gujarat in which majority of the people had joined their hands.

(9) Shivaji's Letter to Jaisinh.

(10) Janardan Swami—"Samarth Pratap"—Old biography of Ramdas.

(11) J. Sarkar—Ibid—Page 229.

Advertisement Tariff
FOR
**THE JOURNAL OF THE
GUJARAT RESEARCH SOCIETY**

Mechanical Data

Size of Printed Page	..	7½" x 5"
No. of columns	..	one
Width of column	..	5"
Average No. of pages per issue		Above 80 pages

Rates

Full page on superfine Paper on cover page		
per insertion	..	Rs. 250; per year Rs. 1000
Full page on art paper per insertion	..	Rs. 200; per year Rs. 800
Full page on ordinary paper per insertion		Rs. 150; per year Rs. 600
¾ page on ordinary paper per insertion		Rs. 100; per year Rs. 400
Half page on ordinary paper per insertion		Rs. 75; per year Rs. 300
Quarter page on ordinary paper		
per insertion	.. .. .	Rs. 50; per year Rs. 200

Special positions extra

Please address, Secretary, Samsodhan Sadan, Bombay-52

FOLK DRAWINGS OF BHAVNAGAR DISTRICT

By

SURESH SHETH

USHAKANT MEHTA

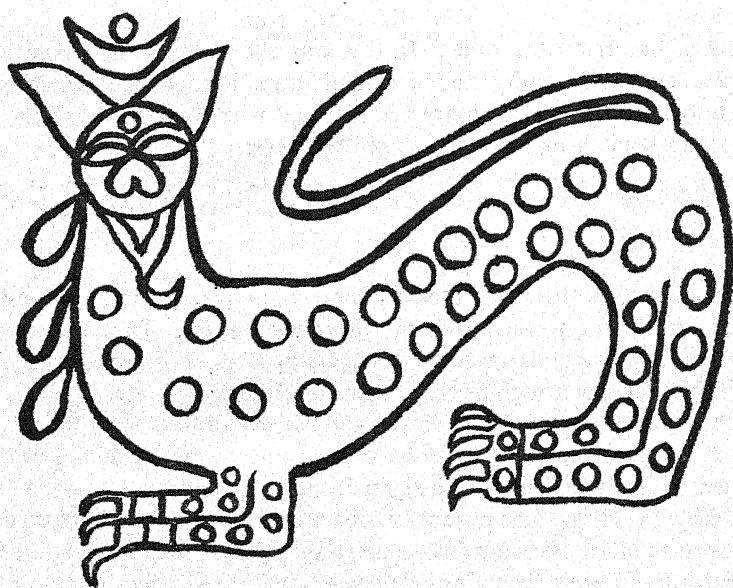
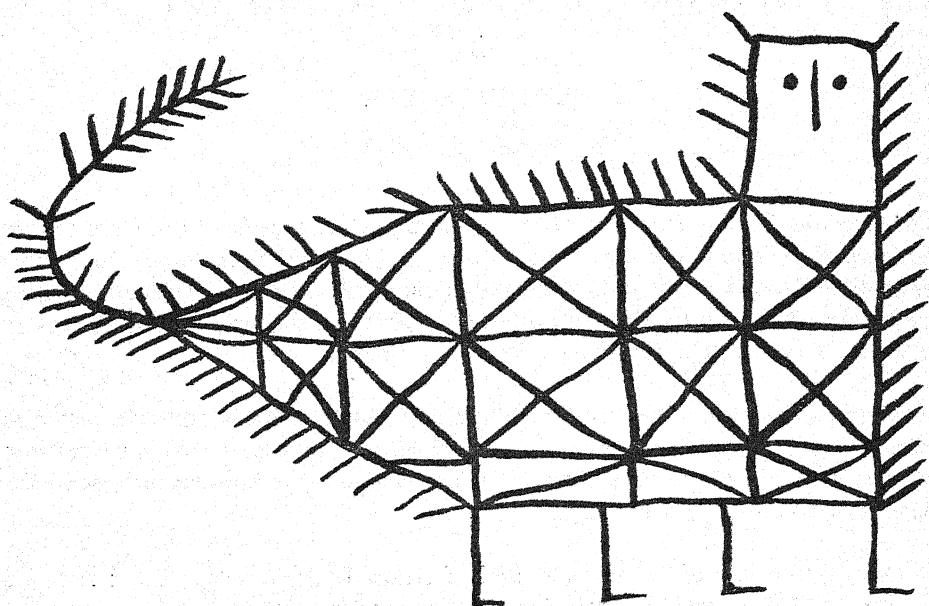
Under the blazing sun of summer the villagers get together to prepare for the marriages of their sons and daughters on the yellow land of Saurashtra. They could not get time to repair their mud houses after monsoon. The rain had let fall all its fury on these poor mud walls and roofs of Indian tiles. The mud bricks peep from the worn-out walls. The tiles have taken on a black colour.

Within a few weeks there is a lot of activity and restlessness among the women of the villages. Right from early morning whenever they get some time between hours of domestic work, they start collecting cowdung, yellow-clay and grass for doing 'GARA' on the mud walls.

On the 15th day of March Kadvibai of Neswad has started to cover the mud bricks by 'GARA', with her soft fingers. Some of the other women give pressure of the thumbs and evolve lively patterns on the walls, creating plant-like motifs. Gangabai gives pressure of the palm differently from the other women, and thus creates prints of hands on the walls. In this way the walls of the house with their uneven slopes, textured quality and curvinal grass become a fascinating surface for the spectator. Still the women are not satisfied with these walls. They feel they would like to do something on the textured surfaces.

The surface itself invites them to do something, which activates the walls, and enlivens the different uneven slopes.

The women take in their clay utensils some white pieces which are easily found in their fields and in the woods, and mix them with water. They use ordinary instruments or readily available materials as their brushes, as for example, they take the stump of the plant, or rough textured piece of cloth, a stick etc. They start doing drawing with freshness of mind and to the soft tunes of folk songs. Before farmers and cowherds return from their fields in the evening the walls of the mud houses are brightened by lively drawings of a tiger, leopard, a sparrow, kangopies etc., and the indispensable peacock. The peacock is for them the most beautiful bird and the symbol of an auspicious occasion like a marriage. The villagers in Saurashtra see this bird frequently in their fields in their day-to-day life. There are about hundred different motifs of the peacock in their drawings known as 'ALEKH' in local languages of Bhavnagar District. They never try to depict the peacock as seen in nature, the bird is almost transformed in their creative process. Some times women say, 'A Mor Say'. (This is a peacock.) We have to accept all the transformations of the form of the peacock because they get a place on the mud walls. There are instances, when the motif of the 'ALEKH' comes closer in to the other mediums

of art and crafts of that particular region. There is similarity between the drawings of birds and motif of those birds and animals expressed in Embroidery and Applique (Patch work). Some changes are bound to come in the depiction of the birds and animals, human figures because of the possibilities and limitations of different mediums. But on the whole, attitude remains more or less the same. Even in their clay toys, drawings on pots, embroidery, applique, the women never allow the forms

of birds, animals, and human figures to tend towards realism. The motifs of different mediums remain continuously changing due to regional variations, allowing sensibility to play the major role to make things more and more lively with due consideration to the medium in which they are executed.

For instance the motif of the peacock remains changing in accordance with the different castes and different regions of Saurashtra. The motif drawn on the wall of Bhadi Bhandaria village is very similar to the motif of embroidery of that region, while the motif of a peacock in Wadli village forms a different picture which has quality of a drawing and scribes. Here we find there is not much relation between the drawing and embroidery. While various changes take place even in form of a peacock, it still retains the essential qualities of the bird, its delicate neck, its lovely feathers, its proud helmet and splendid blue colour. On many occasions the peacock no longer remains a particular bird of that region, it stands for all the birds of that area.

The peacock is the most favourite bird in Western India and now it is the national bird of our country. The women folk have given due importance to the peacock even in their songs and idioms. Sometimes the peacock becomes a human being; at others a human being becomes a peacock accepting the qualities and weaknesses of the bird. Particularly in folklore and in fairy tales the process of the human being becoming bird is very interestingly described. Even in their drawings of peacocks and peahens at certain places we do not find any apparant similarity with the drawing of (real) peacock done on the walls. Women freely add new varieties of shapes and motifs in the body of a peacock while engaged in their creative activities. The whole form is completely transformed, and it gets new values on mud walls, for example, in the drawing on wall of Gorakha village.

The women of the Saurashtra villages also draw the tiger, the leopard, the elephant, the cat etc. One does not see these animals in the day-to-day life of Saurashtra. The question then arises: why they draw the tiger, the leopard, the elephant, frequently on their yellow mud walls with all the minute details of the animals and different postures, as if they are observed at close quarters. They give a psychological explanation for these animals. They say that they have fascination for them because they do not generally see in their daily life. At the same time they accept the fact that their buffaloes, cows, calves are beautiful animals, but they see these animals all the time and from childhood days. They observe them in the fields and forests and in houses, and therefore, no longer stimulate them for drawings.

It is possible that many years back these people (Kharak, Pabcholi, Rabari, Koli) were hunters and lived a nomadic life, roaming from one place to another in search of food and grass for their animals. They might have been scared by the animals mentioned above and therefore the images of the tiger, the leopard, the elephant are still strong on their minds even after they have settled down in the villages and have cultivated land and domesticated animals like the cow, the buffalo the horse, the donkey etc. It is quite possible that they are unable to forget their

preoccupation with the tiger, the leopard, the elephant—who at one time in their lives plead such an important role.

When in 'ALEKH' the body of a tiger, the cat, or the leopard is filled with cheque designs or uneven dots one feels that women have understood the problem of representation of animals as one aspect of creative process in much the same way as a sensitive artist does in his work. In the beginning they draw or they start with the tiger or the leopard but gradually they do away with the identity of the animal and freely add geometric designs and consider the body as a mere square, rectangular shape and nothing more. But in the end they again add something which brings the 'ALEKH' nearer to the real animal in nature such as the sharp nose or eyes or nostrils, claws.

There is a general belief about folk art that there is more repetition of the same motif and there is less scope for individual touch in the craft. But the drawings on mud walls create entirely new pictures, when one sees the drawings minutely and with a view to studying various subtleties of the tradition. Somebody may remark that the motif of the peacock is the same motif done 25 years ago in the village and that mother give this craft to her daughter as one of the traditional kinds of training, and that thus there is no scope for individual touch, addition and alteration in the motif of the peacock or the drawings of the tiger. The children of the family repeat their traditional art on occasions like marriage, Diwali, pilgrimage, 'saptah' etc.

But when we see the drawings of a railway train, bicycle, the gramophone, the clock etc. on the uneven surfaces of mud walls, we have to accept that there is a live sensibility and special gift (whatever we may call it) in those women folk to react to modern visual data and reconstruct them on a different plane. They may have utterly simple minds and see new things with almost a sense of surprise and make things simple, keeping all essential details of the objects they see.

The Railway train has unusual passengers—the gopies churning milk in one of the compartments of the train and even driving the engine and occasionally filling coal from the coal van. The sun, the moon and a stranger have their own compartments in the train as if we were listening to fairy tales and folk stories—the stage is activated by different characters and they play their different roles unlike their usual role in reality. There are some remote experiences or legends in which the sun can be a good companion of a poor passengers, out of the blue. Similarly the moon can travel during the day on yellow land without any hesitation.

These drawings have an intimate relationship with the surroundings from which they spring. The white drawings or wall of Gaman from interesting contrast with jet black buffaloes in fore ground. The decorated piece of embroidery laying on the coat, dark green bottles on the wall of verandah, big red clay pots of drinking water with their painted peacocks and golden lid—all these enhance the values of drawings. When we detach the drawing book, we can hardly get in idea of the real quality of the drawings. It seems that women folk are interested in surface decora-

tion. The drawing starts from one corner of the wall and it decorates all the different uneven surfaces and small windows known as 'HAVABARIA', niches, which come in its way upto another corner of the wall, all get adoration of small triangular shapes with curvianial leaves. This attitude of surface decoration is reflected in other mediums of Folk Art. They decorate their hands, legs, and faces with tatoos or what in the local language is called 'CHHUDNA' (Tattoos). The clay pots of drinking water, pieces of embroidery, folk toys, (Clay and cloth toys)—all have lively surface decoration by different lines and colours.

The women are more interested in motifs rather than composition because there is no grouping of the objects on the yellow wall, at the same time there is no apparent relation with different drawings by way of a particular incident or a drama.

The drawing is an end in itself. Each drawing or a motif exists individually. Perhaps this is a limitation or simplicity of folk drawings.

Even under the impact of the modern influences, and the changing pattern of Socio-Economic, Political life, our villages have retained a live sensibility and insight in their reactions to the Modern visual stimulii and have kept up their lively tradition.

CO-OPERATION WITH CONTRIBUTORS

Papers are received for publication on Research work in subject in which they are interested. When research schemes are sponsored or financed by the society no honorarium is paid, but all contributions are carefully examined and a MEDAL is awarded every year for the best research contribution published in the Journal.

The journal is non-profit making and hence does not pay for the manuscripts accepted for publication. The authors, however, get 25 free off-prints of their published papers and a copy of the Journal free for a year for approved research contributors.

BOOK-REVIEWS

1. BULLETIN OF THE ANTHROPOLOGICAL SURVEY OF INDIA Vol. XI, Nos. 3-4 (1962). Indian Museum, Calcutta, 1966, Pp. 145-234

This issue of the Bulletin of the Anthropological Survey of India, whose publication was delayed for four years, contains ten articles, five of which study the physical traits of various peoples and tribes in India. The Anthropological Survey thus continues its old tradition of paying special attention to Physical Anthropology. Two articles describe the blood-group distribution, the proportion of ABH secretion, sickle-cell trait and colour blindness of the Gadaba and Paroja in Orissa in the first, and of some Rajput groups in western U.P. in the second paper. A third study deals with the blood-group distribution of the Bhatra, Muria and Mahra of Bastar. A fourth paper records the distribution of middle-phalangeal hair in some Bastar populations, while the fifth paper is a dermatoglyphic study of the tribes and castes of Nagaland and Manipur. These articles are highly specialised studies, dealing mainly with small populations. But they provide the Physical Anthropologist with much-needed, detailed information and this fills in a few of the many lacunae in the over-all survey of the racial characteristics in the Indian population. May the Anthropological Survey of India continue in these studies which are indispensable for an exact comprehensive study of the racial history of India.

It is impossible to deal adequately with the other five papers describing various cultural traits of Indian social groups. The most important of these papers is by N. K. Syamchaudhuri and describes in greater detail and with full documentation the agricultural activities of the Rieng, a tribe in Tripura State (Nagaland). The Rieng still practice mainly shifting cultivation, but for certain crops they have switched over to plough cultivation, on the wet low-lands as well as on the dry up-lands. The author gives in an appendix a few folksongs with a bearing on agriculture.

Interesting is also the—only too short—collection of proverbs on the Badaga woman (Nilgiri Hills), as it provides a deep insight into the mentality and cultural setting of the Badaga. The author gives a short commentary to each proverb recorded.

Stephen Fuchs.

2. BULLETIN OF THE ANTHROPOLOGICAL SURVEY Volume XII, (1963). Nos. 1 and 2, January to June, 128 pp. Indian Museum, Calcutta 1967.

This issue of the Bulletin of the Anthropological Survey of India, published four years late, contains thirteen articles, two of which are studies of the blood-groups, ABH secretion, frequency of sickle-cell traits, P.T.C. testing and colour-blindness, of the Rajbanshi of Midnapur District (West Bengal) on the one hand and of the Dorla (Koya) and Dhurwa (Parja) of Bastar on the other. A third paper discusses the variation in defective colour vision among some tribes of Assam. There

is a lot of confusion about the racial origin of the tribes both in West Bengal and in Bastar. The tribes tend to change their social affinities, and when Hinduised frequently adopt a new caste name or have themselves incorporated by a large and influential caste if such an adoption is granted. Anthropometric studies alone can clear up the confusion and define reliably the real racial affinities of these tribes and castes.

Three further articles concentrate on pot-making in various parts of Assam.

Two articles deal with kinship structure; one discusses the complex kinship structure of a polyandrous Rajput community in Jaunsar Bawar, the other the kinship terms and usages of the Santals in Birbhum.

Highly significant is the study in provincial and religious stereo-types carried out among university students in Calcutta. 310 students were interrogated; they were divided into three groups according to their home provinces (Bengal, Bihar and U.P.) and according to their religion (Hindus, Muslims and Christians). The survey found that there is considerable tension between Bengalis and Biharis, mainly, it seems, for economic reasons. With regard to religion, Hindu students have a poor opinion of Muslim students, while the Christians are more favourably evaluated. The latter (belonging mainly to the Anglo-Indian community) are equally well accepted by the Muslims.

Two articles contain village studies; one is the study of a desert village in western Rajasthan, the other of a Rajbanshi community in the District of Cooch Behar.

Most of the articles in this issue of the Anthropological Survey are rather short and not sufficiently penetrating into the matter under discussion, but they are all of topical interest. Most probably they are preliminary reports on studies carried out by the members of the Survey and merely indicate on which problems the Survey is at present concentrating.

Stephen Fuchs.

3. LIVING PREHISTORY IN INDIA—An article by Shri D. D. Kosambi published in the *American Review*, October 1967 at pages 39 - 50.

In this remarkable and noteworthy article, of about 10 pages, the late Mr. Kosambi of International fame from India, has given a living account of Prehistory in India. It shows the originality of a scholar and with greatness of his vision he succeeds in showing that the living prehistory in India is still alive inspite of his vision of antiquity which he shared with his father Kosambi at the Gandhi Ashram in his great glory. The Kosambis were great scholars and were known at the Ashram for several years. He came into contact first with the Ras Pardhi which he studied, who now live in Maharashtra originally came from Gujarat to the north. They speak a dialect of Gujarati and practiced both begging and thefts by the women and men alike. One can scarcely avoid the conjecture that the Hindu ordeal was adopted

from some aboriginal Indian rite, such as the ones, preserved today in the Pardhi dance and trial.

He describes with characteristic frankness the branch of the Dhangars which follow tribal ways and earn living as itinerant herdsmen: each band numbers about twelve people and leading a flock of about 300 sheep. These groups spend the eight dry months of the year in a round of travel that rarely covers less than 200 miles and may range up to as far as 400 miles. He describes in the characteristic way the hook-swinging, Mahtoba, and the places in which the Mahtoba lives. Mahtoba is called Bapuji-Baba or "Father-God" and it is dangerous for any woman to approach him, who eventually marries the Mother Goddess and the marriage or the union between Devkota Demon symbolises the conflict thus perpetuated.

It appears certain that the deity worshipped at the Theur mound thousands of years ago was a goddess, just as the deity is today. Here with the Pardhi snarers, the Dhangar shepherds, and the hook-swinging devotees of Mahtoba is further evidence that the prehistory of India is still alive.

Kosambi says that it is more to the point, there exist in India today many tribal peoples whose customs go back to preliterate times. Representing some thirty million (about 6 per cent) of India's total population of 440 million, these peoples preserve many features—in fossilized form as it were—of Indian prehistory.

This article of Mr. Kosambi appearing in the American Review for October 1967, which is the single Magazine on Indian Anthropology is interesting to read and thought provoking to the students of Anthropology.

P. G. SHAH.

4. PICTURESQUE GUJARAT—Published by the Directorate of Information, Government of Gujarat, Ahmedabad in 1961 (first edition). Price Rs. 3/- pp. 82.

Picturesque Gujarat is the first edition published in 1961 by the Directorate of Information and printed by Shri B. Rawat at Kumar Printery, Ahmedabad. There are about sixty pictures in this volume selected by the Director of Information. It maintains the reputation of Gujarat and of picturesque country among its purity of style and its talented qualities which are of supreme character. Many country-side pictures are given beginning with the sacred Jag dance of Mataji. The picture on page 24 is the sky-high Somnath Extinct Architecture, Mount Girnar, land of Saurashtra, Belaram Pavan Pavitra Narmada, Sihor, Panchwegan, children of the soil, gramalakhmi with beautifully decorated arms, Dwarka, Sidhpur, Koloryak, Jumma-Masjid all these pictures are worth commending. Gujarat is famous and well known for its magnificent architecture. The Director of Information deserves congratulations for this publication though he may not be able to publish another volume.

P. G. SHAH.

5. GUJARAT 1967—A Reference Annual—prepared by The Research and Reference Section, Directorate of Information, Government of Gujarat, Sachivalaya, Ahmedabad— 15. Pages, 302.

In 34 chapters in 302 pages the Director of Information has compressed information about the Gujarat State. It has brought upto date and corrected information upto July 1967, which annual was printed in the Government Printing Press, Ahmedabad.

Vadnagar Toran—a fine specimen of Gujarati style of Architecture finds the first place in the annual which is produced every year.

The total geographical area of the State is 4,42,67,500 acres, the gross cropped area is 2,41,36,500 acres while 22,79,400 acres represents forest area in the State and 11,30,400 acres represents barren and uncultivable land.

The people of Gujarat are courageous and enterprising. Though not stout in physique, they are gentle and have created a legend of courage, patriotism, valued chivalry and hospitality. Proximity to sea coupled with the spirit of enterprise has made the Gujaratis to explore new horizons which in turn have fostered in them sound practical wisdom, catholicity of taste and social flexibility and amiability.

They are settled throughout India and have selected colonies in Calcutta, Cawnpore, Madras and have made the trade in past with Rangoon.

It is significant to know that Ahmedabad is the only city with a population of over a million (13,24,000) the other cities in the State with more than a lakh population are Baroda (2,95,144), Surat (2,88,026), Rajkot (1,93,498), Bhavnagar (1,71,039) and Jamnagar (1,39,692). The Scheduled Castes and Scheduled tribes population in the State number 13,67,255 and 27,54,446 respectively.

The percentage of literacy is 24% as per Census of 1961. Gujarati is the principal language of the State.

The Golden Age : The present Gujarat existed as a compact cultural block since ages, its name and territories came into existence only since the middle of the 10th century in the reign of Mulraj Solanki, the first Chalukyan ruler who laid the foundation of modern Gujarat. It was he who invited the "Patola" weaving for which Gujarat became famous. The Solanki rule provided homes for the artisans and the monuments of Somnath, Modhera, Than, Ghumli, Abu, Girnar, Palitana are creations during his reign. The Solankis were followed by Siddharaj, Kumarpal for the growth of art in that century. Jainism is a great achievement. In the Muslim period at the end of the 13th century a new style of Hindu-Muslim culture came into existence and the synthesis of Hindu-Muslim culture are still preserved in many ancient monuments of Ahmedabad.

Creating a new State of Gujarat in 1963 it becomes easy to build a new title of Glory that was Gujarat in the constitution. The commencement of the Indian Constitution, the National Emblem, the National Flag and the National Anthem "Jana-Gana Mana," was adopted.

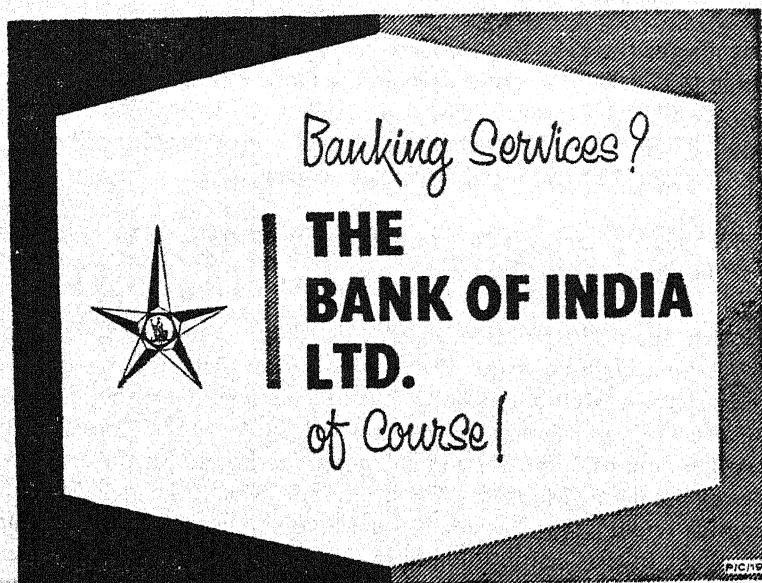
The Annual also displays the Public Accounts, and the Economics etc. of the State of Gujarat which are worth reading.

We need not read that agriculture is the main occupation of the people. The Industrial structure of Gujarat State is of the varied conditions as given at page 497.

The book is not complete without the Public Service Commission, Charity Commission, Charitable Endowments Act, Societies Registration Act and Official Trustee and Administrator General.

The Annual is well edited with full information with pictures of important temples and monuments and a well printed publication and is worth reading with interest.

P. G. SHAH

6. LOST SARASVATI :Author: Mr. Amrit Pandya 'Indras', published by Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar (India) Price: Rs. 30/- Pages : 285 + two charts.

The great rivers of India like Ganges, Jamuna, Narbada, Godavari etc. have been worshipped by the Hindus for centuries as these rivers have contributed so much to the economy, philosophy and culture of the people and have occupied the place as deities in the religion and consequently each river has its own purana. But let us not forget that there was yet another river more worshipped and revered than all these rivers. It was the great river Sarasvati which dried up later due to some geological changes. However to memorise this lost river, about half a dozen rivers had been named "Sarasvati" in different parts of India.

The author of the book under review, a well-known archaeologist and research-scholar, has made an attempt to find out the influences which this river 'par excellence' had made ecologically on the Indian people and their culture, and the role it played in the history of the world at large.

Presenting the results of the latest research works in various branches of knowledge, the author concludes that the Sarasvati Basin served as a common platform for synthesizing the two communities belonging to the different basic productive economies which he terms as the Indo-Pacific and the Indo-Atlantic, because the river Sarasvati was located geographically between the Ganges and the Indus which formed the boundary-lines of the afore said-communities of the two basic productive economies.—At about the beginning of the second millennium B. C., the entire bed of the river Sarasvati and the floor of the sea at its confluence (the present runns of Kutch) raised due to earth-movements resulting in drying up of the whole river for ever and the area through which it flowed started turning into a desert, today known as the Indian desert. This geographical change considerably affected the subsequent human process in India as the author elaborates it.

This work primarily aims to probe into past human institutions with a view to tracing out a new and a truer personality of India. It presents a new interpretation of Indian and world pre-history and corroborates it in a very scientific way mainly in light of archaeological, anthropological, linguistic and geological discoveries.

The author introduces in this work the functional-historical method of constructing the human past for the first time in Indian Historiography. However this method is increasingly used in other countries as the latest scientific method of writing history for it is found the most convincing and satisfactory of all other methods.

The author states that Indian history, as projected by the functional-historical integration, cannot be isolated from the rest of the human history. Hence, he probes into the historical facts of many other countries and as a result we find a new image of India and the world-history.

The present is the fruit of the past and therefore the planning for a better future and its execution requires a thorough study of history, but not that type of history which projects one part of social process. As the author has boldly pointed out, the majority of the present Indian works on the human past elaborate and emphasise the political facet alone. The author shows a new scientific way to know the probable future course of human history with the help of the past.

A big separate chart attached to the book shows the various developmental, technological, socio-economic, culto-linguistic and such other stages in human history in general and Indian history in particular in well-defined chronological and evolutionary sequences. The chart is very useful and adds to the value of the book.

In short, this research-work of high standard is indispensable for the scholars and research-workers of Indian history. Mr. Pandya deserves congratulations for this excellent contribution on history. It will be welcomed if a popular edition of the book is brought out.

F. R. Torres

Individual Research Lump Grants

The Gujarat Research Society, Bombay-52 announces that small lump grant for research work is available out of the various funds on Psychological, Health Research, Linguistic, Sociological (Tribal) and Economic research. The amounts of individual grants for small research projects not exceeding Rs. 500/- will be payable after completion of the work and after the printing of such papers in the Gujarat Research Society's Journal. The details will be fixed by a special committee for each subject on receipt of applications from the various persons.

Applicants interested in lump research grant should submit their applications to the Registrar, Gujarat Research Society, Samshodhan Sadan, Khar, Bombay-52 giving the following particulars:-

- (1) Subject of research for which a lump grant is expected.
- (2) Qualifications.
- (3) Previous experience and research papers if any.

President.

Gujarat Research Society.

સ્વ. હરસિદ્ધભાઈ વ. દિવેટીયા

લે. પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી

ગુજરાત સંશોધન મંડળને આ વર્ષમાં એના સંસ્થાપક પ્રમુખ, નિવૃત્ત ન્યાયમૂર્તિ, પ્રથમ કક્ષાના ગુજરાતી શિક્ષણશાસ્ત્રી, અને ઊંડી તત્ત્વ ચિંતના કરનારા, ગુજરાતી વિદ્વાનોમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવી ચૂકેલા શ્રી હરસિદ્ધભાઈ વજુભાઈ દિવેટીયાના મુંબઈમાં તા. ૩-૮-૧૯૮૦ ના દિવસે થયેલા અવસાનથી એક ઉત્તમ કક્ષાના માર્ગદર્શકની ભારે ખોટ સહન કરવાનો પ્રસંગ ઊભો થયો છે. અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ દિવેટીયા કુટુંબના આ તેજસ્વી વિદ્વાનનો જન્મ વડોદરામાં તા. ૧૭-૨-૧૮૮૬ ના દિવસે થયો હતો. ૧૯૦૬માં એઓ ગુજરાત કૉલેજમાંથી બી. એ., ૧૯૦૮ માં એમ. એ. અને ૧૯૦૯ માં એલ. એલ. બી. થયા પછી ઉત્તર પ્રદેશના બરેલીની કૉલેજમાં તત્ત્વ-જ્ઞાન વિષયના અધ્યાપક તરીકે ગયા હતા. સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ કરવાની ભાવના ધરાવતા મૃદુ છતાં પ્રબળ મનોવૃત્તિ ધરાવતા આ અધ્યાપકે ૧૯૧૨ માં અધ્યાપનકાર્ય છોડી મુંબઈમાં એપેલેટ બાજુ ઉપર હાઈકોર્ટમાં વકીલાત શરૂ કરી. સેન્ડહર્સ્ટ રસ્તા ઉપર ગ્લોબ સિનેમા નજીકના મહારાજ મેન્શનમાં એમણે વર્ષોનો નિવાસ કર્યો હતો. ૧૮ મે વર્ષે મારે મુંબઈમાં ત્રણેક માસ માટે પ્રવૃત્તિ શોધવા જવાનું થયેલું ત્યારે મારા પૂ. પિતાશ્રીના મોટા મામા અને ભૂલેશ્વર - લાલબાવા મંદિરના અધિકારી પૂ. વીરજી આણંદજી દફતરી મને શ્રી હરસિદ્ધભાઈની પાસે લઈ ગયેલા. થોડાં જ વર્ષોમાં અમારે બંનેને નજીક આવવાનું થયે એવો એ સમયે સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો. એ વખતની થોડી ક્ષણોની મુલાકાતે પણ મારા હૃદય ઉપર એક સૌમ્ય અને પ્રેમાળ વૃત્તિના મહા પુરુષની છાપ પાડી જ હતી. મેલેરિયામાં સપડાતાં, કદી ફરી મુંબઈમાં વસવાટ ન કરવાની લાગણી સાથે ત્રણ મહિના પૂરા કરી, હું માંગરોલ વતનમાં પછો ચાલ્યો ગયો. ૧૯૨૯ માં હું અમદાવાદની ગુજરાત વિદ્યાસભાનો આજીવન સભ્ય બન્યો અને ભેટ પુસ્તકો આવનાં એમાં હસ્તલિખિત પુસ્તક સંગ્રહની યાદી પણ આવી અને મહાભારતનાં ગુજરાતી પદ - બંધ આખ્યાનોનું સંપાદન કરવાની મને ભાવના જાગી. ૧૯૩૦ માં મારા પરમ હિતૈષીઓ - ‘ગુજરાતી’ સાપ્તાહિક પત્રના વિદ્વાન વિદ્વત્પ્રિય તંત્રી (અત્યારે સદ્ ગત) શ્રી નટવરલાલ ઈ. દેસાઈ અને ‘ગુજરાત વિદ્યાસભા - અમદાવાદ’ ના સહાયક મંત્રી (અત્યારે સદ્ ગત) શ્રી હીરાલાલ ત્રિ. પારેખે હસ્તપ્રતોનો ઢગલો કરી આપ્યો, અને ‘ગુજરાતી’ પત્રના ઉપતંત્રી (અત્યારે સદ્ ગત) શ્રી અંબાલાલ બુ. જાનીએ ફાર્બસ ગુજરાતી સભા તરફથી મહાભારતનાં ગુજરાતી - પદબંધ પર્વો એક પછી એક તૈયાર કરવાનો આદેશ આપ્યો. આ માટે પૂર્વે ૧૯૨૯ માં જ મને મુંબઈ બોલાવવામાં આવ્યો. હજી મેં ‘પચીશીના છેલ્લા વર્ષમાં પગરણ જ કર્યા હતા. શ્રી હરસિદ્ધ, ભાઈ ત્યારે મહારાજ મેન્સન છોડી હાઈકોર્ટના ન્યાયમૂર્તિ થયા પછી, રીજ રોડના એમના આજના નિવાસસ્થાનમાં આવી રહ્યા હતા જ. શારદી પૂર્ણિમાના, ઘણું કરી, આગલા દિવસે સવારે શ્રી અંબાલાલ જાની એમની સાથે મને ત્યાં લઈ ગયા. એમની, મુલાકાતી ખંડની પાઠ જના એમની બેઠકના ખંડમાંની, પાટ ઉપરની બિછાતવાળી સજાઈ ઉપર એઓશ્રી બેઠા હતા. શ્રી જાની એમની જમણી બાજુની ખુરશી ઉપર બેઠા, જ્યારે શ્રી હરસિદ્ધભાઈએ મારા જવા અજ્ઞાત, પચીશીએ હજી પહોંચતા અલપખ્યાત યુવકને ગાદી ઉપર જ પોતાની પાસે બેસાડ્યો. જીવનમાં મોટા પુરુષોને મળવાનો આ પ્રથમ જ યોગ હતો. મને પહેલો જ પ્રશ્ન કર્યો કે મહાભારતનાં પર્વો વગેરે જના સાહિત્યને પ્રસિદ્ધ કરવાથી આપણે શું મેળવવા ચાહીએ છીએ. સંશોધનક્ષેત્રે પાપા પગલી માંડનાસ, નાના શહેરની હાઈસ્કૂલમાં અને સં. પાઠશાળામાં અધ્યાપન કાર્ય કરનારા યુવક પાસે જવાબ દેવાની

ખરેખર શક્તિ હતી? નહોતી એમ કહેવામાં જરાય ખોટું નથી. એ વખતે એટલો જ જવાબ દેવાઈ ગયો હતો કે ગુજરાતી ભાષાના એની ભાષાસમૃદ્ધિના વિકાસનાં સોપાન તરીકે જ મુખ્યત્વે આ જૂના ગ્રંથોની મૂલ્યવત્તા છે. આજની ભાષાભૂમિકા—એના રૂઢિપ્રયોગો અને એની સ્વાભાવિક લક્ષણ જાણવા માટે આવા ગ્રંથોનું પ્રકાશન ઉપકારક થઈ પડે. મારે આ જવાબ સાચો હતો કે ખોટો એ વિશે એ દલીલમાં ઊતર્યા જ નહોતા, પરંતુ મારી શરૂ થતી આ પ્રવૃત્તિને સભાના મંત્રી દરજ્જે એમણે વધાવી લીધી અને ૩૦ મી ઑગસ્ટ, ૧૯૩૦ ના દિવસે મારા તરફથી મહાભારતનાં ગુજ. પદબંધ પર્વોના સંપાદનનું કાર્ય આરંભાયું, જે ૨૯ મી જૂલાઈ ૧૯૫૧ ના દિવસે પૂરાં ૨૧ વર્ષ પૂરું કરી શક્યો. જેમાંથી સભાને કદી પૈસા પણ પ્રાપ્ત ન થઈ શકે તેવા માત્ર સેવાભાવનાથી જ તૈયાર કરેલા આ પ્રકાશનના સાત ગ્રંથો એ રીતે પ્રસિદ્ધ થયા. નિર્વ્યાજ શરૂ કરેલી અને ફાર્બસ સભાએ બિરદાવેલી આ સારસ્વત સેવાએ સભાના પ્રમુખ સ્વ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી અને ધણું કરીને એક ઉપ-પ્રમુખ વિદ્યમાન ડૉ. કનૈયાલાલ મા. મુનશી જેવા પ્રથમ કક્ષાના સારસ્વતોનાં દિલ જીતવાને પાત્ર બનાવ્યો. ‘હારમાળા’નું સંપાદન મા. મુનશીએ જ મારી પાસે કરાવવાનો આગ્રહ રાખેલો. એ જ્યારે શ્રી જીનીના પત્રથી જાણ્યું ત્યારે જે ધન્યતા અનુભવેલી તેણે મને આ સંપાદન ક્ષેત્રે યશોભાગી બનાવ્યો છે. ફાર્બસ સભા સાથેની આત્મીયતામાં સભાના એ ચારે સંચાલકોએ પૂરેલું બળ જ કામ કરી ગયું છે અને આજે પણ કરનું રહ્યું છે.

શ્રી હરસિદ્ધભાઈ સોરાષ્ટ્રનું રાજ્ય થતાં ત્યાંની હાઈકોર્ટના પહેલા ન્યાયમૂર્તિ તરીકે ગયા અને નરસિંહ મહેતાની જયંતીના પ્રસંગને બહાને મને રાજકોટ બોલાવ્યો. એમના પ્રમુખસ્થાને સોરાષ્ટ્ર રાજ્યતંત્રના એ વખતના ધુરંધર અધિકારીઓની હાજરીમાં હજારથી પણ વધુ સંખ્યાના શ્રોતાઓના સમક્ષ મંચ ઉપર પોતાની બાજુમાં જ બેસાડી વ્યાખ્યાનનો આદેશ આપ્યો તે એવો જ ધન્યતાનો મારા જીવનનો પ્રસંગ હતો. પૂરા એક કલાક સુધી નરસિંહ મહેતા ઉપરનું આ પહેલું જ વ્યાખ્યાન આપવાનો મારા જીવનમાં યોગ હતો. આની અંસર ગમે તે થઈ હોય, પરંતુ હું મારા એક મુરબ્બી (સ્વ.) બાપુભાઈ મો. બુચને ત્યાં ઊતર્યો હતો ત્યાં જ નાગઢના નિવૃત્ત દીવાન, વયોવૃદ્ધ (સ્વ.) ત્રિભુવનદાસ રાણા મળવા. આવ્યા, એ પણ એવી જ ધન્યતાનો યોગ હતો.

શ્રી હરસિદ્ધભાઈ ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાના સમયથી અમદાવાદમાં આવી રહ્યા અને સતત બે સત્ર સુધી યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિપદે રહ્યા. આ ગાળામાં તો અનેક વખત મળવાનું થયું હતું. ૧૯૨૯માં સ્થપાયેલી આત્મીયતા અવિચળ જ રહી હતી. ગુજરાત યુનિવર્સિટીનાં ઑરિન્ટેશન અને સ્ટેટયૂટસનું પહેલું સમગ્ર માળખું એમની કલમનો જ પરિપાક હતું એ કહેવાની જરૂર નથી. અને સેનેટ તેમ જ સિન્ડિકેટ અને એકેડેમિક કાઉન્સિલનું એમનું સંચાલન નમૂનેદાર રહ્યું છે. વિસંવાદી તત્ત્વોને કુનેહપૂર્વક કાબૂમાં લેવાની એમની ઠરેલ પ્રકૃતિએ અહીંથી એઓની નિવૃત્તિ પછી પણ એમને અનેક વાર યાદ કરવાની ફરજ જ પાડી છે એમ કહું તો ખોટું નથી. [મારે સાભાર સ્વીકારવું જોઈએ કે પી. એચ. ડી. ના માર્ગદર્શક તરીકે મને મંજૂર રાખવાનો એકેડેમિક કાઉન્સિલમાં પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે એકાદ વિરોધ થયેલો તેનો એમણે પ્રમાણપુરઃસર કરેલો નિરાસ એમના મારા તરફના વાત્સલ્યભાવનું પ્રતીક કહું કે ફાર્બસ સભાને માટે તૈયાર કરી આપેલા મારાં સંશોધન—સંપાદનો અને ફાર્બસ ત્રૈમાસિકમાં છપાયેલા મારા સંખ્યાબંધ સંશોધન—લેખોને કારણે કહું એના અદ્યાપિ હું નિર્ણય લઈ શક્યો નથી.]

અહીં એ ઉમેરવું જોઈએ કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પણ એઓ, શ્રી મુનશીએ પરિષદનું સંચાલન હાથ પર લીધું ત્યારથી જ, સાથીદાર રહ્યા છે. એમણે થોડાં પણ જે મહત્ત્વનાં મૌલિક

પુસ્તકો— જેમાં ભગવદ્ ગીતાનો એમનો અંગ્રેજી ગ્રંથ મૂર્ધન્ય છે તેનું પ્રદાન કર્યું છે તેણે જ એમને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૧૮મા અધિવેશનના પ્રમુખ થવાને પાત્ર ઠરાવ્યા—અર્થાત્ એ ગુજરાતના સમગ્ર સાહિત્યકારોના પણ અગ્રણી તરીકે સ્વીકારાયા. ગુજરાત સંશોધન મંડળની ૧૯૩૬માં મુંબઈમાં સ્થાપના થઈ ત્યારે એ પહેલા પ્રમુખ હતા. શ્રી પોપટલાલ ગો. શાહ અને શ્રી સી. એન. વકીલને એમની સબળ હું ફ હતી, જેણે ગુજરાત સંશોધન મંડળની અનેક પ્રવૃત્તિઓને છેલ્લાં ૩૨ વર્ષમાં સારો વેગ આપી પશ્ચિમ ભારતની ગણ્યકોટિની એક સંશોધન સંસ્થા તરીકેનો મોભો આપ્યો છે.

મુંબઈ રાજ્યના વિભાજનથી છૂટા પડેલા ગુજરાત રાજ્યમાં હવે ગુજરાત સંશોધન મંડળની પ્રવૃત્તિ મુખ્ય સ્વરૂપે શરૂ કરવાનો મનોભાવ મંડળના પીઠ સંચાલકોએ કર્યો. તા. ૧૯ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૧ ના દિવસે ગુજરાત સંશોધન મંડળ તરફથી શ્રી હરસિદ્ધભાઈનું બહુમાન કરવાનો સમારંભ યોજાયેલો. મારું એ સમયે મુંબઈમાં થોડા સમય માટે રહેવાનું થયેલું એની જાણ થતાં શ્રી પોપટલાલ શાહે ટેલિફોનથી આદેશ આપ્યો કે તમારે સમારંભમાં હાજર રહેવાનું છે અને ગુજરાત વતી બે શબ્દ કહેવાના છે. સમારંભ પૂરો થયો ત્યારે મંચ ઉપરથી ઊતરતાં શ્રી હરસિદ્ધભાઈએ આદેશ આપ્યો કે ‘કેશવરામ, (મને એઆશ્રી હમેશાં આ સંબોધન કરતા; બીજા આવું સંબોધન કરનાર મા. મુ. શ્રી મુનશીજી છે; બાકી સમાજમાં મને નામથી કોઈ સંબોધન કરતું જ નથી.) જુઓ ના પાડશો નહિ; તમારે ઉપલે માળથી ઊતરી સામે હરિભકિતની પોળમાં જ જવાનું રહેશે. (એમને ખબર પડી ગયેલી કે સાંકડી શેરી—અમદાવાદમાં આવેલી બાલાભાઈ દામોદરદાસ કૉલેજમાં મારી અધ્યાપક—દરજને ખંડસમયની સેવાઓ લેવાનું નક્કી થઈ ગયું છે.) જુઓ, ગુજરાત સંશોધન મંડળની શાખા શરૂ કરવાની છે અને એનું સંચાલન તમારે કરવાનું છે.’

મુ. શ્રી પોપટલાલ ગો. શાહના મોટાભાઈ ગો. વા. શ્રી મોતીલાલ ગો. શાહનો શુદ્ધદ્રૈત સંસદની પ્રવૃત્તિઓને કારણે હું ખૂબ જ નિકટનો સ્વજન બની ગયેલો. એ સંબંધે શ્રી શાહને પણ મારામાં આત્મીયતા બંધાઈ ચૂકેલી. આમ શ્રી દિવેટીયા અને શ્રી શાહે મારામાં વિશ્વાસ મૂકી અમદાવાદ—શાખા મને ૧૭ મી જુલાઈ ૧૯૬૧ ને દિવસે સોંપી (એ પહેલાં જ મંત્રી તરીકેની તા. ૧૩ મી માર્ચ, ૧૯૬૧ નો દિવસે જ મારી ગેરહાજરીમાં એના ઉદ્ઘાટન દિને વરણી કરેલી જ હતી.)

શ્રી હરસિદ્ધભાઈની ચાહતા, કે. વા. આનંદશંકર ધ્રુવની મારા ઉપર થઈ તે પૂર્વે જ, થઈ ચૂકેલી હતી. અમે જ્યારે પણ મળીએ ત્યારે ગુજરાત સંશોધન મંડળ—અમદાવાદ શાખાને કેવી રીતે ઉન્નત કરવી એ વિશે જ ચર્ચા વિચારણા થઈ છે. વર્ષો એક પછી એક ખરાબ આવતાં જાય છે. આર્થિક ભંડો ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે. એવા સંયોગોમાં પણ અમદાવાદ—શાખા થોડી પણ પ્રવૃત્તિ ચલાવ્યે જાય છે, એ હકીકત તો, શ્રી હરસિદ્ધભાઈ અને શ્રી પોપટલાલ શાહના જ બળને આભારી છે એમ કહેવાનો છેલ્લાં સાત વર્ષના મારા અનુભવથી હું અધિકાર ધરાવું છું. શ્રી પોપટલાઈ શાહે તો વર્ષમાં બેચાર વાર અમદાવાદ આવી શાખાને પગ ઉપર ઊભા રહેવાની દિશામાં પ્રયત્ન કરવામાં બાકી નથી રાખી.

શ્રી હરસિદ્ધભાઈ આજે આપણી પાસે નથી. એમની મળતી હુંક મેળવવાનો પણ યોગ રહ્યો નથી. આજે તો આપણે એમના ચીંધેલા માર્ગે આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે સદ્બુદ્ધિ

અને સન્નિષ્ઠાથી આદરેલાં કાર્યો નિષ્ફળતાને વરતાં નથી. એવો વિશ્વાસ છે જ. અને એ જ અમદાવાદ શાખાને પણ અચિત્ત બળ પૂર્યા કરશે.

અને ઘણી વાર થાય છે કે અવસાન પામનારના આત્માની આપણે પરમ શાંતિ ઈચ્છ્યા કરીએ છીએ એને બદલે આપણે એવી શા માટે ભાવના ન કરીએ કે આવા મહાપુરુષો વારંવાર ફરી અવતાર લઈ રાષ્ટ્રની પ્રવૃત્તિઓને ઉચ્ચગામી બનાવવાનું કાર્ય સતત ચાલુ રાખે.

સહગત્ શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દિવેટીયા

લે. ડૉ. જનાર્દન પંડ્યા

ધ્રુવ કુટુંબ જેવું દિવેટિયા કુટુંબ ગુજરાતનું ગૌરવશીલ કુટુંબ છે. ન્યાય, મુત્સદ્દીગીરી, રાજ-વહીવટ, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્ય આ બધાં ક્ષેત્રે દિવેટિયા કુટુંબનો ફાળો પ્રશંસનીય છે. સ્વ. સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવ દિવેટીયા, શ્રી ભીમરાવ, કૃષ્ણરાવ, અને છોટાલાલ જેવી વિદ્વદ્ભોગ્ય, ન્યાય-શીલ, સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં રસ ધરાવતી તેમ જ સર્જન કરતી વ્યક્તિઓએ દિવેટિયા કુટુંબને ગુજરાતમાં આગવું સ્થાન અપાવ્યું છે. વહિવટી કુનેહ - કુશળતા દિવેટીયા કુટુંબના લાક્ષણિક ગુણો હતા. શ્રી હરસિદ્ધભાઈને કુટુંબનો આ સંસ્કાર વારસા પ્રાપ્ત થયો હતો.

તેમના વડદાદા-સ્વ. છોટાલાલ એક કુશળ વહીવટી પુરુષ હતા. એમનો ફારસી ભાષાનો અભ્યાસ ઊંડો હતો. ફારસી શબ્દોનો, ગુજરાતી ભાષામાં સવિશેષ ઉપયોગ છોટાલાલે કર્યો હતો અને ફારસીમાંથી અનુવાદો પણ કર્યા હતા. હરસિદ્ધભાઈના પિતા વજુભાઈ કાઠિયાવાડમાં ન્યાય અને રાજનંત્ર ક્ષેત્રે ઊંચું સ્થાન ધરાવતા હતા. હરસિદ્ધભાઈનો જન્મ કુશળ રાજનૈતિક અને વિદ્વાન કુટુંબમાં તા. ૧૭-૨-૧૮૮૬ માં થયો હતો.

હરસિદ્ધભાઈએ પ્રાથમિક કેળવણી કાઠિયાવાડમાં લીધી હતી. માધ્યમિક શાળાનો અભ્યાસ તેમણે અમદાવાદમાં કર્યો હતો. ૧૬ વર્ષની વયે તેઓ મેટ્રિક પાસ થયા હતા. મેટ્રિક પાસ કરી તેઓ કૉલેજમાં દાખલ થયા. કૉલેજના અભ્યાસ કાળમાં દિવેટીયા ઝળકી ઊઠ્યા હતા. તર્કશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, કાયદો અને સાહિત્ય - આ ચારે ક્ષેત્રમાં એમની “બુદ્ધિપ્રતિભા” તેજસ્વી રીતે દીપ્તિ ઊઠી હતી. તેમણે ઘણાં પારિતોષિકો અને નાંદક મેળવ્યા હતા. ગુજરાતના પરમવંદ્ય મૂર્તિ આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવની પુત્રી જોલીબહેન સાથે એમનું લગ્ન થયું અને ગુજરાતના બીજા સંસ્કારી કુટુંબ સાથે તેમનો સંબંધ થયો. તેમણે ૨૩ વર્ષની ઉંમરે એમ. એ. એલ. એલ. બી. ની પરીક્ષાઓ પાસ કરી તેમણે જીવનવ્યવસાયની શરૂઆત કેળવણી ક્ષેત્રથી કરી. ઉત્તર પ્રદેશના બગેલી શહેરનો કૉલેજમાં તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રોફેસર તરીકે કામ કર્યું. ત્યાંથી ૧૯૧૨ માં મુંબઈ આવી હાઈકોર્ટની અંદર વકીલાતનો સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો. મુંબઈમાં કાયદા શાસ્ત્રના નિષ્ણાત અને સાહિત્ય સર્જક શ્રી કને-યાલાલ માણેકલાલ મુનશી સાથે એમનો પરિચય થયો અને આ પરિચય ગાઢ મૈત્રીમાં પરિણમ્યો. ઈ. સ. ૧૯૩૩ ની સાલમાં મુંબઈની હાઈકોર્ટનાં ન્યાયાધિશ થયા તે પહેલાં ખારમાં લક્ષ્મીનગરમાં રહી વકીલાતનો સ્વતંત્ર ધંધો કરતા હતા. ૧૯૩૩ ની સાલ પછી તેઓ મુંબઈ રહેવા ગયા. ઈ. સ. ૧૯૪૭માં એમની નિમણૂક સૌરાષ્ટ્રની હાઈકોર્ટમાં મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ તરીકે થઈ હતી.

હરસિદ્ધભાઈએ ફક્ત ન્યાય ક્ષેત્રને જ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર રાખ્યું નહોતું. તેમને સંશોધન, તત્ત્વ - જ્ઞાન અને સાહિત્ય ક્ષેત્રનો ઘણો શોખ હતો. ઈ. સ. ૧૯૩૬ ની સાલમાં શ્રી પોપટલાલ શાહે એક સંશોધન કેન્દ્ર મુંબઈમાં સ્થાપવાની ઈચ્છા શ્રી હરસિદ્ધભાઈને જણાવી. શ્રી હરસિદ્ધભાઈએ એ ઈચ્છાને સાકારરૂપ આપવાને સંમતિ જણાવી. અને બન્નેના પુરુષાર્થથી “ગુજરાત સંશોધન મંડળ” ની સ્થાપના થઈ. તેઓ આ સંસ્થાના પ્રથમ પ્રમુખ તેમ જ ટ્રસ્ટી બન્યા હતા. સંશોધન મંડળની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમનું માર્ગદર્શન સાંપડ્યું હતું. શ્રી મુનશીજીની ‘સાહિત્ય સંસદ’ અને પાછળથી ‘ભારતીય વિદ્યા ભવન’ ની પ્રવૃત્તિઓમાં હરસિદ્ધભાઈએ ઘણો સહકાર આપ્યો છે એ બધાને સુવિદિત છે. ફૅબર્સ ગુજરાતી સભાને વધારે વેગવંત બનાવવામાં તેમણે સક્રિય માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. “ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ” ની કાર્યવાહીમાં તેમણે સારો રસ ધરાવ્યો હતો અને નવસારીમાં ઈ. સ. ૧૯૫૨ ની સાલમાં ભરાયેલા સાહિત્ય પરિષદના ૧૮ મા અધિવેશનનના તેઓ પ્રમુખ બન્યા હતા. સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનો પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત “મીલ મજદુર તપાસ સમિતિ” ના, વર્તમાનપત્રના વેતનપંચ, શિરોહી રાજ્યના વારસપંચ, તેમ જ જમીન પુનઃ પ્રાપ્તિના ટ્રાઈબ્યુનલના અધ્યક્ષ તરીકે તેમ જ “ઔદ્યોગિક અદાલત” ના ન્યાયાધીશ તરીકેની એમની કામગીરી નોંધપાત્ર છે.

‘ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ’ તેમ જ કેળવણી ક્ષેત્રમાં તેમણે સવિશેષ ફાળો આપ્યો હતો. “ગુજરાતી યુનિવર્સિટી” ના તેઓ પહેલા ઉપ કુલપતિ હતા અને ગુજરાતી યુનિવર્સિટીના સહકાર્યોમાં એમનું સંચાલન ઉત્તમ પ્રકારનું હતું. એમનો વિદ્યાપ્રેમ ઊંચો હતો તેમ જ તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ તેમણે રસ ધરાવ્યો હતો. તેમનું અંગ્રેજીમાં “The Art of Life in Bhagvad Gita” પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે. અને “પ્રજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન” ઉપરનું તેમનું વ્યાખ્યાન પણ પ્રગટ થયું છે. આ વ્યાખ્યાન મનનીય અને ચિન્તનાત્મક છે.

હરસિદ્ધભાઈએ આમ અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરી ગીતાનો ‘કર્મયોગ’ જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. નિઃસ્પૃહ જીવન દૃષ્ટિથી તેઓએ અનેક સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી. તેમની અનેક સંસ્થાઓની સેવા તેમનું સાચું સ્મારક બની રહે છે. ૮૨ વર્ષની વયે કાળે તેમને આપણાથી દૂર કર્યા પણ ‘સિદ્ધ પુરુષ’ ની કાર્ય સ્મૃતિ એકદમ કાળ પણ વિસ્મૃત બનાવી શકે એમ નથી એ વાત સત્ય છે. હરસિદ્ધભાઈએ નિઃસ્પૃહ જીવનકાર્ય કરી તેમનાં સંભારણાં આપણે માટે મૂકી ગયા. પ્રભુ એમના આત્માને પરમ શાંતિ બક્ષો એ જ આપણી પ્રાર્થના.

સુરત બંદરનો કરોડાધિપતિ મહાજન

વીરજી વોરો

— પ્રો. કેશવલાલ હિં. કામદાર

વીરજી વોરા સંબંધી અહીં જે હકીકત આપવામાં આવી છે તે સ્થાનકવાસી શ્રામણસંઘીય મુનિ શ્રી હસ્તિમલ્લજી મહારાજે સૂરતના ઉપાશ્રયના ભંડારની જોએલી એક હસ્તલિખિત પ્રત ઉપરથી સૂચિત થએલી છે. મુનિશ્રી હસ્તિમલ્લજીએ કરેલા સંશોધનની માત્ર એક પંક્તિ સ્થાનકવાસી જૈન સાપ્તાહિક જૈન પ્રકાશમાં આવી હતી, એ પંક્તિ વાચતાં મેં વિશેષ હકીકત એ પત્રમાં આપી હતી, અને તે ઉપર એક લેખ ગુજરાતીમાં ગુજરાત સંશોધન મંડળે ચોળેલા, વલ્લભ વિદ્યાનગરના અધિવેશન માટે આપ્યો હતો. એ અધિવેશનના પુરાતત્ત્વ વિભાગનું પ્રમુખપદ વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરના અધ્યક્ષ શ્રી ભોળીલાલભાઈ સાંડેસરાએ સંભાળ્યું હતું; ગુજરાત સંશોધન મંડળના ત્રેમાસિકમાં એ અધિવેશનની કાર્યવાહી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી નથી.

વીરજી વોરા નામે કરોડાધિપતિ વેપારી ઈ. સ. ૧૬૬૪ની શિવાજીની સુરત-બંદર ઉપરની પહેલી ધાડ વખતે હાજર હતો, એ ઉલ્લેખ પ્રો. જદુનાથ સરકારે યુરોપિયન વેપારીઓનાં નિવેદનોને જોઈને કર્યો હતો. પ્રો. જદુનાથ સરકારનો આશય શિવાજીની ધાડનું વર્ણન આપવાનો હતો, તેથી વધારે નહિ, એટલે એમણે વીરજી વોરા વિષે વધારે લખ્યું નહોતું. ઈ. સ. ૧૯૩૦માં લગભગ મેં મારું ઈંગ્રેજી પુસ્તક A History of the Mogal Rule in India, 1526-1761, પ્રસિદ્ધ કરેલું, તેમાં મેં એની પુનરુક્તિ કરી હતી. મારો હેતુ સુરત બંદરની ધાડનું વર્ણન કરવાનો હતો, વીરજી વોરા વિષે લખવાનો મારો આશય નહોતો. શિવાજી વિષે જે અંગ્રેજી, મરાઠી લખાણો છે તેમાં ધાડની બાબત આવે છે, વીરજી વોરા વિષે નહિ. નર્મદે કરેલા સુરતના હેવાલમાં વીરજી વોરાનું નામ આવે છે. તેમાં એણે કહ્યું છે કે વીરજી વોરા નામનો એક ચુસ્ત—devout હિન્દુ અને જહાન બેગ નામનો એક મુસ્લીમ, એ બે સુરતના આગેવાનો ઔરંગઝેબ પાદશાહ પાસે દિલ્લી ગયા હતા અને શહેર—બંદરના બચાવ માટે સંગીન વ્યવસ્થા કરવા પાદશાહને એમણે અરજ કરી હતી, પણ પાદશાહે એ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપ્યું નહોતું, આટલી હકીકત સિવાય બીજી હકીકત એમાં આપવામાં આવી નથી.

નર્મદનું અવસાન ઈ. સ. ૧૮૮૬માં થયું. તે પછી એક વર્ષે એટલે ઈ. સ. ૧૮૮૭માં એલફ્રિસ્ટન ફોર્સ્ટના Forrest ફોરેસ્ટે મુંબઈ સરકારના દફતરોમાંથી સૂરત વિષેના બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના પત્રો પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા, એ ગ્રન્થ મેં મુંબઈ મુકામે વર્ષો અગાઉ સરકારી દફતર ઑફિસમાં જોયો હતો. તે વખતે એનો હવાલો શ્રી ડીધે પાસે હતો, એમાંથી મેં કેટલીકએક નોંધ કરેલી. એ ગ્રન્થની એક જૂની નકલ મને હમણાં મારા મિત્ર, વલ્લભવિદ્યાનગરના પ્રો. શ્રી શિવકાંત દવે પાસેથી મળી, એમાં પ્રસિદ્ધ થએલા હવાલોમાં મેં વીરજી વોરાના બે ઉલ્લેખો જોયા, તે ઉપરથી એ કરોડાધિપતિ ગુજરાતી મહાજનના વેપાર સંબંધી હકીકતો મેળવી શક્યો છું. એ હકીકતને હું અહીં પ્રસિદ્ધિ આપું છું, ઉપરાંત એના પૂરકરૂપે મુનિશ્રી હસ્તિમલ્લજી મહારાજના સંશોધનને હું પ્રસિદ્ધિ આપું છું. એ સંશોધનની વિગતવાર હકીકત પ્રાચ્ય વિદ્યામંદર સંપાદિત સ્વાધ્યાયમાં

આવશે, એટલે એને હું અહીં આપતો નથી. એટલું જ કે વીરજી વોરાનું વ્યક્તિત્વ માત્ર સાંપ્રદાયિક નથી. જેમ વસ્તુપાળ, તેજપાળ, જગદુશા, વિમળશા વગેરેનાં વ્યક્તિત્વ માત્ર સાંપ્રદાયિક નથી તેમ. સુરતનો વીરજી વોરા લોકગચ્છીય, સ્થાનકવાસી, જૈન હતો. જ્ઞાતિએ તે શ્રીમાળી ઓસવાળ, પોરવાળ, હોઈ શકે. તેનો પૂરાવો હજુ સુધી મળ્યો નથી. તે કરોડાધિપતિ વેપારી હતો, તેનાં વહાણો સમુદ્ર ઉપર ફરતાં હતાં, તે ગુજરાતમાં પોતાના મારફતીઆઓ રાખતો હતો, એવા એક મારફતીઆનું નામ ફોરેસ્ટ સંપાદિત હેવાલમાં મળે છે- તે નામ હતું ખીમજી કીકા (Vimju kieca). ઈ. સ. ૧૬૩૦માં ગુજરાતમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો હતો, સેંકડો માણસો, ઘેર ભૂખતરસથી મરી ગયાં હતાં. એનું વર્ણન સમકાલીન યુરોપિયન અને જૈન હકીકતોમાં મળે છે. તે સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ પાણ થઈ ગયું છે. એ સાલમાં આખા ગુજરાતમાં ભીષણ મોઘવારી હતી, અને ચીજ-વસ્તુઓના ભાવ ભયંકર ઊંચા ચડી ગયા હતા તેથી બ્રિટિશ વેપારીઓ મોટી નાણાંબીડમાં આવી ગયા હતા. એમને અમદાવાદની નજીક આવેલા સરખેજ ગામની ગળી (indigo)ની ખરીદી કરવી હતી, પણ એમને સુરતના નાણાવટમાં-બજારમાં કોઈ અમદાવાદની હુંડી આપવા તૈયાર નહોતું: છેવટે વીરજી વોરાએ એમને રૂપીઆ પચીસ હજારની હુંડી અમદાવાદના કોઈ વેપારી ઉપર લખી આપી, જે સ્વીકારનાં બ્રિટિશ વેપારીઓ સરખેજની ગળીનો સોદો કરી શક્યા હતા. સુરતની બ્રિટિશ કોઠીનો પ્રમુખ અને તેના કાઉન્સિલરો એક Consultation-દરાવમાં લખે છે કે અમે આપણા જૂના એજન્ટ ancient agent વીરજી વોરા પાસેથી પચીસ હજારની હુંડી લીધી છે; તેની અમે તમને (એટલે કે લંડનની ઓફિસને) ખબર કરીએ છીએ. આ પત્રની સાલ ઈ. સ. ૧૬૩૦ છે, અને તેની તારીખ સપ્ટેમ્બર, ૩૦, છે. ફોરેસ્ટે આખો પત્ર સત્તરમી સદીની અંગ્રેજી ભાષામાં અને જોડણીમાં આપ્યો છે. એ હેવાલ નીચે સહીઓ કરનારાઓનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે:

Thomas Rastall, President, John Skibbow, Joseph Hopkinson, Richard Farber, James Bickford, Arthar Suffield અને John Harris આ સહી કરનારાઓએ લંડનની ઓફિસના મુખીઓને Our friends કહી સંબોધ્યા છે. વીરજી વોરા અંગ્રેજોનો ખાસ માનીતો, જૂનો “ancient” એજન્ટ હતો. ncient એટલે પુરાતન નહીં, પણ, જૂનો કારણ કે ૧૬૩૦ની સાલમાં અંગ્રેજોને સુરત મુકામે સ્થિર થયાં માંડ પંદર-અઢાર વર્ષો થયાં હશે.

વીરજી વોરા અને તેના જેવા બીજા એજન્ટો ભધે પોતાના પ્રતિનિધિઓ- મારફતીઆઓ- દલાલો-રાખતા હતા.

ગુજરાતનાં તે સ્થળો હતાં, નવસારી, ગણદેવી, ચીખલી, વલસાડ, ડભોઈ, વડોદરા (Barodara) ભરૂચ, અંકલેશ્વર, ખંભાત, અમદાવાદ, સરખેજ, દમણ, નગર-હવેલી, દીવ, ઘોઘાબંદર, વગેરે. આ વેપારીઓ જે-નાણું પોતાના પ્રતિનિધિઓને ધીરતા તે Investments ધીરાણ કહેવાતું હતું, ફોરેસ્ટના હેવાલોમાં આ લોકોનાં નામો મળે છે. મુખ્યત્વે તે નામો હિન્દુ છે, રહ્યાખડ્યા, પારસી છે, બે ચાર મુસ્લીમ છે. નામો ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે કે મુખ્યત્વે તેઓ વણિક હશે, જૈન કે વૈષ્ણવ હશે. એ વખતે સૂરતમાં ઓસવાળો, પોરવાળો, શ્રીમાળીઓ, નાગરો, બ્રાહ્મણો, પારસીઓ, મુસ્લીમો, વસતા હતા. તેઓ વેપારીઓ હતા. તેઓ હથિયારો પાસે રાખી શહેરમાં ફરતા. એમના નોકરો પણ હથિયારો રાખી શકતા હતા. ખરીદેલો માલ તેઓ સુરત શહેરમાં અને કોટ પાસે, વખારોમાં ભરતા. તાપીના મુખ ઉપર સુઆલી બંદર ઉપર તેમનાં વહાણો લંગર નાંખી પડી

રહેતાં હતાં. ભારતીય વેપારીઓ પોતાનાં વહાણોને હિન્દી-સ્વદેશી નામો આપતા હતા. યુરોપિયન વેપારીઓનાં વહાણોના નામો તેમનાં વતન પ્રમાણે હતાં. એ લોકો સુરતના કારીગરો—મુખ્યત્વે પારસીઓ પાસે વહાણો તૈયાર કરાવતા હતા. હેવાલમાં એવા એક વહાણનું નામ ઔરંગઝેબ મળી આવે છે.

૧૬૩૦ના હેવાલ મુજબ પચીસ હજારની હાંડીના નાણાથી બ્રિટિશ કંપનીએ સરખેજની પાંચ હજાર મણ ગળીની ખરીદી કરી હતી.

સુરત બંદરમાં અંગ્રેજો ઉપરાંત બીજા પરદેશી વેપારીઓની કોઠીઓ હતી, તેઓ હતા ફ્રેંચો, વલંદાઓ, આર્મેનિયનો. હેવાલ મુજબ કોઈ કોઈ સ્વીડનના વેપારીઓ પણ હતા.

આ પત્રમાં બ્રિટિશ વેપારીઓએ હાંડનની ઑફિસને પૂછાવ્યું છે કે—તમારે ત્યાં સાકર-ખાંડના શા ભાવ છે? અમારે અહીં એ માલનો સોદો કરવો કે નહિ? જે કરવો તો કેટલી ખરીદી કરવી? એ લખ્યું.

ફૅરેસ્ટના સંપાદિત હેવાલમાં વીરજી વોરાની બીજી હકીકત ઈ. સ. ૧૬૬૪, જાન્યુઆરી ૫ થી ૧૨, સુધીની મળે છે. એ દિવસોએ શિવાજીએ સુરત ઉપર ધાડ નાંખી, ગોપીતળાવ ઉપર છાવણી નાંખી હતી, અને એના રૌનિકો શહેરની શેરીએ શેરીએ લૂંટફાટ ચલાવી હતી.

આ હેવાલ નીચે આ પ્રમાણે સહીઓ મળે છે: (૧) Georg Oxinden, President (૨) Henry Gary (૩) Ger Aungier. એમણે હાંડનના કંપનીના અધિકારીઓને Worshipful masters કહી સંબોધ્યા છે. આ ધાડ વખતે સુરત શહેર પ્રજાજનો શહેર છોડી ગામડાંમાં ભાગી ગયા હતા, અગર એમણે માલ-મત્તા સહિત યુરોપિયન કિલ્લેબંધ કોઠીઓમાં આશ્રય લીધો હતો. તે વખતે શહેરના લોકોએ ત્રણ પ્રતિષ્ઠિત મહાજનોને શિવાજી પાસે વાટાઘાટ માટે મોકલ્યા હતા, તેમનાં નામો હતાં:—(૧) વીરજી વોરો (૨) હાજી સૈયદ બેગ, (૩) હાજી કાસિમ—હેવાલમાં એમને three eminent persons and moneyed men કહ્યા છે: શિવાજીએ આ ત્રણ પ્રતિનિધિઓ મારફત કહેવરાવ્યું હતું કે ‘તમે મને મોટું નજારાણું ધરો, તમારાં ગોદામોનો તમામ માલ મને સોંપી દીઓ, અને સુરત બંદરનો હવાલો મને આપી દીઓ!’ અંગ્રેજ વેપારીઓએ હાંડનની ઑફિસ ઉપર જે Consultation હેવાલ મોકલ્યો હતો તેમાં તેમણે લખ્યું હતું કે He (Shivaji) had broken Haji Saed Beg’s house open and had entire plunder of it. One wall was between his (Haji’s) house and our factory.’—એટલે શિવાજીએ હાજી સઈદ બેગના મકાનને તોડી નાખ્યું હતું, અને તેમાં રાખેલી તમામ મિલકતને લૂંટી લીધી હતી. હાજીના ઘર અને આપણી કોઠી વચ્ચે એક દીવાલ-ભીંત હતી. એક બીજા હેવાલ પ્રમાણે શિવાજીના સૈનિકોએ વીરજી વોરાની તીજેરી તોડી નાંખી હતી. એનું ઘર ખોદી નાખ્યું હતું અને તમામ મિલકત—ચાંદી—ઝવેરાત લૂંટી લીધી હતી! યુરોપિયન વેપારીઓ સુરત બંદરમાં મોગલ પાદશાહોનાં ફરમાનોની શરતો પ્રમાણે વેપાર કરતા હતા, અને તેઓ પોતાને પાદશાહના વફાદાર માણસો તરીકે ઓળખાવતા હતા, એટલે તેઓ હેવાલોમાં શિવાજીને બંડખાર rebel—robber કહે છે. સુરત બંદર મોગલોનું હતું તે કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય!

આ હેવાલની તારીખ ઈ. સ. ૧૬૬૪, ફેબ્રુઆરી ૧૬ છે, પ્રથમ હેવાલનો સમય ઈ. સ. ૧૬૩૦, સપ્ટેમ્બર ૩૦ છે, એટલે વીરજી વોરો શિવાજીની પ્રથમ ધાડ વખતે વૃદ્ધ હોવો જોઈએ.

વીરજી વોરા વિષે બીજી જે હકીકત મળે છે તે પૂજ્યપાદ મુનિશ્રી હસ્તિમલ્લજીની પાસે જે હસ્તલિખિત પ્રત છે તેમાંથી મળે છે. તે પ્રત મુનિશ્રીએ સુરતના ઉપાશ્રયના એક ભંડારમાંથી મેળવી છે. એ પ્રત પ્રમાણે વીરજી વોરા લોકાગચ્છનો સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયનો, સંઘપતિ સંઘવી-અંગ્રેસર હતો. દીક્ષાર્થીઓ તેની પરવાનગી વગર દીક્ષા લઈ શકતા નહોતા. વીરજી વોરા દીક્ષાર્થીઓના આગમ સાહિત્યના જ્ઞાનની ખરી ચકાસણી કરતો, અને પોતાને અને સંઘને સંતોષ થાય તો જ, દીક્ષાની સંમતિ આપતો. એવો એક દીક્ષાર્થી સખ્યાજી નામે હતો, એને પૂછેલા પ્રશ્નોની વિગત પ્રસ્તુત-હસ્ત-લિખિત પ્રતમાં આપવામાં આવી છે. તેનું પૃથ્થકરણ મેં સ્વાધ્યા માં કર્યું છે એટલે અહીં એ વિષે વધુ લખતો નથી. મારી સૂચનાથી મુનિશ્રીએ આ સખ્યાજીના ભાવની ફેટો-કોપીઓ કરાવી છે. તેની slips કાપવીઓ મેં પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિરને સોંપી છે, બાલ જૂની ગુજરાતીમાં લાગણી મિશ્રિત છે. ભાવની નકલ પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરમાં મેં આપી છે. એ સાહિત્ય સ્વાધ્યાયમાં પ્રકટ થશે.

પૂ. મુનિશ્રી હસ્તિમલ્લજી મહારાજ વડોદરાના ભંડારમાં વીરજી વોરાના વારસોએ પઠન-પાઠન માટે સૂત્રોની નકલો લહીયાઓ પાસે કરાવેલી તે ગોતી કાઢ્યું છે.

અત્યારે સુરતમાં સાત વોરાની સાત જ્ઞાતિ છે, તે લોકો અત્યારે લેખણુવ છે. વર્ષો અગાઉ તેઓ જૈન લોકાગચ્છીય, સ્થાનકવાસી, શ્વેતાંબરી મૂર્તિપૂજક, કે દિગંબરી જૈન હશે.

આ છેલ્લી નોંધ વિષે સુરતના કોઈ સ્થાનિક અભ્યાસી વધુ પ્રકાશ આપે એમ ઈચ્છીએ. ફ્રેસ્ટ પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે જવેરીલાલ ઊમિયાશંકર યાજ્ઞિકે (નડીઆદ) એમને ગુજરાતના મહેસુલી બંદોબસ્ત વિષે નોંધ આપી હતી. હેવાલમાં એ નોંધ મળતી નથી.

આખો હેવાલ હું વાંચી ગયો છું. એનું અન્વેષણ હમણાં સુધી થયું નથી, જે કે હેવાલને પ્રસિદ્ધ થયાં એકયાથી વર્ષો થયાં છે !

સુરત બંદરને વસાવનારાઓ ગુજરાતના સુલતાનો હતા, અને તેનું બાંધકામ કરનારાઓ તુર્કીના મુસ્લીમ ઈજનેરો હતા. આ લોકો પ્રથમ મુસ્લીમ થયા તે પહેલાં બાઈઝન્ટાઈન Byzantine Eastern Roman Empire ના ખ્રિસ્તી વતનીઓ હતા. સુરત ગુજરાતનું બલકે હિન્દનું મુખ્ય બંદર થયું તે અગાઉ તે સ્થાન ખંભાત નગર અને સોમનાથ પાટણનું હતું. સોળમી સત્તરમી સદીના પશ્ચિમ હિન્દના યાત્રાળુઓ સુરત થઈને વિદેશ જતા હતા તે માટે એમને યુરોપિયન - સત્તાધીશોની પરવાનગી લેવી પડતી હતી, કારણ કે દરિયાઈ પ્રભુત્વ એ લોકોને હસ્તક હતું. એ હતા પોર્ચુગીઝો, વંદાઓ, ફ્રેંચો અને છવટે અંગ્રેજો. ખુદ મોગલ પાદશાહો એમને આધીન હતા !

યુરોપિયન પ્રવાસીઓ ભારત આવતા તેમાંના ઘણાખરા સૂરતનું વર્ણન આપતા ગયા છે, જેમ કે Fryer, Ovington, Tavenier વગેરે. જૈન લેખકો પણ સૂરતનું વર્ણન આપી ગયા છે. આ સાહિત્ય ઘણું ખૂંડું પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે.

હું ઉપર કહી ગયો કે સુરતનો વેપાર ઘણા ખરો વણિક લોકોના હાથમાં હતો. યુરોપિયન મુસાફરો એમને Banyans વણિયાઓ તરીકે ઓળખાવે છે ! તેઓ લખે છે કે આ લોકો મચ્છર-માંકડ - જૂને મારતા નહોતા, પાંજરાપોળ નીભાવતા હતા, ઊંદરોને પીંછાં દ્વારા દૂધ પાતા હતા. આ વર્ણન ઉપરથી એટલું ચોક્કસ કહી શકીએ કે એ લોકો જૈન હતા.

આ સાહિત્યનું અન્વેષણ - પૃથક્કણ કરવું બાકી છે. ગુજરાતનાં વિદ્યાપીઠો તે કામ કરી શકે. સૂરતમાં જ તે થઈ શકે. નમદે તેમ કર્યું હતું !

મહાકવિ કાલિદાસ અને ભારતીય સંસ્કૃતિ*

લેખક: રમેશ સુ. બેટાઇ, એમ. એ. પીએચ. ડી.

ચતુર્મુખમુખામ્ભોજવનહંસવધૂર્મમ ।

માનસે રમતાં નિત્યં સર્વશુક્લા સરસ્વતી ॥

કાવ્યાદર્શ ૧-૧

પોતાના સમગ્ર જીવનમાં અવિરત કાવ્યદેવીની ઉપાસના કર્યા કરનાર, ભવભૂતિએ 'ઉત્તરરામચરિત'માં નાન્દીશ્લોકમાં વિન્દેમ દેવતાં વાચમમૃતામાત્મનઃ કલામ્^૧ એ રીતે સ્તવીને જેને દેવતા, અમૃતા અને અત્મોની કલા કહી છે તે દેવી સરસ્વતીની સેવામાં રત, માભારતીના લાડીલા પુત્ર અને વાગ્દેવીના પરમ ભક્ત મહાકવિ કાલિદાસની વાણી બાબતમાં સાચું જ કહેવાયું છે કે,

કાલિદાસગિરાં સારં કાલિદાસઃ સરસ્વતી ।

ચતુર્મુખોઽથવા સાક્ષાદ્વિદુર્નાન્યેતુ માહૃશા : ॥^૨

અર્થાત્, કાલિદાસની વાણીનું રહસ્ય કાલિદાસ, અથવા સરસ્વતી અથવા સાક્ષાત્ બ્રહ્મા જાણે; મારા જેવા બીજા સામાન્યજનો નહીં.

અને વાત પણ સાચી છે, કારણ, કાલિદાસનાં કાવ્યો અને નાટકોનું ફરી ફરી અધ્યયન કરતાં અનુભવ થાય છે કે, દરેક અધ્યયનની સાથે કોઈ નવું રહસ્ય, કોઈ નવીન ભાવ, કોઈ અજ્ઞાતપૂર્વ સૌંદર્ય આપણી સમક્ષ પ્રગટ થાય છે. માધની પ્રસિદ્ધ ઉકિત—

ક્ષણે ક્ષણે યન્નવતામ્પૈતિ

તદેવ રૂપં રમણીયતાયા : ।

ક્ષણેક્ષણે જે નવતા ધરે છે

તે રૂપ માત્ર રમણીયતાનું

કાલિદાસની કૃતિઓની બાબતમાં સર્વથા સાર્થક છે. આથી આજે જ્યારે હું મહાકવિ કાલિદાસ અને ભારતીય સંસ્કૃતિ પર મારા વિચારો પ્રગટ કરી રહ્યો છું ત્યારે આ મહાકવિની કૃતિઓના સતત અભ્યાસ અને પરિશીલનથી જે લોકોત્તર આનંદ મને પ્રાપ્ત થયો છે, મળતો રહે છે, તેની જ અભિવ્યક્તિ એક વિશેષ દૃષ્ટિકોણથી કરવાનો મારો નમ્ર પ્રયાસ માત્ર છે. મને આશા છે કે આમ કરવાથી હું કાલિદાસની મહત્તાના એક વિશિષ્ટ રહસ્યમાં તમને અવગાહન કરાવીશ. આપણને અનેક દૃષ્ટિએ મહાન લાગે તે જ મહાપુરુષ કહેવાય, તેની આલોચનામાં મહત્તાની એક દૃષ્ટિનું પણ વિસ્મરણ થાય તે ન ચાલી શકે. આથી જ એક આધુનિક કવિએ કહ્યું છે કે :-

પુણ્યાત્માનાં ઊંડાણો તો

આભ જેવાં અગાધ છે. ૩

* ઉજ્જૈનમાં દસમા કાલિદાસ સમારોહમાં તા. ૧૫-૧૧-૬૭ના રોજ આપેલા વ્યાખ્યાનનું ગુજરાતી ભાષાન્તર.

૧. ઉત્તરરામચરિતમ્ - ૧. ૧.

૨. મલ્લિનાથ

૩. નાનાલાલ

એવું પણ કહેવાયું છે મહાકવિ કાલિદાસની સુ-ઉકિતઓ બાબત કે,

નિર્ગતાસુ ન વા કસ્ય કાલિદાસસ્ય સૂક્તિષુ ।

પ્રીતિર્મ ધુરસાર્દ્રાસુ મજ્જરીલ્લિખ જાયતે ॥૪

કાલિદાસની વાણીનું ગૌરવગાન કોણે નથી કર્યું !

‘કાલિદાસ અને ભારતીય સંસ્કૃતિ’ એ વિષયની ચર્ચા આલોચનામાં મારો પ્રયત્ન એ બતાવવાનો રહેશે કે કાલિદાસના જમાનાની સંસ્કૃતિનાં લક્ષણો શાં હતાં, તેની વિલક્ષણતાઓ કઈ હતી, કયા પ્રકારનું તેનું ગૌરવ હતું અને તે કાલિદાસની કૃતિઓમાં કઈ રીતે પ્રગટ થયું છે. રૂસો, ટાલ્સ્ટોય આદિ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો માને છે કે સાહિત્યમાં પ્રધાનપણે જીવનદર્શન, જીવનોપદેશ, જીવનનો આદર્શ, નીતિબોધ આદિ પ્રગટ થવાં ઘટે. લીઓ ટૉલ્સ્ટોય તો પોતાના **What is Art**માં સ્પષ્ટ મંતવ્ય આપે છે કે સારા અને સાચા સાહિત્યથી નૈતિક ઉત્થાન થાય જ છે. આની સામે, બીજા અનેક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો માને છે કે કાવ્યનો આવો કોઈ જ ઉદ્દેશ હોતો નથી, હોવાની જરૂર પણ નથી; કાવ્યનો મૂળભૂત ઉદ્દેશ કેવળ પરમ આનંદના પ્રદાનનો છે, મમ્મટના શબ્દોમાં કહીએ તો સદ્યઃ પરનિર્વૃત્તિ ॥૫ એ એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, હેમચન્દ્રના શબ્દોમાં કહીએ તો કાવ્ય આનંદપ્રદાનાર્થ ૬ છે. તો સાચી સ્થિતિ શી ? કાવ્યે જીવનદર્શન, ઉપદેશ, ચિંતન, જીવનની કોઈ શાશ્વત ભાવના આદિ આપવાં કે નહીં ? આનંદ પ્રદાનના મુખ્ય ઉદ્દેશ સાથે આ બધાનો મેળ સંભવિત ખરો કે નહીં ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મમ્મટ કહે છે કે કાવ્યં . . . . કાન્તાસંમિતતપોપ દેશપુજે, ૭ અર્થાત્ ‘કાવ્ય કાન્તાની સરસ ઉખાભરી પ્રેમ નીતરીત રીતે આડકતરી રીતે ઉપદેશ આપે છે. આને જ અનુસરીને હેમચન્દ્ર કહે છે કે કાવ્યં . . . . કાન્તાતુલ્યતપોપદેશાય ૮ આ ઉત્તરને આ બાબતમાં અંતિમ માનવામાં કશો વાંધો નથી. કાવ્યમાં ચિંતન ન હોય, જીવનદર્શનનો અભાવ હોય તેવા સમર્થ કાવ્યની કલ્પના સંભવતી નથી. તમામ કવિઓની બાબતમાં બન્યું છે તેમ કાવ્યમાં ચિંતન આવશ્યક છે જ; બ્રહ્માનંદસહોદર આનંદનું પ્રદાન એ મૂળભૂત ઉદ્દેશ્ય હોવા છતાં ચિંતન વિના સમર્થ કવિ બનવું સંભવ જ નથી. આથી કાલિદાસનું ચિંતન અને ભારતીય સંસ્કૃતિનું દર્શન એ આપણા માટે મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન બની રહે છે.

સાથે સાથે આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે કોઈ પણ કવિ પોતાના યુગનું વિશિષ્ટ સંતાન છે, યુગની વિશિષ્ટ વિભાવનાઓના આધારે જ તેની મહત્તા પ્રગટ થાય છે, યુગ સ્વયં મહાન હોય તો કવિની મહત્તા સવિશેષ પ્રબળ બની વ્યક્ત થવાની સંભાવના હંમેશાં રહે જ છે. કવિને આપણે કાન્તદર્શી, કહીએ, આર્ષદષ્ટા કહીએ કવીનામુશતાઃ કવિ : ૯ ની માફક માનવ જીવનમાં

૪. હર્ષચરિતમ્ ૧-૧૬

૫. કાવ્યપ્રકાશ ૧-૨

૬. કાવ્યાનુશાસનમ્-૧.

૭. કાવ્યપ્રકાશ ૧-૨

૮. છ મુજબ

૯. ભગવદ્ગીતા ૧૦-૩૭

નૂતન ચેતનાનો સંચાર કરનારો ગણીએ, નાનુષિઃ કવિર્ભવતિ, કવિઃ કિલ દર્શનાત્ ૧૦ એમ કહીએ તો પણ ઉપરની હકીકતની સત્યતાને પડકારી શકતી નથી. મહાન યુગ મહાન વિભૂતિને જન્મ આપે એ પણ અસંભવિત નથી. અને યુગનાં સામાજિક જીવન, સાંસ્કૃતિક સિદ્ધિ તેમ જ કાવ્યભાવનાનો પ્રભાવ, કાન્તદર્શી કવિની નૈસર્ગિક પ્રતિભાના કાવ્યરૂપ પ્રગટી-કરણમાં પણ મૂળ કારણ બની રહે છે.

કાવિદાસના સમયના ઝઘડામાં પડવું એ આજ આપણે માટે અપ્રસ્તુત છે. છતાં એ તો આપણે જાણીએ જ છીએ કે સમયના આ ઝઘડામાં મુખ્ય બેમત તો લગભગ બધા જ વિદ્વાનોને માન્ય છે કે કાવિદાસ યા તો ઈ. પૂ. પ્રથમ શતકમાં થયો છે, યા તો ઈ. સ.ના પાંચમા શતકમાં ગુપ્તકાળમાં. આ બાબત મેક્સમૂલરે મત આપ્યો છે કે, ગુપ્તકાળમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના ઈતિહાસનો સુવર્ણયુગ આવ્યો તે પહેલાંના ત્રણચાર શતકોના અંધકારયુગમાં કાવ્યપ્રવૃત્તિની સ્થગિતતા બાદ ફરીથી સુવર્ણયુગમાં સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ પુનઃ ચમકી. આ મતના ઝઘડામાં પણ આજ આપણે નહીં પડીએ. પરંતુ એક વાત નિશ્ચિત છે કે ઈ. પૂ. પ્રથમ શતક અને ઈ. સ.ની પાંચમી સદી એ બંને ભારતના ઈતિહાસના ઘટનાત્મક અને ગૌરવાન્વિતયુગ છે. પ્રત્યેક સંસ્કૃતિ વારંવાર પોતાના જીવનમાં સનાતન મૂલ્યોનો જીર્ણોદ્ધાર, નવાં મૂલ્યોનો વિકાસ અને જીવનભાવનાનું પુનઃ સ્થાપન કરે છે. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ બંને યુગ ભારતીય સંસ્કૃતિના વિકાસમાં સીમાચિહ્ન સમા બની રહેલા અત્યંત અગત્યના યુગ છે. આથી આ બે પૈકી ગમે તે યુગ કાવિદાસનો હોય તો પણ એ તો નક્કી બાબત છે કે કાવિદાસનો જન્મ અને તેની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ ભારતીય સંસ્કૃતિના અત્યંત ગૌરવપૂર્ણ સમયમાં સંભળ્યાં છે. કાવિદાસે પોતાના યુગનું સર્વાંગીણ સંસ્કૃતિક ચિત્ર પોતાની કૃતિઓમાં દોર્યું છે અને પોતાના સમયની સંસ્કૃતિનો તે શ્રેષ્ઠ ઉદ્ગાતા બન્યો છે. અર્ચિદે ઘોષ કહે છે કે “Poetry, if it deserves the name at all, comes always from some subtle plane through the creative vital and uses the outer mind and other external instruments for transmission only.”^{૧૧} આ વિધાન કાવિદાસને સર્વ રીતે લાગુ પડે છે અને તેની કૃતિઓનાં સ્વાભાવિક રીતે જ ભારતીય સંસ્કૃતિનાં ઉત્તમ લક્ષણો વણાઈ ગયાં છે. ક્યાંય એ બાબત તેનો સામાન્ય પ્રયત્ન દેખાતો નથી; માનો તે જે કંઈ લખે છે, જે ભાવોને વાચા આપે છે તે તેને સ્વભાવ જ છે. આ પણ કાવિદાસના વ્યક્તિત્વની મહત્તાનું, તેના કાન્તદર્શિપણાનું એક અનોખું લક્ષણ છે.

પ્રશ્ન એ વિચારણીય છે કે સંસ્કૃતિ શું છે, સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા વચ્ચે ભેદ શો છે. આ બાબતમાં ઘણી ચર્ચા થઈ છે, ઘણો મતભેદ પ્રવર્તે છે. છતાં પણ એક વાત તો સ્પષ્ટ છે જ કે “માનવનો પ્રત્યેક વિચાર, પ્રત્યેક કૃતિ એ સંસ્કૃતિ નથી; પરંતુ જે કાર્યોથી કોઈ વિશિષ્ટ દેશના સમસ્ત સમાજ પર કોઈ અમિટ છાપ પડે, તે સ્થાયી પ્રભાવ જ સંસ્કૃતિ છે” આ કારણે ઈલિયટ કહે છે કે— “Culture is not merely the sum of several activities but a way of life.” અને એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે, “Culture is that complex whole which includes knowledge, belief, art, morals, law, customs and any other

capabilities and habits acquired by man as a member of society.”

સંસ્કૃતિ શબ્દ દ્વારા આપણે ભારતનાં પરંપરાગત અનુભવો પર આધાર રાખતાં શાશ્વત જીવનમૂલ્યોનો ઉલ્લેખ કરીશું; એ જીવનમૂલ્યો જેમના આધારે કાલિદાસના સમયનું ભારતીય જીવન બન્યું હતું, જેના ધણા આધારે આજે પણ ભારતીય જીવન ટકી રહ્યું છે અને પ્રવૃત્તિશીલ તથા પ્રગતિનાં સોપાનો સર કરનારું બન્યું છે, જેના આધાર થકી કવિ કાલિદાસ ભારતની આ અસ્મિતા, તાકાત અને સત્ત્વશીલતાનો શ્રેષ્ઠ ગાતા બન્યો છે. એના મૂળમાં ઓછામાં ઓછાં ૩૫૦૦ વર્ષની સંસ્કૃતિનું બળ પડેલું છે તે તો આપણે યધા જાણીએ જ છીએ. એક સમર્થ આર્ષદ્રષ્ટા કવિની અદાથી કાલિદાસે જીવનનો સર્વાંગીણ પરિચય કેળવ્યો છે અને તેના આધારે ભારતીય સંસ્કૃતિના હાર્દનું રહસ્ય પામી ભારતીયની અને તેની સાથે જાણે માનવની માનવતાનો પરિચય આપણને તેણે કરાવ્યો છે. કવિ મેથ્યુ આર્નોલ્ડે Sophoclesની બાબતમાં જે વિધાન કર્યું છે કે, “He saw life steadily and saw it whole” ” એ આપણે કાલિદાસને પણ સમાન રીતે લાગુ પાડી શકીએ તેમ છે. આથી ભારતીય સંસ્કૃતિનાં કાલિદાસની કૃતિઓમાં વર્ણવેલાં તત્વોની ચર્ચા આપણે આ લાક્ષણિકતાઓને આધારે કરીશું.

(૧) આ જીવનના મુક્ત આનંદમાં નિમગ્નતા, છતાં ‘જીવન’ શબ્દનો વ્યાપક અને વિશિષ્ટ અર્થ.

(૨) સાંસારિકતા તથા તપસ્વિતાના સમાન્તર રીતે અને સતત વહેતા પ્રવાહ.

(૩) માનવને મહામાનવ બનવાના માર્ગ પર સતત ગતિશીલ રાખતા વિવિધ ગુણોનો જીવનમાં સમન્વય.

(૪) નારીઓના જીવનનાં મહત્તા, ઔદાર્ય, સુશીલતા, પવિત્રતા, સાંસ્કારિતા, ધાર્મિકતા, સ્વસમર્પણ વગેરે.

(૫) શ્રદ્ધાનું માનવજીવનને અનિવાર્ય અમોઘ બળ.

(૬) આ જીવનમાં પણ સતત ઈશ્વરની સાધના અને જીવનના કાર્યોને પ્રભુપરાયણતાનો આકાર આપવાની તત્પરતા.

(૭) જીવન પ્રતિ આદર્શોન્મુખ વાસ્તવવાદી દ્રષ્ટિકોણ.

(૮) ‘રાજ’નાં જીવન અને કાર્યના મૂળમાં આદર્શ.

(૯) ‘ધર્મ’ શબ્દનો વિશિષ્ટ અર્થ.

(૧૦) ‘અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્’ની ભાવના.

ઉપર નિર્દેશેલા સંસ્કૃતિના પ્રથમ લક્ષણનો ખ્યાલ કરીએ તો આપણને પરિચય થાય છે કે કવિ કાલિદાસના સમયનો સમાજ આ જીવનના પુરુષાર્થ, પ્રવૃત્તિ, આનંદોલ્લાસ અને રસમાં નિમગ્ન હતો. જીવનને બહુમૂલ્ય તથા ઈશ્વરની કૃપા માનીને આ જીવનના આનંદોમાં લોકો તદાકાર હતા. તેમને ઉત્સવો પ્રિય હતા. તેઓ સુખસંગી હતા. આ સિવાય, નાટકાદિમાં ઊંડો રસ, સતત કલાસાધના, સતત ગણિકાઓનો સહચાર, મસ્તસમૃદ્ધ જીવન, વગેરેનો એ જમાનો હતો. જીવનને બહુમૂલ્ય ગણી તેના આનંદો મનાવવાનો માનો તેઓ અધિકાર માનતા હતા. રાજ અગ્નિમિત્ર, દુષ્યન્ત, પુરૂવા, તેમની રાણીઓ અને ઉપરાંત રઘુ, અજ, દશરથ વગેરે

તમામમાં આ આનંદની વૃત્તિ પ્રગટ થાય છે. છતાં ખૂબી એ હતી કે એમની 'જીવન'ની વ્યાખ્યા વિશિષ્ટ પ્રકારની હતી. તેઓ માનતા કે જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચેનું જીવન એ જ માત્ર જીવન નથી, પરંતુ આ જીવન અને પરજીવન બંનેના સમન્વયથી જીવન બને છે. આનાથી પણ આગળ વધીને માનવનું જીવન એટલે માનવ આત્માની સતત જન્મપરંપરા એવો અર્થ પણ નિષ્પન્ન થાય છે. આ કારણે જ કવિ કાલિદાસની કૃતિઓમાં આ જીવનની સાથે પરજીવનની વાતો મળી આવે છે, તપસ્વીઓના તેમ જ સંન્યાસીઓના જીવનનું ભારે ગૌરવગાન કરવામાં આવે છે, સંસારીનું મસ્તક હંમેશાં તપસ્વી અને સંન્યાસી સમક્ષ જૂકે છે અને ખાસ કરીને શાશ્વત બ્રહ્મમાં લીન એટલે કે આજન્મ સંન્યાસી એવા પરિગ્રાજકો, પરિગ્રાજિકાઓ અને તપસ્વીઓનું તો અતિશય માન એ જમાનામાં હતું. વળી, પાણ્ય અને અક્ષય્ય પુણ્ય તો સંસારીઓ શોધે જ છે. કાલિદાસ આ ઉભય જીવનનો પૂરેપૂરો પરિચય તેની કૃતિઓમાં આપણને આપે છે, અને ઉભય જીવનનો સમન્વય દિલીપ, રઘુ આદિ દ્વારા-સાધવો એ એની તમામ કૃતિઓની સિદ્ધિ છે. આ કારણે જ, માનવ કદી પણ ક્ષુલ્લકતાનો પૂજક ન બને, આ જીવનનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ જીવનનું ગ્રહણ પણ તેના જીવનમાં તદ્દન સ્વાભાવિક અને સરળ બની જાય, આ જ ભાવના એ સમયની ભારતીય સંસ્કૃતિની છે એવો વિશ્વાસ આપણને કાલિદાસ પાસેથી મળે છે. તે જાણે માને છે કે સાંસારિક જીવનની સાથે તેના સતત આનંદોલ્લાસ સાથે આખરે તો માનવ આત્મા ખરેખર બ્રહ્મની જ સાધના કરે છે, પ્રત્યેક માનવ મુમુક્ષુ છે, જીવન દ્વારા ઉચ્ચતમ સિદ્ધિ તેને માટે શક્ય છે અને આ ઉચ્ચતમ સાધના અને સિદ્ધિની શકિત પણ માનવ વ્યક્તિત્વમાં પડેલી જ છે. દુષ્ટાંત કહે છે કે,

भवनेषुरसाधिकेषु पूर्वं

क्षितिरक्षार्थमुषन्ति ये निवासम् ।

नियतैकयतिव्रतानि पश्चा-

त्तरमूलानि गृहीं भवन्ति तेषाम्॥ ૧૨

આમાં પૌરવો બાબત કહેવામાં આવેલી વાત દિલીપ અને રઘુ^{૧૩} માટે પણ સત્ય છે. રઘુના વિસ્તૃત વર્ણન પામેલા સંસાર વ્યાગમાં આજ તથ્ય છે.^{૧૪} અને રઘુઓના સમગ્ર વંશને યોગેનાન્તે તનુત્યજામ્ । એવો પણ કહ્યો છે ! અને આ જીવનના તમામ આનંદોમાં પૂરેપૂરો રસ લેનારાં, મુક્તપ્રેમમગ્ન બનનારાં દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાને દામ્પત્યજીવનની ધન્યતાની સાથે બેઉ આત્માના અદ્વૈતની ધન્યતા આપવામાં આવી છે, અને બંનેને સાંસારિક જીવન દ્વારા જ બ્રહ્મપ્રાપ્તિના સાચા અધિકારી બનાવવામાં આવ્યા છે^{૧૫} આ બધાને આધારે એ સમયની સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટ જીવનભાવનાનો પરિચય આપણને મળી રહે છે.

૧૨. શાકુન્તલમ્ - ૭-૨૦ એજ રીતે રઘુવંશમ્ ૮-૧૧

૧૩. રઘુવંશમ્ - સર્ગો ૧ થી ૪

૧૪. રઘુવંશમ્ - ૮-૧૧ થી ૨૪

૧૫. રઘુવંશમ્ - ૧-૮

૧૬. આ માટે મારો લેખ Atmatattva in Kalidasa's Sakuntalam-Bombay University Journal 1957 જોવો.

કારણ એ છે કે સાંસારિકતા અને તપસ્વિતાના બે પ્રબળ પ્રવાહો સમાંતર અને સતત સાથેસાથે વહે છે. આપણે જોઈએ છીએ કે એ યુગની જીવનની આનંદપ્રાપ્તિની ભાવના જેટલી ઉત્કટ છે અને ઉત્કૃષ્ટ છે, તેટલી જ ઉત્કટતા તેમ જ ઉત્કૃષ્ટતા તેમના ત્યાગમાં પણ જોવા મળે છે. અને તે પણ સ્વાભાવિક અને સહજ બની રહે છે. જીવનમાં માત્ર સાંસારિકતા અને તેના ઉપભોગાદિ થકી પશુતાની માત્રા વધી જવાનો ભય છે, તે બીજી બાજુ કેવળ આધ્યાત્મિક જીવનથી નીરસતા આવી જવાનો ભય રહે છે. કાલિદાસ કલાકાર છે, માનવહૃદયનાં શાશ્વત ભાવો અને તમન્નાઓનો મધુર ગાયક છે, તેની બ્રહ્મસાધના જીવનના માર્ગે સૌન્દર્યના માર્ગે જ આગળ વધે છે અને તેથી ઊંચામાં ઊંચી સિદ્ધિ જીવન દ્વારા જ તે કલ્પે છે. આથી સમાજને સતત પ્રવૃત્તિ અને પ્રગતિમાં રાખનારા સાંસારિકતાના બળવાન પ્રવાહની સમાન્તર જ માનવને ઊર્ધ્વગામી, સત્વસ્થ, રાખનાર તપસ્વિતાનો બળવત્તર પ્રવાહ વહી રહ્યો છે. આ જ તે ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક અનોખું બળ છે, કાલિદાસે તેને અપનાવ્યું છે.

આ કારણે જ સાંસારિકતાના આનંદોમાં મગ્ન જગતના લોકોનું જીવન શાઉન્ગરવને હૃતવહ્નરીતં ગૃહમિણ ॥^{૧૭} ‘હૃતવહ્નરીતં ગૃહમિણ’ લાગે છે તે પણ એક વાત સ્પષ્ટ છે કે ઔદાર્ય, દાનપરાયણતા, સત્યપ્રિયતા, વિદ્યાવ્યાસંગ, ઉચ્ચ નીતિમત્તા, સંયમ આદિ માનવોના સાંસારિક જીવનનાં પ્રેરણાતત્ત્વ બની ગયાં હતાં; જીવનના ઘેરા અને ઉત્કટ આનંદમાં શુષ્કતાજ ન આવે અને સાથે આ ગુણોનો સમન્વય જીવનની સાથે થાય એ આગ્રહ એ જમાનાની સંસ્કૃતિમાં હતો. રઘુવંશના રાજાઓનાં કાલિદાસે વર્ણવેલાં લક્ષણો ^{૧૮} રાજા, દુન્તનું પ્રસિદ્ધ ચરિત્ર, ^{૧૯} ઔશીનરીની ઉદારતા, ^{૨૦} રઘુવંશના યજ્ઞયાગાદિ, યજ્ઞપત્નીનું વ્રતમય જીવન, ^{૨૧} શકુન્તલાનું પ્રોષિતભર્તૃકાવ્રત, ^{૨૨} સીતાનું ગૌરવપૂર્ણ જીવન, દિલીપની તપસ્વિતા ^{૨૩} આદિ થકી આ સર્વ ગુણોના સંયમ અને જીવન સાથે સમન્વયનો ખ્યાલ આપણને આવે છે. સમર્થ અને સાત્ત્વિક સંસ્કૃતિના લોકોનું જીવન ક્ષુલ્લક માનવતાથી ક્યાંય પર, ઉત્કૃષ્ટ છે તેની પ્રતીતિ આપણને થાય છે.

પુરુષોની તુલનાએ નારીનું અત્યંત નીતિમય, પવિત્ર, સંયમી, ધાર્મિક, સમર્પક, સંસ્કાર સમન્વિત જીવન એ તત્કાલિન જીવન અને જીવનભાવનાની ઉદાત્તતાનું એક વિશેષ કારણ હતું. પુરુષપાત્રોની તુલનાએ કાલિદાસનાં સ્ત્રીપાત્રો જ વિશેષ પુરુષાર્થી, સ્વસર્મણ કરનારાં, સાંસારિક જીવનનાં સુખ અને પવિત્રતા વધારનારાં, જીવનનું દુઃખ પોતાના પર ઓઢી લેનારાં, સુખ માટે તલસલા છતાં જાતે આંસુ સારી બીજના જીવનને ઉષ્મામય અને આનંદવિભોર કરનારાં છે. આ જ નારીના પવિત્ર તથા નીતિમય જીવનને કારણે, નાશનાં કારણો અન્ય સંસ્કૃતિઓ જેવાં જ હોવા છતાં, ભારતીય સંસ્કૃતિનો નાશ ન થયો એમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો માને છે.

૧૭. શાકુન્તલમ્ ૫-૧૦

૧૮. રઘુવંશ ૧. ૫ થી ૧

૧૯. ચોથા, પાંચમા અને સાતમા અંકનાં કેટલાંક વિધાનો

૨૦. વિક્રમોર્વશીયમ્

૨૧. મેઘદૂતમ્ - ઉત્તરમેઘ ૨૨ થી ૩૫

૨૨. શાકુન્તલમ્ ૭-૨૧

૨૩. રઘુવંશ- બીજો સર્ગ

અને કાલિદાસનાં તપસ્વિની પાર્વતી ૨૪ પતિપરાયણા સીતા ૨૫ પતિવ્રતા યક્ષપત્ની ૨૬ વિરહવ્રત-ક્ષીણા શકુન્તલા, ૨૭ ધારિણી, ૨૮ ઔશીનરી, ૨૯ ઈન્દુમતી ૩૦ આદિ આવાં જ અસામાન્ય પાત્રો છે. એમના જ આધારે ભારતીય સંસ્કૃતિ બની છે. પુરુષથી હીન ગણાવા છતાં ભારતીય નારીએ પોતાનું સત્ત્વ અને સ્વત્ત્વ ક્ષીણ પડવા દીધાં નથી. નારીની શીલસંપત્તિને આધારે કોઈપણ સંસ્કૃતિની તાકાતનું માપ કાઢી શકાય. જે દિવસે રોમમાં ગણિકાઓની સંખ્યા અતિશય વધી ગઈ તે દિવસે રોમન સંસ્કૃતિ ધરાશાયી બની તે જાણીતી વાત છે. ભારતીય નારીના આ ગુણો અને તેનાં ત્યાગવૃત્તિ અને સતત સદાચારે કાલિદાસના સમયની સંસ્કૃતિનું મોં ઊજળું કર્યું છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિનું તે સમયનું એક વિશેષ લક્ષણ છે શ્રદ્ધાનું બળ. માનવ નિર્બળતાઓથી ભર્યા છે છતાં તે માનવ છે અને માનવ હોવાને કારણે આખરે તેો તે સારો છે, બુરાઈથી પર છે, સજ્જનતાનો ઉપાસક છે અને તેની પાસે ઉચ્ચતમ સિદ્ધિની સંભાવના અને શક્તિ પડી છે. જીવન દ્વારા, જીવનના આનંદો દ્વારા, આત્મોત્થાન કરતાં કરતાં માનવ આગળ વધે છે અને એમ પ્રગતિનાં સોપાન સર કરતાં કરતાં તે જીવનમાં ઉચ્ચતમ સિદ્ધિનો અધિકારી બને છે, બની શકે છે. આથી જીવનનો તિરસ્કાર ન કરવો, માનવ બાબત નિરાશ ન થવું, માનવની નિર્બળતાઓ પ્રતિ પૂર્ણ સહાનુભૂતિ ભરી દષ્ટિએ જોવું, એની શક્તિઓનો ઉત્કર્ષ કરવો, એનાં ઉત્કર્ષમાં રત રહેવું; આ બધું જીવનમાં, માનવમાં, માનવની સજ્જનતામાં અને ઈશ્વરમાં અદમ્ય શ્રદ્ધા રાખવાનું જ તેો પરિણામ છે. કાલિદાસની દષ્ટિ આ જ અને આવી જ આશાવાદી છે. જાણે છે કે ઝઘર્વં ગચ્છન્તિ સત્ત્વસ્થા: ૩૧ અને આ શ્રદ્ધાથી જ પ્રેરાઈને કવિ કાલિદાસે પોતાના પાત્રો નિરૂપ્યાં છે, તેમનો ઉત્કર્ષ સાધ્યો છે, કેવળ સ્વાર્થપરતાથી તેમનો પ્રેમ પર બનાવ્યો છે, દામ્પત્યને કેવળ દમ્પતી માટે નહીં પરંતુ સમગ્ર માનવતા તથા જગત માટે પણ કલ્યાણકર બનાવ્યાં છે. શિવપાર્વતીનું દમ્પતી, ૩૨ દુષ્યન્ત શકુન્તલાનું મંગલમય દમ્પતી, સીતાનું ગૌરવગાન, અજ અને ઈન્દુમતીનું જીવન, પુરૂરવાનો ઉત્કર્ષ આદિ આનાં પ્રમાણ છે. રવીન્દ્રનાથ કહે છે કે: “જે પ્રેમને કાંઈ બંધન નથી, કાંઈ નિયમ નથી, જે એકદમ નરનારી ઉપર આક્રમણ કરી સંયમદુર્ગના તૂટેલા બૂરજ ઉપર પોતાની વિજયપતાકા ફરકાવે છે, તેની શક્તિનો કાલિદાસે સ્વીકાર કર્યો છે; પરંતુ તેની આગળ તેઓ પ્રણિપાત કરતાં નથી. તેમણે બતાવી આપ્યું છે કે જે અંધ પ્રેમસંભાગ માણસને પોતાના કર્તવ્યને વિશે પ્રમત્ત બનાવે છે તે ભર્તાના શાપથી ખંડિત થાય છે, ઋષિના શાપથી અંતરાય પામે છે, અને દૈવરોષથી ભસ્મસાત્ થઈ જાય છે.” ૩૩ માનવની માનવતામાંની, માનવજીવનમાંની, માનવશક્તિમાંની, માનવની

૨૪. કુમારસંભવમ્ — પાંચમો સર્ગ

૨૫. રઘુવંશ — ૧૪મો સર્ગ

૨૬. મેઘદૂતમ્ — ઉત્તરમેઘ. ૨૨થી ૩૫

૨૭. શાકુન્તલમ્ — ૭-૨૧.

૨૮. માલાવિકાગ્નિમિત્રમ્

૨૯. વિક્રમોર્વશીયમ્

૩૦. રઘુવંશમ્ — સર્ગ ૬ થી ૮

૩૧. ગીતા ૧૪-૧૭

૩૨. કુમારસંભવમ્ — સર્ગ ૩, ૫, ૬ થી ૮

૩૩. પ્રાચીન સાહિત્ય- પ્રાચીન સાહિત્ય પા. ૨૦-૨૧

સાત્ત્વિકતામાંની કાલિદાસની તે સમયને અનુરૂપ અદમ્ય શ્રદ્ધાના બળે જ ટાંગોર નિર્દિષ્ટ કરે છે તેવાં શિવપાર્વતી તથા દુષ્યન્તશકુન્તલાનાં દમ્પતી જન્માવ્યાં છે. જીવનની અને ઈશ્વરમાંની માનવની અદમ્ય શ્રદ્ધા કયું જીવનમંગળ જન્માવી શકે, માનવને પ્રગતિનાં કેટલાં સોપાન ચઢાવે તેનું આ પરમ પ્રમાણ છે.

આ જ શ્રદ્ધાનું બળ આ જીવનમાં પણ માનવને ઈશ્વરનો સાધક બનાવે છે. કાલિદાસ બ્રહ્મવાદી કવિ છે તેા તેનું કારણ પણ તેના યુગની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિમાં નિહિત છે. જે યુગમાં માનવ-જીવનમાં અંધ કટ્ટર સામ્પ્રદાયિકતાનો પ્રભાવ વધ્યો ન હતો, સર્વદેવસમભાવ જેવા મળતો હતો, આ જગતના અને સમગ્ર બ્રાહ્માંડના નિયંત્રા પરમાત્મામાં લોકમાનસની અમિટ શ્રદ્ધા નિહિત હતી, અને એ જ પરમાત્માને પોતાના હૃદયમંદિરમાં સ્થાપી અથવા તે Heart within and god overhead બની માનવ પોતાનું જીવન ઘડતો હતો, પરજીવનનાં બીજ શોધતો હતો, એ યુગના કવિ પણ પ્રભુપરાયણ, શ્રદ્ધાસમન્વિત જીવનમાં અને તેનાં આનંદોમાં પૂરો પાશ્વિવ રસ લેવા છતાં જીવનોત્થાનમાં માનવાવાળા, માનવતાના નિતાન્ત પ્રેમી હોય તે કેટલું સ્વાભાવિક છે! કવિ કાલિદાસ આથી જ બ્રહ્મવાદી છે અને તેની કૃતિઓમાં આ બધાં લક્ષણો જેવા મળે છે. કવિ કાલિદાસ શિવનો ભક્ત છે; શૈવ છે^{૩૪} તે છતાં એ જ ભાવ અને આસ્થા અને શ્રદ્ધાથી તે બ્રહ્માની,^{૩૫} કૃષ્ણની ઉપાસના^{૩૬} કરી શકે છે. રામને વંદના^{૩૭} કરી શકે છે, અને તેનો શિવ મહાદેવ હોવા સાથે જગતના મૂળ કારણરૂપ અને જગતના નિયંત્રા છે, જગત તેમનાં જ સ્વરૂપોનું દર્શન છે,^{૩૮} અંધ સામ્પ્રદાયિકતાથી પર સંસ્કૃતિ, સમાજ અને વ્યક્તિમાં જ આ દર્શન સંભવે.

આપણે જાણીએ છીએ કે સામાન્ય રીતે તો કવિઓની કાવ્યસર્જનમાંની દષ્ટિ કેવળ આદર્શવાદી અથવા કેવળ વાસ્તવવાદી અથવા આદર્શોન્મુખ વાસ્તવવાદી હોય છે. મહાકવિની દષ્ટિ પણ આવી જ આદર્શોન્મુખ વાસ્તવવાદી જ છે. આનું કારણ પણ તેના યુગના સંસ્કૃતિક બળમાં જ નિહિત છે. સમાજજીવન સામાન્યતઃ વ્યવસ્થિત હતું, વર્ણવ્યવસ્થા અને આશ્રમ વ્યવસ્થાનો ઊંડો પ્રભાવ સમાજજીવન પર પડેલો હતો, સમાજના નિમ્નસ્તરના લોકોમાં પણ પાપવૃત્તિ ઓછી હતી, તેમના જીવનમાં પણ શાંતિ અને સંતોષ હતાં, રાજ તમામના રક્ષક અને પોષક તરીકે વિરાજતો હતો. એ યુગમાં સમાજમાં ઉત્થાનની આ ભાવના હોય એ સ્વાભાવિક હતું. પોતાનું સાંસારિક જીવન ઉત્કૃષ્ટ બનાવવું, જીવનનો આનંદ પૂરેપૂરો મહાણવો, જીવનનો તિરસ્કાર ન કરવો અને તે સાથે આ જીવનના આધારે જ જીવનનો, સમાજનો, વ્યક્તિનો ઉત્કર્ષ કરવો એ જ તો આદર્શ હતો! સમાજ અને વ્યક્તિ વચ્ચે ઓછામાં ઓછો સંઘર્ષ અને વધુમાં વધુ સહકાર હોય એ ભાવના હતી. કવિના રઘુવંશના રાજાઓના જીવનથી, શાકુન્તલવર્ણિત

૩૪. જુઓ નાન્દી શ્લોક ત્રણેય નાટકમાં; રઘુ ૧-૧; મેઘદૂત-પૂર્વમેઘ-૩૮, ૪૦, ૫૯; કુમાર-સંભવમ્ ૩.૪૫ થી ૫૯

૩૫. કુમારસંભવમ્-૨. ૧થી ૧૫

૩૬. મેઘદૂતમ્- પૂર્વમેઘ - ૧૫.

૩૭. મેઘદૂતમ્- પૂર્વમેઘ ૧, ૧૨,

રઘુવંશમ્ - સર્ગો ૧૨ થી ૧૪

૩૮. શાકુન્તલમ્- ૧. ૧

કથા વગેરેથી આ જ વાત પ્રગટ થાય છે. આ જ કારણે સંસારી પોતાનું જીવન પવિત્ર અને ઉચ્ચ બનાવી જીવનનોત્થાન વાંચ્યતા અને સંન્યાસી હંમેશાં તેમના માર્ગદર્શક બનતા હતા, સમાજના જીવનમાં સતત રસ લેતા હતા. વનૌકસોઽપિ સન્તો લૌકિકજ્ઞા : વયમ્' ૩૯ 'વનવાસી હોવા છતાં અમે લોકવ્યવહાર જાણીએ છીએ' એવું કાશ્યપનું વચન, મારીચના દુષ્યન્ત-શકુન્તલા પર આશીર્વાદ, ૪૦ તાપસીઓનું સંસારજીવનને મળતું માર્ગદર્શન, આદિ ૪૧ આનાં પ્રમાણ છે. જીવનમાં વાસ્તવવાદ અને આદર્શવાદનો સુભગ સમન્વય ન હોય તો જીવનમાં અને સમાજમાં વ્યવસ્થા, શાંતિ, પ્રગતિ, ઉત્કર્ષ ન સંભવે, વાસ્તવિકતામાં દૃઢ રહેવા છતાં અત્યંત શિષ્ટ, સંસ્કાર-સમન્વિત જીવનદર્શન આપનાર કાલિદાસે પોતાના યુગની આ ભાવના પૂરેપૂરી અપનાવી છે.

અને તેથી જ તો રાજાને આદર્શ રાજા તરીકે જનતાનો રક્ષક, રંગક, સાચો પિતા બનાવવામાં આવ્યો છે. દિલીપ માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે,

પ્રજાનાં વિનયાધાના દ્રક્ષણાદ્ભરણાદપિ ।

સપિતા પિતરસ્તાસાં કેવલં જન્મહેતવ : ॥ ૪૨

પ્રજાને વિનયે રાખે, રક્ષે ને પોષતો સદા

તે પિતા, પિતૃ તેઓના માત્ર જન્મનું કારણ.

રાજાની પાસે પૂર્ણ સત્તા છે, સર્વ બાબતોમાં રાજા 'શ્રુત્વા દેવ : પ્રમાણમ્' ૪૩ છે. તેના શાસનને તો પ્રકૃતિ પણ પ્રમાણ માને એવી કલ્પના છે; ૪૪ જીવનના મુક્ત આનન્દોનો તેનો પૂર્ણ અધિકાર છે, સમૃદ્ધિ અને મસ્તીમાં તે જીવે છે. આ છતાં, રાજા હોવાને કારણે તે સમાજ-જીવનનો, લોકોનો એક આદર્શ છે. તેનું જીવન શુદ્ધ અને પવિત્ર, ખુલ્લી આરસી જેવું છે. અને 'મનુસ્મૃતિ' તેને દેવત્વના અંશોથી સમન્વિત ગણે ૪૫ તો પણ રાજાના કોઈ દેવી અધિકારો નથી. રાજ્યના નીતિનિયમ, અન્ય કાયદા, સદાચારનું પાલન આદિ રાજાથી જ શરૂ થાય છે, કારણ, રાજા જ પ્રજાના વર્તનનો પ્રેરણાદાતા છે. અત્યંત તેજસ્વી, હરાવવા છતાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરનાર રાજાનું જીવન ઋષિભ્યઃ નાતિભિન્ને રાજનિ ૪૬ ઉદાત્ત છે, ધન્ય છે. પૂર્ણ રાજશાહીની સાથે, આજના યુગના લોકશાસનને તથા લોકશાસકોને પણ સાચો આદર્શ આપવામાં સમર્થ રાજાનો તત્કાલીન યુગનો આદર્શ પણ એ યુગની સંસ્કૃતિના બળરૂપ હતો. કવિ કાલિદાસના દુષ્યન્ત, પુરૂરવા, દિલીપ,

૩૯. શાકુન્તલમ્ ચતુર્થાંક

૪૦. શાકુન્તલમ્ - ૭-૨૯, ૩૩, ૩૪

૪૧. શાકુન્તલ માં કાશ્યપ અને મારીચ;

માલવિકાગ્નિ મિત્રમાં તાપસી વગેરે

૪૨. રઘુવંશમ્ - ૧-૨૪ એજ રીતે ૧-૧૮

૪૩. શાકુન્તલમ્ - પંચમાંક

૪૪. શાકુન્તલમ્ માં છ. ૧ અંકમાં કંચુકી-ન કિલ શ્રુતં યુવાભ્યાં યદ્વાસન્તિકૈસ્તરુભિરપિ દેવસ્ય શામનં પ્રમાણીકૃતં તદાશ્રયિમિ : પત્રિભિશ્ચ । અને ૬-૪

૪૫. મનુસ્મૃતિ ૭-૩ થી ૯

૪૬. શાકુન્તલમ્ - પંચમાંક

રધુ, રામ આદિ આનાં પ્રમાણ છે, આ જ ભાવનાને લીધે ‘શાકુન્તલ’માં અવિશ્રમો હ્યયં લંકતન્ત્રાધિકાર : । ‘આ લોકતન્ત્રના અધિકારમાં વિશ્રામ ન હોય’ એમ કહ્યું છે અને રાજા માટે ભાવના પ્રગટ કરી છે કે,

સ્વસુખનિરમિલાષઃ સ્વિદ્યસે લંકહેતો : ।

પ્રતિદિનમથવા તે વૃત્તિરેવંવિઘ્નૈવ ॥૪૮

સ્વસુખ તાણી ન ઈચ્છા કષ્ટ વેઠે પ્રજાર્થે

પ્રતિદિન, અથવા તો વૃત્તિ આવી જ તારી

અને,

અતનુષુ વિભવેષુ જ્ઞાતયઃ સન્તુ નામ ।

ત્વયિ તુ પરિસમાપ્તં બન્ધુકૃત્યં પ્રજાનામ્ ॥૪૯

અતિથિ વિભવવાળાના ઘણા બન્ધુ હોયે,

પણ સકલ જનોનો બન્ધુ તું એકલો જ.

સાચી વાત હતી કે રાજા રાજા બનતો હતો— રાજા પ્રજારંજનલઘ્વવર્ણા ૫૦ હોવાને લીધે. સમાજે અને સમાજની પરંપરાએ રાજાને સત્તા, સમૃદ્ધિ અને ગૌરવ આપ્યાં છે પ્રજાનાં રક્ષણ, વિનયાધાન, ભરણ આદિને માટે, અને એ અપેક્ષાએ કે રાજા આવો બને.

માનુઃ સક્રદ્યુક્તતુરજ્ઞ એવ

રાત્રિદિવં ગન્ધવહઃ પ્રયાતિ ।

શેષ : સદૈવાહિતભૂમિભાર :

ષષ્ઠાંશવૃત્તેરપિ ધર્મં એષ : ॥૫૧

જેડે તુરંગો રવિ એક વાર

દિને નિશાએ પવનો વહે છે;

શેષ સદા ધારત ભૂમિભાર

રાજતણો યે કહું ધર્મ આ જ !

આ જ કારણથી તત્કાલીન સમાજમાં ‘ધર્મ’ શબ્દનો ખાસ અર્થ છે: ધારણા ધર્મમિત્યાહુઃ ધર્મો વારયતિ પ્રજા : એ આદર્શને અનુસરતો ‘ધર્મ’નો અર્થ છે કર્તવ્યપાલન, સદાચાર, શાશ્વત્ આચારનું સતત અનુસરણ, નીતિમત્તા, જીવનનો પૂરેપૂરો આનંદ મેળવવાના આગ્રહની સાથે, સમાજનું પૂરું સન્માન મેળવવાના વર્ણવિશિષ્ટ અધિકારની સાથે, સર્વસત્તાધીશ બનવાની સાથે, જે આદર્શ ધર્મનો છે તે જ કર્તવ્યપાલનનો છે, સતત સદાચારનો છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિનો

૪૭. શાકુન્તલમ્ પંચમાંક

૪૮. શાકુન્તલમ્ — ૫-૭-ભાષાંતર-મ. મો. ઝવેરી

૪૯. " — ૫-૮ " — "

૫૦. રષ્ટ્રવંશમ્ — ૬-૨૧

૫૧. શાકુન્તલમ્ — ૫-૪

અમુક સામાન્ય ધર્મ હોવા ઉપરાંત વિશિષ્ટ ધર્મ પણ હોય છે જ. શકુન્તલા આદર્શ ગુહિણી બની પતિ, પુત્ર અને પતિના કુટુંબની સેવા કરે એ એનો ધર્મ છે, ષષ્ઠાંશવૃત્તે : ૫૨ રાજનો આદર્શ પોતાના જીવનને નિઃસ્વાર્થ, પ્રજાપાલનતત્પર, સેવાપરાયણ જીવન જીવતા બનાવવાનો છે; મસ્ત અને ઉલ્લાસભર જીવનની સાથે દુષ્યન્ત, પુરૂરવા અને રઘુવંશના રાજાઓ એવા આદર્શ રાજાઓ બને એવી અપેક્ષા છે. આ સમાજમાં સાચાં સુખ, સ્વસ્થતા, શાંતિ, પ્રગતિ અને સાથે જીવનનાં મસ્તી અને ઉલ્લાસ હોય તો તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી. માનવનજીવન અને સંસ્કૃતિ, જીવનની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરીને તેના આધાર પર જીવન ચલાવવાથી સાર્થક થાય છે. કવિ ગેથએ જે ઉદ્ગારો કાવિદાસના ‘શકુન્તલ’ માટે કાઢ્યા છે—

Wouldst thou the young years' blossoms and the fruits of its decline.
And all by which the soul is charmed, enraptured, feasted, fed,
Wouldst thou the earth and heaven itself in one sole name combine?
I name thee O Shakuntala, and all at-once is said.

તે તો ખરેખર કવિની તમામ કૃતિઓનું મૂળભૂત સત્ય છે.

માનવજીવનનો આશાવાદ એ આ ધર્મપરાયણ, સદાચારસમન્વિત, નીતિપરાયણ, ઈશ્વર ભાવના સમન્વિત સંસ્કૃતિનું એક વિશેષ લક્ષણ છે. આજ કારણથી જીવનમાં સુખ, ઉલ્લાસ અને સાથે સાથે પ્રગતિ અને ઉત્કર્ષ હોય છે. સંસ્કૃતિનું એક ખાસ લક્ષણ એ છે કે અમુક શાશ્વત્, બહુમૂલ્ય એવી ભાવનાઓને સતત સજીવ રાખીને અને તેમને આધારે જીવનનું ઘડતર કર્યા કરવા છતાં પણ તે સતત નવાં મૂલ્યોનો સ્વીકાર કર્યો જાય છે. નવી ભાવનાઓ અપનાવતી જ રહે છે. સાથે સાથે વખતોવખત સંસ્કૃતિ પોતાનાં પ્રાચીન મૂલ્યોનું પુનર્મૂલ્યાંકન પણ કરે જ છે, જરૂર પડે તેનું પુનઃ નિર્માણ કરે છે. મહાકવિ કાવિદાસના યુગની સંસ્કૃતિ આ જ પ્રકારનાં શાશ્વત્ મૂલ્યોને સજીવ રાખવાની સાથે નવી ભાવનાઓને આવકારનારી અપનાવનારી સંસ્કૃતિ છે. આનાં પુરાવા આપણને ખાસ તેના રઘુવંશ, કુમારસંભવ અને શકુન્તલમાં મળે છે. આથી જ કાવિદાસે વાંચણ કરી કે નારી આદર્શ નારી બને તે માટે તેને દામ્પત્યજીવનમાં પૂરી છૂટ હોવી જોઈએ, તે પોતાના પ્રિય પાત્રની જીવનસાથીની પસંદગી પણ યથાસંભવ જાતે કરી શકે અને તેને તે સાથે આદર્શ ગૃહજીવન તથા દામ્પત્ય જીવન બનાવવાનો અને જીવનમાં સ્વર્ગ ઉતારવાનો પૂરો અવકાશ હોવો ઘટે. કવિએ વાંચણું કે માનવજીવનમાં દર્શનપરાયણતાનો પ્રભાવ હોય, જેથી દામ્પત્યજીવન દ્વારા જ માનવ ઉચ્ચતમ સિદ્ધિનો અધિકારી બને. શિવપાર્વતીનું દામ્પત્ય, દુષ્યન્તનું ઉત્થાન, પુરૂરવાના જીવનની નવી ધન્યતા, સીતાની ત્યાગપરાયણતા, ઈન્દુમતીનાં વિવાહ અને જીવન આદિ આનાં પ્રમાણ છે. તેના યુગની ભારતીય સંસ્કૃતિ સજીવ છે, ઉત્તુંગ છે, પ્રગતિશીલ છે તેથી નવાં તત્ત્વો અપનાવનારી છે, વ્યક્તિ અને સમાજના સંઘર્ષ યથાસંભવ દૂર કરનારી છે; અને તેના ઉત્થાન કાવિદાસ તથા તેના જેવા મહાન આત્માઓનો પણ ફાળો છે.

સંસ્કૃતિમાં જે શ્રેષ્ઠ છે તેને અપનાવીને, તેને પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય કરીને, કાવિદાસે પોતાની આ સૌન્દર્યપ્રપૂર્ણ રસાત્મક રચનાઓ કરી છે. કાવિદાસ જે યુગનું સંતાન છે એ યુગ પાસે કાવિદાસ જેવા સમર્થ કવિને જન્મ આપવાનું તથા તેને અમરત્વ મળી જાય એવું બળ આપવાનું

સામર્થ્ય છે—અને કાવિદાસની પોતાની સ્વાર્જિત મહત્તા પણ એ યુગની સંસ્કૃતિના ગૌરવનું દર્શન કરાવે છે. ટી. એસ. ઈલિયટ કહે છે કે,

“For it is ultimately the function of art, in imposing a credible order upon ordinary reality, to bring us to a condition of serenity, stillness and reconciliation;”^{૫૩}

“કાવિદાસની કૃતિઓમાં આ વચનની સાર્થકતા પૂરેપૂરી જણાઈ આવે છે. અને તે તેના યુગના દર્શનની પણ સાર્થકતા છે.

સંસ્કૃતિના પ્રભાવ તથા દર્શનની બાબતમાં આપણે બીજા અનેક બાબતો લઈ શકીએ પરંતુ અહીં મેં માત્ર અંગુલિનિર્દેશ કર્યો છે.

અંતમાં આપણે કાવિદાસના જ શબ્દોમાં તેના યુગને અનુકૂળ અને આજના યુગને પણ એટલી જ અનુકૂળ પ્રાર્થના કરીએ કે,

प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिव :

सरस्वती श्रुतमहतां महीयताम्

समैपि च क्षणयतु नीललोहित :

पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभू : ॥^{૫૪}

૫૩. On Poets and Poetry

૫૪. શાકુન્તલમ્ - ૭-૩૫-ઉમાશંકર જોશીનું ભાષાન્તર.

પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રની પ્રવાસ-નોંધ

લે. પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી

છએક માસ પહેલાં સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમ વિસ્તારમાં આવેલા બરડા પર્વતના ઈશાન ખૂણે પહાડોથી ઘેરાયેલા ખીણ-પ્રદેશમાં સૌંધવાની અને પછી જેઠવા તરીકે જાણીતા થયેલા રાજકુળની-રાજધાની ‘ધૂમલી’ની અછડતી મુલાકાત લીધી હતી તે વખતે મનમાં અસંતોષ રહી ગયો હતો. “સૌરાષ્ટ્રની ઐતિહાસિક નગરીઓ”ની ગ્રંથમાળામાં બીજું પુસ્તક “ધૂમલી-પોરબંદર” ઉપર લખવાની યોજના હોઈ મારે માત્ર ધૂમલી નહિ પણ સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમ વિસ્તારનાં પ્રાચીન સ્થળોની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત લેવાની જરૂર ઊભી થઈ હતી. એટલે તા. ૧૦-૫-૬૮થી તા. ૧૩-૫-૬૮ના એ ચાર દિવસોમાં બરડા પર્વતની બેઉ બાજુના પ્રદેશનાં દર્શનનો લાભ લીધો. એ દિવસોમાં જે કંઈ જોયું તેની એક પ્રવાસ-નોંધ જ અહીં રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું.

તા. ૧૦-૫-૬૮ : હાવારની સંધિએ આવેલા ‘ગોપ’ના ડુંગર ઉપર નોંધાયેલ, લગભગ ગુપ્ત-કાલનું કલ્પી શકાય તેવા, શિખરમાં ચૈત્યઘાટની બારીઓના ખચકા મૂકવામાં આવ્યા હોય અને ત્રણે દીવાલો તદ્દન સાદી હોય તેવા મંદિરનાં દર્શન કરવાની જિજ્ઞાસાએ પોરબંદરથી મારા નિકટના સગા શ્રી મૂળજીભાઈ જી. થાનકીની મોટરમાં ૮-૩૦ સમયે નીકળી બરોબર ૧૨ વાગ્યે મોટા ગોપ પહોંચ્યા. ૩૦૦-૪૦૦ ફૂટની ઊંચાઈનો પહાડ ચડ્યા પછી જોયું તો અવાંચીન મંદિર. ભારે નિરાશા થઈ. નજીકમાં દક્ષિણ બાજુ ત્રણેક માઈલ ઉપર નીચાણના પ્રદેશમાં ઝીણવાળી ગોપમાં પેલું ભગ્નમંદિર છે. પણ એનો ખ્યાલ નહિ અને સાથીદાર શ્રી મોહનપરીને વિશ્વાસ છતાં રસ્તાની મુશ્કેલીને કારણે ત્યાં ન જતાં ધૂમલી તરફ નીકળી પડ્યા. ચાર વાગ્યે ધૂમલીનાં દર્શન થયાં અને એક માર્ગદર્શક કોળી જુવાન મળી જતાં પ્રથમ ‘રામપોલ’ જેઈ. દરવાજાનું મથાણું તૂટી પડેલું છે. ઉત્તર બાજુ માત્ર દસેક ફૂટનું ચાતુર અચ્છું છે, જ્યારે દક્ષિણ બાજુની સાખ મથાળાના ખૂણિયા સાથે સચવાઈ રહી છે. ત્યાંથી બહાર નીકળતાં પશ્ચિમ બાજુ બેઠા ઓટલા ઉપર સંખ્યાબંધ જૂના પાળિયા જોયા, જેમાં સં. ૧૩૧૧નું એક પાળિયામાં વર્ષ વંચાયું. સાધનાભાવે પાળિયાઓ વાંચી શકાયા નહિ એનું ભારે દુઃખ થયું. ચારેક પાળિયામાં ઘોડા પૂરી ચાદરવાળા-ઝૂલવાળા અને એના ઉપર ‘રાજવી’ ઘોડેસવાર હોય તેવા જોયા. એકમાં તો ઊભા ચોદાના જમણા હાથમાં તલવાર અને ડાબા હાથમાં ઢાલ એવી આકૃતિ જેઈ. હનુમાનનો પણ એક પાળિયો જોયો. આ નવી વસ્તુ લાગી. ચાર પાળિયા એવા જોયા કે બબ્બે વચ્ચે ૭-૮ ઈંચનું અંતર હોય તેમ સામસામા જ ઊભા કરી દીધેલા. આનું રહસ્ય સમજાયું નહિ.

ત્યાંથી પશ્ચિમમાં આગળ વધતાં સૂકું તળાવ અને એના દક્ષિણ કાંઠે ભગ્ન શિવમંદિર જોયું. મંદિર પૂર્વાભિમુખ છે. બેસાણી ખૂબ ઊંચી છે. બાંધણી સોલંકી યુગની સમસામયિક છે. નીચે એક નોંધ પાત્ર ગણેશમૂર્તિ તળાવમાં જેઈ, તો મંદિરના ભંગારમાં પથ્થરની બેઉ બાજુ મુખવાળી પદ્મા-સનવાળી રહેલી મૂર્તિ જેઈ.

સોન કંસારીનાં કહેવાતાં દહેરાં જેવાંની ખૂબ ઈચ્છા હતી. પેલા પગીને પૂછતાં કહે : આ સામે દસેક મિનિટ પર રહ્યાં. દુરૂડ પહાડીના અસ્તવ્યસ્ત પથ્થરો વટાવતા અડધાક માઈલ દક્ષિણ

બાબુ ચડતાં એક મઝાના તળાવને ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગે દહેરાંઓનો સમૂહ જોવામાં આવ્યો. એ સમૂહમાં પ્રવેશ કરતાં જ સામે ચોરસ ખાંભો ત્રણ બાબુ આકૃતિવાળો જોવામાં આવ્યો. સામેની આકૃતિ નીચે સંવત ૧૨૪૨ વર્ષે ફાગણ વદિ ૧૧ સોમે શ્રીમાળ રાજ સેળ હી. . . . રાજા ભારમલ કીસોરમ ઠામે રહિયા. . . કરાપિતા જેવા શબ્દો સાધનાભાવે વંચાયા. રાણો ભારમલ પિતા અને ભાણુ એનો પુત્ર. બંને જોઈવા ધૂમલીના શાસક હતા. કોઈ મરાઠાનો નિર્દેશ ખરો, પણ કોણ? અત્યારે નિશ્ચય શક્ય નહોતો.

વિષણ્ણની મૂર્તિઓ અન્યત્ર ત્રણેક જોવામાં આવી, જે સોલાંકી યુગની લાગી, પણ વિશિષ્ટતા તો દહેરાંની હતી. ૫ નાની ઉત્તરાભિમુખ દહેરીઓ, ૧ પશ્ચિમાભિમુખ, એની આગળ ૨ નાનાં દહેરાં, એની પાછળ ૩ દહેરી, જેનાં બે પશ્ચિમાભિમુખ સામે ૨ દક્ષિણાભિમુખ-જેમાં ૧ નદન ભગન, એ બધાં સોલાંકી યુગનાં, એની પાછળ નાનું ભગન મંદિર દક્ષિણાભિમુખ. પરંતુ મહત્વનાં તો પશ્ચિમ ભાગમાં ત્રણ દહેરાં: મધ્યમાં તૂટી ગયેલા શિખરવાળું સંભવતઃ શિવમંદિર ફરતી ભમતીમાં કદવાર અને પાતાના મંદિરોમાંની ઢાલવાળી છતનો ખ્યાલ આપતું, તેથી સોલાંકી યુગ પહેલાંનું એની નૈઋત્ય જરા પાછળના ભાગમાં અલગ, શિખરમાં કોઈ વિશિષ્ટતા ઉપરના ભાગમાં નહિ, પરંતુ શિખરના નીચેના ભાગમાં ઉત્તર દીવાલે ચૈત્યાકૃતિ નોંધપાત્ર, જે સહેજે મંદિરની રચનાને ૭મી-૮મી સદીની પણ પહેલાં લઈ જાય. પરંતુ મધ્યના મંદિરની ઉત્તરે વાયવ્ય ખૂણામાં ઠીક ઠીક વિશાળ કહી શકાય તેવું બિલેશ્વરના ચૈત્યાકૃતિ વર્તુલોવાળા શિખરની સાથે સર્વથા સામ્ય ધરાવતું-પૂર્વાભિમુખ, પૂર્વ ભાગ તૂટી લટકી પડ્યો છે તેવું, પરંતુ ત્રણ બાબુ શિખર-ભાગ સચવાઈ રહ્યો છે તેવું મંદિર કોઈ પણ જાતના પ્લાસ્ટર વિનાનું જોયું. મને ઝીણાવાળી ગોપના મંદિરના સમયથી બે ત્રણ સદી આ બાબુનું હોય એમ લાગે છે.

આ દહેરામાં નવી દહેરીઓ સોનકંસારીના નામ સાથે સંબંધ ધરાવતી હશે, પણ જૂના દહેરાં તો એના સમયથી ૫૦૦-૭૦૦ વર્ષ પુરાણું હોવા વિશે કોઈ શંકા નથી.

ત્યાંથી તળાવમાં ઊતરી એક કૂવા પાસે આવતાં કૂવામાં દેડકાં ખાવા આવેલા લીલા રંગના બે સર્પો- ૧ દક્ષિણની દીવાલમાં અમારા સંચયથી પ્રવેશ કરતો અને બીજો ઉત્તરની દીવાલમાં ચડતો છેક મથાળા નીચેના પથ્થરમાં પ્રવેશ કરી જોતો જોયા. ત્યાં કાંઠે જૂનાં બે મંદિર -૧ ઈશાન કોણમાં, બીજું પૂર્વ કાંઠે સોલાંકી યુગ પૂર્વના પણ તૂટી પડેલાં જોયાં અને પૂર્વ કાંઠાના મંદિરના દક્ષિણ ભાગે માત્ર ઓટલો અને મહાદેવ જ જોયા. મંદિર આમ મૂળમાંથી નષ્ટ થઈ ગયેલું. ત્યાંથી વચ્ચે આવતી કિલ્લાની પહોળી ભગ્ન દીવાલના ખાંચામાંથી નીકળી ઉત્તરની ટેકરી ઉપર આશાપુરા માતાની નવી દહેરી સુધી ચડી દર્શન કરી નીચે ઊતર્યા. નવલખા અને કહેવાતા ગણેશના મંદિરની પશ્ચિમ બાબુથી ભૂગુકુંડ જોવા ગયા. મઝાના આંબાવાડીઓમાંથી પસાર થઈ દક્ષિણના પહાડની તળેટીમાં થોડાં નવાં મંદિર અને ધર્મશાળા માટેની પડાળીની પશ્ચિમ બાબુ પૂર્વ પડાખામાં પગથિયાંવાળો લગભગ ગોળાકૃતિ કૂવો-પચીસેક ફુટની પહોળાઈવાળો જોયો. એની દક્ષિણ દીવાલમાં વિશાળ આંબાનાં મૂળિયાંઓએ દીવાલ સર્વથા તોડી નાખી છે. ઈશાન ખૂણામાં દોઢસો - બસો વર્ષ જૂનો આંબો ઊભો છે, જેનાં મૂળિયાંઓએ ખૂણા રોકી લીધા છે અને એના ઉપર માટી પણ જમી ગઈ છે. પાણી મૂળિયાંના સ્વાદવાળું જરા કડવું પણ પી શકાય એવું આ ભૂગુકુંડ. માનવા મન

લલચાતું નથી. એની તળેટી કે ખીણમાં નીચે હવાડા જેવો ચરમો બાંધ્યો છે, ત્યાં પૂર્વ કાળમાં કોઈ બાંધકામ હોય અને એ ભૂગુદું હોય. પરંતુ ત્યાં આજે બીજે કોઈ અવશેષ હયાત નથી.

નવલખો, એના વાયવ્ય ખૂણાનો હોજ, એના નૈઋત્ય ખૂણા ઉપરનું કહેવાતું છટ્ટી સદી - લગભગનું ગણેશમંદિર, એના વિશાળ પ્રાંગણમાંની ઉત્તરાભિમુખ ઊભેલી મોટી ગણેશ મૂર્તિ અગ્નિ ખૂણે આવેલા દસથી વધુ ભગ્ન નંદીઓ એ બધું જોયેલું હોઈ અને અંધારું થવા આવેલું હોઈ જેના વાવ પાસેની શેષશાયીની અમારી જ્ઞાતિના કોલીખડા જેથીઓના ઈષ્ટદેવની પૂર્વાભિમુખ પડેલી મૂર્તિની નોંધ લઈ ભાણવડનો માર્ગ પકડ્યો. અમારા એક સગા શ્રી શંકરભાઈ છે લાવડાને ત્યાં ભિજન કરી રાત્રિ ગાળી.

તા. ૧૧-૫-૬૮ : સવારે સાતેક વાગ્યે નીકળી બિલેશ્વર આવ્યા અને મંદિર નિહાળ્યું. ૪થી ૫મી સદીના ચૈત્યાકૃતિ અનેક વર્તુળોવાળા શિખરના આ વિશાળ મંદિરમાં તૂટેલા ખડકના આકારનું લિંગ છે. મંદિરની ભમતી પણ સારી પહોળાઈવાળી છે. એક કાળે એનો સભામંડપ પણ ઘણો જ વિશાળ હશે, પણ આજે સંકોચાયેલો છે. અને બહાર નીકળ્યા પછી પગથિયાં ઊતર્યા બાદ દસેક કુટના અંતરે ઓટાલા ઉપર વિશાળ નંદી છે- પ્લાસ્ટર અને રંગથી અત્યારે નવા જેવો બની ચૂકેલો. મંદિરના શિખરને પણ પ્લાસ્ટર કરી લેવામાં આવ્યું છે. પરંતુ ચારે બાજુની ચૈત્યાકૃતિઓ સાચવી રાખવામાં આવેલ છે. આ પંથકમાં વધુમાં વધુ વિશાળ અને ઊંચાઈનું આ દહેરું લાગ્યું છે.

બપોરે કીંદરખેડાનાં મંદિર જેવા નીકળી પડ્યા. બગવદર સુધી બસ, પછી ચાલતા જતા હતા ત્યાં વચ્ચે મીઠાનો ખટારો ખાલી મળ્યો એમાં ચડ્યા. રણમલ નામના એક મેર જુવાને પૈસા આપી દીધા. સૌજન્ય નોંધપાત્ર ઉત્તર બાજુ એક ખેતરમાં સાદું સૂર્ય મંદિર છે. ભમતીમાં કદવાર અને પાતા જેવો છાપરા ઘાટ છે, જે સોલંકી યુગ પૂર્વના સ્થાપત્યનો ખ્યાલ આપે છે. ચૈત્યાકૃતિ શિખરોમાં જે ચડ-ઊતર પગથિયા ઘાટ થતો હતો તેમાંની આકૃતિઓ ટાળી ગોળાકાર હાંસ પડતી આવે તેવો સાદો પ્રકાર ખીલ્યો હતો તે આના શિખરમાં જેવામાં આવ્યો. નાના ગર્ભગૃહના ચોરસ ઘાટની આગળ પૂર્વાભિમુખ આ મંદિરમાં સભાખંડનો ભાગ એનાથી બેગણો, અને આગળની પગથીનો ભાગ ગર્ભગૃહ જેવડો જ. મંદિરમાં મૂર્તિ સૂર્યના જેવી છે, પણ ફોટાના આકારની ઘાઘરી પહેરાવી 'માતા' ગણેલ છે. ત્યાંથી જરા પશ્ચિમ બાજુ ગામને અડીને એક નાનું પૂર્વાભિમુખ મંદિર પણ માતાજીનું છે. આગળ જતાં પાંચરમાં જમણે હાથે અહીં ૧૭૫૨ ઉપરાંત ૧૭૫૫ વરસ ચૈત્ર વદ ૮ની નોંધ-વાળા પૂર્વાભિમુખ ચાર પાળિયા ખેતરને દક્ષિણ સેઢે જેવામાં આવ્યા.

ત્યાંથી પાછા બગવદરની સડકે આવવા નીકળી પૂર્વ-પશ્ચિમ ગતિવાળા વોકળાને દક્ષિણ કાંઠે જરા ઊંડાણમાં કહેવાતા કાંદલ માતાના સોલંકી યુગના-ખરું તો એનાથી પણ ઉત્તરકાલના લાગતા સૂર્યમંદિરમાં પહોંચ્યા. મૂળ સ્થાપત્ય જૂનું હશે, પણ થયેલી મરામત ચારસો વર્ષથી જૂની ન લાગી. અંદર બેઠે મૂર્તિ સૂર્યની જ છે, આમાં ઉત્તર બાજુની મૂર્તિને ફોટાના આકારની ઘાઘરી પહેરાવી દીધી છે. જેને 'રાંદલ માતા' માનવાં. સભામંડપમાં નૈઋત્ય ખૂણે દીવાલમાં સૂર્યની જ નાની મૂર્તિ છે. અહીં અગ્નિ ખૂણામાં બહાર 'ગધેડેગાળ'નો એક પશ્ચિમાભિમુખ પાળિયો પણ જેવામાં આવ્યો. અહીં બીજે એક પાળિયો જેથો તેમાં પાળિયાના ઉપરના ભાગમાં ઘોડેસ્વાર, જ્યારે નીચેના ભાગમાં બે સ્ત્રીઓ મહી લેવાયે છે. મંદિરના બારણામાં ડાબીબાજુ સૂર્ય અને જમણી બાજુ રત્નાદે. બેઠે બાજુ બેઠી મૂર્તિઓ ત્રણ ત્રણ છે.

શ્રી મોહનપુરીએ માહિતી આપી કે ‘ગધેડોગાળ’ના પાળિયા આ પંથકમાં આ ઉપરાંત પોરબંદર પાસે ચાંડેસરમાં, મિયાણીમાં અને મોઢવાડાના ખારામાં છે.

તા. ૧૨-૫-૬૮ : બગવદરથી ગઈ કાલે જે ટેકરીમાં પાછા ફર્યા હતા તેજ ટેકરી ભારતીય વિદ્યાલયના આચાર્ય શ્રી પ્રતાપરાય રાજ્યગુરુ લાવેલા તેમાં ૭-૦૦ વાગ્યે નીકળી લગભગ ૮-૩૦ વાગ્યે મિયાણી પહોંચ્યા. હોડીમાં ખાડી વટાવી ૮-૦૦ સમયે હરસિદ્ધ માતાના મંદિર પાસે પહોંચ્યા. કહેવાય છે કે જગદુશાહ શેઠે કોયલા ડુંગર ઉપરના દહેરામાંથી માતાજીને નીચે પધરાવ્યા ત્યારથી નીચેના પૂર્વાભિમુખ નવા મંદિરમાં માતા બિરાજે છે. એની ઉત્તર બાજુ પગથિયાંથી ડુંગર ઉપરના મંદિરે જવાય છે. ટેકરી ત્રણસો એક ફૂટને અંદાજે લાગી. વીસેક પગથિયાં ચડતાં જમણે હાથે ટાંકી છે તેની ઉત્તરે ભૂખરા-રેતિયા પથ્થરથી બાંધેલું ખૂબ જ નાનું પૂર્વાભિમુખ મંદિર જોયું, જેનું શિખર સ્પષ્ટ રીતે બિલેશ્વરના શિખરના જ પ્રકારનું છે. આમ સોલંકીયુગ પહેલાંનું આ મંદિર કહી શકાય. સીડીની ડાબી બાજુ હરસિદ્ધના મંદિર ની ઉત્તર બાજુની ધર્મશાળાને મથાળે બે મંદિર છે, પણ શિખરો તૂટી ગયેલાં છે. ઉપર ચડતાં છેક મથાળે કરેલા સપાટ ભાગ-ફરતી કિલ્લાની દીવાલ કરી લીધી છે તેવા ઉપર પશ્ચિમમાભિમુખ સોલંકીયુગનો ખ્યાલ આપતું સુરેખ-અનેક આકૃતિઓથી સમૃદ્ધ મંદિર છે. શિખરનો વચ્ચેથી ઉપરનો ભાગ તૂટી ગયેલો છે અને તૂટેલું આમલક પૂર્વ બાજુની બેસણીની બહાર નીચે પડેલું છે. મંદિરમાં જેટલી આકૃતિઓ છે તે બધી જ સ્ત્રી-આકૃતિઓ છે અને ગર્ભામંદિરની બહારની બાજુએ જે જુદા જુદા થર આવેલા છે તેમાંના વચ્ચેના થરમાં તે ભાગાસનો-ઊભી સંલગ્ન માનવ-આકૃતિઓ પણ જોવામાં આવે છે. અંદર સભામંડપનો ધૂમટ સોલંકી યુગનો છે. સભામંડપનાં બેઉ પડખામાં બેઠકો ને દીવાલો બંધ કરી જાળિયાં રાખ્યાં છે. દહેડું નમૂનેદાર છે.

નીચે ઊતરી માતાજીનાં દર્શન કરી હોડી પકડી ૧૧ વાગ્યે મિયાણી ગામમાં પાછા આવ્યા અને ગામની ગદ્દીમાં સોલંકી યુગનાં એક ઉત્તરાભિમુખ જે માતાનું મંદિર છે. અને બીજું એ મંદિરને નેત્રત્ય ભાગે પૂર્વાભિમુખ-પહેલા મંદિરથી બેએક ફૂટ વધુ ઊંચી બેસણીનું શિવ-મંદિર ભગ્ન દશામાં જોયાં. માતાનું મંદિર હરસિદ્ધ માતાના ટેકરી ઉપરના મંદિરને મળતું પણ સાદું કહી શકાય. શિવમંદિરમાં દક્ષિણ બાજુના ગર્ભગૃહમાં નજીકના શંભમાં મધ્યમાં ઉત્તરાભિમુખ એક ઉત્કીર્ણ લેખ જોયો, જેના ઉપર સ્વસ્તિ શ્રી સંવત ૧૨૬૦ વર્ષે કાર્તિક વદ ૩ ગુરાવચ્છેહ... વગેરે શબ્દો વંચાયા છે. આ મંદિરમાં શિલ્પ ખૂબ જ સુંદર કોતરણીનું અને ભવ્ય છે. અને ૧૨૬૦ જેટલા જૂના સમયની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ કરાવે છે. એનું શિખર પણ અનેક નાનાં નાનાં ઊંચા નીચાં શિખરોવાળું હોઈ ખૂબ જ ભવ્યતા આપે છે.

મિયાણીમાંથી નીકળતાં ગામ બહાર જમણી બાજુ એક પૂર્વાભિમુખ નાનું શિવમંદિર છે, જે ધૂમલીના કહેવાતા ગણેશ મંદિરના પ્રકારનું છે. સાબરકાંઠાનાં રોડાનાં સૂર્યમંદિરો અને મારવાડ-જેધપુર નજીકના ઓસિયાના એક-મંદિરની સાથે આ પ્રકાર ખૂબ જ મળતો આવે છે. એનાથી ફર્લાંગ પર એ જ ઘાટનું એક નાનું ગણેશ મંદિર પણ દૂરથી જોવામાં આવ્યું.

મિયાણીથી પોરબંદર તરફ પાછા ફરતાં ચારપાંચ માઈલ ઉપર રસ્તાની પૂર્વ બાજુ જરા ઊંડાણમાં ‘પાંચડેરાં’ ની જગ્યા છે તે મંદિરો ખૂબ જ નાનાં છતાં ૧૩મી-૧૪મી સદીનો ખ્યાલ આપે છે. એના આગલા ભાગમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ પગથિયાંવાળી નાની નાબારી વાવ છે તેમાં કૂવાનાં

કોટમાં ઉત્કીર્ણ લેખ જોયો. વાંચવો મુશ્કેલ છે, પણ મીશ્રકોનો વળાંક સ્પષ્ટ રીતે ૧૩મી ૧૪મી સદીનો ખ્યાલ આપે છે.

ત્યાંથી લગભગ ૧૨ વાગ્યે વિસાવાડા કિંવા મૂલ દ્વારકા આવી પહોંચ્યા. અહીં ગામને વાયવ્ય ખૂણે એક નાનું મંદિર જોવામાં આવ્યું. જે ઠીક ઠીક જૂના સમયનું છે. પરંતુ ગામની પૂર્વ બાજુ પાધરમાં મંદિરોના સમૂહમાં પ્રવેશ કરતાં ઉત્તરાભિમુખ દરવાજાની સાંખ, અંદરના શ્રી દ્વારકાધીશના અને સિદ્ધેશ્વર મહાદેવનાં ગર્ભદ્વારોની સાંખ - આને બાદ કરતાં બંધું મરામત પામી અર્વાચીન બની ગયું છે. શ્રી દ્વારકાધીશની ઉપરના જમણા હાથમાં ગદા, ડાબા હાથમાં ચક્ર, નીચેના જમણા હાથમાં શંખ અને ડાબા હાથમાં પક્ષી - એવી અઢીએક કુટની શ્યામમૂર્તિ છે, જે સોલંકી-યુગની હોઈ શકે, બારસાંખમાં બેઉ બાજુ પાંચ પાંચ અવતાર કંડારાયેલા છે. સિદ્ધેશ્વરનું વિંગ પણ પ્રાચીન લાગે છે. સિદ્ધેશ્વરના વિંગની પાછળની દીવાલમાં રાણા વિક્રમાદિત્યની મૂર્તિ કંડારેલી છે, જે નીચે ઉત્કીર્ણ લેખ છે : સં. ૧૨૬૨ વર્ષ માઘ સુદિ ૧૦.

શુક્રે અચોહ વીસાવાડાવાસે રાણશ્રી સીંહરાજ્યે રાજ શ્રી

વિક્રમાદિત્યેન રાણશ્રી વિક્રમાદિત્યમૂર્તિઃ કારાપિતા. . . .

જીકેન લિખિત સિલર જાત્હેન. . . ષા. . . .

વાવ અને બહારનાં મંદિરો પણ સહેજે ચારસો - પાંચસો વર્ષ જૂનાં છે. વીસાવાડામાં ઉત્તર બાજુ તળાવને કાંઠે રાંદલનું મંદિર સામાન્ય પ્રકારનું છે; બેઠી મૂર્તિ-રાંદલમાના ઉપરના બંને હાથમાં કમળ.

પાધરમાં ત્રણ હેરીઓને પાળિયા છે, તેમાંની દક્ષિણ બાજુની શિવની હેરી આગળ સં ૧૪૫૪જ્વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૧૨ ગુરૌના એક પાળિયો છે; વચ્ચેના ખચકામાં સંવત ૧૨૫૬ની ત્રણ ખાંભીઓ છે.

ત્યાંથી નીકળ્યા પછી અમારા આશ્ચર્યનો વિષય તો જોઈવા જગીરદારોનું ગામ શ્રીનગર બન્યું હતું. કહેવાતા આ પ્રાચીન ગામમાં દૂરથી ગામને વાયવ્ય ખૂણે બિલેશ્વરના મંદિરના પ્રકારના શિખરવાળું અને એવું જ ગામથી પૂર્વ બાજુ એક-દોઢ ફ્લૅગ ઉપર એક કમ્પાઉન્ડમાં પશ્ચિમાભિમુખ એક નાનું મંદિર, પણ પૂર્વાભિમુખ એક એનાથી જરા મોટું મંદિર - કોઈ મૂર્તિ-વિનાનું - તદ્દન નવું - ભાગ્યે જ પચીસ પચાસ વર્ષનું સિમેન્ટથી ચણેલું - અદલોઅદલ બિલેશ્વરના મંદિરના શિખરનું અનુકરણ પામેલું જોઈ ભારે નવાઈ અનુભવી. દૂરથી અમને આ ખામું ૧૪૦૦ - ૧૫૦૦ વર્ષ જૂનું હોવાનો ભ્રમ થયો જ હતો અને તેથી રસ્તો નહોતો અને માત્ર ગાડાવટ હતી તેના ઉપર મોટર ચલાવડાવી હતી. નમૂનો અભિનંદન માગી લે છે.

ત્યાંથી કાંટેલાના સુપ્રસિદ્ધ શિવ મંદિરમાં આવ્યા. મંદિર ૪૦૦ - ૫૦૦ વર્ષથી જૂનું લાગે નહિ એવી મરામત થયેલી છે. પરંતુ ગર્ભદ્વારની દક્ષિણ બાજુના ખચકામાં અર્જુન દેવ વાઘેલાના સમયનો સુપ્રસિદ્ધ સંવત્ ૧૩૨૦ વર્ષે જ્વેષ્ઠ શુદ્ધિષ્ઠ સુધે પ્રતિષ્ઠિત : એવી છેલ્લી પંક્તિ ધરાવતો કાળા પથ્થરમાં ઉટ્ટુંકિત લેખ જોવાનું કભાગ્ય મળ્યું. આગળનો કુંડ પણ જનો અને દર્શનીય છે. ગોખલાઓમાં જૂની મૂર્તિઓ છે.

ત્યાંથી મારા મોસાજના ગામ કૂંછડીના પાધરમાં થઈ એની પશ્ચિમે દરિયા કિનારે આવેલા ખીમશ્વર મહાદેવના મંદિરે પહોંચ્યા. હું કેટલીયે વાર આ સ્થળે ગયો છું, મારી એક મુલાકાતનો

હેવાલ પણ ત્રણેક વર્ષ ઉપર “ફૂલછાબ”માં આપેલો, પરંતુ આ વખતની મુલાકાત જાણે કે હું પ્રથમ વાર જ જતો હોઉં તેવી મને લાગી. કમ્પાઉન્ડમાં પ્રવેશ કરતાં ડાબી બાજુ ધર્મશાળા અને જમણી બાજુ ખીમેશ્વરની પૂર્વ બાજુની પીઠ જોવામાં આવે ને સામે આગળ વધતાં એક નાનું મંદિર જોવા મળે. બરોબર એ મંદિરની પાછળ ગુહાગુહના આકારનું ઉત્તરાભિમુખ દહેરું છે, જેના અંદરના ભાગમાં ગર્ભગૃહમાં દીવાલ સમોવડા ઓટા ઉપર નવ ગ્રાહની નાની નાની મૂર્તિઓ છે, ને ગર્ભદ્વારની બહાર સભા મંડપમાં બેઉ દીવાલે બેવડી ચૈત્યાકૃતિઓ છે; ગર્ભ-ગૃહના મથાળે પૂર્વ અને પશ્ચિમની પડખ - દીવાલમાં એકએક ચૈત્યાકૃતિ જરા મોટી છે. જે આ સ્થળને ખાસું ૧૫૦૦-૧૬૦૦ વર્ષ જૂને લઈ જાય છે. ચણતરથી થએલ છતાં ચોખ્ખા ગુહા-ગૃહનો ખ્યાલ આપે છે. ખીમેશ્વરનું મંદિર તો સોલંકીયુગ પહેલાનું છે જ. એની ભમની અને સભાગૃહની ગુફાના આકારની માંડણી એની સાક્ષી આપે છે, તો શિખર તો બિલેશ્વરના શિખરના પ્રકારનું જ છે. આ વખતે જ ધ્યાન, પાકી રીતે પડખું તે તો આ મંદિરની ઉત્તર બાજુનું નાનું ભમની વિનાનું શિવ મંદિર-એવા જ શિખરવાળું અને પશ્ચિમ બાજુ પૂર્વાભિમુખ એવું - સંદેલ-માનું કહેવાનું મંદિર. મરામત પામ્યા છતાં પણ શિખર વગેરે જૂનવાણી સાચવી રાખવામાં આવ્યા છે. મંદિરમાં સૂર્યની બે મૂર્તિ છે. ઉત્તર બાજુ મહાદેવના ઓટલાવાળા ભાગ પાછળ સંદેલની મૂર્તિ છે.

ખીમેશ્વરના મંદિરમાં પહેલાં પણ જોયેલું, ફરી પણ જોયું તે જૂનું નગારું. આ નગારું મારા પ્રપિતામહવતી મારા પિતામહે આપેલું છે. “માદેવ ખીમેશ્વરને અરપણ વપર આણંદજી કલ્યાણજી હ: કરશનજી આણંદજી.” મંદિરની સામે જ એક પાળિયો છે, જેમાં સંવત ૧૩૬૭ વૈશાખ વદ ૭ ગુરુ વંચાય છે. સાધનાભાવે પહેલાં અને અત્યારે પણ પૂરો વાંચી શકાયો નહિ.

તા. ૧૩-૫-૬૮ :એસ. ટી. ની બસથી ૭-૩૦ સમયે નીકળી જેઠવાઓની ધૂમલી પછીની જાણીતી રાજવાની બનેલા રાણપુરની મુલાકાત લીધી. નવ વાગ્યે પહોંચતાં ત્યાંનો જ વતની જેઠવા રાજપૂત - અમદાવાદની અનંત મિલનો કામદાર - જુવાન મળી ગયો અને અમને પ્રથમ ધિંગેશ્વર મહાદેવના સ્થાનમાં - ગામથી અગ્નિ ખૂણે અડધા માર્ઠલ જેટલે દૂર, બરડાના પશ્ચિમ-ઉત્તર તળેટી - ભાગ નજીક લઈ ગયો. પથ્થરમાંથી કોરી કાઢેલી નાની ગુફામાં જ સ્તૂપના આકારનું કોરી કાઢેલું સાતેક ફૂટ ઊંચાઈનું અને ચારેક ફૂટની પહોળાઈનું ગોલાકાર લિંગ જોવામાં આવ્યું. નાના સભા મંડપનો બાહારનો ભાગ માથેથી તૂટી ગયો લાગ્યો. સભા મંડપની પશ્ચિમ દીવાલે સોલંકીયુગની ૪૦” x ૧૬”ની વિષ્ણુની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ જેઈ જેના પરિકરમાં બેઉ બાજુ પાંચ-પાંચ અવતાર કોતરેલા જોવામાં આવ્યા. બહાર નીકળ્યા પછી એ ગુહાગૃહની પશ્ચિમ બાજુ વીસેક ફૂટ ઉપર બીજી ગુફા કંડારી કાઢવામાં આવેલી જેઈ, જે અંદાજે ૨૪ ફૂટ x ૮ ફૂટ લાગી. એની આગળની ઓસરીનો ભાગ મથાળેથી તૂટી ગયેલો છે. આ બેઉ ગુફા બૌદ્ધ- ગુફાઓના પછીના મોડા સમયની લાગી.

ત્યાંથી પેલો જુવાન ઉત્તર બાજુના એક નાના પહાડી વોકળામાં લઈ ગયો. વોકળો અગ્નિ ખૂણા-માંથી વાવ્ય ખૂણા તરફ લઈ જતો હતો. એમાં આગળ વધતા એક પછી એક ચાર નાની નાની ગુફાઓ પાંચસોએક ફૂટના ગાળામાં જોવામાં આવી. અને છેલ્લી ગુફા પછી એક કંડારેલો પડથાર પણ જોવામાં આવ્યો. જેમાં કદાચ ઘોડાઓ બાંધી શકાતા હોય. મને આ ગુફાઓ સંકટ સમયે-આશ્રયસ્થાન તરીકે કામ આપનારી લાગી મને તેથી માનવા દિલ લલચાય છે કે જેઠવાઓ જ્યારે ધૂમલી

છોડી રાણપુરમાં રાજવાની કરી રહ્યા હતા ત્યારે સુરક્ષિતતાને માટે આવી ગુફાઓનો ઉપયોગ કરતા હોય. ધ્યાનીઓની ધ્યાન કરવા જેવી આ ગુફાઓ મને તો લાગી નથી જ.

અહીંથી રાણપુરનો કિલ્લો જોયો. મરામત પામી ચૂકેલો છતાં અત્યારે અહીંના મકાન તદ્દન તૂટી ભાંગી પડેલાં છે. ઉત્તરાભિમુખ દરવાજામાં બહારની દીવાલે જામ શ્રી જસાર્જી કસબે રાણપરની મેડિ ચળાવી કામદાર મેતા ત્રીકમજી ઢેબર અજરમલ કુઓ સલ સવત ૧૮૩૮ ના માહા સદર આ લેખ જોયો. ધૂમવીના પ્રદેશ જમનગરના જામેના કબજામાં આવી ગયા પછી આ મરામત થઈ છે. કિલ્લાની દીવાલોની ઊંચાઈ સારી છે. અહીં કિલ્લો જૂનો પણ હોઈ શકે, બાકી એક સમયે રાણપુરની વસાહત મોટી હશે એવાં ચિહ્ન ધિગેશ્વરની અને— રાણપુરની વચ્ચેની કાદીમાં એક સ્થળે જોવામાં આવેલા ગણેશની ભગ્નમૂર્તિ અને ઠેરઠેર— મકાનોના દોંબાઓથી જણાયાં.

રાણપુરથી પાછતરડી અને પાછતર થઈ ભૂવનેશ્વરને પાટિયે ઊતરી ધૂમવી તરફ જવાના પહાડી માર્ગમાં લગભગ ૧ માઈલ ઉપર પૂર્વમાં વોકળાને પૂર્વ કાંઠે પૂર્વાભિમુખ વીક્રિયા વાવનાં દર્શનનો લાભ બરોબર બપોરે ૧ વાગ્યે લીધો. વાવ અમદાવાદની દાદાહરીની વાવના પ્રકારની વચ્ચે-વચ્ચેની બેઠકોની દક્ષિણ દીવાલમાં ગોળ સીડીવાળી અને માળ વાળી ચાર બેઠકો - વચ્ચે ૪૦-૪૦ ફૂટના ગોળાવાળી અને પશ્ચિમ બાજુ ગોળાકાર કૂવાવાળી સોલંકીયુગના ઉત્તર ભાગની જણાઈ.

અમે આ માર્ગે નજીક જઈ જોઈ ન શક્યા તે પાછતર (સંધિવાનાં દાનપત્રોમાંના પચ્છતરી વિષયનું ગામ) ના ઈશાન ખૂણે આવેલાં ‘પાંચ હેરાં.’ આ પાંચે દહેરાં ધૂમવીના કહેવાતા ગણેશ મંદિરના પ્રકારના શિખરવાળાં અને તેથી સહેજે ૧૨૦૦ - ૧૩૦૦ વર્ષ જૂનાં કહી શકાય તેવાં છે.

આ જૂનાં સ્થાનોના દર્શને સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમ ભાગમાં શિખરોનો વિકાસ થતાં સીડી ઘાટનાં અત્યારે વ્યાપક પ્રમાણમાં શિખરોવાળાં મંદિરો અને દહેરીઓ થતાં ચાલ્યાં છે એનો ખ્યાલ મેળવવાની સરળતા કરી આપી. ચૈત્યાકૃતિનાં શિખરોમાંથી ચૈત્યાકૃતિઓ દૂર થતાં માત્ર ચડ-ઉતર હાંસનો વિકાસ થયો અને એમાંથી પગથિયા - ઘાટનાં આજનાં શિખરો વિકસી આવ્યાં. આ પ્રકાર તળ ગુજરાતમાં ખાસ જોવામાં નથી આવતો.

પહેલાં પ્રવાસમાં રહેલી કેટલીક અસ્પષ્ટતા દૂર કરવા વિચારતાં ફરી નીચે મુજબનો પ્રવાસ મારા ભાણેજ શ્રી દોલતરાય ગો. થાનકી (પોરબંદર - બાબડો) એ પોતાની મોટર સાર્કલથી સિદ્ધ કરાવી આપ્યો. આ પ્રવાસ જૂનાં શિખરોના વિકાસના અભ્યાસને માટે ઉપયોગી નીવડ્યો છે એ એની વિશેષતા કહી શકું.

તા. ૧૪-૬-૬૮: પોરબંદરથી ૩-૩૦ વાગે નીકળી ચાર વાગ્યે રાણાવાવ અને આદત્યાણ વચ્ચે આવેલી જંબવાનના ભોંયરાની મુલાકાત લીધી. ઉપરથી પથ્થરની ગોળાકાર સીડી ઊતરતાં દસેક ફૂટ નીચે કુદરતી ભોંયરું શરૂ થાય છે. ખડક નીચેની માટી કાઢી લેવામાં આવી હોઈ એ ભોંયરાનો ઘાટ સો - સવાસો ફૂટ આગળ - દક્ષિણ બાજુ લંબાય છે. વચ્ચે પથ્થરની જ્યાં થોડી થોડી ઊંચી સપાટી છે ત્યાં શિવલિંગો છે. એક કૂવા પણ છે. જેનું મથાળું કોરી ઉપર સુધી લઈ જવામાં આવ્યું હોઈ ભોંયરાને પ્રકાશ આપે છે. આગળ જતા ડાબા હાથના ખાચામાં એક નાનો કવો છે;

અને તદ્દન દક્ષિણે પાછું બાંકોરું જમીનના ઉપરના તળ સુધીનું રાખ્યું હોઈ પ્રકાશ આવે છે. આ ભોંયરાના પોલાણ સિવાય અન્ય કોઈ વિશિષ્ટતા કહી ન શકાય.

સંજે ૬-૩૦ સમયે 'ઝીણાવાળી ગોપ' નાં ભારત વર્ષના પ્રાચીનતમ શિવમંદિરના દર્શન કરવાનો મારે માટે પહેલો જ પ્રસંગ હતો. કેન્દ્ર સરકારે એક લાખ રૂપિયાના ખર્ચે સોળેક ફૂટ ઊંચાઈની બેસણીનો ભાગ માટીની નીચેથી ખોદી ચોખ્ખો કરી આપ્યો છે, જે લગભગ ૮૮'x ૮૮'નો લાગ્યો. બેસણીની ફરતી દીવાલ શિલ્પોથી ભરેલી છે. મૂર્તિઓનું કોતરકામ ઉચ્ચ પ્રકારનું છે, પણ કાળે એને લગભગ ભરખી લીધું છે. વામન ઘાટની નૃત્યનાં દશ્યો આપતી, ફાંદવાળી અને માથે પાઘડીઓવાળી મૂર્તિઓ ધ્યાન ખેંચી રહે છે. કેટલોક ભાગ મૂખ્યત્વે પૂર્વના તૂટી ગયેલો છે. એ બેસણી ઉપર પશ્ચિમ તરફના ભાગે પૂર્વાભિમુખ દેવાલય છે. ત્રણે દીવાલો સાદી અને વીસેક ફૂટ ઊંચાઈની છે, જેની ધાર ઉપરથી ચતુષ્કોણ શિખર શરૂ થાય છે. શિખર ઉપર ચારે બાજુ પહેલી હાંસમાં બબ્બે ચૈત્યમુખો અને એની ઉપરની હાંસમાં એકએક ચૈત્યમુખ આવેલાં છે. આમાંના પશ્ચિમ ભાગનાં જ ચૈત્યમુખો જૂનાં છે, બાકીના મરામતી છે. પશ્ચિમ બાજુના મથાળે - આ મકાન નીચે ગણેશની મૂર્તિ છે.

ગોપના ડેરામાં શિવ મંદિર હોવાનાં કોઈ ચિહ્ન જળવાઈ રહ્યાં નથી. પશ્ચિમની દીવાલને અઢેલી બે મૂર્તિઓ ઊભી કરી રાખેલી છે તેમાંની એક દક્ષિણ બાજુની ચતુર્ભુજ અને '૩'ના માપની છે. ચારે હાથનાં આયુધ નષ્ટ છે, છતાં સંભવ છે કે શિવની હોય. બાજુની ઉત્તર બાજુની એવડી જ મૂર્તિ દ્વિભુજ છે અને કદાચ યજ્ઞમાનની હોય. દક્ષિણ બાજુ બે અને ઉત્તર બાજુ એક એમ ત્રણ નાની મૂર્તિઓ છે, પણ ઘસાઈ ગયેલી છે. ગર્ભાગારમાં જ એક આડો પથ્થર પડેલો છે, જેનાં મથાળ તરફના ભાગે ગુપ્તકાળની લિપિમાં અક્ષરો સ્પષ્ટ વંચાય છે.

ઝીણાવાળી ગોપથી પાછા ફરતાં ટૂંકે રસ્તે 'સોનવાડિયા' ગામ આવ્યું. સૌંધવોના દાન-પત્રોમાં આવતા સુવર્ણ મંજરી વિષયનું મુખ્ય સ્થાન સુવર્ણમંજરી આ હશે? ધૂમલીની પશ્ચિમે પચ્છત્તરી વિષયનું મુખ્ય સ્થાન 'પાછતર' સલામત છે, જ્યારે સુવર્ણમંજરીનું સ્થળ નક્કી થયું જાણવામાં નથી. આ ધૂમલીની પૂર્વ દિશાએ હોઈ માનવા દિલ લલચાવે છે કે, 'સોનવાડિયા' જ સુવર્ણ મંજરી હોય.

તા. ૧૫-૬-૬૮: ૧૪મીની રાત ભાણવડમાં અમારા સગા શ્રી હરિશંકર છેલાવડને ત્યાં ગાળી. સવારે ત્યાંના એક ઉત્સાહી શિક્ષક શ્રી કલ્યાણજી વેલજી પંડિતની દોરવાણી નીચે ૬-૩૦ સમયે નીકળી ૭-૦૦ સમયે ધૂમલી પહોંચ્યા અને 'આનીપરા'ના જાણીતા શિખરની દિશામાં પહોંચી દુરૂહ-દુર્ગમ કેડીઓ વટાવતા લગભગ દસેક વાગ્યે ૧૮૦૦ ફુટની ઊંચાઈના દુર્ગબદ્ધ શિખર ઉપર પહોંચ્યા. ત્યાંની નાની ડેરીમાં રહેતા તપસ્વી શ્રી દેવજી થાનકીની પાસે આડેથી કલાક ગાળી નજીકના એક તળાવ ઉપર નાસ્તો પતાવી ૧૧-૩૦ સમયે એવી રીતે જ દુર્ગમ કેડી દ્વારા સોનકંસારીનાં કહેવાતાં ડેરાં ફરીથી જોવા આવી પહોંચ્યા. સામે જ ઊભેલા પાળિયાની ફરી નકલ લીધી અને ઉત્તર બાજુના પાળિયા વાળા પથ્થર સૂક્ષ્મતાથી વિલેકતાં એમાં સં. ૧૩૬૫ અને ૧૩૮૦ વંચાયા. પહેલો સાદા ઘોડેસ્વારનો પરંતુ બીજો બખ્તરવાળા ઘોડા ઉપર બેઠેલા સવારનો છે. એની ઉત્તરના મંદિરની પશ્ચિમ દીવાલે - નરસિંહાવતાર, ઉત્તર દીવાલે વરાહ અને પૂર્વ દીવાલે વિષ્ણુ કંડારાયેલા ધ્યાન ખેંચે છે. ત્યાં નજીકમાં પશ્ચિમાભિમુખે વિષ્ણુની અને યજ્ઞમાન-યજ્ઞમાન પત્નીની તદ્દન પીળા પથ્થરની ભગ્ન મૂર્તિઓ જોઈ.

ત્યાં જ એક ઊંચા પડેલા પથ્થર એક સાથીદાર થિ. સુરેશ હરિશંકર છેલાવડાએ ઊંચકાવી સરખો કરતાં બખ્તરવાળા ઘોડા ઉપરના સવારની આકૃતિનો નીકળ્યો, જેની નીચે ગુહિલ વહગર અક્ષરો સ્પષ્ટ રીતે વાંચવામાં આવ્યા. ત્યાંના નાના પશ્ચિમાભિમુખ મંદિરમાં સોલંકી યુગનો દ્વિભુજ અને દાઢીવાળા યજ્ઞમાન મૂર્તિ હોવાનું જણાયું. પૂર્વે જોએલું હોઈ વધુ સમય ન ગાળતાં અમે ત્યાંથી એવી જ આડવાટે આશાપુરીની ડેરીવાળા શિખરે ચઢ્યા અને ત્યાંથી ૨-૩૦ સમયે ઊતરવાનું શરૂ કરી ૩-૦૦ સમયે રામચોળની પશ્ચિમ બાજુના પાળિયાઓના મથકે આવ્યા. આ પાળિયા અવ્યવસ્થિત ઊભા છે, જેની નીચેના અક્ષરો ભાગ્યે જ વાંચી શકાય. આમાં ઊભા અને ઢાલ તલવારવાળી યોદ્ધાઓની આકૃતિવાળા તેમ જ બખ્તરવાળા ઘોડાઓ ઉપર બેઠેલા સવારોના પણ પાળિયા છે. એવા એક ઉપરનો લેખ કાંઈક વાંચી શકાયો. સંવત ૧૩૦૨૬ વર્ષે કાર્તિક સુદિ ૧૫ સંમે વઢકઢા શ્રીરાયે વામોકૂટ નાગજો ભારમલસુત સુળા કમર આટલું માત્ર વંચાયું. બીજા બે ઉપર અનુક્રમે વીકલ ડ. વેલુજી. . . વિજવઢે દા ડ. વાવ કાતિ રાઘવાઢ વંચાયું, જે અસ્પષ્ટ છે.

ત્યાંથી ૩-૩૦ નીકળી ભાણવડ જઈ નિત્ય પતાવી ૬-૨૦ સમયે શ્રી દોલતભાઈ નીકળી પશ્ચિમના માર્ગે સૌંધવોનાં દાનપત્રના પચ્છતરી વિષયના મુખ્ય સ્થાન પાછતર ગામનાં પ્રાચીન પાંચડેરાના સ્થાને લઈ ગયા. વચ્ચે એક અને ચારે ખૂણે એક એક એવો પાંચ ડેરાનો આ ઝમખો છે. ચારે ડેરાની દીવાલો સાદી છે પણ વચ્ચેના ડેરાની દીવાલો શિખરમાં કાઢેલી ઊભી હાંસોના ઘાટે દીવાલોમાં પણ ઊભી હાંસો ચડઊતર પારી હોય તેવી છે. સોલંકી યુગથી સહેજે બસેસે ત્રણસે વર્ષનાં આ ડેરાં કહી શકાય. ગોપના શિખરથી આ જુદો જ શિખર પ્રકાર છે.

તા. ૧૬-૬-૬૮: આ દિવસે પોરબંદરથી ૪-૦૦ વાગે લગભગ નીકળી ઉત્તરને માર્ગે ત્રણેક માઈલ ઉપર જૂના બોખીરા ગામના અવશેષો નજીકના નંદિશ્વર મહાદેવના ડેરાંનો સમૂહ જોવા પહોંચ્યા. મધ્યમાં એક મંદિર ખરેખર પ્રાચીન છતાં ખ્વાસ્ટરથી ઢંકાયેલું છે. એની વાયવ્યે એક નાની ડેરીની ઉત્તરે આવેલું ડેરું ગોપના મંદિરનો જ નાનો વિકાસ છે. ખ્વાસ્ટરમાં પણ ચૈતન્યમુખાકૃતિઓ પાંચ જેટલી હાંસમાં સચવાયેલી છે. ત્રણે બાજુની દીવાલ સાદીસીધી છે. જ્યારે અગ્નિકોણ ઉપરનું પશ્ચિમાભિમુખ મંદિર જેથું ત્યારે દ્રવિડ પ્રકારના મંદિરોના અહીંનો ધૂમલીના ગણેશદેરા પછીના સમયનો વિકાસ અનુભવાયો. અહીં હવે ઉપરની હાંસો પ્રમાણે દીવાલોમાં પણ હાંસો ઉપસાવેલી જોઈ. એના નાના સભામંડપનો છાપરા ઘાટ ધ્યાન ઉપર લેવા જેવો જોયો. એની ઉત્તર બાજુનું ડેરું એવું છતાં શિખર પાછળથી મરામત પામેલું છે, જ્યારે નૈઋત્ય કોણ ઉપરનું ઉત્તરાભિમુખ ડેરું એ જ પ્રકારના શિખરના વિકાસમાં ચારે ખૂણે નાના એક-એક શિખરવાળું છે. એની પણ હાંસો દીવાલોમાં ઊભી સાચવી લેવામાં આવી છે. આ સ્વરૂપ મને કચ્છ-દેશના શિવમંદિરની પહેલાંના સાદો વિકાસ બતાવતું લાગ્યું.

આ ડેરાંઓએ બીજે ખ્યાલ આપ્યો છે. શિખર ભાગનું પોલાણ ન રાખતાં મથાળે આડા પાટડાથી ચપટ ભાગ જ રખાયો છે, જેથી છીપાં કે પક્ષીઓ એમાં રહી જ શકે નહીં. ગોપના ડેરાથી અને પાછતરનાં ડેરાંથી આ એક પગલું આગળ કહી શકાય. નૈઋત્યના ડેરામાં દેવીઓની પાંચ મૂર્તિ, અગ્નિખૂણાના ઉત્તરના મંદિરમાં ગણેશ અને માતા. ગણેશ ખૂબ પ્રાચીન. માથું વચ્ચે સેંઠાવાળું હાથીનું. ત્યાં બહાર વિશાળકાય પોઠિયો-ડાબા આગલા પગને આગળ રાખી.

ત્યાંથી મુખ્ય રાજમાર્ગ ઉપર અવતાં દેગામ-પાઢાવદરના સંગમે ચામુંડાનું મંદિર સંપૂર્ણ મરામત પામેલું છતાં પાંચ આડી હાંસ અને એમાં ચૈત્યમુખોની આકૃતિઓ ચડઊતર સાચવતું જોવામાં

આવું, જે મને બિલેશ્વરના મંદિરનું સમકાલીન લાગ્યું, ત્રણે બાજુની દીવાલો સાદીસીધી છે. ગર્ભ-ગૃહ ૧૦'x૧૦' નું પણ સભાગૃહ ૨૦'x૨૦'નું છે. સાદા સ્તંભો આના શિખરને એક ઉપર એક એમ ત્રણ આમલક છે.

ત્યાંથી બાહ્ય થઈ સિમાણી જતાં વચ્ચે ઉત્તરાભિમુખ જીર્ણ મકાન આવ્યું જેમાં બરોબર સામે માતાની મૂર્તિ જલાધારી જેવી બેસણી ઉપર રાખેલી છે. એનું સ્વરૂપ જમણા હાથમાં ઉપર ખાંડું માથાની પાછળ રહેતું, જમણા નીચેના હાથમાં પગના નળાનું હાડકું, ઉપરના ડાબા હાથમાં અજ્ઞાત વસ્તુ અને નીચેના ડાબા હાથમાં આયુધ; જમણા પગની નીચે સિંહ અને એની પૂંઠ નીચે મરેલો પાડો. આ મૂર્તિ ચામુંડાની કહેવાય છે. આ પંથકમાં ચામુંડાનાં ઘણાં સ્થાનો છે. સ્તંભાવાળું આ મકાન ગૃહચૈત્યનો ખ્યાલ આપે છે.

આ ચૈત્યગૃહને અગ્નિખૂણે ત્રણસો ચારસો કુટને અંતરે ખેતરમાં પથ્થર ઉપર કંડારાયેલી એક આકૃતિ જોવામાં આવી. એ આકૃતિનો મોડ જૂના પ્રકારનો છે, બંને પડખે નીચે ૧-૧ પાશ્વર્ક છે. જેમાં જમણી બાજુ તો સ્ત્રી છે, જ્યારે ડાબી બાજુ હાથમાં છડીવાળો પુરુષ છે.

ગયે વખતે શ્રીનગરનું બિલેશ્વરના જેવું તદ્દન અદ્યતન સમયનું ડેરું જોયેલું; પણ વાયવ્ય ખૂણે આવેલું માતાનું ડેરું નહિ જોયેલું. એ ઈચ્છા આજે સાંજે પૂરી કરીને પાકી ખાતરી કરી કે મંદિર ચાળીસેક વર્ષથી જૂનું નથી. બિલેશ્વરના ડેરાના જ પ્રકારનાં ચૈત્યમુખો અવાંચીન સલાટે સુંદર રીતે એ મંદિરોના શિખરમાં સાધી આપ્યાં છે.

તા ૧૭-૬-૬૮: આજે બાહ્યમાં નજીકના ભારવાડા ગામના બારોટ શામળ ગોપા સાથે વાર્તાલાપ સાંજે સાધ્યો. આ બારોટ પાસેથી મેર લોકોની અનેક નૂખા-કુલો વિશે ઘણું જાણવા જેવું સાંભળ્યું. ભવિષ્યમાં આ બાજુના બારોટોનો સંપર્ક સાધવો જ પડશે એમ લાગ્યું. સાંજે વળતાં 'પોરબંદર'ને નામ આપનારી 'પોરવાઈ માતા'નું સ્થાન જોયું. નષ્ટ થઈ ગયું છે. માત્ર સિંહ અને થોડી મૂર્તિઓ જૂનાં.

તા ૧૮-૬-૬૮: સવારમાં જ પોરબંદર છોડ્યું અને શ્રી દોલતભાઈ પ્રથમ દક્ષિણ બાજુ માધવપુર માંગરોળના બસ-માર્ગ ઉપરના ઓડદર ગામે લઈ ગયા. આ ગામને અગ્નિ ખૂણે ગોરખ-નાથની જગ્યા આવેલી છે. અહીં ગોરખનાથનું ડેરું છે. એનું શિખર મરામત પામી ગયું છે. પણ આગલા ભાગ ઉત્તર-દક્ષિણ ઢાળવાળા છાપરાનો છે, જેના પૂર્વ બાજુના ત્રિકોણમાં મોટું ચૈત્યમુખ સચવાઈ રહેલું છે અને સ્થાનને સહેજે ૧૫૦૦-૧૬૦૦ વર્ષ પૂર્વે લઈ જાય છે. ગોરખનાથના મંદિરની સામે એક પશ્ચિમાભિમુખ ડેરું છે. જેમાં શિખરમાં ઊભી હાંસો જે ત્રણે બાજુની દીવાલોમાં નળા સુધી ખેંચાયેલી છે. મંદિરના ગર્ભ દ્વારને મથાળે જોગી જોત રાઝલ જંગમ રાઝલ જોગી કોતરાયેલ છે. વાયવ્ય ખૂણાની સ્તંભિકા ઉપર પણ ફરી આની દક્ષિણ દીવાલે ચાર આકૃતિવાળો પથ્થર છે. જેની નીચે ઉત્કીર્ણ લેખ છે. સંવત ૧૫૧૮ વર્ષે માઘ માસે કૃષ્ણપક્ષે અદા આજ ષષ્ટીમાયાં નિર્ધો રવિદિને . . . . ત્રિકમ સુત મારા સત્તોયલતિથી સુખંવતુ ॥

અહીં દક્ષિણ બાજુના વિશાળ ઓટલા ઉપર નવદુર્ગાની અને ગણેશની ભગ્ન મૂર્તિઓ છે. દક્ષિણ બાજુનું સમાધિમંદિર આડા હાંસાવાળી શિખરાકૃતિ સૂચવે છે, જે બારસેક વર્ષ પૂર્વનો ચૈત્યમુખાકૃતિના અદર્શન સાથે વિકસેલો એ પ્રકારનો ઉત્તર વિકાસ છે. પશ્ચિમ સીરાટમાં આ પ્રકાર ફેર ફેર જોવા મળેજ છે.

વચ્ચેના એક જુદા મંદિરમાં દ્વિભુજ એક સૂર્ય અને એક રત્નાદેવી જેવી મૂર્તિઓ છે. ઉપરના બંને હાથોમાં બંનેને કમળો છે. નીચે સંવત ૧૬૧૦ માગસર વદિ ૧ કંડારેલ છે. શંકા

ઉત્પન્ન કરે છે કે ખરેખર આ સૂર્ય અને રત્ના છે કે પોતાને સૂર્યવંશના માનતાં યજ્ઞમાન-દંપતી છો 'કમ્પાઉન્ડમાં વચ્ચે 'અંજનિમાતા'નું પૂર્વાભિમુખ મંદિર છે.

ત્યાંથી આગળ નીકળતા દક્ષિણ બાજુ ટુકડા ગામને વાયવ્ય ખૂણે સીમમાં મહાદેવનું આશરે પાંચસેક વર્ષ જૂનું સોલંકી પ્રકારના શિખરવાળું મંદિર છે. સભામંડપનો ધૂમટ ઘણો જ સુંદર છે.

ત્યાંથી આગળ વધી દક્ષિણમાં ગોસા ગામના પાળિયા જોયા. વળી અવાડા પાસે પણ એક પાળિયો થાંભલા નીચે દબાયેલો જોયો, જે વાંચી શકાય એમ નથી. પણ પ્રભાસમાંના મારા મિત્ર જાણીતા પુરાતત્ત્વવિદ શાસ્ત્રીજી હરિશંકર પ્રભાશંકર પાસેથી એની વાચના મળી. સંવત્ ૧૫૩૬ વર્ષે માઘ વિદિ ૧૧ રિવૌ પાતસાહ્યા શ્રી મહમદરાજિ જેઠવા શ્રીવિક્રમદતિ ગોસાગ્રામાત્ નાગર ત્યાતિ વ્રાણસુદા સુત મુંજાલિ આવાવ્ય કરાવું લિખિતં મુંજાલસુત મોજા। હવાડાના ત્યાંજ નજીકના પત્થર પર સૂત્ર ઘૂણા (કેલુણા) જોગા અક્ષરો વંચાયા.

ગોસા પછીના બસ-સ્ટેન્ડે શ્રી દોલતભાઈએ માધવપુર તરફથી બસ પકડાવી. હું ૧૦-૩૦ વાગે લગભગ વચ્ચે પાતા ઊતરી ગયો. અને ચાળીસેક વર્ષ ઉપર સૂર્ય મંદિરનાં થયેલાં દર્શનની સફળ પુનરાવૃત્તિ કરવા ભાગ્યશાળી થયો. ચોરસ સભામંડપ અને પૂર્વમાં અગ્ર ભાગે નાના પ્રવેશ-ભાગવાળું આ મંદિર આગલા મહોરમાં ઓડરના ગોરખનાથના મંદિરની જેમ જ ત્રિકોણમાં ચૈત્યમુખાકૃતિ સાચવી રહ્યું છે. અંદરના સભામંડપના વચલા ચાર સ્તંભોની ઉત્તર-દક્ષિણ બેઉ બાજુ કદવારના વરાહ મંદિરની જેમ પૂરો ઢાળ આપતા પાટડા છાપરા ઘાટે છે. પ્રવેશતાંજ જમણે હાથે સ્તંભની દક્ષિણ સપાટીએ જંગી જગમ રાહલ જોતરાહલ જોગી અક્ષરો છે, તે હાથે હાથે આવેલા સ્તંભની ઉત્તર સપાટીએ એસે રાહલા જોગી દ્વિષ રાહલ જોગી અક્ષરો છે. પાતાના આ સૂર્યમંદિરની ત્રણે દીવાલો સાદી સીધી છે. શિખર ઉપર પ્લાસ્ટર કરી લીધું છે અને ચતુષ્કોણ શિખરને વચ્ચે વચ્ચે નાના ત્રિકોણવાળી હાંસો આપતું કરી નાખ્યું છે. મંદિરના ગર્ભગારમાં સૂર્ય મૂર્તિ જૂની છે, પણ રંગી નાખી છે.

પાતાથી માધવપુરનો ત્રણ માઈલનો પગ પ્રવાસ કરી એક કલાક ને પાંચ મિનિટે ૧૨-૦૫ સમયે માધવપુર પહોંચ્યો. નિત્ય પતાવી માધવપુરના જીર્ણ મંદિરનું નિરીક્ષણ સચવાઈ રહેલી ઉત્તરની દીવાલનાં બે દશ્યો લીધાં. અને ત્યાંથી એક સ્વજનની મોટરમાં પાંચેક માઈલ અગિન ખૂણે આવેલા અજક ગામના પાદરમાં આવેલી સીતામાઈની જગ્યામાં જઈ કુંડમાં ઊભેલી કાળા પથ્થરની સીતા માઈની આઠસેક વર્ષ પ્રાચીન મૂર્તિનું દશ્ય લીધું અને સં. ૧૫૧૯ના એક શિલાપટ્ટ તથા સં. ૧૩૫૦ અને ૧૩૭૪ના બે પાળિયા પહેલા સાદા ઘોડેસ્વારવાળો તે બીજો બખ્તરવાળા ઘોડા ઉપરના સવારનો જોયા. ત્યાંથી પાછળ ફરી મૂળ માધવપુરનું મંદિર પણ લગભગ ચાળીસેક વર્ષ પછી પાછું જોયું. ટુકડાના શિવમંદિરના જ પ્રકારનું પણ શિખર ભાગ નષ્ટ થઈ ગયેલો છે અને સભામંડપ અને આગલો ભાગ સચવાયો છે તેવું જૂનું મંદિર જોયું. પ્રવેશ ઉપરનું 'નાગદમન' શિલ્પ ખૂબ જ સુંદર છે. તે ધૂમટનું મેઘાંબરનું શિલ્પકામ પણ પ્રભાસ પાટણના માઈની મસ્જિદમાંના ધૂમટની યાદ આપે તેવું ખરેખર ઉત્તમ નમૂનો છે. અહીં પણ નાગદમણવાલા જમણી બાજુના સ્તંભ ઉપર જગમ રાહલ જોગી જોત રાહલજોગી અક્ષરો છે જ.

વરસાદ પોરબંદરથી શરૂઆત કરી ચૂક્યો છે. અને માધવપુરથી ૪-૪૫ વાગે નીકળી ૭-૩૦ વાગે પ્રભાસ પહોંચ્યો ત્યાં સુધી માર્ગ થઈ ગયેલો અનુભવાયો છે જ.

તા. ૧૯-૬-૬૮: સવારે પ્રભાસપાટણના જાણીતા પુરાતત્ત્વવિદ શાસ્ત્રીજી હરિશંકર પ્રભાશંકરની મુલાકાત લઈ દેહોત્સર્ગ નજીક આવેલી ગુફાઓની માહિતી મેળવી. બપોરે વરસતા વરસાદમાં હિરણ્યા

નદીના પશ્ચિમ કાંઠે પથ્થરની ખાણોમાં આવેલાં ચાર ગુફાસ્થાનો જોયાં. ભીમશ્વર પાછળનીગુફા ઉત્તરાભિમુખ નાની છે. આગલો ભાગ એક ઢાળિયા ચણતર ને ધાબાવાળો નષ્ટ થયો છે. એનાથી ઉત્તર તરફ જતાં વચ્ચે રાખી મૂકેલા ખડકની અંદર મોટા પ્રવેશદ્વારવાળો અને વિશાળ ચોરસ બે સ્તંભોવાળો ઉત્તર બાજુ ખુલ્લો થઈ ગયેલો ગુફાભાગ છે. એની પશ્ચિમ બાજુ પણ એક ખચકો છે. ત્યાંથી વધુ ઉત્તર ભાગમાં જતાં એક મોટી ખાણની ત્રણ બાજુ ગુફાઓ છે. દક્ષિણની દીવાલે બે મોઢાંવાળી અંદર ચોરસ મોટા સ્તંભવાળી એક, ઉત્તરની દીવાલે અલગ અલગ મોઢાંવાળી બે અને નૈઋત્ય ખૂણાની દીવાલે એક મોઢાવાળી, વચ્ચે મોટા ચોરસ સ્તંભવાળી એક વિશાળ ગુફા છે. આ ગુફાઓ બુદ્ધકાલીન મને નથી લાગતી, એટલું જ નહિ, પણ બહુ પ્રાચીન પણ નથી લાગતી. શક્ય રીતે તો કિલ્લાની દીવાલો બાંધવાને માટે જોઈતા પથ્થરો કાઢવા સાઉના પ્રાચીન ટોંબા(પ્રાચીન પ્રભાસપાટણના સ્થાન)માં કરેલી ખાણો વખતે આક્રમ્ય લેવા ખાણિયાઓએ કંડારી રાખી હોય એવી લાગે છે. અને તેથી કદાચ મહમૂદ બેગડાના સમયથી પણ જૂની નથી. સ્તંભોની વિશાળ ચોરસાઈ આ જાતના મંતવ્યને પોષણ આપી શકે.

વળતાં રુદ્રેશ્વરના ડેરા નજીકની મસ્જિદમાં ફેરવાઈ ગયેલી એક નાની ગુફા જોઈ. ઉત્તરાભિમુખ લાંબી ગાળીમાંથી દક્ષિણ બાજુ એક નાની ઓરડી ઘાટની અંદર દક્ષિણ અને પૂર્વે હાટિયાવાળી આ ગુફા છે. મને જૂની બહુ તો ન જ લાગી.

જૂનું મંદિર તો રુદ્રેશ્વરનું છે. સભામંડપના સ્તંભોની કોતરણી દેલવાડાનાં જૈન દહેરાં અને ધૂમલીમાંના નવલખાના સ્તંભોને યાદ કરાવે છે તેવી છે. ગર્ભાગારના પ્રવેશદ્વારની સામો પણ એટલી જ ભવ્ય છે. સોલંકીકાળના આ મંદિરના ભાગને ભમતી રાખી ત્રણ બાજુ ફરી નવી શિખર સુધી પહોંચતી દીવાલો કરી લેવામાં આવી છે. આમ મંદિરની ત્રણે દીવાલો અંદર સુરક્ષિત થઈ ગઈ છે.

તા. ૨૦-૬-૬૮ : આજસવારે શ્રી હરિશંકર શાસ્ત્રીને સવારે મળ્યો. મ્યુઝિયમની મુલાકાત લીધી. ૧૦મીથી ૧૨મી સદી સુધીના શિલ્પના વિકાસનો ક્રમિક ખ્યાલ મેળવ્યો. મ્યુઝિયમમાં એ રીતે વિભાગો પાડીને જ નમૂના મૂક્યા છે. દક્ષિણ બાજુ જૈન વિભાગ અલગ રાખ્યો છે. મ્યુઝિયમમાં શિલ્પના અનેક નમૂનાઓ અંદર અને વિશાળ ખુલ્લા ચોકમાં રાખ્યા છે.

બપોરે સાઈકલ ઉપર મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર શ્રી પુષ્પકાંત ઘોલકિયા સાથે નવ માઈલ ઉપર પૂર્વમાં આવેલા સુતરાપાડા ગામના સૂર્ય મંદિરની મુલાકાત લીધી. ચૈત્યમુખાકૃતિવાળું પ્લાસ્ટર્ડ શિખર છે; અંદરનો ભાગ પણ ગુફામંદિર જેવો જ છે. ભગન મૂર્તિ જૂની નહિ; છસ્સેક વર્ષથી પણ મંદિર સહેજે ૧૪૦૦ ૧૫૦૦ વર્ષ જૂનું છે. ત્યાંથી વળતાં કદવારનું વરાહ મંદિર જોયું. એનું ગર્ભાગાર લંબચોરસ છે અને શિખરને બદલે અગાસી છે, પણ ભમતી અને સભામંડપના પડખાં છાપરા ઘાટ છે અને એને મથાળે બહાર ચૈત્યમુખોની આકૃતિઓ છે. મંદિરનો બહારનો ભાગ અને અંદરનો પણ પ્લાસ્ટર્ડ છે. સ્તંભો શુદ્ધ છે. આઠક કુટની બેસણી ઉપરના આ મંદિરને ૧૬૦૦-૧૭૦૦ વર્ષ નું કહેતાં મન ખમચાય નહિ. શિલ્પાકૃતિઓ પૂર્વના પ્રવેશ ભાગ અસપાસ છે. પગથિયાં ચડતાં ડાબે હાથે વામનની અને જમણે હાથના સ્તંભની ઉત્તર બાજુ નરસિંહવતારની નાની પ્રતિમાઓ ધ્યાન ખેંચે છે. ગર્ભમંદિર ઉપર લાકડાના પાટડા અને પથ્થરની પાપડી પાથરી અગાસી કરવામાં આવેલી છે. સંભવ છે કે પૂર્વ કાળમાં 'ગોપુર'ના ઘાટનું કદાચ શિખર લંબચોરસ ઘાટનું હોય.

ત્યાંથી ૬-૨૦ સમયે મ્યુઝિયમમાં ગોઠવાયેલા મિત્રમિલનમાં હાજરી આપી. જ્યાં મંદિરોનાં શિખરોના ત્રણ પ્રકારના સૌરાષ્ટ્રિય ગુજરાતી વિકાસનો ખ્યાલ મારા તરફથી આપવામાં આવ્યો.

તા. ૨૧-૬-૬૮ ને દિવસે નીકળી જૂનાગઢ થઈ અમદાવાદ તરફ પ્રયાણ કર્યું. આ પ્રવાસે શિખરોના વિકાસવિશેના અભ્યાસમાં મહત્વની પૂરણી કરી છે એ નોંધવું જોઈએ. ફોટાઓ લીધા છે. તેનાથી એ સમજવાની સરળતા થઈ શકશે.

ગુજરાતનો મહાન જ્યોતિર્ધર : મંકણ

લેખક : કનેચાલાલ ભાઈશંકર દવે

ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરોમાં મંકણનું સ્થાન પહેલી હરોળમાં આવે છે. મંકણ એક ઐતિહાસિક મહાપુરુષ હતો. પુરાણોમાંથી આ નામના એક ઋષિનો ઉલ્લેખ મળે છે. મહાભારત શલ્ય પર્વમાં આ ઋષિની વિસ્તારપૂર્વક હકીકત રજૂ કરતાં, તેમનો જન્મ વાયુદેવ દ્વારા થયો હોવાનું જણાવેલ છે. ^૧ તેમની માતાનું નામ સુકન્યા. આ સિવાય વનપર્વમાંથી પણ તેમના સંબંધી-કેટલીક હકીકતો મળે છે. ^૨ તેમણે તપશ્ચર્યા કરી મહાદેવજીને પ્રસન્ન કર્યા હતા, અને વરદાન પ્રાપ્ત કરેલું. તેમને સાત પુત્રો થયેલા તેઓનાં વાયુવેગ, વાયુબલ, વાયુ હા, વાયુ મંડલ, વાયુ જવાલ, વાયુરેતા, અને વાયુચક નામો હોવાનું જણાવ્યું છે. આ સિવાય બીજા પુરાણોમાંથી પણ તેમની હકીકતો મળે છે. આ પૌરાણિક મંકણની વાત થઈ, પરંતુ આ નામના એક વીર પુરુષ થઈ ગયા છે. જેમણે ગુજરાતમાંથી દક્ષિણમાં જઈ કંદબંશની સ્થાપના કરતાં, મોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું.

ભારતના રાજવંશો મોટે ભાગે ક્ષત્રિય કુલ પરંપરામાંથી ઊતરી આવ્યા છે. પરંતુ ઘણાખરા રાજવંશો, બ્રાહ્મણોએ સ્થાપ્યા હતા એમ ઐતિહાસિક પ્રમાણો વડે પુરવાર થયું છે. પુરાણોમાં જણાવેલ સૂર્યવંશ, અને ચંદ્રવંશીય રાજકુલો, તેમ જ અગ્નિકલના રાજવંશો બ્રાહ્મણો દ્વારા જ શરૂ થયા છે. અગ્નિ એટલે બ્રહ્મ, અને તેનો ઉપાસક બ્રાહ્મણ એમ વેદ કહે છે. ^૩ તેનું કુલ એટલે બ્રાહ્મણનું કુલ. આમ અગ્નિકુલોત્પન્ન રાજવંશોના આદ્ય સ્થાપકો બ્રાહ્મણો હતા, એમ પ્રાચીન પ્રબંધો, રાસાઓ, શિલાલેખો અને પ્રશિસ્તિઓ, ઉપરથી જાણી શકાય છે. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, ચૌલુક્યોની ઉત્પત્તિ બ્રહ્માના મુલુકમાંથી, અગર દ્રોણાચાર્યની અંજલિમાંથી અને પરમારોનો આદ્ય પુરુષ અગ્નિકુંડમાંથી પ્રાદુર્ભાવ પામ્યો હોવાનું જણાવેલ છે. તેવી જ રીતે ચૌહાણોનો મૂળ પુરુષ હરિશ્ચંદ્ર, ગુહિલોનો આદ્યપુરુષ ગુહદત્ત, અને સેન વંશનો આદિપુરુષ સામંતસેન બ્રાહ્મણો હતા એમ તેઓના શિલાલેખો તથા તામ્રપત્રો જણાવે છે. આ બધા ઉલ્લેખો વિચારતાં ભારતના રાજવંશોના સ્થાપકો, મોટે ભાગે બ્રાહ્મણો હતા એમ જરૂર લાગે છે. આ પરંપરા ફક્ત ગુજરાતરાજસ્થાનમાં જ પ્રચલિત હતી એમ નહિ પણ સારાએ ભારતમાં ઠેક દક્ષિણ ભારત સુધી તેનો પ્રચાર ઊતર્યો હોવાનું ઐતિહાસિક પ્રમાણોના આધારે જાણવા મળે છે ગુજરાતમાંથી પણ આવા મહાપ્રતાપી પુરુષો પાક્યા છે. જેઓએ પોતાના અપરિમિત પરાક્રમો વડે મહારાજ્યો સ્થાપ્યાં હતાં એમ ઇતિહાસ કહે છે. આવા અપાર વિક્રમશાલી મહાપુરુષોમાં, મંકણ એક ભવ્ય પૌરુષસિદ્ધ થઈ ગયેલ છે, જેણે ગુજરાતમાંથી દક્ષિણમાં જઈ, સત્તાના મદમાં ચક્ર્યૂર બનેલા, વિલાસી અને મદોનમત પલ્લવ રાજેન્દ્રો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરતાં, કંદબં રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી.

ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલ પ્રાચીન નગર આનંદપુર કે આનંદપુર, હાલ જે વડનગરથી એ ઓળખાય છે. તેની સ્થાપના લગભગ ત્રીજા કે ચોથા સદ્કામાં ગુપ્ત સામ્રાજ્યના મધ્યકાલે, સમ્રાટ

૧. મહાભારત શલ્યપર્વ અ. ૩૮-૫૬

૨. „ „ વનપર્વ અ. ૮૩

૩. શતપથ બ્રાહ્મણ. ૧૦-૪-૧૫ કૌશિતકી બ્રાહ્મણ. ૧-૫૭

અહદારણ્યક ઉપનિષદ. ૧-૪-૧૫

ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના રાજ્યકાળે થઈ હતી એમ ઐતિહાસિક પ્રમાણોના આધારે જાણવા મળ્યું છે. આ નગરમાં હિમાલયના પ્રાંત ભાગે આવેલ, દક્ષિણ પાંચાલના રાજનગર અહીંછત્રથી, બ્રાહ્મણોને લાવી વસાવ્યા હતા. એમ સ્કંદપુરાણના નાગર ખંડમાં જણાવ્યું છે. ૪ એટલે વડનગરના નાગરોનું આદિવતન અહીંછત્ર હતું. આ રાજ્યએ નાગરોના ૬૮ ગોત્રવાળા જ્ઞાતિજનોને ૬૮ ગામો દાનમાં આપેલાં. તેટલું જ નહિ પણ મુખ્ય વડનગર શહેર નાગર બ્રાહ્મણોને, અગ્રહાર તરીકે તેનો ઉપભોગ કરવા આપ્યું હતું. ત્યાર બાદ બીજાં ૫૮ ગામો સિધુચેન રાજ્યએ ત્યાંના બીજા નાગરોને દાનમાં આપેલાં. આમ બધાં મળી કુલ ૧૨૬ ગામો દાનમાં આપ્યાં હતાં, જેનો ઉપભોગ ત્યાંના નાગર બ્રાહ્મણો કરતા હતા. ચીની યાત્રાળુ હ્યુએન સંગ સાતમા સૈકામાં ભારતની યાત્રાએ આવેલો, ત્યારે તેને આનંદપુર - વડનગરની મુલાકાત લીધેલી તેના માટે તે લખે છે કે, વડનગર આનંદપુર ઉપર કોઈ એક રાજ્યનું શાસન ન હતું. ૫ અર્થાત્ આનંદપુરના નાગરોનું શાસન તે વખતે વડનગર શહેર અને તાલુકાના ગામો ઉપર ચાલતું હતું. રાજકોટ મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર સ્વ. શ્રી આચાર્ય વલ્લભજી હરિદત્તે, આ ઉપરથી એવું અનુમાન કર્યું છે કે, નાગરોની, ચંદ્રેયા, કૂકડ, ગુલેયા, વગેરે. ૧૫૭ અટકો, વડનગરના નાગરો, જે ૧૫૭ ગામોની જગીર ખાતા હતા, તેઓનાં નામો ઉપરથી પડી હોવાનું જણાવેલ છે. ૬

વડનગરના નાગરોને નાગલોકો સાથે કાયમ વિગ્રહો ચાલતા હતા. નાગ લોકોના પુરોહિતો નાગરો હતા એમ શ્રી કે. પી. જયસ્વાલે સૂચવ્યું છે. ૭ છતાં વડનગર ઉપર પોતાનું શાસન-જમાવવા નાગલોકો પ્રયત્નો કરતા. આથી જ નાગ લોકો સાથે વડનગરના પ્રજાજનોને, કાયમ વિગ્રહો ચાલતા. આવા વિગ્રહો પૈકી એકમાં મંકણ નામના વીર પુરુષે, વડનગરના નાગર બ્રાહ્મણોની સરદારી લઈ, નાગલોકોને હરાવી હાંકી કાઢ્યા હતા, એમ સ્કંદપ્રોકત નાગર ખંડના આધારે જાણવા મળે છે. ૮ આ જ હકીકતને પ્રમાણભૂત માનતાં શ્રી પોપટલાલ માંકડે અપરાજિતપ્રચ્છાની પ્રસ્તાવનામાં તેનો નિર્દેશ કર્યો છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે, “અહીંછત્રથી વડનગરમાં આવી વસેલા વીર પુરુષ મંકણે નાગોને પરાજય આપી, વડનગરના પ્રજાજનોનો ભય દૂર કર્યો હતો.” ૯ જે કે પુરાણકારે પૌરાણિક પરંપરા પ્રમાણે મંકણને મહાન્ ઋષિ તરીકે જણાવી તપના પ્રભાવથી નાગોને હાંકી કાઢ્યા હોવાનું રૂપક મૂક્યું છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વીર પુરુષે, પોતાના બાહુબળ વડે નાગોને પરાજીત કરી, ત્યાંથી કાઢી મૂક્યા હોવાનું સમજી શકાય.

દક્ષિણ ભારતમાં નાગજાતિનો મહાન્ ઉપદ્રવ, તત્કાલિન સમાજમાં થયેલો. ત્યાંના લોકનાયકો, કે, કોઈ રાજ્યએ નાગજાતિને વશવર્તિ બનાવનાર, મંકણની ખ્યાતિ સાંભળી, ગુજરાતમાં આવી મંકણને પ્રાર્થના કરી, દક્ષિણમાં લઈ ગયા હોવાનું સમજાય છે. દક્ષિણના શિલાલેખોમાં મંકણ, પોતાના

૪. સ્કંદપુરાણ નાગરખંડ અ. ૨૦૬

૫. અર્ધા હીરટરી આફ ઇન્ડિયા. બાય વીન્સેન્ટ સ્મીથ આવૃત્તિ ખીજી પા. ૩૦૪

૬. નાગરત્રિમાસિક. અ. ૪. પૃ. ૭૭ પા. ૧.

૭. અધિકાર યુગિન ભારત. પા. ૧૨૦

૮. અથ મંકળકો તામ મહર્ષિ સંશિતત્રતઃ । ક્ષેત્રેતજ સમાયાતો વિદ્યાવિદ્યા વિચક્ષણઃ ।।

સંડપિ વિદ્યા બલાત્સર્પિનિ નિર્વિષાંસ્તાંચકારહૃ ॥૨૧॥ સ્કંદ પુ. નાગરલંક ૧. અ. ૪૦

૯. અપરાજિત પ્રચ્છા. પ્રસ્તાવના પા. ૨૪. ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ સીરીઝ.

ગુરુ વીરશર્મા સાથે કાંચીપુરી ગયો હોવાનું જણાવે છે. પણ ફક્ત વિદ્યાભ્યાસ માટે તે ગુજરાત છોડી, કાશી અને અવંતિ જેવાં નજદીકનાં વિદ્યાધામો હોવા છતાં, દક્ષિણ ભારતમાં ઘણે દૂર ગયો હોય તેમ માની શકાય નહિ. અર્થાત્ તેની પાછળ કોઈ રાજકીય રહસ્ય, છૂપાયું હોય એમ માલુમ પડે છે. ત્યાં ગયા પછી સૌથી પહેલાં મંકણ, પલ્લવ રાજાઓના લશ્કરમાં નોકરીએ રહ્યો હતો. અને પછી સમય જતાં તે લશ્કરના ઉચ્ચ હોદ્દા ઉપર, સેનાપતિ કે સર સેનાપતિના સ્થાન ઉપર આવતાં ત્યાંના નાગલોકો ઉપર વિજય મેળવ્યો, અને કેટલુંક રાજ્ય કબજે કર્યું. ત્યાર બાદ સ્વતંત્ર કદંબ રાજ્યની સ્થાપના કરી, તે સૌથી પહેલો કદંબ વંશનો સ્વતંત્ર રાજા બન્યો.

દક્ષિણ ભારતના કુંતલ પ્રદેશમાંથી મળેલ ઐતિહાસિક શિલાલેખો અને તામ્રપત્રોના આધારે કદંબ રાજ્ય સ્થાપક મયૂર શર્મા હતો. કદંબનો પૂર્વ ઇતિહાસ રજુ કરતો પ્રમાણભૂત શિલાલેખ તાલગુંદ ગામમાંથી કાઢ્યથ વર્માનો મળ્યો છે. તેમાં મયૂર શર્માનો વ્યવસ્થિત ઇતિહાસ આપવામાં આવેલો છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે, “તે બ્રાહ્મણ જાતિનો હતો. તેનું ગૌત્ર માનવ્ય. તેણે ૧૮ અશ્વ-મેઘો કર્યા હતા. અહિછત્રથી તેણે બ્રાહ્મણોને આમંત્રી, દક્ષિણમાં વસાવ્યા અને અનેક દાનો આપેલાં. અશ્વમેઘ યાગ વખતે તેણે તાલગુંદ ગામનાં ૧૪૪ ગામો આ બધા બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યાં હતાં. આ સિવાય ત્યાંના બીજા એક શિલાલેખમાં જણાવ્યું છે કે, મંકણ કદંબ દક્ષિણપથથી-અહિછત્ર ગયો હતો. ત્યાં તેણે અહિછત્ર અગ્રહારના બ્રાહ્મણોનું અર્ચન કરી, ત્યાંથી બાર હજાર-બ્રાહ્મણોને લાવી સ્થાણગુંદપુર, તાલગુંદમાં વસાવ્યા. આ બંને શિલાલેખોની હકીકત વિચારતાં મયૂર શર્મા, અને મંકણ કદંબ એક જ વ્યક્તિનાં બે નામો હોવાનું સમજાય છે. આથી એવું અનુમાન કરવાને કારણ છે કે, મંકણ નામ તેના પૂર્વાશ્રમનું, એટલે અહિછત્ર, તથા વડનગરના નિવાસ કાળ દરમ્યાન તે જાણીતું હતું. પરંતુ દક્ષિણ ભારતમાં ગયા બાદ, રાજ્ય સત્તા પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેણે ક્ષત્રિય રાજાઓ જેનું, મયૂર વર્મા કે મયૂર શર્મા, નામ ધારણ કરેલું. આથી મંકણ તે જ મયૂર શર્મા હતો એમ સમજાય છે. આ બંને શિલાલેખો સિવાય ધારવાડ જિલ્લામાં હંગલ તાલુકાના કરગુદરી ગામમાંથી મળેલા શિલાલેખના આધારે જાણવા મળે છે કે, “મયૂર શર્મા જેનું બીજું નામ મંકણ હતું તે એક વીર અને પરાક્રમી પુરુષ હતો. તેણે અહિછત્રથી અઢાર બ્રાહ્મણ કુટુંબોને લાવી કુંતલ પ્રદેશમાં વસાવ્યાં હતાં. આ ત્રણે શિલાલેખોમાં જણાવેલ મયૂર શર્માનું બીજું નામ મંકણ હતું એમ પ્રો. બાંડારકરે જણાવ્યું છે. ૧૦

કદંબકુલાના વિદ્વાન લેખક જ્યોર્જ. એમ. મોરીસ, તેમના ગ્રંથમાં જણાવે છે કે, મંકણની હકીકત દંતકથા જેવી છે. ૧૧ પરંતુ તેમના એ વિધાનને સમર્જન કરતાં કોઈ પ્રમાણે રજૂ કર્યા નથી. મંકણનું આદિવતન અહિછત્ર હતું, તે અહિછત્રથી વડનગરમાં આવી વસ્યો હતો, તેને અહિછત્રથી બ્રાહ્મણોને બોલાવી દક્ષિણમાં વસાવેલા, તે હકીકત તેનું મૂળ વતન અહિછત્ર હતું એમ માનવા પ્રેરે છે. તેનો જવનકાળ ઈ. સ. ૩૪૫થી ૩૭૭ સુધીના શ્રી જ્યોર્જ મોરીસે જણાવ્યો છે. એટલે મંકણ ચોથા સૈકામાં થયો હતો એમ સમજી શકાય છે. તેણે અહિછત્રથી બ્રાહ્મણોને બોલાવી કેમ વસાવ્યા? તેનું કારણ શું? જો તેને વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને ભારતભરમાંથી લાવી વસાવવા ઈચ્છા હતી, તો તેણે ફક્ત અહિછત્રના જ બ્રાહ્મણોને બોલાવવા માટે કેમ વધુ આગ્રાહ રાખ્યો? આવા અનેક

૧૦. કદંબકુલા. લેખક: જ્યોર્જ મોરીસ. પા. ૩.

૧૧. એબન. પા. ૧.

પ્રશ્નો ઉદ્ભવી શકે. તેના સમર્થનમાં એટલું જ કહી શકાય કે, દરેક માણસને પોતાના વતન તરફ ખાસ દષ્ટિ હોય છે. એટલે તેને રાજ્યાક્રૂઢ થતાં જ પોતાના સગાસંબંધીઓ, તથા જ્ઞાતિબંધુઓ તરફ પ્રેમપૂર્ણ લાગણીઓ જાગૃત થઈ, અને તે બધા લોકોને પૂર્ણ સુખશાંતિ આપવા, તે પોતાના વતનીઓને દક્ષિણપથમાં લઈ આવ્યો, તેમ જ તેઓને ગામો, ધરો, ખેતરો વગેરે અનેકવિધ દાનો આપી ત્યાં વસાવ્યા અને સુખી કર્યા. આ સિવાય અહિંચત્ર જેટલા દુસ્થી બ્રાહ્મણોને બોલાવવાનું બીજું કોઈ કારણ જણાતું નથી. આ હકીકત મંકણ અહિંચત્રનો વતની હતો એ મુખ્ય વિધાનને સમર્થન આપે છે.

મંકણ ગુજરાતમાંથી દક્ષિણ તરફ શા કારણથી ગયો? વળી ગુજરાતનો મંકણ તે જ દક્ષિણ પથનો મંકણ હતો કે કેમ? અર્થાત્ બન્ને મંકણો જુદી જુદી વ્યક્તિઓ પણ કેમ ન હોય? આવા પ્રશ્નો સામાન્ય રીતે ઉદ્ભવે તે સ્વાભાવિક છે. તેના માટે બે ત્રણ કારણો, મંકણને ગુજરાત તથા અહિંચત્ર સાથેનો સંબંધ સૂચવતાં મળ્યાં છે. વડનગર આસપાસ નિવાસ કરતી નાગ પ્રજાને, મંકણે પોતાની સરદારી નીચે હરાવી હાંકી કાઢી હતી. તે નાગવિજયની કીર્તિ તે કાળે સારાએ ભારતમાં કણોપકર્ણ ફેલાઈ હોવી જોઈએ. દક્ષિણમાં નાગજાતિ પ્રાચીન કાળથી નિવાસ કરતી હતી. આ પ્રજા બહાદુર અને ક્વાકોશલ્યમાં નિપુણ હોવાથી ત્યાંના આદિવાસીઓ ઉપર તેની ભવ્ય છાપ પડી હતી. તે લોકો નાગપૂજકો હોવાથી નાગ પ્રતિમાને સ્થાપન કરી પૂજન અર્ચન કરતા હતા. આજે પણ કર્ણાટકમાં ગામે ગામથી આવાં નાગ પ્રતિકો મળી આવે છે. આ પ્રજાએ રાજવંશો સાથે પણ સંબંધો બાંધ્યા હતા. મહારાજા કાકુત્સ્થવર્મનના દેવગિરિના તામ્રપત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, પાછળથી તે-લોકોએ કદાબ વંશ સાથે પણ વ્યવહાર બાંધ્યો હતો. આ સિવાય આ જાતિમાંથી બીજા પણ કેટલાક વંશો નીકળ્યા હોવાનું તે વંશોના પૂર્વ ઇતિહાસો સૂચવે છે. સેંદ્રકો પોતાને ભુંજગેન્દ્રાન્વય' તરીકે જાણાવે છે. જ્યારે સંદો ફણી રાજવંશીય એવું બિરુદ ધરાવે છે. સેનવારોના ફણીધ્વજ નાગ પ્રતિક-વાળો જ હોય છે. આલુપો પોતાને શેષના વંશ જ તરીકે માને છે. આ બધા રાજવંશોનાં નામ તથા પ્રતિકો ઉપરથી તેઓ નાગજાતિ સાથે સંબંધ ધરાવતા હતા, અગર તો તે બધા જાતિમાંથી ઊતરી આવ્યા હતા એમ ચોક્કસ લાગે છે. આથી જ મંકણને આ જાતિના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરવા કોઈ રાજેન્દ્ર, કે લોકસમાજના પ્રજા નાયકો વિનંતિ કરી, દક્ષિણમાં લઈ ગયા હશે એવું અનુમાન કેટલાંક અંશે સમુકિતક લાગે છે.

અહિંચત્રનગર દક્ષિણ પાંચાલની રાજધાની તરીકે ઈસ્વીસનની શરૂઆતમાં એક સંસ્કારી મહાનગર, હિમાલયની તળેટીમાં સુપ્રસિદ્ધ હતું. શાલાખંડમાં જણાવ્યું છે કે હિમાલયના ઘેર, પાર્વતિ સાથેના લગ્ન વખતે શંકરે, નાગર બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યા હતા, આ આ નગરમાં નિવાસ કરી રહેલા. આથી જ નાગરોનું આદિ વતન અહિંચત્ર મનાય છે. આનંદપુર એક પ્રાચીન મહાનગર હતું. જે બીજા ત્રીજા સૈકામાં સ્થપાયું હોય તેમ કેટલાક પ્રમાણોના આધારે જણાય છે. ત્યાં અહિંચત્રથી આવી કેટલાક બ્રાહ્મણો રહેતા હતા. ગુપ્ત કાળમાં તેનો પુનરોદ્ધાર કરી ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ તેનો સારો એવો વિકાસ સાધ્યો હતો. આનંદપુર-વડનગરનો પુનરોદ્ધાર કરનાર ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ, બીજા પશ્ચિમ ભારતમાં ગુપ્ત સામ્રાજ્યનું એક મહત્વનું સ્થાન, રાજકીય દ્રષ્ટિએ સ્થાપ્યું, અને ત્યાં અહિંચત્રથી કેટલાક વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને લાવી વસાવ્યા હતા. આ બધા બ્રાહ્મણ કુટુંબો સાથે, મંકણના પૂર્વજે પણ આનંદપુર-વડનગરમાં આવી વસ્યા હશે એમ લાગે છે. પ્રાચીન કાળમાં જે જે રાજાઓ, નવિન

વસાહતો કે નગરો સ્થાપતા, ત્યાં પોતાના પાટનગરમાંથી કે, રાજ્ય પ્રદેશમાંથી લોકોને લાવી વસાવતા. આ માન્યતા પ્રમાણે સોલંકી મૂળરાજે, પોતાની પૈતૃક ભૂમિ કનોજ અને કુરુક્ષેત્રમાંથી, વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને બોલાવી સિદ્ધપુરમાં વસાવ્યા હતા. મૂળરાજનો પિતા કનોજના રાજાનો ભાયાત હતો, એમ કેટલાક પ્રબંધો ઉપરથી જાણવા મળે છે.

બીજું જે જે પ્રજા પોતાના આદિ વતનમાંથી, સ્થળાંતર કરી નવિન વસાહતો સ્થાપતી, ત્યાં પોતાના આદ્ય સ્થાનનાં પ્રાચીન નામો, ગામ, નગર કે પ્રદેશ માટે રાખતા હોવાનાં પ્રમાણો મળે છે. પંજાબમાં ગુજરાનવાલા આજ વસ્તુનું સૂચન કરે છે. ગુર્જર પ્રજાએ ગુજરાતમાંથી સ્થળાંતર કરી, રાજસ્થાનમાં આવતાં ગુર્જર સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. ત્યાંથી આગળ આનર્ત પ્રદેશમાં ગુર્જરોએ નિવાસ કરવાથી, આપણા પશ્ચિમ ભારતને ગુજરાત નામ મળ્યું. તેવી જ રીતે મોઢેરાથી સ્થળાંતર કરી, કેટલાક મોઢ લોકો સંયુક્ત પ્રાંતમાં ગયા, ત્યાં પણ તેમને પોતાના આદિ વતન મોઢેરાના નામ ઉપરથી, તેમના ગામનું નામ મહારકપુર રાખ્યું, જે આજે પણ તે નામથી વિખ્યાત છે. ^{૧૨} તેવી જ રીતે રાજસ્થાનમાં આવેલ જલોરના બ્રાહ્મણો, સ્થળાંતર કરી ઉત્તર ગુજરાતમાં આવી જ્યાં નિવાસ કર્યો, તે નગરનું નામ જલોર ઉપરથી જલ્વોધર રાખેલું. પ્રાચીન આનંદપુર - વડનગર, જેની આજુબાજુનો પ્રદેશ નાગરખંડ તરીકે પ્રાચીન કાળમાં વિખ્યાત હતો, એમ સ્કંદપુરાણ ઉપરથી જાણી શકાય છે. મંકલે પણ પોતાના પ્રાચીન નિવાસસ્થાન, “નાગરખંડ” નું નામ તેના રાજ્યની અંદર, એક વિભાગમાં રાખ્યું હતું. આજે પણ દક્ષિણપથમાં વનવાસી વિભાગની પૂર્વે, કેટલાક ગામોનો સમૂહ “નાગર ખંડ” થી ઓળખાય છે, જેનું મુખ્ય શહેર બંદનિક છે. આથી મંકલે ગુજરાતના નાગરખંડમાં નિવાસ કરેલો, જેના સ્મરણ તરીકે તેને પોતાના રાજ્યમાં, એક વિભાગનું નામ “નાગરખંડ” રાખેલું એ હકીકતને પુષ્ટિ મળે છે.

મંકલ અનુલ બલ પરાક્રમશાળી વીર મહાપુરુષ હતો. જેણે દક્ષિણ ભારતમાં જઈ, પોતાના સ્વભુજ પરાક્રમ વડે ઈસ્વીસનના ચોથા સૈકામાં, કદંબ રાજ્યની સ્થાપના કરતાં, તે આ વંશનો પ્રથમ રાજધિરાજ બન્યો હતો. તેટલું જ નહિ પણ ગુજરાતના એક મહાન નરપુંગવે, દક્ષિણ ભારતમાં જઈ સ્વતંત્ર મહારાજ્યની સ્થાપના કરતાં, પોતાની કીર્તિ દીગંતવ્યાપી બનાવી, ગુજરાતનું ગૌરવ વધાર્યું હતું. રાજસત્તાનાં સૂત્રો ધારણ કર્યા બાદ, તેણે ક્ષત્રિય રાજકન્યાઓ સાથે લગ્ન કરેલાં, જેથી તે જન્મે ચુસ્ત બ્રાહ્મણ હોવા છતાં, તેનો રાજવંશ બ્રહ્મક્ષત્રકુલોત્પન્ન તરીકે વધુ પ્રકાશ પામ્યો. આથી જ તેના જીવન બાદ લખાયેલા શિલાલેખોમાં, કેટલાકમાં મયૂર શર્માને બદલે, મયૂરવર્મા તરીકે તેને જણાવેલ છે. વર્મા નામો ક્ષત્રિયોએ રાખવાનું સ્મૃતિઓમાં જણાવ્યું છે. એટલે બ્રહ્મસત્ર તરીકે કદાચ તેને મયૂરવર્મા નામ પણ રાખેલું હોય. તેના પછી તેનો પુત્ર કંગવર્મા ગાદી ઉપર આવ્યો હતો. ત્યાર બાદ આ વંશમાં ઉત્તરોત્તર લગભગ વીસ રાજાઓ થઈ ગયા. આ મુખ્ય કદંબ રાજ્યમાંથી હંગાલ અને ગોવાનાં જુદાં રાજ્યો સ્થાપાયાં. જેમાં અનુક્રમે ૧૮ અને ૧૩ રાજાઓ ઉત્તરોત્તર થઈ ગયા છે. આ સિવાય કદંબોના બીજાં નાનાં રાજ્યો હતાં, તેમાં બેલનાદ, બેલુર, બંકાપુર, ઉદદગી, નાગર ખંડ, અને કલિંગ, વગેરે મુખ્ય ગણાતાં. મંકલના જીવનની વધુ માહિતી કોઈ ગ્રંથમાંથી મળતી નથી, ફક્ત તેણે પચ્ચીસ વર્ષ સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું હોવાનું કદંબકુલના વિદ્વાન લેખકે જણાવ્યું છે. ^{૧૩}

૧ ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી જર્નલ વૉ. ૮ નં. ૨-૩

૨ પી. જી. શાહનો લેખ “ગુજરાતના મોઢ લોકો” પા. ૧૨૦.

“ઓલ ઈન્ડિયા રેડીઓ અમદાવાદના સૌજન્યથી.”

ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રકૂટોનું શાસન

લેખક: પ્રો. ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી, અમદાવાદ

સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર તથા મધ્ય ગુજરાત પર વલ્લીના મૈત્રકોની રાજસત્તા પ્રવર્તતી હતી તે દરમિયાન દક્ષિણ ગુજરાતના ઉત્તર ભાગ પર ઘણા વખત નાંદોદ - ભરૂચના ગુર્જરાની અને દક્ષિણ ભાગ પર નવસારીના ચાલુક્યોની સત્તા પ્રવર્તતી. ^૧ એ સમયે દક્ષિણ ગુજરાતનાં રાજ્યોમાં કલચુરિ સંવત પ્રચલિત હતો. ભરૂચના ગુર્જર રાજ્યના અભિલેખ ક. સં. ૪૮૬ (ઈ. સ. ૭૩૫) સુધીના અને નવસારીના ચાલુક્ય રાજ્યના અભિલેખ ક. સં. ૪૮૦ (ઈ. સ. ૭૩૮) સુધીના મળ્યા છે. ભરૂચમાં એ પછી ચાહમાન વંશની સત્તા પ્રસરી. એ રાજ્યનું દાન શાસન વિ. સં. ૮૧૩ (ઈ. સ. ૭૫૬-૫૭) નું મળ્યું છે, એની દક્ષિણે રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા સ્થપાઈ. એનું પહેલું દાનશાસન શક વર્ષ ૬૭૮ (ઈ. સ. ૭૫૭) નું મળ્યું છે. વલ્લીના મૈત્રક રાજ્યનો વિ. સં. ૮૪૫ (ઈ. સ. ૭૮૮) માં અંત આવ્યો તે પછી રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા ભરૂચની જે ઉત્તરે વિસ્તરી અને છેક સોલંકી કાલના આરંભ સુધી ચાલુ રહી. ગુજરાતના અમુક ભાગમાં, ખાસ કરીને દક્ષિણ ભાગમાં, રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા આમ લગભગ બસો વર્ષ જટલો લાંબો વખત રહી.

દખ્ખણમાં રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તાનો ઉદય વિદર્ભમાં ઈ. સ. ૬૨૫ થી ૬૫૦ ના અરસામાં થયો જણાય છે. ^૨ આ રાષ્ટ્રકૂટ રાજવંશના સ્થાપક ગોવિંદરાજના પુત્ર કક્કરાજના પુત્ર ઈન્દ્રરાજે પુલ્હમાં ચાલુક્ય રાજપુત્રી ભવનાગાનું હરાણ કરીને ખેટકમાં તેની સાથે રાક્ષસ વિવાહ કર્યો. ^૩ આ ખેટકને મધ્ય ગુજરાતનું ખેટક (ખેડા) માનીને આ બનાવને સામાન્યતઃ રાષ્ટ્રકૂટોના ગુજરાત પરના પ્રથમ વિજયી આક્રમણ તરીકે લેખવામાં આવે છે. ^૪ આ બનાવ ઈ. સ. ૭૨૨ ના અરસામાં બન્યો જણાય છે. ^૫ એ સમયે ખેડા જિલ્લા પર વલ્લીના મૈત્રક વંશની પત્તા સાબૂત હતી ને એ પછી છેક સુધી ચાલુ રહી હતી. ^૬ વળી ત્યારે ભરૂચમાં ગુર્જરાની અને નવસારીમાં ચાલુક્યોની લાટ શાખાની

૧. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, મૈત્રક કાલીન ગુજરાત, પ્રકરણ ૮.

૨. કલાસિકલ એજ, પુ. ૧૮૮; એજ ઑફ ઈમ્પીરિયલ ક્નોલજ, પુ. ૧.

૩. હિન્દરાજ સ્તંભો ૬ ગૃહણાદ્ યજ્ઞચાલુક્યનૃપાત્મજામ્ ।

રાક્ષસેન વિવાહેન રખે સ્વેટકમણ્ડપે ॥

(અમોઘવર્ષ ૧લાનાં શક ૭૮૩ નાં સંજાણ તામ્રપત્ર - ઈ. એ; પુ. ૧૮, પુ. ૨૪૩ થી) અહીં મણ્ડપેને બદલે મણ્ડલે પાઠ હોવા સંભવે છે.

આ બનાવનો ઉલ્લેખ દન્તિદુર્ગના શક ૬૭૬ ના સામનગઢ દાનશાસન (ઈ. એ., પુ. ૧૧, પુ. ૧૧૨ થી) માં જે આવે છે.

ચાલુક્ય રાજપુત્રીનું નામ ભવનાગા હોવાનો ઉલ્લેખ ઈન્દ્રરાજના ભાઈ કૃષ્ણરાજના ભંડક દાનશાસન (એ. ઈ., પુ. ૧૪, પુ. ૧૨૧ થી) માં મળે છે.

૪.૫. આલતેકર, રાષ્ટ્રકૂટઝ ઍન્ડ ધેર ટાઈમ્સ, પુ. ૩૧-૩૨.

૬. મૈત્રક રાજા શીલાદિત્ય ૫ માંએ બે દાનશાસન વલ્લી સંવત ૪૦૩ (ઈ. સ. ૭૨૧-૨૨) માં વલ્લીમાંથી ફરમાવ્યાં (જ. બો. બ્રા. રો. એ. સો., પુ. ૧૧, પુ. ૩૩૫ થી). શીલાદિત્ય દ્વઘાએ વ. સં. ૪૪૧ (ઈ. સ. ૭૫૮) માં ગોદ્રહક (ગોધરા) માંથી દાનશાસન ફરમાવ્યું (ઈ. એ., પુ. ૬, પુ. ૧૬ થી). શીલાદિત્ય ૭ માંનું વ. સં. ૪૪૭ (ઈ. સ. ૭૬૬) નું દાન શાસન ખેટક આહાર (ખેડા જિલ્લા) ને લગતું છે. (કો. ઈ. ઈ., પુ. ૩, પુ. ૧૭૧ થી.)

સત્તા પ્રવર્તતી. આથી આ મુંદર્ભમાં જણાવેલ ખેટક એ મધ્ય ગુજરાતનું ખેટક હોવાનું ભાગ્યે જ સંભવે છે. મને લાગે છે કે દખ્ખણના ચાલુક્ય રાજ્યમાં આવેલું કોઈ ખેટક હોવું જોઈએ^૭ અને એ ચાલુક્ય રાજ તે ત્યાંના મુખ્ય રાજકુલનો કે તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા ત્યાંના કોઈ અન્ય કુલનો હોવો જોઈએ. દખ્ખણના આ રાષ્ટ્ર કૂટ રાજાએ બાદામી, નવસારી અને ભરૂચનાં રાજ્ય વીધી છેક મૈત્રક રાજ્યની અંદર આવેલા ખેટક સુધી વિજયક્રૂચ કરી હોય તેવું દર્શાવતો કોઈ નિશ્ચિત ઉલ્લેખ મળ્યો નથી.

ગુજરાત પર રાષ્ટ્રકૂટોનું પહેલું આક્રમણ ઈન્દ્રરાજના પુત્ર દન્તિદુર્ગે કર્યું જણાય છે. આ પરાક્રમી રાજાએ વાતાપિના ચાલુક્ય રાજ્યની સત્રાપો દ્વારા કર્યો હતો. આગળ જતાં એણે હિમાલયથી સેતુબંધ સુધી દિગ્વિજય કર્યાનો મોઘમ ઉલ્લેખ આવે છે^૮ તેમાં સ્પષ્ટ અતિશયોક્તિ રહેલી છે, પરંતુ એને લગતા કેટલાક સંગીન ઉલ્લેખો પરથી એણે લાટ અને માલવ દેશ પર વિજય ક્રૂચ કરી હોવાનું ફલિત થાય છે.^૯ એલોરાના લેખની મિતિ પરથી એનું આ પરાક્રમ ઈ. સ. ૭૫૦ પહેલાં બન્યું જણાય છે. આ સમયે નવસારીના ચાલુક્ય તથા ભરૂચના ગુર્જર રાજ્યની સત્તા અસ્ત પામી લાગે છે. અને માળવામાં વલ્ખીના મૈત્રક રાજ્યની સત્તાનો દ્વાસ થયો જણાય છે.

પરંતુ દન્તિદુર્ગની કારકિર્દી લાંબો વખત ટકી નહિ. એના ઉત્તરાધિકાર માટે રાષ્ટ્રકૂટ રાજકુલમાં ઝગડો થયો ને અને દન્તિદુર્ગના કાકા કૃષ્ણરાજે રાજસત્તા હસ્તગત કરી. આ બનાવ ઈ. સ. ૭૫૬ અરસામાં બન્યો જણાય છે.^{૧૦} એ સમયે લાટ (દક્ષિણ ગુજરાત) ના દક્ષિણ ભાગમાં કક્કરાજ બીજાની સત્તા પ્રવર્તતી હતી અને ઉત્તર લાટમાં ચાહમાન રાજા ભર્તુવડ બીજાની સત્તા પ્રસરી હતી. આ કક્કરાજ તે દન્તિદુર્ગના પિતરાઈ ભાઈ ગોવિંદરાજનો પુત્ર થયો હતો. એને એ સત્તાનો ઉત્તરાધિકાર પોતાના પિતા પાસેથી મળ્યો લાગે છે.^{૧૧} ગોવિંદરાજની લાટમાં સત્તા દન્તિદુર્ગે કરેલી વિજયક્રૂચને વીધે સ્થપાઈ હશે, પરંતુ કક્કરાજે શક વર્ષ ૬૭૮ (ઈ. સ. ૭૫૭) માં દાનશાસન^{૧૨} ફરમાવ્યું છે તેમાં તે સ્વતંત્ર રાજા તરીકેનાં મહા બિરુદ ધરાવે છે. આ પરથી દખ્ખણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજકુલના ગોવિંદરાજે દક્ષિણ લાટમાં અલગ સ્વતંત્ર શાખા સ્થાપી જણાય છે. આ બનાવ

૭. દખ્ખણમાં ય આ નામનાં સ્થળ હતાં. આગળ જતાં રાષ્ટ્રકૂટોનું પાટનગર થયેલ માન્યખેટ (માલખેડે)ના નામમાં પાંચ 'ખેટ' શબ્દ મુખ્ય છે.

૮. અમોઘવર્ષ ૧ લાના સંજ્ઞાલુ દાનશાસનમાં.

૯. દન્તિદુર્ગના સાવનગઢ દાનપત્ર (ઈ. સ. ૧૧, પૃ. ૧૧૧) માં તેણે મલ્દી અને રેવા નદી સુધી વિજયક્રૂચ કરી હોવાનું, એલોરાના વિ. સં. ૮૦૬ ના લેખ (મું. આ. સવે, નં. ૧૦, પૃ. ૮૨ થી) માં તેણે લાટ અને માલવ જીત્યા હોવાનું અને અમોઘવર્ષ ૧ લાના સંજ્ઞાલુ દાનશાસનમાં એણે ગુર્જરેશ આદિ રાજાઓને વશ કરી ઉગ્ગજયિનીમાં હિરણ્યગર્ભ મહાદાન કર્યાનું જણાવ્યું છે.

૧૦. આવતેકર, એગન, પૃ. ૪૧ - ૪૨.

૧૧. મૈત્રક કાલીન ગુજરાત પૃ. ૩૨૮ - ૨૯.

૧૨. કક્કરાજ બીજાનું આંત્રાલી-છારોલી તામ્રપત્ર (જા. ભા. બ્રા. સો. એ. સો., પૃ. ૧૬ પૃ. ૧૦૫ થી)

ઈ. સ. ૭૫૦ ના અરસામાં થયો ગણાય. ૧૩ ગોવિંદરાજ પછી એનો પુત્ર કક્કરાજ ઈ. સ. ૭૫૫ ના અરસામાં ગાદીએ આવ્યો લાગે છે. અગાઉ એની સત્તા એ પછી થોડા વખતમાં અસ્ત પામી હોવાનું માનવામાં આવેલું, ૧૪ પરંતુ ૧૮૫૨ માં હિલોલ (જિલ્લા અમદાવાદ) માંથી મળેલ વ. સં. ૪૭૦ (ઈ. સ. ૭૮૮) ના તામ્રપત્ર ૧૫ પરથી આ કક્કરાજનું રાજ્ય છેક ઈ. સ. ૭૮૮ સુધી ચાલુ રહેલું હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે. આ દરમ્યાન દખ્ખણના મુખ્ય વંશમાં કૃષ્ણરાજ, ગોવિંદરાજ બીજા અને ધ્રુવરાજ એ ત્રણ રાજ થયા.

હિલોલનું દાન શાસન મહાસામંત ચંદ્રાદિત્યનું છે, પરંતુ તેના પરથી આ કક્કરાજના રાજ્ય વિસ્તાર પર પ્રકાશ પડે છે. ચંદ્રાદિત્ય હર્ષપુર (હરસોલ, જિલ્લા સાબરકાંઠા) માં રાજ્ય કરતો હતો ને એનો અધિપતિ કક્કરાજ ત્યારે ખેટક (ખેડા) માં રાજ્ય કરતો હતો. આ પરથી કક્કરાજે એ સમયે પોતાનું રાજ્ય ઉત્તરમાં ઘણું વિસ્તાર્યું હોવાનું માલૂમ પડે છે. ઈ. સ. ૭૫૭ ના દાન શાસન સમયે એની રાજધાની ક્યાં હતી તે તેમાં જણાવ્યું નથી, પરંતુ એ દાનશાસનમાં જણાવેલ દેવ સ્થળો પરથી ત્યારે તે તાપીની ઉત્તરે આવેલા કાશાકૂલ વિષય પર સત્તા ધરાવતો હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. એ સમયે કીમ નદીની ઉત્તરે આવેલ અકૂરેશ્વર વિષય પર ચાહમાન રાજ ભર્તૃવૃદ્ધ બીજાનું શાસન પ્રવર્તતું ને તે ભરુકચ્છ (ભરૂચ) માં રહી રાજ્ય કરતો. આ પરથી રાષ્ટ્રકૂટ રાજ કક્કરાજનું રાજ્ય ત્યારે દક્ષિણ ગુજરાતમાં ઉત્તરે કીમ નદી સુધી સીમિત હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. ત્યારે તેની રાજધાની અગાઉના ચાલુક્ય રાજાઓની જમ નવસારીમાં હોવા સંભવે છે. પરંતુ ઈ. સ. ૭૮૮ માં કક્કરાજની રાજધાની ખેટક (ખેડા) માં હતી ને તેનું આધિપત્ય ઉત્તરમાં છેક હર્ષપુર સુધી પ્રવર્તતું એ પરથી ઈ. સ. ૭૫૭-૭૮૮ દરમ્યાન એના રાજ્યનો ઉત્તરમાં ઘણો વિસ્તાર થયો હોવાનું ફલિત થાય છે. ભરૂચના ચાહમાન રાજ્યનો હવે સદંતર લોપ થયો લાગે છે. વલ્લભીના મૈત્રક રાજ્યનો વિ. સં. ૮૪૫ (ઈ. સ. ૭૮૮-૮૯) માં એકાએક અંત આવ્યો. આ મહત્ત્વની અસર ધરાવતો બનાવ એ વર્ષના આરંભમાં બન્યો હોવો જોઈએ. વલ્લભી - ભંગને લગતા પ્રબંધોમાં વલભી - ભંગ થવાની તૈયારીમાં હતો ત્યારે આશ્રિવન માસની પૂર્ણિમાનો ઉલ્લેખ આવે છે એ પરથી આ તર્કને સમર્થન મળે છે. ચંદ્રાદિત્યનું દાનપત્ર ઈ. સ. ૪૭૮ (વિ. સં. ૮૪૫) ની માગસર સુદ સાતમનું છે, તેથી વલભી ભંગનો બનાવ વિ. સં. ૮૪૫ ના કાર્તિકમાં, પ્રાયઃ કાર્તિક સુદમાં બન્યો હોય અને કક્કરાજે એ તકનો લાભ લઈ માગસર સુદ બેસતા સુધીમાં પોતાની સત્તા છેક મધ્ય ગુજરાત અને પ્રાયઃ ઉત્તર ગુજરાત સુધી પ્રસારી દીધી હોય એ તદ્દન સંભવિત છે. કક્કરાજની આ ઘણી નોંધપાત્ર સિદ્ધિ ગણાય. પરંતુ એ સિદ્ધિ પછી લાંબો વખત ટકી નહિ. કક્કરાજનો કે તેનો કોઈ ઉત્તરાધિકારી થયો હોય તો તેવો તે પછી કોઈ લેખ મળ્યો નથી. ઈ. સ. ૮૦૮ માં તો ગુજરાતમાં દખ્ખણના રાષ્ટ્રકૂટ વંશની સીધી સત્તા પ્રવર્તતી હોવાનું માલૂમ પડે છે. ઈ. સ. ૭૮૮-૮૦૮ દરમ્યાન તે મુખ્ય વંશના પ્રતાપી રાજ ધ્રુવરાજે ઉત્તરમાં છેક ગંગા - યમુના પ્રદેશ સુધી વિજયકચ્

૧૩ મૈત્રકકાલીન ગુજરાત, પૃ. ૩૩૦

૧૪. આલતેકર, એજન, પૃ. ૪૨; દુ. કે. શાસ્ત્રી, ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ પૃ. ૮૦.

૧૫ બુદ્ધિપ્રકાશ, પૃ. ૯૯, પૃ. ૨૯૪ - ૯૭; વલ્લભ વિદ્યાનગર શોધપત્રિકા, નં. ૧, પૃ. -

૩૪ - ૩૮.

કરી હતી ને એના ઉત્તરાધિકારી ગોવિંદરાજ ત્રીજાએ આવર્ત માલવ રાજ્ય જીતી લેનાર પ્રતિહાર નરેશ નાગભટ બીજાને હરાવી પોતાનું શાસન છેક માલવા સુધી જમાવ્યું અને લાટમંડલનું રાજ્ય પોતાના નાના ભાઈ ઈન્દ્રને સુપરત કર્યું. આ બધું જોતાં કક્કરાજે લાટમાં વિસ્તારેલું તેનું સ્વતંત્ર રાજ્ય દખ્ખણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓએ ઈ. સ. ૭૮૮ પછી થોડા વખતમાં જીતી લઈ પોતાના શાસન નીચે હસ્તગત કરી લીધું લાગે છે. ગોવિંદરાજે માળવા જીતી વિધ્યપ્રદેશના રાજા શર્વને વશ કરી દક્ષિણમાં પાછા ફરતાં ચોમાસું શ્રીભવનમાં ગાળેલું^{૧૬} તે સ્થળ ભરૂચ જિલ્લામાં આવેલ સરભોણ હોઈ અહીં નોંધપાત્ર છે. આ બનાવ ઈ. સ. ૮૦૦ ના અરસામાં થયો જણાય છે.

ગોવિંદરાજ ઉજના અનુજ ઈન્દ્રરાજથી રાષ્ટ્રકૂટોની લાટ શાખા ફરી શરૂ થઈ. તે ગોવિંદરાજે આપેલ લાટ મંડળનો શાસ્ત્ર હતો ને ‘લાટેશ્વર’ તરીકે ઓળખાતો એવું એના વંશજોના લેખો પરથી માલૂમ પડે છે. પરંતુ એનાં પોતાનાં કોઈ સાક્ષ્ય મળ્યાં નથી. એના પુત્ર કર્કરાજનાં ઉપલબ્ધ દાનપત્ર ઈ. સ. ૮૧૨થી શરૂ થતાં હોઈ, ઈન્દ્રરાજે લાટેશ્વર તરીકે દસેક વર્ષ જ રાજ્ય કર્યું લાગે છે.

ઈન્દ્રરાજ પછી એનો પુત્ર સુવર્ણવર્ધ કર્કરાજ લાટેશ્વર થયો. એના દાનપત્ર શક ૭૩૪ (ઈ. સ. ૮૧૨) થી શક ૭૪૬ (ઈ. સ. ૮૨૪) નાં મળ્યાં છે.^{૧૭} એમાં જણાવેલ ભૂમિદાનનાં સ્થળ હાલના વલસાડ, ભરૂચ અને વડોદરા જિલ્લામાં આવેલાં છે. એમાંના એક દાનપત્રમાં આવતા ઉલ્લેખ પરથી એની રાજધાની ખેટક હોવા સંભવ છે.^{૧૮} કર્કરાજ દખ્ખણના રાષ્ટ્ર કૂટ રાજા શર્વનું આધિપત્યનો નિર્દેશ કરે છે. એના શાસનકાલ દરમ્યાન એના અનુજ પ્રભુતવર્ધ ગોવિંદરાજ પણ લાટમંડળમાંથી દાનશાસન ફરમાવ્યાં છે. એની મિતિ શક વર્ષ ૭૩૫ (ઈ. સ. ૮૧૩) થી શક વર્ષ ૭૪૮ (ઈ. સ. ૮૨૭) છે.^{૧૯} તેનાં દાન સ્થળ વડોદરા અને ભરૂચ જિલ્લામાં આવેલાં છે. એક દાનશાસનમાં ગોવિંદરાજનું નિવાસસ્થાન ભરુકચ્છ (ભરૂચ) હોવાનું જણાવ્યું છે.^{૨૦} આ ગોવિંદરાજે વળી સૌરાષ્ટ્રમાં પાલીતાણાથી એક ભૂમિદાન દીધેલું. એની મિતિ વલભી સંવત ૫૦૦ (ઈ. સ. ૮૧૮-૧૯) છે.^{૨૧} દાનમાં આપેલ સ્થળ સૌરાષ્ટ્રમાં શેત્રુંજી નદી પાસે આવ્યું હતું. આ પરથી આ રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યની સત્તા પૂર્વ સૌરાષ્ટ્ર પર પણ પ્રસરી હોવાનું માલૂમ પડે છે.

પછી કર્કરાજનો ધારાવર્ધ ધ્રુવરાજ ગાદીએ આવ્યો. શક વર્ષ ૭૫૭ (ઈ. સ. ૮૩૫) માં એણે ખેટક (ખેડા) પાસેથી બદરસિદ્ધિ (બોરસદ) ના એક જ્યોતિષીને કાશદ્રુહ (કાસનદ્રા) પ્રદેશની

૧૬ જુઓ ગોવિંદ ઉજનાં વણી નામ્રપત્રો (ઈ. એ., પુ. ૧૧, પુ. ૧૫૬ થી, તથા રાધનપુર પત્રો (એ. ઈ., ૭, પુ. ૬ પુ. ૨૩૯ થી)

આ બંને લેખ ‘ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખોમાં’ આપવામાં આવ્યા છે. પરંતુ ખરી રીતે એ દખ્ખણને લગતા છે. પહેલા લેખમાં વટનગર વિષયનો ઉલ્લેખ આવે છે, તે વિષય નાસિક દેશમાં આવ્યો હતો અને બીજા લેખમાં રાસિયન ભુકતી જણાવેલ છે. તેનું વડું મથક રાસિયન તે (અમદાવાદ નહિ પણ) અહમદનગર જિલ્લામાં આવેલ.

૧૭ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, લેખ નં. ૧૨૩, ૧૨૫, ૧૨૫ બ, અને ૧૨૫ ક.

૧૮ લેખ નં. ૧૨૫

૧૯ એજન લેખ નં. ૧૨૪, ૧૨૫ અ અને ૧૨૬

૨૦ લેખ નં. ૧૨૬.

૨૧ જ. પુ. પી. હિ. સો., પુ. ૨૪-૨૫, પુ. ૧૮૬ થી

અંદર આવેલ એક ગામનું દાન કર્તુ. ૨૨ આ પ્રદેશ હાલના અમદાવાદ જિલ્લામાં આવ્યો છે. આ પરથી આ રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યનો ઉત્તર વિસ્તાર સૂચિત થાય છે. ધ્રુવરાજ દખ્ખણના રાજા શર્વના સૈન્યને ભગાડતાં ઘાયલ થઈ રણાંગણમાં મૃત્યુ પામ્યો. ૨૩

ધારાવર્ષ ધ્રુવરાજનો ઉત્તરાધિકાર તેના પુત્ર અકાલવર્ષ શુભનુંગને મળ્યો. તેનો કોઈ અભિ-લેખ મળ્યો નથી.

એના પછી એનો મોટો પુત્ર ધારાવર્ષ ધ્રુવરાજ બીજો ગાદીએ આવ્યો. એણે શક વર્ષ ૭૮૯ (ઈ. સ. ૮૬૭) થી શક વર્ષ ૮૦૬ (ઈ. સ. ૮૮૪) માં ભૂમિદાન દીધાં છે. ૨૪ એમાં જણાવેલ સ્થળ ભરૂચ, સુરત અને વલસાડ જિલ્લામાં આવેલાં છે. એના નાના ભાઈ દન્તિવર્માએ ઈ. સ. ૭૬૭ માં એક ગામનું દાન દીધેલું, તે ગામ વલસાડ જિલ્લામાં આવેલું છે. નવસારી પ્રદેશની દક્ષિણે આવેલ સંજાણ ચોવીસી તે સમયે દખ્ખણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યની અનિર્ગત હતી. ૨૫ આ પરથી લાટ મંડળની દક્ષિણ સીમા સૂચિત થાય છે.

ધ્રુવરાજ બીજા પછી એના અનુજ દન્તિવર્માનો પુત્ર અકાલવર્ષ કૃષ્ણરાજ ગાદીએ આવ્યો. દખ્ખણના સમકાલીન રાષ્ટ્રકૂટ રાજાનું પણ એ જ નામ હતું. એણે શક વર્ષ ૮૧૦ (ઈ. સ. ૮૮૮) માં વરિઅવિ (વરિયાવ) વિભાગમાંના એક ગામનું દાન દીધેલું. ૨૬ લેખમાં આ વિભાગને કોંકણ વિષયમાં આવેલો જણાવ્યો છે, પરંતુ આ વિભાગનાં ગામ સૂરત નજીક આવેલાં છે. દાન દેતી વખતે રાજાનો મુકામ અંકલેશ્વરમાં હતો. આ પછી થોડા વખતમાં લાટમંડલની અલગ શાખાનો અંત આવ્યો અને આ પ્રદેશ પર દખ્ખણના રાષ્ટ્રકૂટ વંશની સત્તા પ્રવર્તી. આ ઘટના ત્યાંના રાજા અકાલવર્ષ કૃષ્ણરાજના સમયમાં બની.

એ રાજા ગોવિદરાજ ડાંગના પુત્ર શર્વનો પુત્ર હતો. એના સમયનું શક ૮૩૨ (ઈ. સ. ૯૧૦) નું દાન પત્ર કપડવણજમાં મળ્યું છે. ૨૭ તેમાં ખેટક, હર્ષપુર અને કાસદ્રહના ૭૫૦ ગામોના વિભાગનો ઉલ્લેખ આવે છે. અકાલવર્ષના અક્કુક નામે સામંતે હર્ષપુર વિભાગમાં આવેલી કર્પટ-વાણિજ્ય (કપડવણજ) ચોર્યાસીમાંના ગામનું દાન દીધેલું.

અકાલવર્ષ પછી એનો પૌત્ર નિત્યવર્ષ ઈન્દ્રરાજ ગાદીએ આવ્યો. શક વર્ષ ૮૩૬ (ઈ. સ. ૯૧૫) માં તેણે પટ્ટબંધ ઉત્સવ પ્રસંગે લાટદેશની અંદર આવેલાં બે ગામ દાનમાં દીધેલાં. ૨૮ આ ગામ કામરેજ (જિલ્લા સૂરત) પાસે આવેલાં હતાં. એ સમયે રાજા માન્યખેટ (માલખેડ) રાજધાનીમાં હતા.

ઈન્દ્રરાજ પછી એનો પુત્ર અમોઘવર્ષ ૨ જો ગાદીએ આવ્યો. ગુજરાતને લગતું એનું એકેય દાનશાસન મળ્યું નથી એના પછી એનો નાનો ભાઈ સુવર્ણવર્ષ ગોવિદરાજ રાજા થયો. એના

૨૨ ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૨૭

૨૩ ધ્રુવ બીજાના લગુ મરા તામ્રપત્ર (ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૨૯) પરથી

૨૪ ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૨૯ અને ૧૩૦ અ; મું. ગે., ગ્રં. ૧, ભા-૧, પૃ. ૧૨૭

૨૫ ગુ. ઐ. લે., નં. ૧૩૦

૨૬ એજન નં. ૧૩૧

૨૭ એજન નં. ૧૩૨

૨૮ એજન, નં. ૧૩૩ - ૧૩૪

શક ૮૫૨ (ઈ. સ. ૯૩૦) ના દાન શાસનમાં તેણે માન્યખેટમાંથી લાટદેશના ખેટક મંડલમાંના એક ગામનું દાન એ ખેટકમંડલમાંથી આવેલ બ્રાહ્મણને દીધાનું જણાવ્યું છે. ૨૯ આ સ્થળ હાલ ભરૂચ જિલ્લાના જંબુસર તાલુકામાં આવેલાં છે; એ સમયે તે ખેટકમંડળમાં ગણાતાં. રાષ્ટ્રકૂટોનાં દાનપત્રોમાં ગુજરાતને લગતું આ છેલ્લું દાનપત્ર મળ્યું છે, પરંતુ ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા હજી થોડાં વર્ષ ચાલુ રહી હોવાનું બીજા અભિલેખ પરથી જાણવા મળે છે.

વિ. સં. ૯૮૮ (ઈ. સ. ૯૪૨) માં આણહિલવાડ પાટણમાં ચાવડા વંશની જગ્યાએ મૂલ-રાજ સોલંકીની રાજસત્તા સ્થપાઈ. શરૂઆતમાં આ રાજ્ય લગભગ મહેસાણા જિલ્લા જેટલા પ્રદેશમાં સીમિત હતું. ૩૦ મૂલરાજે વિ. સં. ૧૦૫૩ (ઈ. સ. ૯૮૮) સુધી રાજ્ય કર્યું. એના રાજ્યકાલ દરમ્યાન લાટમંડલ પર રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા ચાલુ રહી લાગે છે. સુવર્ણવર્ષ ગોવિંદરાજના ઉત્તરાધિકારી અમોઘવર્ષ ત્રીજના સમયનો એને લગતો કોઈ ઉલ્લેખ મળ્યો નથી, પરંતુ એના ઉત્તરાધિકારી અકાલવર્ષ કૃષ્ણરાજ ત્રીજને લગતા ઉલ્લેખ પરમાર રાજા સીયકનાં બે દાનશાસનમાં આવે છે. ૩૧ આ દાનશાસન વિ. સં. ૧૦૦૫ (ઈ. સ. ૯૪૯) નાં છે. પરમાર રાજા સીયકે મોહડવાસક (મોહાસા) વિષયનાં ગામોનાં દાન દીધાં છે; ને તે મહારાજાધિરાજ અકાલવર્ષદેવનો મહામાંડલિક હતો. દાનશાસનોમાં જણાવેલ ખેટકમંડલ આ માંડલિકના શાસન નીચે હોવાનું અને એ માંડલિક અકાલવર્ષ કૃષ્ણરાજ ત્રીજના આધિપત્ય નીચે હોવાનું માલૂમ પડે છે. રાષ્ટ્રકૂટોનું આધિપત્ય ખેટકમંડલ પર ક્યાં સુધી ચાલુ રહ્યું તે ચોક્કસ જાણવા મળતું નથી. પરંતુ કૃષ્ણરાજ ત્રીજના ભાઈ ખોદિંગ (ઈ. સ. ૯૭૧ - ૯૭૩) ના સમયમાં રાષ્ટ્રકૂટોનું લાટ પરના આધિપત્યનો તેમ જ તેમના દખ્ખણના રાજ્યનો પણ અંત આવ્યો જણાય છે. સીયકનું એક ત્રીજું દાનપત્ર મળ્યું છે, તે વિ. સં. ૧૦૨૬ (ઈ. સ. ૯૭૦) નું છે, પરંતુ તેનું પહેલું પત્રું મળ્યું હોઈ ત્યારે તે રાષ્ટ્રકૂટોના આધિપત્ય નીચે હતો કે તેમાંથી મુક્ત થઈ સ્વતંત્ર હતો તે જાણવા મળતું નથી. પરંતુ વિ. સં. ૧૦૨૮ (ઈ. સ. ૯૭૨ - ૯૭૩ સુધીમાં) પરમાર રાજા સીયકે રાષ્ટ્રકૂટોનું આધિપત્ય ફગાવી દઈ માળવામાં પોતાની સ્વતંત્રતા સ્થાપી ને પછી લાટ દેશમાં ચાલુક્ય રાજા બારખપના વંશની સત્તા પ્રવર્તી, જેણે દખ્ખણમાં રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા હસ્તગત કરનાર ચાલુક્ય રાજા તૈલપના આધિપત્ય નીચે રહી આણહિલવાડના ચૌલુક્ય વંશની વધતી જતી સત્તાનો લગભગ સો વર્ષ સુધી સામનો કર્યો. ૩૨

આમ લગભગ ઈ. સ. ૭૫૦ ના અરસામાં દક્ષિણ ગુજરાતમાં સ્થપાયેલી રાષ્ટ્રકૂટ સત્તા લાટદેશમાં વનોઓછે અંશે લગભગ સવાબસો વર્ષ ચાલુ રહી એ ગુજરાતના તત્કાલીન ઇતિહાસમાં ખાસ નોંધપાત્ર છે.

૨૯ એજન નં. ૧૩૫

૩૦ દુ. કે. શાસ્ત્રી ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ, પૃ. ૧૫૦

૩૧ ગુ. ઐ. લે., નં. ૨૩૭

૩૨ દુ. કે. શાસ્ત્રી, એજન પૃ. ૧૬૫ - ૨૪૧; અમૃત પંડ્યા, ન્યુ ડિનેસ્ટીઝ ઓફ ગુજરાત હિસ્ટરી, પૃ. ૭ = ૮.

આણ્ડયુગમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનાં પાંચ પ્રસ્થાન

લેખક : ડૉ. જનાર્દન પંડ્યા

ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિ - આ માટે ભારત મૂળ ભૂમિ બને છે. આપણે જોઈશું તો આપણે ત્યાં જુદા જુદા પરદેશીઓ આવ્યા અને ગયા અને સાથે સાથે એમનાં સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ લેતા આવ્યા, પણ આપણે ત્યાં તે પહેલાં મનુ મહારાજ અને બીજાઓએ પ્રસ્થાપેલી વેદકાલીન સંસ્કૃતિ અસ્તિત્વ ધરાવત હતી જ. કાળનો પ્રવાહ એકધારો વહેતો નથી અને એ પ્રવાહમાં સંસ્કૃતિમાં પણ ફેરફારો થયા છે. વેદની ઋચાઓ અને વેદાંકત મંત્રપાઠને બદલે આજે પુરાણિકત પરિભાષાને સ્થાન મળ્યું છે. સંસ્કૃત ભાષાને બદલે આજે એમાંથી પ્રાદુર્ભવિલી અપભ્રંશ ભાષાઓએ વિશુદ્ધ થઈને એનું સ્થાન લીધું છે - એ ભાષાઓ આપણી માતૃ ભાષાઓ બની છે. મુસલમાનો અને મોગલોએ ભારતમાં આપણી ભાષામાં અરબી તેમ જ ઉર્દૂ ભાષાના શબ્દોનો ઉમેરો કર્યો છે. ઈરાન વગેરે દેશ-માંથી પારસીઓએ આવી આપણે ત્યાં પરશિયન અને ફારસી શબ્દો અને ભાષાનો પ્રયોગ વધાર્યો છે. બૌદ્ધો અને જૈનોએ આવી પાલી અને અર્ધમાગધી ભાષાઓને વ્યવહારમાં મૂકી છે. અને આજે અંગ્રેજી, જર્મન અને લૅટિન ભાષાથી તેમ જ વિશેષતઃ અંગ્રેજી ભાષાએ આપણી ઉપર અધિક પ્રભુત્વ મેળવ્યું છે. વેદકાલીન સંસ્કૃત ભાષા આજે લુપ્ત થતી જાય છે અને પ્રાદેશિક ભાષાનું જોર વધતું ચાલ્યું છે. અંગ્રેજીને દેશવટો આપવાની તૈયારીઓ થવા લાગી છે. આ છે આપણી સંસ્કૃતિનું પ્રથમ પ્રસ્થાન.

આર્યો - અનાર્યો વચ્ચેનાં ઝેરો શમ્યા પછી ઘણા અનાર્યો આર્યો બન્યા, મુસલમાનોના આક્રમણને પરિણામે કેટલાક આર્યો - હિંદુઓએ મુસલમાન ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો - સ્વેચ્છાએ કે જબર-જસ્તી અને જુલમથી. ઈરાનીઓ આવ્યા પણ તેઓ આપણામાં દ્વધમાં સાકર જેમ ભળી ગયા અને આપણી સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારને અપનાવ્યાં. બૌદ્ધો અને જૈનોએ હિંદુધર્મમાં થોડા પરિવર્તન કરી એમનો નવો ધર્મ સ્થાપ્યો અને પાલી અને અર્ધમાગધી ભાષામાં તેઓએ પ્રચાર કર્યો. આ ધર્મો-માંથી - સર્વ જીવોની સમાનતા, અહિંસા, સર્વ ધર્મ પ્રત્યે આદર અને પ્રેમ, અને સર્વ સાથે મળી ધર્મ પ્રાર્થના કરવી તેમ જ સંઘ સ્થાપનનો આદર્શ વગેરે તત્ત્વો સાંપડ્યાં. આજે ભારતના સુવિખ્યાત પંચશીલમાં આને સ્થાન મળ્યું છે. અંગ્રેજોના આગમન બાદ થોડું ધર્મપરિવર્તન થયું. કેટલાક લોકોએ અસ્પૃશ્યતા અને ધાર્મિક અસ્માનતાને લીધે ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કર્યો. રામકૃષ્ણ, વિવેકાનંદ અને ગાંધીજીના આગમન પછી અસ્પૃશ્યતા અને બીજાં સામાજિક દ્વધણો દૂર થતાં આ પરિવર્તન થતું અટક્યું. ગાંધીજી, રામકૃષ્ણ અને બીજાઓએ માનવસેવા એ જ સાચો ધર્મ એ દર્શાવ્યું. ધર્મમાં મુખ્ય તો નિઃસ્પૃહ કર્તવ્ય અને સેવા તેમ જ પ્રેમ અને સમભાવને સ્થાન છે. એનો મર્મ લોકોને એ મહાત્માઓએ સમજાવ્યો. અજ્ઞાનનાં દળવાદળ દૂર થયાં અને સહઅસ્તિત્વ અને સમન્વયની ભાવના જે આજે ભારતની મૂળ નીતિ બની છે એનો જન્મ એમાંથી થયો. આમાં આપણી આજની સંસ્કૃતિનું બીજું પ્રસ્થાન છે.

અદ્યતન યુગમાં વિજ્ઞાનને સવિશેષ મહત્ત્વ મળ્યું છે. અનેક વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો વિશ્વમાં થયાં. પરદેશમાંથી વિજ્ઞાન સંશોધનનોતો ઉપયોગ અને વિકાસનો અભ્યાસ કરી આપણે ભારતમાં પણ અનેક કેન્દ્રો સંશોધન અંગે સ્થાપ્યાં. આ સંશોધન પાછળ આપણી દષ્ટિ જુદી જુદી છે. વિનાશક વૃત્તિ પ્રવૃત્તિઓને આપણે દેશવટો આપ્યો છે. આપણે વિજ્ઞાનમાં થતાં સંશોધનમંથા માનવ કલ્યાણને ઉપયોગી થાય એવી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા રાખી છે. આજુ સંશોધન અને બીજાં રાસાયણિક

સંશોધનો કરી માનવને ઉપયોગમાં આવે એવી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરી. વીજળી, ગેસ, પેટ્રોલિયમ કેમિકલ્સ, તેલ તથા એન્ટી બાયોટિક્સ દવાઓ એ સંશોધન કરતાં કેન્દ્રો અને કારખાનાઓમાંથી મેળવ્યાં. સંશોધન દ્વારા માનવ સેવા અને માનવકલ્યાણનું ધ્યેય આપણે રાખ્યું છે. આ છે આપણી સંસ્કૃતિનું ત્રીજું પ્રસ્થાન.

વેદકાલીન સમયમાં ઋષિ-મુનીઓનાં આશ્રમમાં વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી મળતી. પછી પાઠ-શાળાઓ અને ગુરુ કુલો સ્થપાયાં. અને ત્યાં સંસ્કૃત અને ગણિત તેમ જ જ્યોતિષ અભ્યાસક્રમ ચાલુ થયાં. પછી ગામઠી શાળાઓની સ્થાપના થઈ અને કેળવણી જીવનોત્કર્ષ તરફ વળી. અંગ્રેજો, ફ્રેન્ચ અને પોર્ટુગલનાં આગમન પછી આપણી કેળવણી વિસ્તૃત બની. દેશી ભાષાને બદલે અંગ્રેજી ભાષા માધ્યમ તરીકે રહી. ફ્રેન્ચ, જર્મન અને લૅટિન ભાષાઓનો અભ્યાસ પણ શાળા અને કૉલેજોમાં દાખલ થયાં. બાઈબલના અભ્યાસને પણ મિશનરી શાળા અને કૉલેજોમાં સ્થાન મળ્યું. આપણી ભારતીય ભાવના પ્રતિદિન લુપ્ત થતી ચાલી. અને અંગ્રેજી સંસ્કાર અને અંગ્રેજી સાહિત્યનું પ્રભુત્વ વધ્યું. આપણી સાહિત્ય અને આપણી કેળવણીમાં વૈવિધ્ય આવ્યું. આપણે પરદેશી તરફ મીટ માંડવા લાગ્યા. પણ ટાગોર, ટીળક, રાનાડે, ગોખલે અને ગાંધીજી વગેરેએ આપણી દૃષ્ટિમાં ફેરફારો કર્યાં. આપણે ભારતીય રહીએ એનો મર્મ સમજવો. પરદેશના સંસ્કારો કરતાં આપણાં સંસ્કારો ઊતરતા નથી એનો બોધપાઠ આપ્યો. ભારત સ્વતંત્ર થયું ત્યારે આપણી કેળવણીમાં ભારતીય સંસ્કાર અને પ્રાદેશિક ભાષાને સ્થાન મળે એ દૃષ્ટિ લોકનેતાઓએ રાખી. એની પાછળ દૃષ્ટિ શુભ છે. જીવન-વ્યવહાર સરળ બને અને લોકો સહેલાઈથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે એ આ પરિવર્તન પાછળનું ધ્યેય છે. પરદેશી ભાષાને બદલે પ્રાદેશિક ભાષાઓમાંથી એકાદ ભાષા દેશના સમગ્ર વ્યવહાર માટે માધ્યમ તરીકે રહે એ વિચારે હિંદી ભાષાને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે અપનાવી. આથી પ્રાદેશિક ભાષા ગૌણ બનતી નથી. યુનિવર્સિટી અને શાળાઓમાં પ્રાદેશિક ભાષા માધ્યમ તરીકે રહી છે. આ પરિવર્તન કેળવણી સરળ, સાદી અને લોકભોગ્ય બની છે. લોકો એક બીજાને સારી રીતે સમજે એ માટે એક ભાષા અને લિપિ રહે એવી વિચારસરણીથી હિંદીને મહત્ત્વ આપ્યું. આ બધા પાછળ લોકોન્નતિનો જ ધ્યેય રહ્યો છે. આજની આપણી સંસ્કૃતિનું આ ચોથું પ્રસ્થાન છે.

વેદમાંથી આપણને સહઅસ્તિત્વ અને સમૂહકાર્ય કરવાનો સંદેશ મળે છે. આ સંદેશ પાછળથી થોડો લુપ્ત થયો પણ બોલ્હો અને જૈનોએ અને વધારે સરળ બનાવી એનો પ્રચાર કર્યો. સંઘો સ્થાપીને સમૂહકાર્ય અને સહજીવન જીવવાની દૃષ્ટિ આપણને એણે આપી. ખ્રિસ્તીઓના આગમન પછી જરા એમાં સડો પેડો. આપણાંમાં એ લોકોએ અસમાનતાના ઝેર રેડ્યાં અને ધાર્મિક અને સામાજિક ઝઘડાઓ એથી આપણાંમાં થયાં. પણ ભારત એ પવિત્ર દેશ છે. એમાં આવી અરાજકતાના બોજ કાયમનાં રહી શકતાં નથી. રામકૃષ્ણ, ટિળક, ટાગોર અને ગાંધીજીએ એ સામે બળવો ઉઠાવ્યો અને હિંદ છોડવા માટે અંગ્રેજોને ફરજ પાડી. સ્વતંત્ર ભારતે પાછી સહઅસ્તિત્વ, સમૂહકાર્ય અને સમભાવ અને સમત્વને પોતાના મહત્ત્વના ધ્યેયો રાજ્ય દરબારે અપનાવ્યાં. આપણાં બંધારણમાં એ જ દૃષ્ટિ રાખીને અને અશોકચક્રને રાજ્યના ધ્વજમાં આપણાં એ ધ્યેયોના પ્રતિક રૂપે સ્થળ મળ્યું—આ જ આપણી સંસ્કૃતિનું પાંચમું પ્રસ્થાન.

આશુયુગમાં ભારત આ પાંચ પ્રસ્થાનોથી વિરવમાં ઊભું રહ્યું છે. અલબત્ત, સારા તત્ત્વોના અમલ અંગે તેમ જ સંક્રાંતિકાળમાં કેટલાંક વિધ્વંશ તત્ત્વો પણ પોતાનું પ્રભુત્વ મેળવી જાય છે. આજ વિધ્વંશી તત્ત્વોથી આપણે દુઃખી થઈએ છીએ. વેદકાળમાં, રામ અને કૃષ્ણના સમયમાં મુસલમાન અને અંગ્રેજોના સમયમાં આવા વિધ્વંશો આવ્યા હતાં છતાં સંસ્કૃતિ પરિવર્તન થતી પણ મૂળભૂત તત્ત્વથી ઊભી રહી છે તો આજે પણ ભારતને એની સંસ્કૃતિના જોરે સમૃદ્ધિ જરૂર પ્રાપ્ત થશે અને વિશ્વમાં ભારત પોતાની આ આજવી સંસ્કૃતિથી જુદો જ દેશ બની પોતાનું તેજ માનવ કલ્યાણ માટે રેડશે અને વિશ્વનાં આત્માને સાચે માર્ગ દોરવાને શક્તિમાન થશે એવી આશા સંસ્કૃતિના આપણાં પાંચ પ્રસ્થાનો આપણાંમાં બાંધી જાય છે.

ગઢનાનો સોલડ-કીકાલીન વાડ-મયમાં ઉલ્લેખ

લે. શ્રી. મધુસૂદન ઢાંકી

ભારતીય ઇતિહાસમાં દેવાલય - વિધ્વંસક, મૂર્તિભગ્નક તરીકે નામ કમાનાર સુલ્તાન મહમૂદનું બુલંદ શહર ગઢના કે ગઢની ગુજરાતના ઇતિહાસ વિષયક પાઠ્યપુસ્તકોમાં અને ઐતિહાસિક ગુજરાતી નવલોમાં ગિઝની અને કેટલીકવાર ગિઝનીના નિર્બલ, વિકૃતોચ્ચારથી વર્ણોથી કુટાનું આવ્યું છે. ખુદ મહમૂદ ગઢનવી પણ મહમૂદ ગિઝની તરીકે જ વર્તમાન ગુજરાતમાં પરિચયમાં છે. ભારતની સંપત્તિ લૂંટી લૂંટી, એના દેવસ્થાનોને ખંડેર બનાવી, દેવનગરીઓને ઉજ્જડ કરી આબાદ બનનાર શહર ગઢના પોતે કાળદેવની પ્રથમ થપાટ ખાઈ સદીઓ પહેલાં ભોંય ભેગું થયું છે.^૧ મહમૂદે તારાજ કરેલાં મૂલ સ્થાન અને મથુરા, પાટણ અને પ્રભાસ તે ફરીને ભસ્મમાંથી બેઠાં થઈ ગયેલાં; પણ ગઢનાની બરબાદીની ગમગીની સાચવી રહેલા એકલ દોકલ, ખૂબસૂરત પણ ભાંગલ-તૂટલ મિનારાઓ સિવાય આજે તે ત્યાં કોઈ નિશાની રહી નથી.^૨ એની બુઝાયેલી રોશની, મુઝાયેલી ખૂબસૂરતી અને વહી ગયેલી ઈજ્જતના મરશિયા ગાવા બ્યાનકારો સિવાય કોઈને ફુરસદ નથી.^૩

એ બદનસીબ ગઢનાથી તત્કાલીન ગુજરાત સાવ અપરિચીત હોય એ બનવાજોગ નથી. સુલ્તાન મહમૂદ દ્વારા થયેલા સોમનાથના ખણડનનો આછો નિર્દેશ અવનિતપતિ ભોજના કવિ ધનપાલે સત્યપુરીયમણન મહાવીરોત્સાહ ” સોત્રમાં આપ્યો છે; ૪ પણ ત્યાં મહમૂદ કે ગઢનાનો પ્રત્યક્ષ, કે પરોક્ષ ઉલ્લેખ પણ નથી. વસ્તુતઃ બારમી શતાબ્દીના મધ્યભાગ પહેલાંનો ગઢનાનો ઉલ્લેખ શોધવો હજી બાકી છે.^૫

બારમા શતકના અન્તિમ ચરણમાં સુલ્તાન મોજજુદીનના સમયમાં ગઢનામાં નહરવાલ (આણિલ પાટક) નો વ્યાપારી વાસો આભિર રહેતો હોવાનો ઉલ્લેખ મળ્યો છે.^૬ ઊલટ પક્ષે એ કાળે ગઢનાનો ઉલ્લેખ ગુર્જરેશ્વર મહારાજ ભીમદેવ દ્વિતીયના સમયના લેખોમાં એના પુરોગામી મૂલરાજ દ્વિતીયે ઈ. સ. ૧૧૭૮ માં કરેલા સુલ્તાન મોજજુદીનના આબુ પાસે કરેલા દેર પત્રાવ્યના ઉપ-

૧. ઘોરવંશી અલાઉદ્દીન હુસેને ઈ. સ. ૧૧૫૧ માં ગઢનવી સુલ્તાન બહરામને પાદાકાન્ત કરી, ગઢનામાં સાત દિવસ સુધી લૂંટ ચલાવી, બાળી, શહેરના તમામ પુરુષોની કતલ કરી સ્ત્રી-બાળકોને ગુલામ તરીકે ઉપાડી ગયો હતો. ત્યારબાદ પોણી સદી સુધી પરાણે પરાણે ટકી ઈ. સ. ૧૨૨૫ ના મોંગોલ આક્રમણને કારણે ગઢના નામશેષ બની ગયું.

૨. ગઢનાના ઉત્ખનનના અહેવાલ માટે જુઓ Bombari, Alessio, “ Introduction to the Excavations at Ghazni ”, East and West, Vol. 10, 1959 (Rome).

૩. આમાંનો એક શાહ તૃતીય મસૂદે અને બીજો બહરામ શાહે કરાવેલો. ૧૨ મી શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધમાં એ બંધાયેલા.

૪. જુઓ, શાહ, અંબાલાલ પ્રેમચંદ, જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ, ભાગ પહેલો, ખંડ બીજો, પૃ. ૩૦૪, અમદાવાદ ૧૯૫૩.

૫. હેમચન્દ્રના લખાણમાંથી મળવાનો સમ્ભવ છે.

૬. જુઓ MAJUMDAR, A. K. Chaulukyas of Gujarat, Bombay 1956, p. 267.

લક્ષમાં ‘ગર્જનક’ શબ્દપ્રયોગમાં વરતાય છે. ^૭ ‘પૃથ્વીરાજ વિજય’ માં પણ ગર્જનકનો ઘોરીવંશના ઉદયના અનુલક્ષમાં નિર્દેશ જોવા મળે છે. ^૮ ‘ગર્જનક’ એ ‘ગહ્મના’ નું સંસ્કૃતિકરણ થયેલ રૂપ હોવાનું વર્ધો પહેલાં બ્યુલ્લરે એમના લખાણોમાં સૂચવ્યું છે. ^૯ આ ‘ગર્જનક’ શબ્દનું એક બીજું, થોડું વધારે પ્રાચીન રૂપ મારુ – ગુર્જર વાસ્તુગ્રન્થ “અપરાજિત પૃચ્છ” અન્તર્ગત સામ્પ્રત લેખકને જોવા મળ્યું છે. આ ગ્રન્થની રચના કુમારપાળના સમયમાં થઈ હોવાના સમ્ભવ આન્તરિક પ્રમાણોની ચર્ચા અન્યત્ર થઈ ગયેલી છે. ^{૧૦}

અપરાજિત પૃચ્છાકારે પ્રાસાદની ૧૪ જાતિઓના ભૌલિક સ્થાન – વિતરણની વાત કહેતી વેળાએ ‘સિન્ધ’, ‘ખુરાપાણ’, ‘તેજ’, અને ગદ્ધાણુકમાં લતિન, નાગર, સાન્ધાર, અને ભૂમિજ જાતિના પ્રસાદો કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે. ^{૧૧} અહીં ‘ખુરાપાણ’ તે મધ્ય એશિયાનું ખોરાસાન કે ખુરાસાન, ‘તેજ’ એ તાજિક કે તજિકગ દેશ – વર્તમાને સોવિયેત દેશનો તાઝીખીસ્તાનવાળો મુસ્લિમ મુલક, – અને ‘ગદ્ધાણુક’ એ ગહ્મના જ હોય તેમ અપરાજિત પૃચ્છામાં દીધેલ ભૌગોલિક ક્રમાથારે નિર્ણયી શકાય છે.

“ગર્જનક” શબ્દમાં ‘ગહ્મ’ નું ‘ગર્જ’ અને ‘ના’ નું સંસ્કૃત નિયમાનુસાર ‘નક’ પ્રયોજ્યું છે. જ્યારે ‘ગદ્ધાણુક’ રૂપમાં ‘ગહ્મ’ નું ‘ગદ્ધ’ અને ‘ના’ નું સંસ્કૃત ‘ણક’ કર્યું છે. ‘ગર્જ’ રૂપ ‘ગહ્મ’ ની વધારે નજીક છે. પણ જ ‘ગદ્ધ’ સંસ્કૃત ભાષાની પ્રકૃતિને વધારે અનુરૂપ છે. ‘જ’ નો સ્વીકાર કરવાથી તે પછીનો વર્ણાક્ષર ન લેતાં ‘ણ’ ગોઠવવા આવશ્યક બની રહે છે. આમ આપણી પાસે હવે ‘ગહ્મના માટે બે ભારતીય રૂપાન્તર રજૂ થાય છે. ‘ગર્જનક’ રૂપ વધારે પ્રચલિત બન્યું હોવાનું જાણાય છે; પણ ‘ગદ્ધાણુક’ વધારે પુરાણું અને સંસ્કૃત – સહજ રૂપ છે, અને કદાચ ગહ્મનાના થયેલા પ્રથમ, અતિ કટુ, તિરસ્કૃત પરિચય બાદ તુરંતમાં જ પ્રચારમાં આવ્યું હોવાનો અને કુમારપાળના સમય સુધી પ્રયોગી રહ્યું હોવાનો તર્ક કરી શકાય. પછીથી ગહ્મનાના ગાદા નહીં તોયે વિશેષ સામિપ્યના – રાજદ્વારી ઉપરાન્ત વ્યાપારી કક્ષાના – પરિચય અને સંપર્કના નિર્ધાર રૂપે ‘ગહ્મ’ નું ‘ગર્જ’ રૂપ એટલે કે ઉચ્ચારણની દ્રષ્ટિએ કંઈક વધારે શુદ્ધ રૂપ પ્રચારમાં આવ્યું હોવાના સમ્ભવની અટકળ હાલની તકે વિરાંત નહિ લાગે.

૭. Ibid., p. 134.

૮. Ibid, p. 133.

૯. Epigraphia Indica Vol. II, p. 438; અને Indian Antiquary Vol. VI, p. 186.

૧૦. VORA, M.P., and DHAKY, M. A. “The date of Aparajita Precha”, Journal of the Oriental Institute, Baroda, Vol. IX, June 1960, No. 4; અને DHAKY, M. A., “The Influence of Samarangana-Sutradhara on Ajarajitaprecha,” J.O.I. Vol. X, March 1961 No. 3.

૧૧. ‘પ્રાસાદદેશાનુક્રમ નામ સૂત્ર’ માં આ પ્રમાણે દ્વલેખ મળે છે.

સિન્ધૌ ચ ખુરપાણે ચ તેજો ગક્ષણકાદિપ્તુ

“અપરાજિતપૃચ્છ” ‘૧૧૨/૧૧’,

‘ભારત ક્ષેત્ર - ગ્રામ સંખ્યા - નૃપરાજ્ય પ્રમાણ સૂત્ર’માં “અપરાજિતપૃચ્છ” એ ખોરા-
સાનનો પ્રથમવાર ઉલ્લેખ કરેલો છે; જે કે ત્યાં ‘ગક્ષણક’ જેવા મળતું નથી.

હુરણે ચત્વારિશલ્લક્ષાણિ ચ તથૈવ ચ

“અપરાજિતપૃચ્છ,” ૩૮૧૮.

ડૉ. પ્રિયબાળા શાહ સામ્પાદિત “વસ્તુરત્નકોશ” (રાજસ્થાન પ્રાચ્ય વિદ્યા પ્રતિષ્ઠાન, ગ્રથાડક
જપ, જોધપુર ૧૯૫૯)માં ચોરાશી દેશોની યાદીમાં ‘તુરુક’ (A, B, D, E, અને
G પ્રત) અને ‘તાજિક’ (A, B, E, અને G પ્રત) તેમ જ એ બન્નેના અન્ય રૂપો “તુરુક’
(ઢ પ્રત), ‘તુરુક’ (E પ્રત) અને ‘તુરુક’ (G પ્રત), તેમ જ ‘તાયક’ (ઢ અને E પ્રત)
અને ‘તાઈકાર’ (D પ્રત) નોંધાયા છે. ‘વસ્તુરત્નકોશ’નો રચનાકાળ એની મળી આવેલી સૌથી
જૂની, સં. ૧૫૧૫ ની પ્રત પહેલાંનો હોવો જોઈએ. આંતરિક પ્રમાણોના આધારે તે ૧૩ મા
શતકથી મોડો ન હોય તેમ સામ્પ્રત લેખકને જણાયું છે. અહીં ગહઝનાનો ઉલ્લેખ નથી પણ
તુરુક દેશની એ રાજધાની હતી અને અહીં વાત દેશના સંદર્ભમાં હોઈ ગહઝનાનો ઉલ્લેખ
સ્વાભાવિક રીતે જ ન આવે.

પુસ્તક પરિચય

૧. આપણી લોકશાહી (લઘુ નિબંધ) - લેખક : ગણેશ વાસુદેવ મવિળંકર. (૧૯ પાનાં). કિંમત ૦૦-૬૦ પૈસા.

૨. સાર્ત્રનો અસ્તિત્વવાદ (અભ્યાસ - નિરૂપણ) - લેખક : મધુસૂદન વિ. બક્ષી (૧૦૫ પાનાં). કિંમત રૂ. ૩-૦૦.

૩. પ્રાચીન વૈદિક સમયની સ્વરાજ્ય પદ્ધતિ (સમીક્ષા) - લેખક : શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર (૧૬ પાનાં). કિંમત ૦૦-૬૦ પૈસા.

૪. ગુજરાતના ધરતીકંપો (પરિચય) - લેખક : નરસિંહ મૂ. શાહ (૩૨ પાનાં). કિંમત રૂ. ૧-૨૫.

૫. માનસિક સ્વાસ્થ્ય (લઘુ-નિબંધ) - લેખક : એલમદ હુસેન આઈ. લાલીવાળા. (૩૪ પાનાં). કિંમત રૂ. ૧-૨૫.

૧. આ બધાં પુસ્તકો “સન્નિધ પ્રકાશન, ભદ્ર, અમદાવાદ તરફથી પ્રકાશિત થયાં છે. સદ્ગત દાદાસાહેબ માવળંકરે ૧૯૫૧ માં A Great Experiment નામે પુસ્તિકા લખી હતી તેનો ‘આપણી લોકશાહી’ માં અનુવાદ શ્રી ઉપેન્દ્ર ર. ભટ્ટે કર્યો છે. એમાં આપણું બંધારણ સમજાવવામાં આવ્યું છે. બંધારણનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોની અગત્ય સમજાવવામાં આવી છે.

૨. સાર્ત્રનો અસ્તિત્વવાદ : હાલમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં અને બીજાં ક્ષેત્રોમાં Existentialism (અસ્તિત્વવાદ) બહુ ચર્ચાઈ છે. એને વિષે અને એના સ્થાપક સાર્ત્ર વિષે આ પુસ્તક છે. ૧૯૩૧ માં ૨૬ વર્ષની ઉંમરે સાર્ત્ર તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપક થયા.

સત્ત્વ અને અસ્તિત્વનો ભેદ સમજાવતાં સાર્ત્ર લખે છે. ‘Existence comes before essence’. અસ્તિત્વ ‘સત્ત્વ’ નું પુરોગામી છે. સાર્ત્રના અસ્તિત્વવાદનો આ મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ અમુક ‘વસ્તુ’ નું ઉત્પાદન કરવાની હોય તો જો વસ્તુ બનાવવાની હોય તેનાં સ્વરૂપ આકૃતિ પ્રયોજન વગેરેનું પહેલેથી તેને જ્ઞાન હોય છે અને તેને બનાવવાની રીતનો પણ ખ્યાલ હોય છે. દા. ત. પેપર - કટર કે ટેબલ બનાવવા પહેલાં તેની યોજના, ડીઝાઈન, કદ, વજન, સામગ્રી વગેરેનો એક સમગ્ર ખ્યાલ હોય છે જોને ‘સત્ત્વ’ કહી શકાય. આ ‘સત્ત્વ’ મુજબ તે વસ્તુને વાસ્તવિક અસ્તિત્વ આપી શકાય. આ જ પ્રકારની દલીલથી કેટલાક એમ સાબિત કરવા માગે છે કે માણસનું મૂળભૂત સ્વરૂપ કે ‘સત્ત્વ’ ઈશ્વરના મનમાં પહેલેથી નિશ્ચિત થયું હોય છે અને તે પ્રમાણે માણસનું અસ્તિત્વ ઘડાય છે. ઈશ્વર સર્જક છે અને નિશ્ચિત સત્ત્વ મુજબ દરેક વસ્તુને અસ્તિત્વ આપે છે. સાર્ત્ર આવો મત સ્વીકારતા નથી. માનવીનું સ્વરૂપ ‘પૂર્વ નિર્ણિત થયું નથી અને તેને આકાર આપનાર કોઈ દૈવી સર્જક નથી. સાર્ત્ર નિરીશ્વરવાદી છે. ઈશ્વર નથી. પરિણામે માણસનું અસ્તિત્વ તેના સત્ત્વની પહેલાં આવે છે.

આ પુસ્તકમાં સાર્ત્રની સાહિત્ય મીમાંસા, સાર્ત્રનું તત્ત્વચિંતન અને સાર્ત્રનું મનોવિજ્ઞાન એ વિષયો પર લેખકે ચર્ચા કરી છે. આ વિષય એટલો ગહન છે કે તેને લોકભોગ્ય કરવો

એ અઘરી વાત છે. તત્ત્વજ્ઞાની માટે એમ કહેવાયું છે કે ઓરડામાં ન હોય એવી કાળી બિલાડી અંધારામાં શોધતા આંધળા માણસ જેવો એ છે. પુસ્તક વાંચતાં વાંચત તત્ત્વજ્ઞાનીનું આ વર્ણન યાદ આવ્યા કરે છે.

૩. પ્રાચીન વૈદિક સમયની સ્વરાજ્ય પદ્ધતિ - મૂળ શ્રી સાતવળેકર લેખિત પુસ્તિકાનું ભાષાંતર શ્રીમતી પૂર્ણિમા પુ. માવળંકરે કર્યું છે. આ પુસ્તિકા પ્રમાણે પ્રાચીન સમયમાં વિમાને હતી અને મોટરો હતી અને વૃદ્ધને યુવાન બનાવવાની કળા પણ હતી ! વધારે સાબિતી ન મળે ત્યાં સુધી આ બધું માની શકાતું નથી.

૪. ગુજરાતના ધરતીકંપો : બૃહદ ગુજરાતમાં અત્યાર સુધી નોંધાયેલા ધરતીકંપોમાં બે વિશિષ્ટ છે : પહેલો, ૧૮૧૯નો કચ્છનો ઐતિહાસિક ધરતીકંપ; અને બીજો, ૧૯૩૯માં મધ્ય કાઠિયાવાડમાં આવેલા પાળિયાદ ગામમાં દિવસો સુધી ચાલેલો ભૂકંપ. ભૂકંપનાં કારણો અને તેની અસરો પણ આ પુસ્તિકામાં વર્ણવવામાં આવી છે.

૫. માનસિક સ્વાસ્થ્ય : સુખ મેળવવા માટે મનોવિજ્ઞાનના નિયમો જાણવા આવશ્યક છે. જેમ શરીરના સ્વાસ્થ્યના નિયમો પાળીએ તો શરીર તંદુરસ્ત રહે છે તેમ મનના સ્વાસ્થ્યના નિયમો પાળવાથી મન રોગ રહિત રહે છે અને બળવાન થાય છે. માનસિક રોગો વિષેની કેટલીક પ્રચલિત માન્યતાઓ ખોટી છે એમ લેખકે જણાવ્યું છે અને એ વિષે શું સત્ય છે તે જણાવ્યું છે.

-સ. પ્ર. દેસાઈ

Is Tomorrow as Secure as To-day?

No one can say,

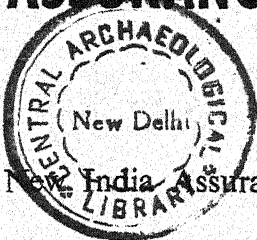
So why not provide for eventualities?

NEW INDIA'S
COMPOSITE
PACKAGE POLICY

Assures

A Tomorrow As Secure as To-day

THE NEW INDIA
ASSURANCE COMPANY LIMITED

Registered Office

New India Assurance Building, Mahatma Gandhi Road,
Fort, Bombay-1.

OUR POLICY IS PROTECTION